

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
(ПУЕТ)**

**ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ
ПРОБЛЕМИ ТА СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ**

Монографія

*За загальною редакцією доктора економічних наук,
професора О. В. Чернявської*

**ПОЛТАВА
ПУЕТ
2012**

УДК 336:005.934(477)

ББК 65.261(4Укр)

Ф59

Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання у навчальному процесі вченою радою ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 8 від 27 вересня 2012 р.

Автори

А. О. Абдрахманова, С. В. Андрос, О. В. Бслов, О. Горбунова, Е. А. Гриценко, С. О. Даниліна, Г. В. Жаворонкова, В. Ю. Захарченко, Ю. О. Зеленков, О. В. Кендюхов, Т. О. Кокодей, Л. В. Кривенко, М. О. Левченко, О. І. Левченко, Л. І. Люта, О. С. Маковоз, О. К. Малютін, Н. В. Михайлова, С. Г. Міценко, О. Б. Мних, О. В. Москаленко, О. М. Ніколаєва, О. І. Панченко, С. М. Пашова, І. В. Пенькова, І. В. Перевозова, В. В. Похилик, С. П. Прасолова, Л. А. Свистун, А. М. Соколова, О. В. Тихонова, С. А. Ткаченко, О. В. Чернявська, О. Є. Чорна, О. В. Шишкіна, Т. С. Юрко, О. В. Ярошенко, Т. П. Фурса.

Рецензенти

Т. В. Момот, д. е. н., професор, зав. кафедри фінансово-економічної безпеки, обліку і аудиту Харківської національної академії міського господарства;

В. В. Третяк, д. е. н., професор кафедри фінансів Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Фінансова безпека соціально-економічного розвитку держави: сучасні проблеми та стратегічні орієнтири : монографія / за заг. ред. О. В. Чернявської. – Полтава : ПУЕТ, 2012. – 459 с.

ISBN 978-966-184-228-0

У монографії розглянуто сучасний стан і перспективи забезпечення фінансової безпеки соціально-економічного розвитку держави.

Запропоновано практичні рекомендації щодо перспектив забезпечення фінансової безпеки держави основних секторів економіки України: сектора державного управління, сектора фінансових корпорацій, сектора нефінансових корпорацій і сектора домашніх господарств на макро-, мезо- та мікрорівні.

Розраховано на науковців, викладачів вищих навчальних закладів, студентів, аспірантів економічних спеціальностей, а також працівників реального сектора економіки різних рівнів, фахівців державних і регіональних органів управління.

УДК 336:005.934(477)

ББК 65.261(4Укр)

ISBN 978-966-184-228-0

© А. О. Абдрахманова, 2012

© С. В. Андрос, 2012

© О. В. Бслов та ін., 2012

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ЧАСТИНА 1. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: СЕКТОР ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ	10
1.1.1. Теоретико-методологічні основи формування безпеки (<i>О. К. Малютін</i>)	10
1.1.2. Міжнародний фінансовий ринок: загрози та перспективи (<i>С. О. Даниліна</i>).....	18
РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕКА СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ	27
1.2.1. Модель системи моніторингу, збереження та раціонального використання бюджетних та державних коштів (<i>С. Г. Міщенко, В. Ю. Захарченко, Ю. О. Зеленков</i>).....	27
1.2.2. Податкова та пенсійна системи України як стратегічні чинники національного економічного розвитку (<i>О. В. Кендюхов</i>).....	38
1.2.3. Боргова безпека України як фактор фінансової стабільності (<i>О. В. Чернявська, А. М. Соколова</i>)	46
РОЗДІЛ 3. БЮДЖЕТНА БЕЗПЕКА ТА РІВНІ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	77
1.3.1. Оцінка бюджетної безпеки як умова стабільного зростання держави та регіону (<i>О. В. Чернявська, Т. С. Юрко</i>)	77
1.3.2. Дослідження фінансової безпеки регіону через моделі економічної безпеки (<i>О. С. Маковоз</i>).....	98
1.3.3. Фактори фінансової стійкості та безпеки місцевих бюджетів України (<i>О. М. Ніколаєва</i>).....	109
1.3.4. Впровадження методики оцінки кредитоспроможності набувачів державної фінансової допомоги як фактор забезпечення фінансової безпеки держави (<i>О. В. Чернявська, Т. С. Юрко</i>).....	118

**ЧАСТИНА 2. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ:
СЕКТОР ФІНАНСОВИХ КОРПОРАЦІЙ 139**

**РОЗДІЛ 1. БЕЗПЕКА ФІНАНСОВОГО РИНКУ
ТА РИНКУ НЕРУХОМОСТІ 139**

- 2.1.1. Актуальні аспекти забезпечення фінансової безпеки банку у посткризовий період (*С. П. Прасолова*) 139
- 2.1.2. Фінансова безпека страхового ринку України (*Н. В. Михайлова*) 155
- 2.1.3. Іпотечна криза в Україні в контексті фінансової безпеки (*Е. А. Гриценко*) 171
- 2.1.4. Девелоперська діяльність як механізм подолання кризи на ринку нерухомості (*Л. А. Свистун*) 177

**РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ 190**

- 2.2.1. Потенціал банківського сектору для кредитування реального сектору економіки (*С. В. Андрос*) 190
- 2.2.2. Сучасний стан та проблеми активізації банківського кредитування інвестиційної діяльності в Україні (*О. В. Москаленко*) 205
- 2.2.3. Дослідження впливу банківського інвестиційного кредитування на процес активізації інноваційної діяльності в Україні (*С. М. Пашова*) 214

**ЧАСТИНА 3. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ:
СЕКТОР НЕФІНАНСОВИХ КОРПОРАЦІЙ**

**РОЗДІЛ 1. СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ФІНАНСОВОЇ
БЕЗПЕКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ 227**

- 3.1.1. Фінансова безпека держави у контексті економічного зростання (*О. Є. Чорна*) 227
- 3.1.2. Формування інформаційної економіки в процесі стратегічного розвитку держави (*І. В. Пенькова, О. І. Левченко*) 272
- 3.1.3. Науково-технічний потенціал країни у системі забезпечення її фінансової безпеки (*О. В. Бєлов*) 286

3.1.4. Технологічна безпека держави (Г. В. Жаворонкова, Л. И. Люта)	302
РОЗДІЛ 2. ГАЛУЗЕВИЙ РІВЕНЬ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ В РЕАЛЬНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	313
3.2.1. Фінансово-економічна безпека підприємства у стратегічному управлінні його ринковою вартістю на засадах маркетингу і логістики (О. Б. Мних)	313
3.2.2. Теоретико-методичні аспекти фінансової безпеки промислових підприємств (О. В. Шишкіна)	327
3.2.3. Формування системи страхування ризиків зовнішньоекономічної діяльності машинобудівних підприємств (М. О. Левченко)	337
3.2.4. Страховий захист як основа фінансової безпеки підприємств залізничного транспорту (О. І. Панченко)	345
3.2.5. Використання інструментарію факторного аналізу для оцінки ефективності функціонування виноробної галузі України (Т. О. Кокодей, А. О. Абдрахманова)	352
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ НА МІКРОРІВНІ	362
3.3.1. Щодо методологічного інструментарію обліково- економічного забезпечення підприємств (С. А. Ткаченко)	362
3.3.2. Експлікаційні аспекти податкового аудиту (І. В. Перевозова, Т. П. Фурса)	371
ЧАСТИНА 4 ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: СЕКТОР ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ	381
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ	
4.1.1. Фінансова безпека країни: соціальний аспект (В. В. Похилиук)	381

4.1.2. Розвиток малого підприємництва як фактор фінансової безпеки домашніх господарств (<i>Т. С. Юрко</i>).....	394
4.1.3. Вплив кримінальних загроз на фінансову безпеку держави (<i>О. В. Тихонова</i>)	406
РОЗДІЛ 2. ПЕНСІЙНА СИСТЕМА ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СЕКТОРУ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ.....	
4.2.1. Сучасний стан та загрози солідарної системи пенсійного страхування в Україні (<i>О. В. Чернявська, О. А. Горбунова</i>)	414
4.2.2. Реалії та перспективи реформування пенсійної системи України (<i>О. В. Чернявська, О. А. Горбунова</i>)	427
4.2.3. Недержавні пенсійні фонди в системі недержавного пенсійного забезпечення домашніх господарств (<i>Л. В. Кривенко, О. В. Ярошенко</i>).....	436
ДОДАТКИ.....	447

ПЕРЕДМОВА

В Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері від 15 серпня 2012 р. зазначається, що світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років мала негативні наслідки для соціально-економічного розвитку України. Криза засвідчила вразливість вітчизняної фінансової систем та її залежність від зовнішнього впливу. Правові засади вирішення проблеми забезпечення фінансової безпеки держави закладені в ряді нормативно-правових актів, зокрема Конституції України, Бюджетному та Податковому кодексах України, Законі України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», Програмі економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про Концепцію забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері», Концепції фінансової безпеки України, Стратегії розвитку фондового ринку в Україні на 2010–2015 роки, а також в програмах економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

Відповідно до перерахованих нормативно-законодавчих актів головними цілями національної політики щодо забезпечення фінансової безпеки держави є формування ефективного та дієвого механізму державного управління ризиками у фінансовій сфері, спрямованого на запобігання кризовим явищам та мінімізацію їх наслідків, забезпечення ефективного функціонування національної економіки та економічне зростання держави. Забезпечення фінансової безпеки держави набуває також особливої актуальності в умовах поширення процесів глобалізації та інтернаціоналізації, формування міжнародних фінансових ринків.

Питання фінансової безпеки держави, практики управління фінансами і фінансового забезпечення соціально-економічного розвитку держави висвітлюються в численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних авторів.

Питанню сутності та ролі фінансової безпеки як складової економічної безпеки держави були присвячені праці таких вче-

них як, О. Василик, І. Бланк, Б. Бузан, З. Варналій, О. Власюк, С. Воронцов, В. Гесць, М. Єрмошенко, О. Жаліло, Я. Кириченко, Х. Мальгрема, Х. Моргензана, Г. Пастернак-Таранушенко та інші. Окремі питання щодо безпеки тієї чи іншої ланки фінансово-кредитної сфери знайшли своє висвітлення в роботах О. І. Барановського, О. Василика, Т. Вахненко, А. Гальчинського, С. Глазьева, В. Кравченка, Г. Логвиної, І. Лукінова, А. Мороза, В. Мунтіяна, В. Сікори, А. Чухна, В. Шлемка та ін. Серед зарубіжних вчених найбільшої уваги заслуговують наукові дослідження Р. Дорнбуша, Г. Касселя, Р. Лукаса, Р. Манделла, А. Маршала, Р. Міза, М. Мусси, М. Обсфельда, К. Рогоффа, А. Стокмена, Я. Тінбергена, М. Флемінга, Я. Френкеля. Аналіз проблем і особливостей реалізації валютної політики держави як складової фінансової безпеки держави здійснювали такі вітчизняні науковці і практики, як А. Барсегян, О. Береславська, Я. Белінська, С. Боринець, Т. Вахненко, А. Гальчинський, В. Гесць, А. Гриценко, О. Дзюблюк, С. Кораблін, І. Крючкова, Б. Лапчук, З. Луцишин, О. Пасічник, О. Плотніков, О. Рогач, І. Співак, А. Філіпенко, О. Шаров, Т. Шемет, О. Щербакова, С. Юрій, В. Ющенко та російські вчені М. Єршов, А. Качаліч, О. Кіреєв, Л. Красавіна, С. Моїсєєв, А. Наговіцин.

Відмічаючи безсумнівну цінність та значимість проведених наукових досліджень, слід підкреслити, що існує низка питань, які потребують подальшого наукового дослідження. Залишається потреба ґрунтовних науково-практичних розробок, присвячених питанням впливу фінансових ризиків на соціально-економічні показники, які є факторами дестабілізації фінансової системи. Водночас недостатньо уваги учені приділяють вивченню монетарних і фіскальних наслідків реалізації валютно-курсової політики Національним банком України, бюджетної, податкової політики держави з подальшим визначенням викликів стабільності її фінансової системи як необхідної передумови для забезпечення фінансової безпеки країни.

Практичну цінність монографії представляють дослідження базових факторів формування фінансової безпеки банківської діяльності, орієнтованих на її захист від виникнення збитків вна-

слідок прийняття рішень в ситуації невизначеності; девелоперської діяльності як механізму подолання кризи на ринку нерухомості;

Корисними для використання є запропоновані авторами методика оцінки бюджетної безпеки, що ґрунтується на основі обчислення трьох груп показників (збалансованості та ліквідності, зростання надходжень, самостійності); кількісні параметри фінансових станів бюджету; модель системи моніторингу, раннього виявлення та реагування на будь – які можливі загрози безпідставних втрат коштів бюджетів всіх рівнів; методичні засади щодо оцінки фінансово-майнового стану набувачів державної підтримки – платників єдиного податку, що ґрунтується на п'ятиступеневій системі прогнозування ймовірності повернення підтримки шляхом розрахунку фінансових показників та аналіз якісних параметрів й виокремлення чотирьох класів кредитоспроможності як фактору забезпечення фінансової безпеки держави. В роботі авторами, на основі систематизованих підходів до визначення категорії «фінансова безпека домогосподарств», результатів статистичного аналізу доходів населення та апробації авторської методики оцінки рівня розвитку малого підприємництва за інтегрованими показниками доведено, що розвиток малого підприємництва є фактором забезпечення фінансової безпеки домашніх господарств.

Особлива увага авторами монографії була приділена маловивченим в фінансово-економічній літературі питанням, таким як оцінка технологічної безпеки держави (результатом дослідження стала авторська методика оцінки технологічної безпеки держави), галузевий рівень фінансової безпеки та особливостям забезпечення фінансової безпеки на макрорівні.

Адреса для листування: helenchernjavska@gmail.com

ЧАСТИНА 1. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: СЕКТОР ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ

1.1.1. Теоретико-методологічні основи формування безпеки

Забезпечення безпеки держави, суспільства, суб'єктів господарювання завжди було і залишається центральною проблемою наукових досліджень в плані розвитку будь-якої країни за умови збереження її суверенітету та незалежності. Саме безпека країни визначає напрямки та орієнтири для подальшого розвитку та прийняття соціально-економічних рішень в державі.

Взагалі, якщо розглянути основні теорії виникнення держави та права, то можна дійти висновку, що безпека є невід'ємною та важливою складовою умов існування держави.

Так, в патріархальній теорії держави (яскравими представниками якої були Платон, Конфуцій, Аристотель¹), безпека виділяється як умова існування держави, оскільки саме державна влада є владою монарха для народу, яка повинна піклуватися про своїх підданих.

В договірній теорії Епікур, Гіппій, а в подальшому Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є також надають безпеці першочергового значення, оскільки держава виступає гарантом захисту індивідів². І за умови невиконання функцій

¹ Аристотель. Сочинения. В 4 т. (Серия «Философское наследие») / М. : Мысль, 1975. – 83 с. Переломов Л. С. Конфуций. Лунь юй. Исследование / Л. С. Переломов, перевод древне-китайского, комментарии. Факсимильный текст Лунь юя с комментариями Чжу Си. – М. : Наука, 1998. – 590 с. ; Платон. Собрание сочинений. В 4 т. / Под общ. ред. А. Ф. Loseva, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. (Серия «Философское наследие»). – М. : Мысль. 1990. – 199 с.

² Гончарова Т. В. Эпикур / Т. В. Гончарова, 2-е изд. – М. : КомКнига, 2010. – 336 с. ; Гроций Гуго // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – С.Пб., 1890–1907 ; Длугач Т. Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества) / Т. Б. Длугач. – М. : Изд-во Института философии РАН (ИФРАН), 2006. – 249 с. ; Зайцев А. И. Гиппий / А. И. Зайцев // Новая философская энциклопедия / Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2001 ; Мееровский Б. В. Гоббс / Б. В. Мееровский. – М. : Мысль, 1975. – 208 с.

держави щодо забезпечення безпеки своїх індивідів державні органи можуть бути позбавлені своєї влади.

Інша теорія, органічна, розкриває взаємозв'язок існування держави та збереження безпеки її індивідів за умови їх існування як єдиного біологічного організму. Г. Спенсером була розвинута теорія про сприйняття держави як єдиного цілого взаємопов'язаного організму, здоров'я елементів якого визначає ефективність та стійкість функціонування всього державного механізму, тобто забезпечує безпеку на державному рівні¹.

В психологічній теорії виникнення держави ми можемо бачити важливість та значимість збереження безпеки його населення. Л. Петражицький, З. Фрейд, Г. Тард зазначали, що бажання населення бути захищеними є однією з тих властивостей психіки людини, що впливають на факт формування державного механізму².

В теорії насильства (представниками якої є Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський³) причиною виникнення держави вже є не бажання індивідів бути захищеними, а неможливість держави створити ефективний механізм захисту для свого населення, що виступає причиною загрози існування держави та причиною виникнення її нової форми як за рахунок внутрішніх, так і за рахунок зовнішніх факторів. Але ж і дана теорія, хоча і з іншої сторони – сторони невміння відхилити загрозу, підтверджує факт обов'язкового забезпечення безпеки для нормального існування держави.

Представники економічної теорії виникнення держави –

¹ Ассоциативная психология // Г. Спенсер. Основания психологии; Т. Циген. Физиологическая психология. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – С. 560.

² Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда / Э. Джонс, пер. с англ. В. Старовойтова. – М.: Гуманитарий АГИ, 1996. – 448 с.; Петражицкий Л. И. Теория и политика права. Избранные труды / науч. ред. Е. В. Тимошина. – СПб.: «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2011. – 1031 с.; Социальные законы: Личное творчество среди законов природы и общества / Габриэль Тард; пер. с фр. А. Ф. под ред. и с предисл. Л. Е. Оболенского. – СПб.: В. И. Губинский, 1900. – 120 с.

³ Теория насилия [Электронный ресурс] // Государство и власть. – Режим доступа: <http://state.rin.ru/cgi-bin/main.pl?id=7&r=11>

К. Маркс, Ф. Енгельс¹ – вважають, що результатом створення держави є економічний розвиток, який забезпечує матеріальні умови й визначає соціальні зміни суспільства. Факт існування держави повинен бути забезпечений створенням такого механізму, який був би здатний стримувати протиборство класів з протилежними економічними інтересами, тобто іншими словами – здатний забезпечити безпеку існування державного механізму з урахуванням внутрішніх факторів впливу.

Таким чином, історичний екскурс в проблему створення держави дозволяє дійти наступних висновків:

По-перше, умовою існування держави є формування ефективного механізму захисту її індивідів від можливих загроз, оскільки невдоволеність населення може створити той прецедент, що вплине на можливість подальшого існування держави.

По-друге, механізм забезпечення безпеки держави повинен враховувати багатоваріативність розвитку держави та ґрунтуватись на індикаторах, що є сигналізаторами можливої загрози для подальшого існування держави. Факту виникнення можливих загроз для держави повинна відводитись визначальна роль.

По-третє, історичний розвиток вплинув на появу і виділення нових видів безпеки держави на окремих етапах її становлення, які в сучасних умовах комплексно характеризують державну безпеку.

По-четверте, формування безпеки повинно проводитись з динамічної сторони, яка забезпечить захист життєдіяльності суспільства та мінімізацію загроз, які здатні порушити стійкі зв'язки в соціальній системі, з урахуванням часового фактора їх виникнення.

Отже, сучасна безпека держави повинна характеризуватись стабільністю, розвитком та захистом від можливих загроз в часі, а методологія дослідження безпеки повинна враховувати повний перелік внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливають на вищезазначені складові безпеки. Дана методологія досить повно

¹ Леонтьев Л. А. Энгельс и экономическое учение марксизма / Л. А. Леонтьев. – М. : Мысль, 1965. – 446 с.а ; Рокмор Т. Маркс после марксизма: Философия Карла Маркса / Т. Рокмор – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 400 с.

висвітлена в роботах В. Парето¹. Такі ж уявлення безпеки можна знайти в роботах Н. Лумана, Е. Гідденса, І. Валлерстайна².

Ці елементи безпеки повинні бути присутніми при розкритті даної категорії в сучасних умовах розвитку світової економічної системи, коли можна відзначити тенденцію переходу від державних систем до глобальної міжнародної системи. Цікавими в цьому плані є роботи Б. Бузана³, де він виділяє регіональну систему взаємовідносин між державами як проміжну між державною та глобальною і доходить висновку, що головною її особливістю є, насамперед, комплекс безпеки. Іншими словами безпека будь-якої держави знаходиться під впливом безпеки держави-сусіда. Такий принцип покладений і в Хартію європейської безпеки, прийняту в 1999 році⁴. Дійсно, на наш погляд, саме такий принцип є головним при визначенні структури регіональної системи в залежності від відносин між ними.

Важливим при цьому є визначення рівноваги системи, яка характеризує ступінь її безпечності, а її зміна призводить до руйнування або ж, навпаки, розвитку. Даним процесам присвячені праці О. Богданова⁵, де він з позиції філософії марксизму розкриває найвищу форму захищеності системи. В тектології О. Богданова формулюються основні положення системного підходу й теорії самоорганізації систем, що є теоретичною основою Концепції стійкого розвитку за умови збереження безпечності системи.

¹ Осипова Е. В. Социологическая система Вильфредо Парето / Е. В. Осипова // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И. С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР. – М. : Наука, 1979. – С. 309–331.

² Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн / Пер с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – С.Пб. : Университетская книга, 2001. – 416 с. ; Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–134 ; Никлас Луман. Жизненный путь, сочинения и основные идеи // История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XX в.). – М. : «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1999. – 448 с.

³ Цыганков П. А. Теория международных отношений / П. А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2003. – 590 с.

⁴ Хартия европейской безопасности [Електронний ресурс] // Независимая газета. – Режим доступа : http://www.ng.ru/world/1999-11-23/6_hartia.html

⁵ Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука. В 2-х книгах / А. А. Богданов. – Москва, «Экономика», 1989. – 304 с.

Якщо ж повернутись до робіт Б. Бузана, то бачимо серед головних складових частини держави присутні дві форми «триєдиної організації» захищеності, згідно О. Богданова, а саме: фізична основа держави (люди) та ідея держави.

Таким чином, можна стверджувати про фундаментальну роль історико-матеріалістичної концепції (економічної теорії) виникнення держави в формуванні основних положень в системі національної безпеки, головною складовою якої є державна безпека. Отже, вважаємо, що розкриття категорії «безпека» слід проводити, спираючись на основні постулати економічної теорії, яка широко використовує системний підхід, що передбачає застосування таких понять, як «система», «елементи», «зв'язки», «структура», «середовище», «стійкість». На основі цього твердження можна зазначити, що безпека є визначальним фактором впливу на основні елементи національної економіки, що виділені в економічній теорії, а саме: соціально-економічні відносини, господарський механізм, економічна структура продуктивних сил.

Такий підхід передбачає ототожнення поняття безпеки з поняттям саморегулювання, результатом чого є гомеостатичне розуміння безпеки. Безпека при цьому розуміється як стійкий стан системи, що виникає внаслідок підтримки рівноваги з навколишнім середовищем¹. Розуміння ж гомеостазису в безпеці враховує динамічність сталості складу та властивості середовища, яке характеризує систему.

Спираючись на такий підхід, в методологічному плані розуміння сутності безпеки повинні визначити критерій. На наш погляд, постановка проблеми збереження безпеки з позиції мінімізації можливих загроз для системи, які впливають на зв'язки між її елементами, визначають її структуру і її стійкість в цілому, дозволяє в якості критерію застосовувати об'єкт загроз для системи.

Отже, визначення сутності безпеки системи можливо лише за допомогою методу, який дозволить розкрити природу загрози для системи. Таке дослідження буде мати теоретичне і практичне значення для розкриття сутності «безпеки».

¹ Рыбалкин Н. Н. Философия безопасности : монография / Н. Н. Рыбалкин. – М. : ОЛМА-Пресс, 2002. – 252 с.

Категорія «загроза» має важливе значення в теорії національної безпеки України, що підтверджується вітчизняним законодавством, де є визначення загрози національній безпеці – це «наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України»¹. В даному визначенні загроза має статичний характер і розкривається як фактор або причина явища, яке формує негативні аспекти національної безпеки.

В іншому визначенні загрози, де під нею розуміється небезпека на стадії переходу від можливості в дійсність², вже передбачено динамічність процесу її виникнення.

Але в нашому випадку, коли ми розкриваємо сутність безпеки через сутність загрози, обидва ці підходи не охоплюють всі сторони досліджуваного явища, оскільки пояснюють «загрозу» через «небезпеку», тобто термін, обернений до «безпеки». Тоді постає питання про розкриття сутності «небезпеки». Отже, для пояснення природи безпеки через природу загрози необхідне введення додаткових критеріїв, що пояснюють загрозу для національної економіки. Такий критерій не повинен бути логічно близьким для «загрози», оскільки це не дозволить виявити власний розвиток явища загрози і повністю розкрити її природу. Аналіз існуючих дефініцій «загроза» дозволяє нам дійти висновку, що феномен загрози тісно пов'язаний з «гомеостазисом».

Гомеостазис – це тип динамічної рівноваги, що характерний для складних саморегульованих систем і характеризується підтримкою суттєво важливих для збереження системи параметрів в допустимих обмеженнях³. Відомо, що дослідження гомеостатичних процесів передбачає виділення: параметрів, що мають суттєвий вплив на функціонування системи; границь можливого відхилення цих параметрів; конкретних механізмів, які функціонують при умові відхилення цих параметрів.

¹ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України, 2003, № 39, ст. 351. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

² Серебрянников В.В. Новая модель безопасности: диалектика средств её обеспечения / В. В. Серебрянников // Мировая экономика и мировые отношения. – 1991. – № 3. – С. 31–40.

³ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.

Дійсно, вище встановлено, що держава є системою, функціонування якої визначається її елементами, які залежать від соціально-економічних відносин, що формуються під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, які можуть змінювати ці відносини і викликати відхилення від пріоритетних границь розвитку такої системи. Тобто, виникнення і існування держави – це гомеостатичний процес, якому властиві нестабільність, прагнення до рівноваги, непередбачуваність.

Такий процес буде характеризуватися необхідністю існування ієрархії параметрів системи, а також дієвих механізмів, що будуть забезпечувати закономірний розвиток параметрів в процесі розвитку системи. На наш погляд, важливим при цьому є врахування фактору часу, оскільки в залежності від моменту дестабілізації соціально-економічних відносин в системі буде визначатися ієрархія параметрів системи, а також застосовуватись відповідний механізм (ринковий або адміністративний).

Основні елементи системи, згідно економічної теорії, є соціально-економічні відносини, господарський механізм, економічна структура продуктивних сил. Ці елементи визначаються необхідними границями параметрів системи, серед яких слід виділити соціальний аспект, економічний, науково-технологічний, політичний, екологічний, інформаційний та ін. Кожен цей параметр повинен мати відповідні діапазони границь, що будуть відображати нормативні або катастрофічні відхилення для всієї системи в цілому. Характер та рівень таких відхилень буде визначати основні напрямки з їх попередження, нейтралізації або локалізації за умови використання наявних ресурсів в системі.

Отже, система постійно знаходиться під впливом різних умов, факторів, явищ, що визначають її гомеостатичний розвиток та визначають можливість потенційної або реальної дестабілізації цього процесу. Це й буде характерними ознаками загрози для системи, що може призвести до кризових явищ в ній.

На всіх рівнях та на всіх структурних ланках таким дестабілізуючим процесам повинна протистояти безпека системи, під якою будемо розуміти здатність до її гомеостатичного розвитку, який залежить від характеру загроз.

Отже, вивчення характеру загроз, які визначають гомеостазис системи, дозволить визначити метод пізнання безпеки.

Сучасна наука представлена досить широкою класифікацією загроз за різними ознаками, серед яких основними є: об'єкт впливу, розмір збитку, відношення до об'єкта, напрямки безпеки та ін. Але їх об'єднує можливість виокремлення в них просторового розмаху, який, в свою чергу, дозволить локалізувати загрози та в подальшому розробити ефективний механізм їхньої нейтралізації.

Таким чином, метод пізнання безпеки повинен ґрунтуватись на регіонально-економічному впливі загрози й враховувати можливу стійкість системи до потенційних загроз. На наш погляд, ефективність структури господарювання з позиції збереження безпеки буде визначатись узгодженістю регіональних та національних інтересів, ресурсними можливостями, моделюванням ризиків можливих загроз для системи, оптимізацією прийняття рішень в контексті збереження безпеки.

Визначення загрози в якості критерію розуміння сутності безпеки дозволяє нам окреслити основні напрямки формування нової концепції безпеки, що повинна виходити з єдності всіх складових безпеки, серед яких є економічна, соціальна, політична, інформаційна та інші безпеки.

Розгляд основних об'єктів, що забезпечують безпеку економіки України на сучасному етапі, відводить визначальне місце економічній безпеці як такої, що формує потенціал та ресурси для інших складових безпеки. Від рівня економічної безпеки залежать соціальна, політична, військова і, в цілому, національна безпека. В той же час й на економічну безпеку чинять вплив соціальна, політична та інші види безпеки. Таким чином, економічна безпека є вбудованою в структуру національної безпеки. Економічній безпеці повинна відводитись визначальна роль, оскільки, саме вона визначає стан основних елементів національної економіки як таких, що забезпечують можливість існування держави згідно економічної теорії її виникнення. Таке твердження може бути піддане науковій дискусії, але незаперечним є факт базису та фундаменту економічної безпеки в інших

видах національної безпеки. Це підтверджується й дослідженнями вітчизняних науковців під керівництвом В. Гейця в роботі «Концепція економічної безпеки України»¹, в якій зазначено, що «економічна безпека відбиває причинно-наслідковий зв'язок між економічною могутністю країни, її військово-економічним потенціалом та національною безпекою».

1.1.2. Міжнародний фінансовий ринок: загрози та перспективи

Процеси глобалізації, що відбуваються у світовій економіці, призвели до значних змін у різних її сферах, у тому числі у фінансовій. Ключовими змінами стали перехід до нової світової валютної системи після краху Бреттон-Вудської системи і відмови від фіксованих валютних курсів; поступове скасування валютних обмежень, яке розпочалося у розвинутих країнах у 60–80-ті та поширилось у 90-ті роки на країни, що розвиваються; збільшення міжнародних потоків капіталу; поширення фінансових інновацій. У результаті розвитку глобалізаційних процесів зросла взаємозалежність різних грошових і фінансових ринків. Міжнародна міграція капіталу дозволяє її власникам збільшувати доходи набагато простіше і швидше, ніж міжнародна торгівля. Цьому сприяє стрімкий розвиток електронних засобів комунікації, за допомогою яких здійснюються фінансові операції в режимі реального часу і незалежно від відстаней. Тому глобалізація в цій сфері проходить набагато активніше, ніж у виробництві товарів і послуг. За експертними оцінками, щоденні операції на світових валютних, кредитних і фінансових ринках у 50 разів перевищують за вартістю угоди в світовій товарній торгівлі².

Як правило, серед позитивних результатів фінансової глобалізації наводяться: підвищення ефективності національних фі-

¹ Концепція економічної безпеки України / Ін-т економіки і прогнозування, кер. проекту В. М. Гесьць. – К. : Логос, 1999. – 56 с.

² Шишков Ю. «Невозможное триединство» в эпоху финансовой глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 5. – С. 3–14.

нансових ринків після їх інтеграції у світовий фінансовий ринок, зниження інфляційного тиску під впливом міжнародної конкуренції, дисциплінуючий вплив руху іноземного капіталу на грошову владу. Проте ці результати є далеко не однозначними і пов'язані із збільшенням ризиків для національної грошово-кредитної політики. Розглянемо основні ризики, з якими зустрілася національна грошова влада в нових умовах.

1. Ризики виникнення і розвитку фінансових криз. Фінансові кризи існували і раніше, але в умовах глобалізації вони набули особливої гостроти, і з огляду на дію «ефекту зараження» жодна країна не може почуватися у безпеці.

Всередині країни виникали «фінансові бульбашки», пов'язані з обмеженим набором доступних для вкладень фінансових інструментів і недовірою до деяких з них широкого кола економічних агентів. Однією з таких «фінансових бульбашок» стали вкладення у нерухомість у великих мегаполісах. Хоча вони виникали на внутрішньому ринку і за значної участі національного капіталу, все ж у їх утворенні брав участь і іноземний капітал.

Фінансові потрясіння економіки США, які розпочалися навесні-влітку 2008 р. і були пов'язані з іпотечною кризою, викликали реакцію на світових фінансових ринках і потрясіння в окремих країнах. У банківських системах США і ряду європейських країн сталася криза ліквідності, що спричинила відплив коштів з ринків, які розвиваються. Підвищилася ціна залучення ресурсів на світових фінансових ринках, від чого внаслідок дії «ефекту зараження» потерпіли країни, які відчували тягар значної зовнішньої заборгованості та мали яскраво виражені «фінансові бульбашки» у секторі нерухомості¹.

Під такою бульбашкою розуміється тривалий період відхилення ціни на актив від її значення, обумовленого фундаментальними факторами. Найбільшого поширення набули бульбашки на ринках нерухомості та акцій, проте останнім часом активно обговорюється проблема формування спекулятивних бульба-

¹ Некіпелов О. Ризики грошово-кредитної політики та сучасні фінансові кризи // Економіка України. – 2009. – № 2. – С. 24–30. – С. 28.

шок на ринку нафти. Цьому сприяє швидкий розвиток ринку відповідних похідних фінансових інструментів.

Єдиної думки про причини виникнення цінових бульбашок поки немає. Один підхід підкреслює їх «ірраціональну» природу. Згідно з цими уявленнями, зростання цін на певний клас активів залучає в відповідний сегмент велику кількість нових інвесторів. Вони, як правило, гірше обізнані про особливості даного сегмента і найчастіше використовують стратегії, засновані на простій екстраполяції цінової динаміки. Меншість краще обізнаних інвесторів, які використовують стратегії, що враховують фундаментальні фактори, в цих умовах опиняються в програвші і також переходять на екстраполяцію, що призводить до подальшого зростання бульбашки. Зростання цін на активи, в свою чергу, викликає зростання кредитування, інвестицій та споживання. Однак у певний момент відбувається зворотна, негативна координація очікувань інвесторів, що обумовлює «негативну» екстраполяцію і зниження цін на активи до фундаментального рівня або навіть нижче його, тобто «здування» бульбашки.

Альтернативна точка зору полягає в тому, що цінові бульбашки можуть бути «раціональними»: учасники ринку усвідомлюють, що ціна завищена в порівнянні з фундаментальними значеннями, але це не зупиняє її підвищувальний тренд. Причина в тому, що цінність активу полягає не в грошових виплатах, що з ним асоціюються, а, власне, в потенціалі його ціни до зростання¹.

2. Наступна група ризиків пов'язана із скороченням можливостей проведення національної грошово-кредитної політики. В основі цієї групи ризиків лежить проблема невідповідності національного характеру регулювання грошово-кредитної сфери та значної ролі зовнішніх факторів, які впливають на неї, в тому числі зростаючих потоків короткострокових капіталів. Тим самим виявляється одна з невідповідностей національної «макроекономіки» і «мегаекономіки», яка формується в сучасних умовах, із своїми власними закономірностями на рівні не національної, а світової економіки.

¹ Рустамов Э. Финансовые кризисы: источники, проявления, последствия // Вопросы экономики. – 2012. – № 4. – С. 46–66.

3. Ще одна група ризиків зумовлена змінами у світовій валютній системі, пов'язаними з тривалим періодом падіння курсу долара у відношенні до валют провідних торгових партнерів США. Внаслідок дії цієї тенденції з новою силою залунали думки про кінець валютної системи, заснованої на американському доларі. Тим часом такі зміни призведуть до серйозних наслідків для тих країн, які так чи інакше регулюють динаміку своїх валютних курсів і нагромадили значний обсяг валютних резервів. Тому в інтересах Китаю, Японії та багатьох нафтодобувних країн – зберегти долар як світову резервну валюту. Хоча за останні декілька років частка долара у світових валютних резервах знизилася внаслідок їх диверсифікації, все ж на практиці вона залишається досить високою.

Швидка фінансова глобалізація не стала б можливою без спеціальних інституційних умов зниження або повного виключення оцінки ризику з процедур прийняття інвестиційних рішень. Інформаційні технології вже на початку 90-х років минулого століття створили передумови для глобальних фінансових потоків, але ризики інвестування в інституційно невизначеному середовищі залишилися дуже високими. Тільки завдяки новим фінансовим інституціям (хедж-фондам, страховим компаніям-монолайнерам тощо) і складним фінансовим інструментам суб'єкти дістали можливість знижувати ризик до таких масштабів, якими можна було б знехтувати при оцінці привабливості глобальних напрямів і форм інвестування.

Однак ризик як такий не є менш важливим регулятором пропорцій ринку, ніж ціни і прибутковість. Усунення розвитку як актуального фактора інвестиційних рішень суб'єктів не могло не створити перекручену картину глобальної економічної реальності, яка виступала основою для начебто раціональної та ефективної структури глобальних інвестиційних потоків. Так звана революція сек'юритизації дозволила приховувати і відкладати прояви ризиків за допомогою сучасних фінансових інструментів. Інвестори і кредитори дістали можливість перетворювати в доходні ринкові активи помилкові інвестиції та безнадійні борги. Наслідками цього стало відносно зниження значимості таких

умов інвестиційного процесу як формалізм, відповідальність, реалістичність планів, узгодженість оцінок і критеріїв прийняття рішень.

Особлива небезпека сек'юритизації ризикових активів з метою приховування ризику полягає в тому, що ризик є одним з головних механізмів підтримання системної єдності всіх галузей і суб'єктів в економіці. Хто хоче отримувати доходи, вищі за середні, – той має ризикувати, а для отримання надвисоких доходів потрібно надмірно ризикувати. У цьому – своєрідна справедливість ринку.

Деформація зв'язку між доходністю і ризиком поступово призводила до глобальних перекосів і диспропорцій. Можливість трансформувати ризики «поганих» кредитів і помилкових інвестицій в анонімні інструменти деперсоніфікованих фінансових інститутів «запрограмувала» сучасну фінансову систему на неминучу глибоку кризу. Проблема полягала у відсутності не застережень і прогнозів, а інтегруючих інститутів і адекватних інструментів. Ця відсутність протягом останніх десяти років вдало маскувалася сучасними методами диверсифікації ризиків, які насправді виявились інструментами їх приховування. Система сек'юритизації дозволила на певний час масово «відключити» показники ризику, чим уможливила бурхливу фінансову глобалізацію¹.

Легкодоступність грошей, що обумовила часткову втрату ними обов'язкової властивості будь-якого економічного блага – рідкісності. Внаслідок цього ціни як грошове вираження вартості втратили інформаційну надійність, а суб'єкти ринку дістали можливість «економити» на професіональності та компетентності.

Основою суперечності сучасної фінансово-економічної системи є суперечність між виробництвом реальної вартості та рухом її грошових і фінансових форм. Безпосередньо ця суперечність проявляється як невідповідність у розвитку реального і фінансового секторів економіки, що виражається у надмірному

¹ Яременко О. Тенденції посткризового розвитку фінансових інструментів // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 88–95.

збільшенні обсягу обігу цінних паперів та їх похідних, у мультиплікації фіктивного капіталу, у різкому скороченні вартості цінних паперів під час криз, яке є не порівняним з падінням виробництва у реальному секторі, тощо.

Основна суперечність реалізується через цілу низку фінансово-економічних суперечностей, головними серед яких є суперечності між вартістю і грошима, між попитом і пропозицією, між доходами і фінансовими зобов'язаннями. Перша з них розв'язується у процесі монетизації економіки, у результаті чого вартість, представлена у товарах і послугах, може реалізовуватись у процесі обміну. Друга суперечність розв'язується у процесі капіталізації економіки, з насиченням тим самим попиту, з одного боку, і балансуванням попиту на фінансові активи за рахунок випуску цінних паперів на основі фінансової капіталізації доходу, з іншого боку. Третя суперечність розв'язується через сек'юритизацію, яка дозволяє перетворити строкову заборгованість на поточний дохід¹.

Сучасне виробництво, як матеріальне, так і нематеріальне, виступає у вартісній, грошовій формі. Але поряд з грошима, грошовою системою діють фінанси, кредит, цінні папери. Відповідно до цього мають місце грошовий ринок і ринок капіталів, фінансовий ринок і ринок цінних паперів, фондовий ринок тощо. Існування такої багатоманітності вартісних форм визначається виробництвом, яке створює додаткову вартість, а в масштабах суспільства – ВВП, який є матеріальною основою емісії грошей, стабільності їхньої купівельної спроможності, джерелом нагромадження капіталів, зростання державного бюджету, розвитку кредитних відносин, збільшення кількості акцій, облігацій, інших цінних паперів. А також широкої торгівлі ними на фондовому ринку.

Ступінь розвитку економіки країни визначає структуру вартісної форми, співвідношення між її складовими. Разом з тим вартісна форма економіки у всій багатоманітності її прояву у процесі розвитку набуває певної самостійності і вся в цілому, і

¹ Грищенко А. Глобальна криза як форма сучасної фінансово-економічної динаміки // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 37–46.

кожна її форма окремо. Усе це зумовлює не лише можливість, а й реальність диспропорцій: між системою виробництва і грошово-фінансовою системою, між структурними елементами цих систем, між формами вартісних відносин тощо. До того ж, ці пропорції не статичні, а динамічні, вони весь час змінюються. А якщо врахувати, що змінюється, насамперед, виробництво, то забезпечення відповідності йому вартісних форм ще більше ускладнюється.

В індустріальну епоху панують матеріальне виробництво, фізична праця, що дозволяє усереднювати її затрати і визначати вартість товарів. Грошово-фінансова система спирається на вартість, яка є основою встановлення і підтримання відтворювальних пропорцій. У постіндустріальну добу панівною стає сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво. Це означає, що результатом виробництва є не стільки матеріальні речі – товари, – скільки послуги, зростаюча частина яких має нематеріальний характер. Цим зумовлено те, що не затрати праці, не вартість, а спроможність задовольняти потреби людей, тобто корисність, дедалі більше стає основою ціноутворення.

Внаслідок цього грошово-фінансова система, по суті, відірвалася від виробництва, що дістало прояву у величезному зростанні фіктивного капіталу, тобто цінних паперів, у нарощуванні спекулятивних процесів. Фіктивний капітал, поданий у цінних паперах, що обертаються на фондовому ринку, почав у кілька разів перевищувати ВВП як передових країн, так і світу. Фінансова система стала жити нібито своїм життям, де спекуляції не мали жодного обмеження¹. Усе це дістало прояв у тому, що спекулятивні операції набули гігантських масштабів. З'явилися різноманітні фінансові інструменти, бурхливо зростало кредитування, особливо іпотечне, а також споживче кредитування в цілому. Цінні папери, деривативи та інші похідні фінансові інструменти, не пов'язані з реальною платоспроможністю позичальників, заповнили фінансовий ринок.

¹ Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи подолання // Економіка України. – 2010. – № 1. – С. 4–18.

Останнім часом ціноутворення на фінансових ринках дедалі більше відривається від принципу відповідності реальній вартості. Фінансові ринки, які повинні об'єктивно визначати реальну вартість, на практиці не здатні це зробити, результатом чого стає переоцінка активів у фазі піднесення і недооцінка у фазі спаду.

Вартість має двоїсту природу: з одного боку, це витрати суспільно корисної праці, а з іншого – це суб'єктивно сприймана корисність. Трудова теорія вартості вважає, що ціна має бути просто грошовим відображенням вартості, але на практиці ціна відбиває саме суб'єктивно сприйману корисність, а не обсяг вкладеної праці. А оскільки суб'єктивне сприйняття реальності піддається впливу «психології натовпу», то це часто стає причиною неадекватного суб'єктивного сприйняття величини вартості.

Коли суб'єктивні оцінки вартості починають відхилятися від вартості реальної, це створює дисбаланси в системі, які стають передумовами для фінансових шоків. Коли ж суб'єктивне сприйняття корисності залежить не від корисності в даний момент, а від суб'єктивних очікувань корисності в майбутньому, то в умовах асиметрії інформації угоди часто укладаються на підставі помилкових припущень або спекулятивних мотивів. Виникає так звана фіктивна вартість, яка, хоч і має цінове вираження, не має реального наповнення. Таким чином, спостерігається розрив між двома складовими вартості. Нагромадження дисбалансів між реальною і фіктивною вартостями і створює передумови для фінансових шоків і криз. Посиленню цих дисбалансів сприяють спекулятивні мотиви учасників ринку, які фактично лежать в основі функціонування фінансового ринку в його існуючому устрої¹.

Таким чином, основою суперечності сучасної фінансово-економічної системи є протиріччя між виробництвом реальної вартості і рухом її грошових і фінансових форм. Це протиріччя реалізується через цілу систему фінансово-економічних протиріч, головними з яких є протиріччя між вартістю і грошима, між

¹ Носова О. Про фундаментальні причини фінансових криз та життєздатність фінансових ринків у сучасній формі // Економіка України. – 2011. – № 4. – С. 45–55.

попитом і пропозицією, між доходами і фінансовими зобов'язаннями. Саме ці протиріччя служать спусковим механізмом криз, через них розгортається ціла система суперечностей як усередині руху реальної вартості, так і між нею та формами її подання у фінансовій сфері.

Фінансові ринки в усьому світі стають ще більш взаємозалежними через лібералізацію руху капіталів, створення і широке використання цілого ряду нових фінансових інструментів, таких як короткостроковий портфельний капітал, банківські і корпоративні облігації, акції, приватні та урядові цінні папери, взаємні фонди, хеджінгові фонди та деривативи, що істотно підвищили вразливість багатьох країн. Стрімке поширення кризи, яка виникла в США в 2007 р., було наслідком високого рівня глобалізації в цьому секторі. Технологічні інновації, лібералізація національних фінансових ринків, скасування правових і торгових бар'єрів між країнами стимулювали розвиток диверсифікованих міжнародних конгломератів зі складним управлінням і корпоративною структурою. Значення транснаціональних компаній як глобальних гравців у посткризовому світі зростає через їх фінансову, технологічну і організаційну міць й управлінські здібності. Їх основні інтереси тісно пов'язані з відкритою і ліберальною глобальною економічною системою. Загальна лібералізація торгівлі та фінансових потоків у поєднанні з проривами в телекомунікаціях і інформаційних технологіях відкрила для них нові можливості. І майбутнє фінансової глобалізації особливо залежить від їх діяльності.

Отже, сучасна фінансова система фактично не виконує свої прямі функції – забезпечувати стабільний грошовий обіг, формувати потоки інвестицій і страхувати їх від фінансових ризиків. Вона сама більше виробляє ці ризики, ніж рятує від них. Основні інститути цієї галузі – великі банки і фінансові корпорації – це універсальні фінансові концерни, які захопилися підприємництвом і грою на фінансових ринках і забули про своє головне завдання: формувати і направляти потоки капіталу та фінансових ресурсів у потрібному для суспільства напрямку. Значна частина цих ресурсів або взагалі не потрапляє в реальний сектор економіки, а перетікає від однієї фінансової компанії

до іншої, нарощуючи обсяги їх доходів до неймовірних розмірів, або опиняється в тих галузях, які задовольняють штучно роздутий за допомогою фінансів попит і споживчі інстинкти найбільш заможної частини суспільства. Індикатори фінансової системи спрямовують реальний сектор економіки по хибному шляху, викликаючи великі структурні перекоси в сфері виробництва і споживання.

РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕКА СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ

1.2.1. Модель системи моніторингу, збереження та раціонального використання бюджетних та державних коштів

Постановка завдання

В умовах сьогодення одним з головних завдань держави є організація дієвої системи контролю за цільовим використанням коштів державного та місцевого бюджетів. При цьому, така система повинна забезпечити не тільки своєчасне виявлення фактів виведення цих коштів до тіньового сектору економіки та відшкодування завданих державі збитків, а й передбачати комплекс профілактичних заходів, направлених на недопущення самого явища розкрадання бюджетних коштів.

В рамках цієї системи також повинно бути враховано питання контролю за ефективністю роботи державних монополій, державних підприємств та підприємств з державною часткою власності, які, як правило, мають стратегічне значення для економічної та національної безпеки держави. По-перше, керівники цих підприємств фактично працюють з державними коштами, а по-друге, робота таких підприємств не тільки не повинна завдавати державі збитків, а й сприяти збільшенню доходної частини державного бюджету у вигляді сплати дивідендів.

Проблема

Необхідність чіткої та якісної системи контролю обумовлена перш за все величезними обсягами коштів, які розподіляються

та контролюються державними органами. За минулий рік, такий обсяг перевищував **800 млрд грн**, з яких **400 млрд грн** становить валовий дохід державних монополій та підприємств.

Крім того, Закон України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» передбачав загальні видатки державного бюджету в розмірі **413,6 млрд грн**, у тому числі за рахунок загального фонду – **360,5 млрд грн** та спеціального – **53,1 млрд грн**.

Проведений аналіз показує, що найбільші ризики, з точки зору можливої тінізації бюджетних коштів при їх розподіленні, припадають на **39** міністерств та відомств України. Загальна сума фактично розподілених у 2012 році по цих міністерствах та відомствах коштів складає **84,3 млрд грн**. Перелік міністерств та відомств із зазначеними сумами видатків наведено в **Додатку Б**.

Аналіз показує, що найбільш крупні суми таких видатків припадають на: Міністерство енергетики та вугільної промисловості – **17,8 млрд грн**, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту – **14,5 млрд грн**, Державне агентство автомобільних доріг – **7,4 млрд грн**, Міністерство аграрної політики та продовольства – **5,2 млрд грн**.

Розподілення зазначеної суми ризикових видатків (84,3 млрд грн) по областях України наведено в **Додатку Б**. Найбільш крупні суми ризикових видатків припадають на: м. Київ – **35,3 млрд грн** (тобто **42 %**), Донецьку область – **11,9 млрд грн**, Луганську область – **5,8 млрд грн**, Львівську область – **3,7 млрд грн**.

Загальна кількість підприємств – розпорядників ризикованих бюджетних коштів становить **4,8 тис.** Їх розподілення по регіонах наведено в **Додатку Б**.

Проведений аналіз проценту тінізації бюджетних та державних коштів в розрізі окремих галузей економіки показує, що у 2012 він становив:

- на ринку енергетики – **26 %**;
- на ринку нафти та нафтопродуктів – **20 %**;
- на ринку газу – понад **40 %**;
- в сфері інфраструктури: залізничний транспорт – **26 %**, будівництво автошляхів – **30 %**.

Таким чином, середній процент виводу бюджетних та дер-

жавних коштів у тінь складає близько **25 %** от загального обсягу ризикових видатків, тобто понад **70 млрд грн**.

Фактично, щорічно до тіньового сектору економіки виводиться **близько 20 %** бюджету України.

Шлях вирішення

Розуміння цієї проблеми, накопичений досвід, координація аналітичних та інших можливостей, дозволили розробити **модель системи моніторингу, раннього виявлення та реагування** на будь – які можливі загрози безпідставних втрат коштів бюджетів всіх рівнів.

Така система ґрунтується на проведенні системного аналізу цілого ряду факторів економічного характеру, починаючи з етапу розподілу та виділення бюджетних коштів до етапу їх використання. Кінцевим результатом аналізу є відбір об'єктів для проведення як профілактичних, так й інших заходів щодо виявлення та попередження фактів нанесення державі збитків.

Робота системи носить безперервний та циклічний характер. Зокрема, кожний цикл роботи становить 1 рік та розпочинається з моменту прийняття Закону України «Про державний бюджет».

Введення системи факторів

1 фактором, з якого фактично й починається цикл роботи системи, є **цільове призначення бюджетних коштів**, що виділяються. Його аналіз передбачає моделювання так званих **«категорій уваги»**, що дозволить розподіляти зусилля по контролю з найбільшою ефективністю.

Основні цільові призначення розподілу бюджетних коштів включають до себе (**Додаток Б**):

1. Виплату заробітних плат, пенсій, субсидій, тощо.
2. Сплату орендних, комунальних платежів, тощо.
3. Закупівлю товарно-матеріальних цінностей, робіт, послуг, капітальні трансферти.
4. Погашення різниці в тарифах на водопостачання, газ, опалення, субсидії та поточні трансферти, тощо.
5. Надання державних гарантій по кредитах, компенсація сплати відсотків, тощо
6. Фінансову підтримку державних підприємств, дотації, часткове покриття витрат.

7. Відшкодування з бюджету податку на додану вартість.

Перші два напрямки виділення бюджетних коштів пов'язані з виплатою заробітних плат, пенсій, а також оплатою комунальних, орендних платежів в бюджетних організаціях. Вони формують **1 категорію уваги**, яка вимагає насамперед заходів перевірконого характеру.

По **1 категорії уваги** система створює інформаційний масив із значенням установ та організацій, сум бюджетних коштів, що плануються до виділення.

Наступні п'ять напрямків виділення бюджетних коштів формують **2 категорію уваги**.

1. Перше – це **закупка товарно-матеріальних цінностей (робіт, послуг)** бюджетними організаціями та підприємствами, а також державними монополіями та підприємствами з часткою державної власності. На сьогоднішній день, це найбільш криміногенне направлення, яке насамперед вражене ризиками виводу бюджетних коштів на «фіктивні» підприємства для подальшого переводу до тіньового сектору економіки.

2. Наступним направленням є **погашення різниці в тарифах на газ, опалення, водопостачання, тощо**. Таке погашення відбувається за рахунок державного бюджету, а отримувачами цих коштів є державні підприємства нафтогазового сектору, енергетики, підприємства теплокомуненерго, водоканали. Грошові кошти, отримані у вигляді таких дотацій також можуть виводитися через різноманітні схеми на «фіктивні» підприємства для подальшої конвертації.

3 і 4 направлення – це **отримання бюджетних гарантій по кредитам, компенсаціям, процентам, що виплачуються, а також фінансова підтримка та часткове покриття витрат**. Знов же, схеми фінансово – господарської діяльності таких підприємств можуть бути направлені на штучне завищення витрат та спрямування грошових коштів до тіньового сектору економіки, які фактично будуть компенсуватися державою.

5 напрямок – це **відшкодування ПДВ підприємствам-експортерам**, які в ході своєї діяльності отримують сировину, енергоносії та транспортні послуги за штучно завищеними цінами.

Враховуючи, що підприємства – експортери отримують з державного бюджету відшкодування податку на додану вартість по експортних операціях, то **доля штучного завищення вартості сировини, енергоносіїв та транспортних послуг фактично компенсується державою**. Згідно даних Держкомстату, за 2012 рік підприємствами найбільш експортноорієнтованих галузей економіки було експортовано продукції на суму **360 млрд грн** та отримано право на відшкодування з бюджету ПДВ в сумі понад **70 млрд грн**. З урахування штучного завищення вартості сировини, енергоносіїв та транспортних послуг, **державою отримує збитки у вигляді** безпідставного відшкодування ПДВ в сумі приблизно **7,5 млрд грн**.

По **2 категорії уваги** система створює попередній інформаційний масив із значенням установ та організацій, сум бюджетних коштів, що плануються до виділення. Такий масив фактично є скелетом, який в подальшому нарощується інформацією, що отримується з Державної казначейської служби по мірі фактичного виділення бюджетних коштів.

Аналогічна робота по **1 фактору** також проводиться з місцевими бюджетами по кожному регіону України, які приймаються обласними радами депутатів.

Саме **2 категорія уваги** носить найбільш криміногенний характер та потребує подальшого аналізу та введення додаткових факторів, пов'язаних з особливостями фінансово-господарської діяльності підприємств.

Введення **2 фактору** ґрунтується на досвіді роботи по виявленню фактів нецільового використання бюджетних коштів. Вказаний фактор передбачає формування переліку міністерств та відомств, де ризик можливих розкрадань найбільш великий. Як вже зазначалося, до цього переліку входять **39 Міністерств та відомств**.

Крім того, на підставі **2 фактору** також сформовано державних монополій та підприємств, які мають досить високий відсоток ризикових фінансово – господарських операцій.

Після формування переліків починається наступний етап роботи системи контролю, пов'язаний з отриманням інформації

щодо витрат бюджетних та державних коштів в режимі реального часу.

З цією метою, по сформованому переліку 39 Міністерств та відомств щомісячно отримується інформація в Державній казначейській службі щодо конкретних юридичних осіб – отримувачів бюджетних коштів.

При цьому, вводиться **3 фактор – сумарного розподілення бюджетних коштів** серед розпорядників. Це дає можливість зосередити увагу на розпорядниках, які отримують з бюджету, наприклад, суми понад 1 млн грн.

Зведена інформація щодо отримувачів бюджетних коштів та державних монополій і підприємств надає можливість перейти до наступного етапу роботи, а саме аналізу інформації Міністерства економіки та розвитку щодо проведення цими юридичними особами державних закупівель через тендерні процедури.

На цьому етапі збирається інформація щодо переможців тендерів, встановлюються ланцюги придбання ними товарно-матеріальних цінностей (робіт, послуг), які є предметом державної закупівлі.

При встановленні ланцюгів, вводяться **додаткові фактори**, які дозволяють виявляти факти взаємодії з підприємствами так званої «ризикової» групи (тобто, підприємств, що мають признаки «транзитних» або «фіктивних»).

Саме введення додаткових факторів дозволяє не тільки сформувати інформаційну базу даних для подальшого відбору об'єктів для відпрацювання, а й створити загальну систему такого відбору.

Загальна система відбору об'єктів з урахуванням особливостей галузей

Характерним прикладом, як для розуміння загальної системи розкрадання бюджетних коштів, так й для створення алгоритму відбору об'єктів відпрацювання є схема штучного завищення вартості товарно-матеріальних цінностей, які постачаються бюджетним підприємствам та підприємствам с державною часткою у статутному фонді. Розглянемо її на прикладі схеми постачання нафтопродуктів (Додаток Б).

Закупівля нафтопродуктів їх постачальниками здійснюється у виробників, нафтотрейдерів або імпортерів. При цьому, схеми завищення можуть використовуватися на всіх етапах закупки:

- **підприємство-виробник** може використовувати схеми закупки сировини, комплектуючих, які застосовуються у виробництві, по завищеним цінам, що, в свою чергу, призводить до штучного завищення собівартості продукції. При цьому, в долі штучного завищення вартості, що виводиться на «фіктивні» підприємства, буде й доля бюджетних коштів, які отримуються від бюджетних та державних підприємств;

- **підприємство-імпортер** може використовувати схеми проведення безтоварних операцій або придбання «фіктивних» послуг, що, в свою чергу, призводить до штучного завищення вартості продукції, що імпортується. Знов же в долі штучного завищення вартості, яка, виводиться на «фіктивні» підприємства, буде й доля бюджетних коштів, які отримуються від бюджетних та державних підприємств;

- **нафтотрейдер** при придбанні обсягів нафтопродуктів у виробників та імпортерів, може також додатково використовувати схеми проведення безтоварних операцій або придбання «фіктивних» послуг, для штучного завищення вартості цих нафтопродуктів. Знов же, в долі штучного завищення вартості, що виводиться на «фіктивні» підприємства, буде й доля бюджетних коштів, які отримуються від бюджетних та державних підприємств.

Ще одним загальним макетом схеми розкрадання бюджетних коштів є схема постачання різноманітних робіт та послуг в адресу бюджетних установ та підприємств з часткою державної власності. В якості приклада розглянемо організацію схеми штучного завищення вартості будівельних робіт, які поставляються бюджетним та державним підприємствам (Додаток Б).

В цьому випадку, на адресу бюджетних організацій та держпідприємств можуть поставлятися, як будматеріали, так й роботи (послуги) по будівництву об'єктів.

Закупівля будматеріалів їх постачальниками здійснюється у виробників або імпортерів. Принцип схем завищення вартості будматеріалів є аналогічним схемам завищення вартості нафтопродуктів.

Інша ситуація з **будівельними компаніями**, які здійснюють будівельні роботи.

З однієї сторони, вони можуть використовувати схеми придбання по завищеним цінам будматеріалів, які будуть використані при будівництві об'єктів для бюджетних організацій та держкомпаній. С іншій сторони, вони можуть залучати для проведення окремих обсягів робіт «фіктивні» підприємства – субпідрядники, які забезпечують виключно документальне оформлення штучного завищення вартості таких робіт. А фактично роботи проводяться безпосередньо будівельними компаніями за рахунок власних сил.

Загальна система відбору об'єктів з урахуванням особливостей схем виводу коштів

З метою якісної організації вибору об'єктів необхідно виділити ще два види схем виводу бюджетних коштів до тіньового сектору економіки. Якщо наведені вище схеми класифікуються за видом ТМЦ, робіт та послуг, що постачалися, то надалі необхідно розглянути схеми за принципом їх побудови, тобто в якій частині схеми стоїть виробник продукції, «транзитне» та «фіктивне» підприємство.

Рисунок 1.2.1 – Схема нецільового використання бюджетних коштів першого виду: фактичний постачальник ТМЦ (робіт, послуг) стоїть після бюджетної установи

Аналіз виявлених порушень, пов'язаних з розкраданням та нецільовим використанням бюджетних коштів, свідчить про те, що існують два основних види таких схем:

Перший вид базується на тому, що фактичний постачальник ТМЦ (робіт, послуг) стоїть після бюджетної установи та завищення вартості таких ТМЦ здійснює на собі за допомогою різноманітних схем.

Завищення вартості товару та виведення коштів з бюджетної установи або з переможця тендеру здійснюється через «транзитне» підприємство на підприємство з ознаками фіктивності. В цьому випадку, «фіктивне» підприємство забезпечує виключно документальне оформлення поставки необхідних товарів (робіт, послуг), а фактичний рух товарів або факт виконання робіт та надання послуг між «фіктивним» та «транзитним» підприємством відсутній. Як правило, «транзитне» підприємство документально постачає на переможця тендера товари для виготовлення кінцевої продукції або будь-які послуги, що не мають відношення до кінцевої продукції. Якщо переможець тендеру виконує роботи (послуги) для бюджетної установи, то «транзитне» підприємство використовується, як правило, як субпідрядна організація. В свою чергу «транзитна» фірма здійснює штучне завищення своєї витратної частини за допомагаю «фіктивних» структур, які виступають постачальниками однорідних товарів або, при виконанні робіт (послуг) субпідрядними організаціями. Замість «фіктивних» фірм іноді використовуються підприємства – постачальники «зустрічних» (неоднорідних) товарів. В якості таких постачальників можуть використовуватися наприклад реалізатори скрейтч-карт, продуктів харчування, алкогольних напоїв, одягу, тобто тієї групи товарів, яка фактично продається за готівковий розрахунок на ринках, в магазинах, тощо. При цьому «транзитне» підприємство документально реалізує в адресу переможця тендеру асортимент товару, який потрібний останньому. Таким чином, на «транзитному» підприємстві відсутній будь – який баланс між придбаними товарами та товарами (роботами, послугами), які реалізуються. Перевага викори-

стання «зустрічних» потоків в тому, що в ланцюгах постачання фактично відсутні підприємства з ознаками фіктивності.

Кінцевим результатом роботи такої схеми є постачання в адресу бюджетної установи товарів або робіт по завищеним цінам та вивід частини бюджетних коштів до «тіньового» сектору економіки.

Другий вид схем виводу бюджетних коштів відрізняється тим, що в неї фактичний постачальник ТМЦ (робіт, послуг) стоїть в кінцевій ланці. Фактичний постачальник постачає ТМЦ в адресу «транзитного» підприємства, на якому здійснюється завищення вартості таких ТМЦ. В подальшому через переможця тендеру ТМЦ реалізуються бюджетній установі, при цьому вартість ТМЦ (робіт, послуг) іноді перевищує ринкову в декілька разів. З метою формування необхідної затратної частини «транзитне» підприємство, як й в першій схемі використовує або «фіктивні» фірми, або підприємства, які забезпечують «зустрічні» потоки товарів. Бюджетні кошти при такій організації схеми поступають через переможця тендеру на «транзитну» фірму. З неї частина коштів спрямовується в якості розрахунків за ТМЦ в адресу їх фактичного постачальника, інша частина за допомогою «фіктивних» фірм, або підприємств-постачальників «зустрічних» потоків виводяться в «тіньовий» сектор економіки.

Наведені приклади та види схем свідчать, що для ефективної боротьби з розкраданням бюджетних коштів необхідно з'ясувати загальну структуру кожної галузі економіки. Необхідно знати по кожній галузі основних виробників товарів та послуг, посередників (трейдерів), імпортерів. Це надасть можливість здійснювати комплексний аналіз формування цін на кожну групу товарів, які купуються бюджетними організаціями та держпідприємствами, доцільність закупок у тих чи інших постачальників. Крім цього, необхідно чітко орієнтуватися як можуть будуватися схеми, які механізми можуть використовуватися для штучного завищення вартості ТМЦ, що постачаються та механізми тінзації бюджетних коштів, їх незаконна конвертація та переведення у готівку.

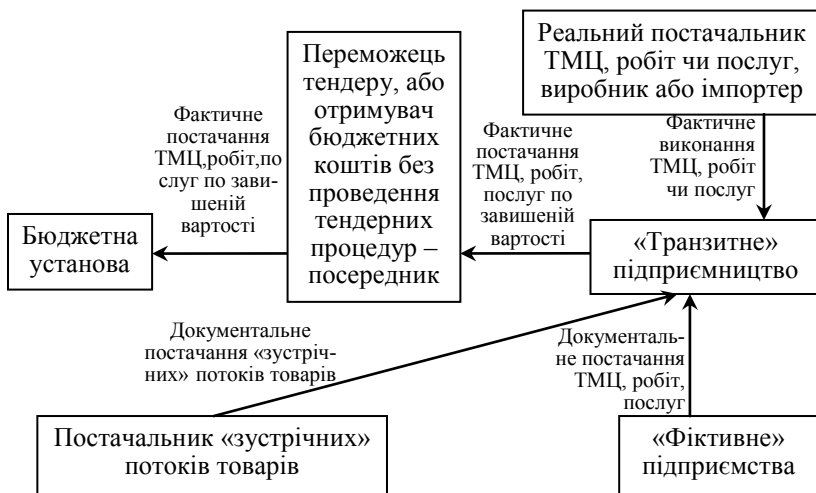

Рисунок 1.2.2 – Схема нецільового використання бюджетних коштів другого виду: фактичний постачальник ТМЦ (робіт, послуг) стоїть в кінцевій ланці

Загальний алгоритм роботи системи моніторингу, раннього виявлення та реагування

1. Отримання необхідної інформації від різноманітних джерел.
2. Класифікація та систематизація отриманої інформації.
3. Аналіз інформації за певними критеріями.
4. За результатом аналізу відбір об'єктів для відпрацювання.
5. Групування відібраних об'єктів від найбільш важливих до менш цікавих.
6. Чітка постановка завдання перед підпорядкованими підрозділами з метою найбільш якісного відпрацювання відібраних об'єктів.
7. Організація зворотного зв'язку, тобто отримання інформації про результати відпрацювання об'єктів. Ця інформація буде потрібна, по перше, на наступному етапі вибору об'єктів, а по друге, вона буде необхідна для узагальнення результатів роботи та виявлення фактів неякісного відпрацювання відібраних об'єктів.

Результат роботи системи моніторингу, раннього виявлення та реагування

Результатом роботи системи повинна стати узагальнена інформація по наступним ланцюгам:

1. Отримувач бюджетних коштів – «транзитне» підприємство – «фіктивне» підприємство.

2. Отримувач бюджетних коштів – «транзитне» підприємство-імпортер, який завищує вартість продукції шляхом документального оформлення безтоварних операцій з «фіктивним» підприємством.

3. Отримувач бюджетних коштів – «транзитне» підприємство-виробник, який завищує вартість продукції, що виготовляється шляхом документального оформлення придбання товарів та сировини, необхідних для її виготовлення, за завищеними цінами у «фіктивних» підприємств.

Проведення систематичної та послідовної роботи за зазначеним вище алгоритмом вибору об'єктів дозволить:

1. **Здійснити своєчасне** виявлення порушень вжиття заходів, згідно чинного законодавства.

2. **Відшкодувати** нанесену державі шкоду.

3. А деяких випадках надасть можливість **попередження фактів** розкрадання ще на етапі їх планування або на етапі проведення тендерних процедур.

1.2.2. Податкова та пенсійна системи України як стратегічні чинники національного економічного розвитку

Світова економічна криза, яка розпочалась в 2008 році, продемонструвала високу вразливість України від зовнішніх факторів.

Країна в умовах вільної світової торгівлі може збагачуватись тільки в одному випадку, якщо прибуток некредитних грошей в країну перевищує відтік за кордон. Інакше країна перетворюється в хроничного боржника і, по суті, втрачає свою незалежність. Внутрішній перерозподіл грошей не збільшує їх кількість,

і думка, що стимулюванням внутрішнього ринку можна врятувати ситуацію, є глибоко помилковою та шкідливою. Для того щоб країна багатіла, експорт повинен перевищувати імпорт. Причому чим більше, тим краще. Яскраві приклади – Японія в період економічного дива та сучасний Китай.

Україна – імпортоорієнтована країна. І була такою майже всі роки незалежності. Під час Кучми офіційна статистика стверджувала, що експорт перевищує імпорт, в той час як 80 % імпорту йшло контрабандою і просто не враховувалась. Сьогодні ми маємо від’ємне сальдо торгового балансу, яке постійно збільшується. Але важливе ще й те, що імпортуються товари кінцевого використання з високою доданою вартістю, а експортуються сировинні товари із низькою доданою вартістю: метал, зерно, продукти первинного хімічного виробництва.

Важливо чітко розуміти, що з нашою структурою виробництва ми не тільки не потрапимо в велику двадцятку, але й потрапимо далеко за сотку. Щоб вийти на випереджаючий шлях розвитку, потрібно запускати принципово нові для України, високорентабельні за світовими мірками експортоорієнтовані виробництва. Всі провідні наукові центри світу вже давно зішлись в думці, що в найближчі 50 років найбільшу інвестиційну привабливість і найвищу рентабельність будуть мати три пучки науково-технічного прогресу: біотехнології (і пов’язана з ними фармакологія), інформаційні технології і телекомунікації, створення нових матеріалів. В якому з цих напрямів бере участь Україна? Ні в якому!

Серед ключових проблем розвитку національної економіки України в умовах сучасних глобалізаційних процесів необхідно виділити наступні основні групи:

1. Проблеми адекватності економічної моделі національної економіки соціально-економічним цінностям і потребам українського суспільства:

- абсолютна невідповідність антихристиянських принципів функціонування економічної моделі принципам християнського суспільства;
- вкрай несправедливий механізм перерозподілу національ-

ного доходу, коли надрозкішне життя незначної меншості досягається за рахунок тяжкого існування переважної більшості;

- неможливість забезпечення випереджаючих темпів розвитку національної економіки, консервація існуючої низькорентабельної, морально і фізично застарілої, енерго- і матеріалоемної індустріально-аграрної структури національного виробництва;

- неможливість забезпечення існуючого рівня внутрішнього споживання за рахунок внутрішніх ресурсів, занадто велика кредитозалежність;

- корупційність, інвестиційна непривабливість, надбюрократизованість національної економічної системи.

2. Проблеми адекватності інвестиційної політики:

- вкрай нераціональний, найчастіше шкідливий для національної економіки розподіл інвестиційних потоків. Фінансові ресурси переважно спрямовуються в сфери, які слабо або взагалі не впливають на підвищення конкурентоздатності національної економіки;

- вкрай низька інвестиційна привабливість національної економіки;

- вкрай слабка інвестиційна активність населення.

3. Проблеми сучасної податкової системи:

- заплутаність та суперечливість податкової системи забезпечує стабільність корупційних схем в податковій сфері. ПДВ практично всіма економістами визнається як самий корумпований податок, податок на прибуток дуже легко обійти шляхом штучної мінімізації прибутку;

- вкрай складна, непрозора і несправедлива податкова система є основою створення неформальної економіки, що негативно впливає на інвестиційну привабливість як усієї країни, так і окремих її регіонів;

- податкове навантаження занадто велике для країни, що розвивається, та гальмує економічне зростання;

- практика адміністрування податків, включаючи методи проведення перевірок, носить поліцейський характер. Використовуються принципи презумпції винності платника податків.

4. Проблеми сучасної пенсійної системи:

- вкрай несправедливе нарахування пенсій, що не відображає реальний трудовий вклад переважної більшості громадян України;
- непомірний розмір нарахувань на заробітну плату, який є ключовим фактором тінізації національної економіки;
- зростаючий дефіцит пенсійного фонду.

5. Енергетичні проблеми України:

- фактична втрата Україною своєї енергетичної незалежності;
- енергоємне виробництво, що є одним із самих високих показників у світі;
- вкрай висока енергетична залежність України від закордонних постачань нафти й газу;
- надвід'ємний енергетичний торговельний баланс.

6. Проблеми вітчизняного сільського господарства:

- низька рентабельність, а найчастіше, збитковість сільськогосподарського виробництва за умов одних з найкращих у світі природних ресурсів;
- вкрай несправедливий розподіл доданої вартості кінцевого продукту;
- домінування екстенсивного використання сільськогосподарських земель, що може викликати їх деградацію з різким зниженням врожайності.

7. Проблеми сучасної освіти:

- зростаючий дисбаланс між чисельністю і професійно-кваліфікованою структурою студентів і структурою національного виробництва;
- формування в учнів алгоритмічного типу мислення, в той час як сучасна і завтрашня економіка потребують творчого, новаторського типу мислення;
- вкрай низька мотивація викладачів і студентів;
- низький рівень практичної професійної підготовки.

8. Головна інституційна проблема української економіки – стійка тенденція концентрації економічної влади та власності на засоби виробництва в руках вузького кола фізичних осіб, що:

- несе явну загрозу принципам функціонування ринкової економіки;
- негативно впливає на внутрішньонаціональну вільну конкуренцію і гальмує розвиток;
- підриває економічні основи демократичної держави;
- створює економічний фундамент для встановлення авторитарних олігархічних форм правління.

Рішення вказаних проблем є необхідною умовою реформування національної економіки з метою створення реальних економічних засад для забезпечення її випереджаючого розвитку та суттєвого підвищення добробуту українського суспільства.

Головними, передумовами є адекватність вимогам випереджаючого розвитку податкової та пенсійної систем, які створюють базисне поле для відповідного розвитку інших підсистем загальнонаціонального економічного механізму.

Не секрет, що сьогодні основними гальмами розвитку підприємництва є саме досить заплутана та несправедлива податкова система та непомірний розмір нарахувань на заробітну платню саме в солідарний пенсійний фонд.

Мета податкової реформи – створити безпрецедентні, найкращі у світі умови для стрімкого прискорення економічних процесів, розвитку підприємництва та інноваційно-інвестиційного буму. Податкова реформа є системною складовою комплексу економічних реформ, розробленого Всеукраїнською спільнотою вчених-економістів, що має за мету в стислі терміни забезпечити входження України в число лідерів світової економіки.

Зміст проекту податкової реформи полягає у створенні світового прецеденту, країни з найпростішою і найпрозорішою податковою системою, в якій в принципі відсутні податки на підприємницький дохід. Замість них вводиться податок на покупку. При цьому підприємець повністю виводиться з податкової системи країни в її традиційному розумінні та податкові перевірки як такі повністю відсутні. Якщо, наприклад, прибрати ПДВ і податок на прибуток, то компенсаційний податок на покупку, який сплачує покупець, буде коливатися близько 3 % від вартості покупки. Технічна реалізація даної концепції можлива в де-

кількох варіантах, але буде найбільш ефективною в разі повного переходу країни на безготівковий розрахунок через систему електронних платежів. Податкова транзакція відбувається в момент покупки: гроші за товар (послугу) з рахунку покупця переходять на рахунок продавця, а податок на покупку автоматично переходить з рахунку покупця на державний податковий рахунок, який, при бажанні, легко зробити персоніфікованим.

Основні переваги реформи:

В результаті повного скасування податків на підприємницький дохід в Україні будуть створені ідеальні умови для розвитку підприємництва та інвестиційного буму.

За рахунок тотального спрощення податкової системи відбудеться скорочення бюрократичних податкових процедур як мінімум на 90 %, внаслідок чого істотно підвищиться швидкість економічних процесів. Слід врахувати, що якби в країні швидкість економічних процесів збільшилась в два рази, то це був би подвійний ВВП за один рік, і ніяких сьогоднішніх проблем з бюджетом не існувало б у принципі. Крім того, в державному масштабі буде досягнута колосальна економія в мільярди гривень за рахунок скорочення людино-годин, що витрачаються на податкове адміністрування, як з боку держави, так і з боку бізнесу.

Тотальне спрощення податкової системи створить надійний фундамент для вивільнення творчої підприємницької енергії найбільш інтелектуальних верств населення, яким чужі бюрократичні регламентуючі процедури, що підвищить інноваційність національної економіки.

Неминуча істотна детінізація економіки, оскільки немає сенсу приховувати ті податки, яких не існує.

Руйнування всіх існуючих корупційних схем у податковій сфері та створення надійних умов для їх запобігання. Руйнуються, за не потрібністю, всі оптимізаційні схеми.

Реформа послужить економічним важелем для формування громадянського суспільства, що зміцнить демократичні основи держави.

Запропонована система є абсолютно соціально справедливою. Чим заможніша людина – тим дорожчі покупки вона робить, тим більша сума податку. Чим бідніша – тим менш цінні

товари вона купує, тим менша сума податку. Не треба вводити ані податок на депозити, ані податок на нерухомість, ані додаткові податки на заробітну плату, ніяких інших податків на багатство. Крім того, вкрай важливо, що всі платники податків перебувають у рівних умовах і здійснюють сплату податку за єдиним для всіх принципом без всяких пільг, канікул і т. д.

Дана система автоматично забезпечує декларування видатків всіма громадянами України, тим самим знижуючи рівень корупції серед державних чиновників.

Слід зазначити, що податок на покупку універсальний, і в нього, при бажанні, можна було б включити акцизи, зробивши диференційованим.

Реалізація даного проекту в комплексі з проектом пенсійної реформи, розробленим Всеукраїнською спільною вчених-економістів, що передбачає повну ліквідацію нарахувань на заробітну плату, перетворює Україну на найбільш інвестиційно-привабливу країну в світі і створює надійні умови для найвищих у світі темпів економічного зростання, забезпечуючи стрімкий випереджальний розвиток національної економіки.

Цілі пенсійної реформи: перейти від «зрівнялівки» і несправедливості пенсійної системи до максимально справедливого механізму, виключити економічну основу тінізації економіки.

Механізм: повністю перейти від системи нарахувань на заробітну плату в Пенсійний фонд (ПФ) до системи відрахувань від заробітної плати в Державний пенсійний банк (ДПБ).

Суть реформи:

Нарахування в пенсійний фонд на заробітну плату відміняються, а замість цього вводиться обов'язкове державне пенсійне страхування, яке здійснюється робітником.

Пенсія кожного громадянина формується як обов'язковий фіксований відсоток відрахувань від заробітної плати на персоналізований пенсійний рахунок., що повністю відбиває реальний трудовий вклад кожного громадянина України у створенні суспільного продукту в еквіваленті заробітної плати.

Пенсійне страхування формується за принципом депозитного вкладу в Державний пенсійний банк із щомісячним поповненням і терміном виплати по досягненню пенсійного віку пропор-

ційно терміну життя на пенсії. Розмір страхового внеску – 33 % від суми заробітної плати, яка залишилась після виплати податку на доходи.

Держава щорічно збільшує суму персоніфікованого пенсійного вкладу на коефіцієнт інфляції +1 %, що запобігає знеціненню грошей вкладника.

Якщо працюючий вмирає до терміну досягнення пенсійного віку, то гроші передаються спадкоємцям як звичайний депозитний вклад. Якщо пенсіонер вмирає до 85 років, то сума, яка залишилась від його пенсійного вкладу, також передається його спадкоємцям.

Початок виплати пенсії настає при досягненні пенсійного віку (60 років) і здійснюється пропорційно на протязі наступних двадцяти п'яти років життя.

Вік та період обов'язкової виплати персоніфікованих пенсій 60–85 років. Даний період може бути збільшений за бажанням громадянина на будь-яку кількість років. В цьому випадку, відповідно, особистий пенсійний вклад розбивається на кількість років, яке вказану громадянином. Громадянам, у яких при виході на пенсію такого бажання не виникло, при досягненні 85 років пенсія встановлюється за принципом солідарної системи, яка забезпечується із прибутку Державного пенсійного банку.

Державний пенсійний банк, який має колосальну кількість «довгих» грошей, самостійно інвестує у створення державних, або з контрольним пакетом держави, нових високорентабельних високотехнологічних експортоорієнтованих підприємств.

Всі бажаючі громадяни мають можливість паралельно із обов'язковим державним пенсійним страхуванням в ДПБ укладати договори пенсійного страхування з недержавними пенсійними фондами.

На утримання непрацездатних інвалідів вводиться окремий податок.

Термін реалізації реформи: 30 років.

Підсумок першого десятиріччя: 11 % – відрахування від заробітної плати в ДПБ, 22 % – нарахування в ПФ.

Підсумок другого десятиріччя: 22 % – відрахування від заробітної плати в ДПБ, 11 % – нарахування в ПФ.

Підсумок третього десятиріччя: 33 % – відрахування від заробітної плати в ДПБ.

Реалізація даних пропозицій дозволить створити в країні безпрецедентні умови для інвестиційно-інноваційної активності і забезпечить стрімке економічне зростання.

1.2.3. Боргова безпека України як фактор фінансової стабільності

В умовах глобалізації та міжнародної інтеграції, що інтенсивно розвиваються у світовій економіці, одним із напрямків залучення додаткових ресурсів для стабільного економічного розвитку країни є державні запозичення.

На сучасному етапі розвитку світової економіки тенденція до постійного зростання державного боргу притаманна і економічно розвиненим країнам (одним із найбільших боржників світу є США), і країнам, що розвиваються (рис. 1.2.3).

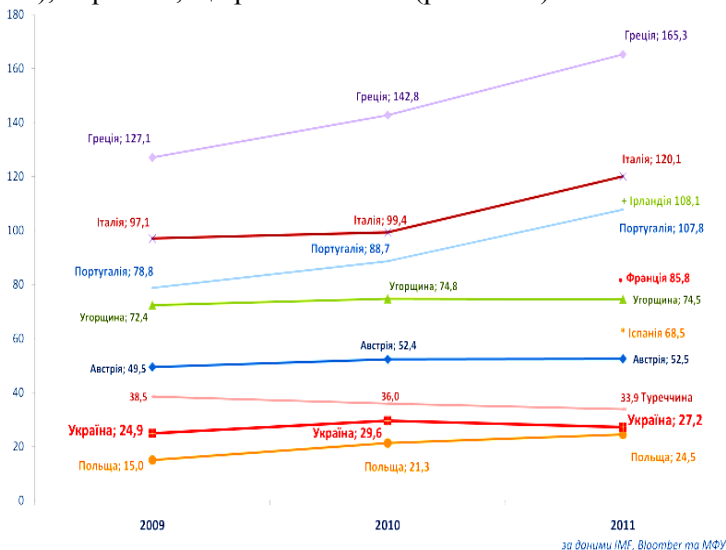

Рисунок 1.2.3 – Порівняльна оцінка стану державного боргу України та окремих країн (частка боргу в ВВП) за 2009–2011 рр., %.

Державні запозичення при ефективній борговій політиці та виваженій, адекватній сучасному рівню економічного розвитку країни, оптимізованій стратегії управління державним боргом, жорсткому контролю за виконанням боргових зобов'язань являються органічною складовою фінансової системи та стимулюючим фактором зміцнення і росту секторів національної економіки.

Однак Україні загрожує боргова криза, переважно через стрімке зростання зовнішнього боргу, в якому майже 41,2 % – це заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку (МВФ, Світовим банком, ЄБРР та ін.) – це 15,01 млрд дол., у т. ч.: 9,94 млрд дол. – заборгованість держави та більше 5,0 млрд дол. – гарантований державою борг¹. Дані факти спричинені: зростанням дефіциту державного бюджету та державного боргу; девальвацією гривні; ризиковою політикою банків щодо надання кредитів особам з недостатнім рівнем платоспроможності; орієнтацією уряду у бюджетній політиці у сфері видатків на поточні витрати, а не на капітальні видатки розвитку; перевищенням рівня споживання імпортованих товарів над продуктивністю праці та реальними доходами населення; низьким рівнем експорту; відсутністю чіткої єдиної системи статистичних показників, які б точно та повноцінно відображали роль державних запозичень та давали б можливість виявити взаємозалежність і простежити наслідки між державним боргом та розвитком національної економіки. Ситуація, що склалася, сприяє збільшенню: чутливості і відкритості економіки країни до зовнішніх впливів; залежності від світових цін; видатків на обслуговування державного боргу (зокрема, в іноземній валюті перед МВФ); додаткового фінансування у вигляді кредиту від МВФ, що може загрожувати виконанням нових, значно жорсткіших, вимог фонду; тарифів населення на комунальні послуги та падінню рівня життя тощо.

¹ Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/>

Отже, одним із першочергових завдань, що потребують вирішення в найближчий час для уникнення боргової кризи України, є формування ефективної системи економічної безпеки.

Теоретичні та практичні аспекти щодо сутності та підвищення економічної, фінансової та боргової безпеки, розглядалися у працях провідних вітчизняних та закордонних економістів і науковців. Серед них Р. Барро, Дж. Кейнс, Ш. Планкарт, Дж. Б'юкенен, В. Вікрі, А. Лафер, А. Лернер, Р. Масгрейви, Ф. Модільяні, А. Пігу, Д. Рікардо, А. Сантомеро, У. Томпсон, Ф. Фрідман, В. Андрушенко, О. Барановський, Б. Болдирев, Т. Вахненко, О. Власюк, А. Ілларіонов, В. Козлюк, Л. Красавін, О. Плотников, А. Сухоруков, В. Федоров та ін. Проте деякі важливі теоретико-методичні та прикладні аспекти фінансової політики держави, проблем боргової політики, її оцінки, управління державним боргом та його нормативно-правового забезпечення, особливо у сфері державного зовнішнього боргу, потребують додаткових досліджень.

Так, за Барановським О. І., важливою складовою частиною «економічної безпеки держави, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України, яка відображається через систему критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золото-валютних резервів; ступінь захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; стан фінансових потоків в економіці, що характеризується збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання і саморегулювання...»¹, є фінансова безпека. Це визначення дозволяє розглядати економічну безпеку в органічному комплексному поєднанні з фінансовою, що в зв'язку з глобалізаційними процесами у світовій економіці висуває проблеми забезпечення ефективного функціонування системи фінансової безпеки на перший план.

Структура фінансової безпеки є багаторівневою. Вона зале-

¹ Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.04.01 / НАН України; Інститут економічного прогнозування. – К., 2000. – 36 с.

жить від наявних діючих систем фінансового сектору національної економіки (рис. 1.2.4)¹.

Рисунок 1.2.4 – Структура фінансової безпеки держави²

Серед найважливіших питань щодо забезпечення національної безпеки держави у фінансовій сфері розробленої «Концепції забезпечення національної безпеки держави у фінансовій сфері» є «питання безпеки в бюджетній сфері, у сфері управління державним боргом, гарантованим державою боргом»³.

Дані питання порушені і в Програмі економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна

¹ Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0>.

² Кишакевич Б. Ю. Формування системи фінансової безпеки України в умовах глобалізації / Б. Ю. Кишакевич // Науковий вісник НЛТУ України (економіка, планування та управління в галузях). – 2012. – Вип. 22.7. – С. 202–207.

³ Розпорядження Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1095.10211.0>.

економіка, ефективна держава»¹, де зазначено, що проблемою формування та виконання державного бюджету є «слабке управління державним боргом». Отже, вирішення проблем удосконалення управління державним боргом з метою підвищення фінансово-економічної безпеки національної економіки через покращення ефективності функціонування системи боргової безпеки є надзвичайно актуальним в даний період економічного розвитку України.

Омельченко Л. С., Суміна І. В. у вузькому розумінні боргову безпеку держави визначають як «оптимальне співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями з урахуванням сумарної величини державного боргу та вартості обслуговування його складових»².

Селіверстова І. О., Лашенко О. Ю. розглядають боргову безпеку держави як «збалансоване співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями з урахуванням сумарної величини державного боргу та вартості обслуговування його складових, яка забезпечує стійкість фінансової сфери держави до внутрішніх та зовнішніх загроз, а також ефективне функціонування національної економіки і соціальний розвиток держави»³.

Богдан Т. П. дає таке трактування: «боргова безпека – це досягнення такого рівня державного й зовнішнього сукупного боргу, співвідношення між структурними складовими боргу, вартості обслуговування боргу і цільової спрямованості запозичених коштів, які забезпечують вирішення нагальних соціально-економічних потреб держави і не створюють загроз для стабільності вітчизняної фінансової системи й поступального розвитку економіки країни»⁴.

¹ Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf.

² Омельченко Л. С., Суміна І. В. Боргова безпека України та аналіз її сучасного стану / Л. С. Омельченко, І. В. Суміна // Національний університет державної податкової служби України : Зб. наук. праць. – 2012. – № 1. – С. 309–320.

³ Селіверстова І. О. Боргова безпека як елемент фінансової безпеки держави / І. О. Селіверстова, О. Ю. Лашенко, С. І. Шапошнікова // Проблеми системного підходу в економіці. Електронне наукове фахове видання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2010_3/Laschenko_310.htm.

⁴ Богдан Т. П. Боргова безпека та її роль у гарантуванні фінансової стабільності / Т. П. Богдан // Вісник НБУ. – 2012. – № 4. – С. 8–15.

Аналізуючи дані визначення, можемо зробити висновок про важливе місце і визначальну роль боргової безпеки в національній безпеці країни. Адже не втримання граничних рівнів показників, що характеризують стан внутрішнього й зовнішнього боргу, порушення оптимального співвідношення між структурними його складовими, неможливість обслуговування запозиченого боргу і, особливо, нехтування цільової спрямованості боргових коштів може призвести до руйнування вітчизняної фінансової системи та загрожувати суверенітету держави.

Як відомо, загальний державний борг (прямий державний борг та гарантований) формується за рахунок внутрішнього (державні позики та кредити від вітчизняних банків в національній валюті на внутрішніх ринках) і зовнішнього (кредити та позики від іноземних держав та міжнародних організацій в іноземній валюті) боргів. Показник співвідношення зовнішнього і внутрішнього боргу держави до її ВВП характеризує рівень боргової безпеки країни (табл. 1.2.1, рис. 1.2.5).

Динаміку рівня боргової безпеки України та його відповідність критичним значенням (за «Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України») подано на рис. 1.2.5.

Аналізуючи динаміку загального державного (прямого державного та гарантованого) боргу і рівня боргової безпеки України протягом 2000–2011 рр., спостерігаємо тенденцію щодо зростання обсягу загального державного боргу на 402,2 млрд грн (в 6,2 рази), в тому числі: зовнішнього – на 249,2 млрд грн (в 5,4 рази), внутрішнього – на 153,0 млрд грн (в 8,4 рази) (див. табл. 1.2.1, рис. 1.2.5).

Відносно динаміки рівня боргової безпеки, то в 2011 р., порівняно з найменшими його значеннями за аналізований період у 2007 р., в зв'язку із фінансово-економічною кризою у світі та Україні у 2008–2009 рр., даний показник зріс на 10,6 в. п. по частці загального державного боргу у ВВП, на 13,5 в. п. – по частці зовнішнього боргу і на 23,6 в. п. – по частці внутрішнього. Порівнюючи показники рівнів боргової безпеки за 2011 р. з аналогічними показниками 2000 р., на перший погляд, можемо зробити висновок про покращення боргової і тим самим фінансово-економічної безпеки України, про що свідчить ступінь до-

Таблиця 1.2.1 – Показники стану державного боргу та рівнів боргової безпеки України за 2000–2012 рр., млрд грн*

Показники	Роки												
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Загальна сума державного боргу (прямого і гарантованого)	77,0	74,6	75,7	77,5	85,4	78,1	80,5	88,7	189,4	316,9	432,3	473,1	501,5
Внутрішній державний борг	20,7	21,1	15,6	15,1	21,9	20,1	17,6	18,8	46,7	105,2	155,6	173,7	209,9
Зовнішній державний борг	56,2	53,6	54,4	57,0	64,5	59,0	63,9	70,0	142,7	211,7	276,7	305,4	291,6
ВВП	170,0	204,2	225,8	267,3	345,1	441,5	544,5	720,7	949,9	914,0	1 082,6	1 316,6	1 505,0**
Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	12,2	10,3	6,9	5,6	6,3	4,6	3,2	2,6	4,9	11,5	14,4	15,9	13,1
Відношення обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	33,1	26,3	24,1	21,3	18,7	13,4	11,7	9,7	15,0	23,2	25,6	23,2	19,4
Відношення обсягу державного боргу до ВВП, %	45,3	36,6	33,5	29	24,8	17,7	14,7	12,3	20	34,7	39,9	35,9	33,3

* Розраховано за даними Державної служба статистики України та Міністерства фінансів України.

** Станом на 31.12.2012 р. використано прогнозний показник ВВП України на 2012 р.

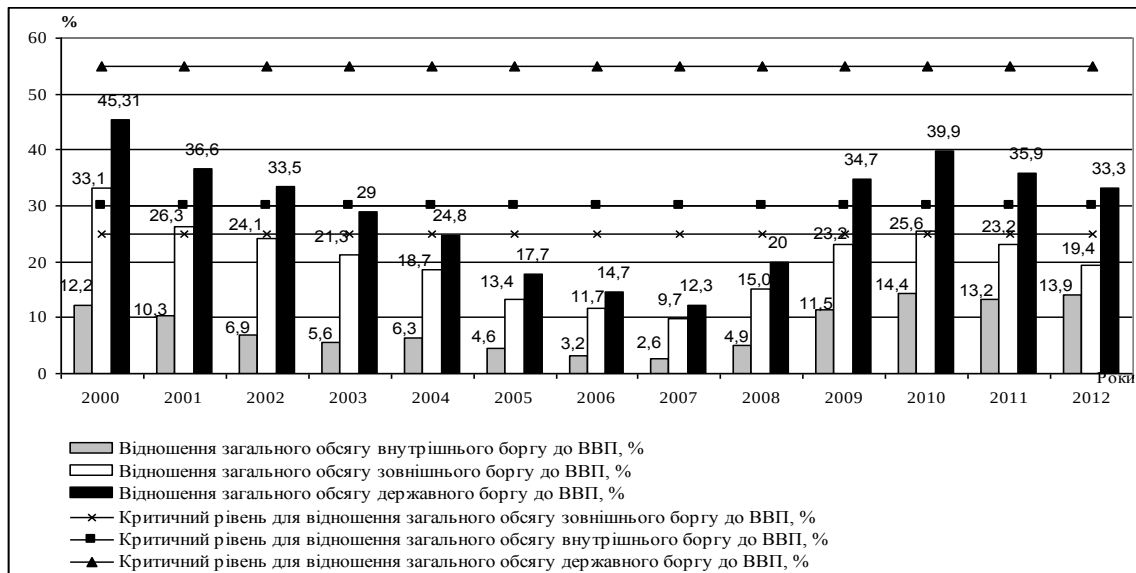

Рисунок 1.2.5 – Динаміка рівня боргової безпеки України та його відповідність критичним значенням за 2000–2012 рр.* (без урахування гарантованого державного боргу)

* Станом на 01.01.2013 р. використано прогностичний показник ВВП України на 2012 р.

сягнення показниками критичних значень, та її погіршення – відносно 2007 р. (рис. 1.2.5). Однак слід зазначити, що при зростанні ВВП України за 2000–2011 рр. у 7,7 рази відношення загального обсягу державного боргу до ВВП зменшилось лише на 9,4 в. п. або 23,6 %, що є негативним явищем.

Дана тенденція свідчить про зростання державного попиту на внутрішні та зовнішні ресурси швидшими, порівняно з економічним розвитком країни, темпами. Крім того, варто відзначити перевищення обсягу зовнішнього боргу в ВВП над критичним значенням на 0,6 % у 2010 р. Згідно Наказу «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України» та Закону України «Про основи національної безпеки України», «боргова безпека – це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втраченою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи»¹.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що на рівень боргової безпеки країни впливають наступні чинники: ступінь інформаційного та нормативно-правового забезпечення боргової політики держави; стратегія боргової політики держави; структура державного боргу; рівень соціально-економічного розвитку; напрямок політичного та економічного курсу держави; «борговий досвід» держави тощо². Спираючись на чинники впливу, які варіюють рівень боргової безпеки, економістами України та міжнародних організацій розроблено системи індикаторів боргової безпеки та рекомендовано їх граничні значення. Однак не вирішеною проблемою вітчизняної та світової практики залишається відсутність єдності поглядів як відносно сутності та кількості індикаторів впливу, так і їх критичних та нормативних значень.

¹ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

² Сіліверстова І. О. Боргова безпека як елемент фінансової безпеки держави / І. О. Сіліверстова, О. Ю. Лашенко, С. І. Шапошнікова // Проблеми системного підходу в економіці Електронне наукове фахове видання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2010_3/Laschenko_310.htm.

Для визначення рівня та проведення аналізу боргової безпеки держави Світовий банк пропонує Мінімальну стандартну модель та власну систему показників (табл. 1.2.2). Керівництвом статистики зовнішнього боргу МВФ розроблено та запропоновано систему показників, що характеризують основні показники заборгованості та рівень платоспроможності країни-боржника (табл. 1.2.3)¹. Різняться також думки дослідників і щодо граничних і нормативних значень показників боргової безпеки. Так, безпечним у світовій практиці вважається відношення зовнішнього боргу до ВВП, що не перевищує 60 %; відповідно до методики Мінімальної стандартної моделі Світового банку, критичним рівнем державного зовнішнього боргу є 50 % від ВВП тощо. За результатами останнього дослідження МВФ, яке враховує наслідки глобальної фінансово-економічної кризи, критичне значення відношення суспільного боргу (державного і місцевого боргу) до ВВП для країн із ринками, що формуються, становить 42,8 % ВВП².

Таблиця 1.2.2 – Система індикаторів боргової безпеки, розроблена Світовим банком

Показник	Формула, %	Економічний зміст
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT/XGS	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT/GNP	Показує загальний рівень боргової складової економіки

¹ Статистика внешнего долга. Руководство для составителей и пользователей. МВФ, 2003. – 350 с.

² Богдан Т. П. Боргова безпека та її роль у гарантуванні фінансової стабільності / Т. П. Богдан // Вісник НБУ. – 2012. – № 4. – С. 8–15. Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf.

Продовж. табл. 1.2.2

Показник	Формула, %	Економічний зміст
Відношення загальних платежів з обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS/XGS	Коефіцієнт обслуговування боргу, що показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до ВВП	INT/GNP	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT/XGS	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES/EDT	Показує, чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу)
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES/MGS	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	Short-term/EDT	Показує, яку частку становить короткостроковий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	Multilateral/EDT	Відображає частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу або свого роду залежність держави від фінансування цими організаціями

Таблиця 1.2.3 – Показники боргової безпеки, розроблені фахівцями МВФ

Індикатор	Розрахунок та використання
<i>Індикатори платоспроможності</i>	
Покриття відсоткових платежів	Відношення відсоткових платежів до експорту – показує рівень навантаження обслуговування зовнішнього боргу

Індикатор	Розрахунок та використання
Зовнішній борг до експорту	Використовується як трендовий індикатор, який прямо пов'язаний із платоспроможністю країни
Зовнішній борг до ВВП	Індикатор відношення боргу до ресурсної бази його покриття (як потенціал можливості збільшення обсягу експорту з метою підвищення платоспроможності)
Теперішня вартість боргу до експорту	Ключовий індикатор стійкості, часто використовується щодо бідних країн з великим боргом (НІРС) для порівняння боргового навантаження із можливостями здійснювати платежі
Теперішня вартість боргу до доходів бюджету	Ключовий індикатор стійкості, використовується в бідних країнах з великим боргом (НІРС) для порівняння боргового навантаження із ресурсами державних фінансів
Обслуговування боргу до експорту	Загальний індикатор платоспроможності та ліквідності
<i>Індикатори ліквідності</i>	
Міжнародні резерви до короткострокового боргу (показник А. Грінспена)	Найбільш важливий індикатор адекватності резервів в країнах із значним, але нестабільним доступом до ринку капіталу. Показник може використовуватись для прогнозування можливих криз ліквідності.
Відношення короткострокового боргу до загальної величини боргу	Відображає відносну залежність від короткострокового фінансування. Разом із показниками погашення дозволяє прогнозувати майбутні ризики непогашення.
<i>Індикатори заборгованості державного сектору</i>	
Обслуговування боргу державного сектору до експорту	Показник готовності до сплати та ризику неплатежу.
Державний борг до ВВП чи податкових доходів	Індикатор платоспроможності державного сектору. Може визначатись як для державного, так і для зовнішнього боргу.

Індикатор	Розрахунок та використання
Середній строк погашення не концесійного боргу (борг перед МФО)	Відображає середній термін зобов'язань держави перед міжнародними фінансовими організаціями
Частка боргу, номінованого в іноземній валюті, у загальній величині боргу	Індикатор впливу зміни обмінного курсу національної валюти на борг

На базі зазначених документів в Україні розроблена «Методика розрахунку рівня економічної безпеки України». На основі систематизації наведених підходів та їх адаптації до рівня розвитку нашої держави офіційно визначено дев'ять показників боргової безпеки та їх граничні значення в Україні (табл. 1.2.4)¹.

Щодо розробленої «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», немає єдиного підходу до норми частки державного зовнішнього боргу у ВВП і в Україні. Так, О. Барановський рекомендує граничне значення 25 %, А. Ілларіонов – 30 %². Також залишається спірним той факт, який саме показник зовнішнього боргу – державного та гарантованого чи валового – використовувати при розрахунку індикаторів боргової безпеки та порівнювати до граничного значення.

В розрахунку індикаторів боргової безпеки ми використали показники зовнішнього державного та гарантованого боргу, а валовий дослідимо окремо.

Для поглибленого аналізу стану боргової безпеки України проаналізуємо розраховані індикатори боргової безпеки за 2000–2011 рр. та порівняємо їх із критичними значеннями (рис. 1.2.6).

¹ Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0>.

² Омельченко Л. С., Суміна І. В. Боргова безпека України та аналіз її сучасного стану / Л. С. Омельченко, І. В. Суміна // Національний університет державної податкової служби України : Зб. наук. праць. – 2012. – № 1. – С. 309–320.

Таблиця 1.2.4 – Аналіз стану боргової безпеки України за 2000–2011 рр. (за індикаторами, розробленими Міністерством економіки України)

Індикатор	Критичне значення	Роки						Відношення показника за 2011 р. до			
		2000	2005	2007	2009	2010	2011	критичного значення	2000 р.	2005 р.	2010 р.
Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	55	45,3	18,0	12,3	34,7	39,5	36,0	65,5	79,5	у 2,0 рази	91,1
Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	25	38,1	13,4	9,7	23,2	25,6	23,2	92,8	60,9	у 1,7 рази	90,6
Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	200	211	247	299	580	760	822	у 4,1 рази	у 3,9 рази	у 3,3 рази	108,2
Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	70	71,4	26,4	21,4	48,8	50,4	42,3	60,4	59,2	у 1,6 рази	83,9
Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	12	5,20	1,02	0,80	2,08	2,81	3,41	28,4	65,6	у 3,3 рази	121,4
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, %	30	14,59	2,18	1,57	2,09	1,93	2,20	7,3	15,1	100,0	114,0

Продовж. табл. 1.2.4

Індикатор	Критичне значення	Роки						Відношення показника за 2011 р. до			
		2000	2005	2007	2009	2010	2011	критичного значення	2000 р.	2005 р.	2010 р.
Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	30	12,2	4,6	2,6	11,5	14,4	15,9	53,0	130,3	у 3,5 рази	110,4
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	25	4,27	0,93	0,45	2,22	4,53	5,49	22,0	128,6	у 5,9 раз	121,2
Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	30	5,29	7,99	5,60	14,0	18,1	19,5	65,0	у 3,7 рази	у 2,4 рази	107,7

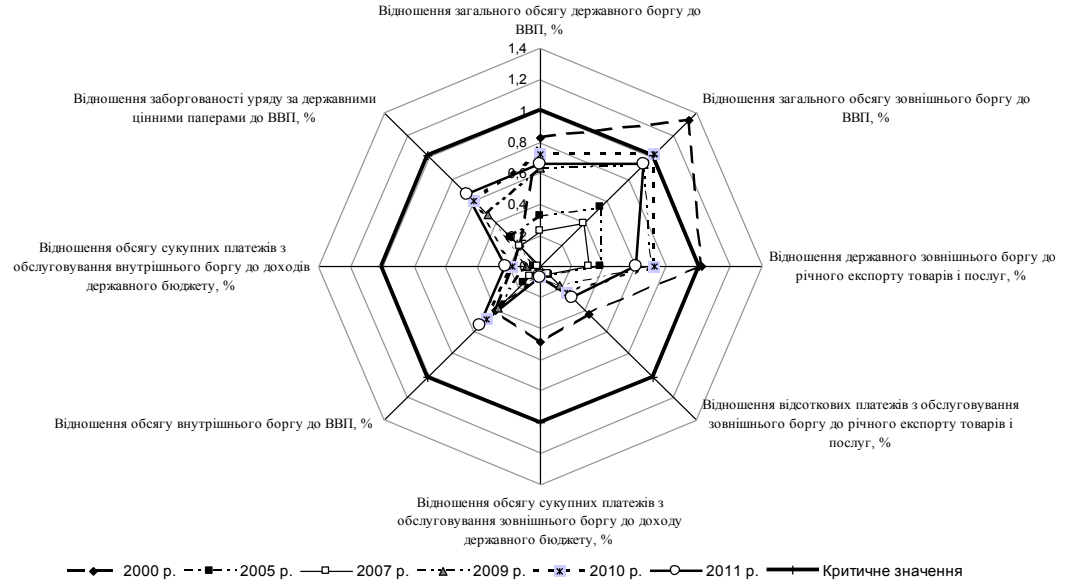

Рисунок 1.2.6 – Динаміка індикаторів боргової безпеки України за 2009–2011 роки та їх відповідність критичним значенням

Примітка. У рис. 1.2.6 не враховано показник рівня зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США, через його високе значення.

Динаміка індикаторів боргової безпеки за 2000–2011 рр. вказує на зменшення державних запозичень та поступову фінансову стабілізацію в Україні до 2007 р. та, в зв'язку з фінансовою кризою 2008–2009 рр., їх різке суттєве збільшення. Незважаючи на негативну тенденцію індикаторів за 2009–2010 рр., за окремими показниками у 2011 р. спостерігається покращення ситуації, що свідчить про її задовільний рівень. Окрім того, досліджувані показники практично не перевищували протягом досліджуваного періоду зони порогових значень, за винятком окремих показників 2000 р., а також показників відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП у 2010 р. (він перевищив критичне значення на 0,6 %) та рівня зовнішньої заборгованості на одну особу (індикатор перевищив порогове значення за весь період – вже на 11 дол. США у 2000 р. і більше, ніж у 4 рази, у 2011 р. – і склав 822 дол. США на одну особу). Останній показник є наслідком демографічної кризи та свідченням суттєвої соціальної нестабільності в країні, спаду рівня життя населення.

На основі індикаторів боргової безпеки розрахуємо інтегральні показники боргової безпеки за 2000–2011 рр., здійснивши нормалізацію показників, та простежимо відхилення кожного показника за аналізований період між собою та від граничного значення (табл. 1.2.5, рис. 1.2.6 та рис. 1.2.7). Рис. 1.2.6 дає можливість наочно оцінити динаміку індикаторів боргової безпеки за 2000–2011 рр. та їх відхилення від граничних значень протягом всього аналізованого періоду та є підтвердженням проведеного аналізу табл. 1.2.5.

Таблиця 1.2.5 – Розрахунок інтегрального показника боргової безпеки України за 2000–2011 рр.

Індикатор	Критичне значення	Роки					
		2000	2005	2007	2009	2010	2011
Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	1	0,824	0,327	0,224	0,631	0,718	0,655

Індикатор	Гранич- не значення	Роки					
		2000	2005	2007	2009	2010	2011
Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	1	1,324	0,536	0,388	0,928	1,022	0,928
Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	1	1,056	1,235	1,493	2,900	3,800	4,100
Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	1	1,020	0,377	0,306	0,697	0,720	0,604
Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	1	0,434	0,085	0,067	0,173	0,234	0,284
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, %	1	0,486	0,073	0,052	0,070	0,064	0,073
Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	1	0,407	0,153	0,087	0,383	0,479	0,531
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	1	0,171	0,037	0,018	0,089	0,181	0,219
Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	1	0,176	0,266	0,187	0,467	0,602	0,650
Інтегральний показник	9	5,898	3,090	2,820	6,338	7,821	8,045

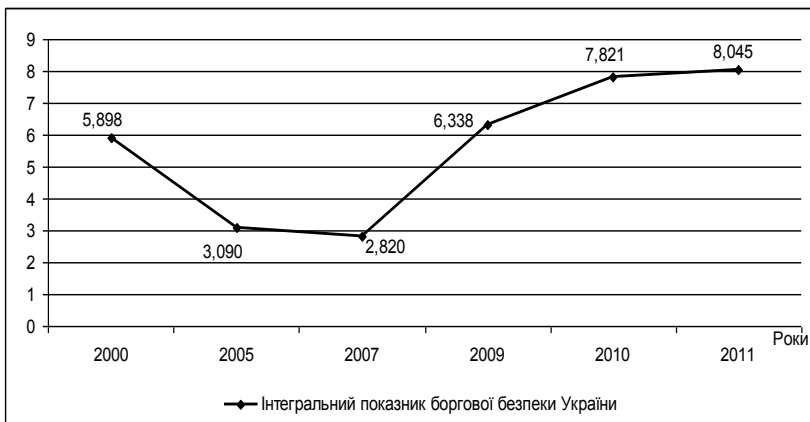

Рисунок 1.2.7 – Динаміка інтегрального показника боргової безпеки України за 2009–2011 роки

Як бачимо з рис. 1.2.7, тенденція зниження розрахованого нами інтегрального показника боргової безпеки України за 2000–2007 рр. на 3,08 в. п. змінилася підвищенням показника на 5,23 в. п. за 2007–2011 рр., який у 2011 р. перевищив показник 2000 р. на 2,06 в. п. і є свідченням фінансової дестабілізації держави та збільшення ризику розвитку боргової кризи.

Загрозою порушення боргової безпеки також є критичне наближення інтегрального показника боргової безпеки до його граничного значення – 9 (значення інтегрального показника у 2011 р. становило 8,045).

Як уже було зазначено вище, рівень боргової безпеки залежить від співвідношення структурних елементів державного боргу (табл. 1.2.6), зокрема, частки та структури зовнішнього державного боргу, оскільки останній загрожує втратою фінансово-економічної незалежності України та погіршенням її інвестиційного клімату через спрямування потенційних інвестиційних ресурсів на обслуговування та погашення закордонних кредитів. Окрім того, зниження ВВП у відносних числах за останні роки, що є причиною інфляції, загрожує в майбутньому девальвацією гривні по відношенню до інших валют, що призведе до збільшення вартості обслуговування саме зовнішнього боргу.

**Таблиця 1.2.6 – Державний та гарантований державою борг України за 2005–2011 рр.,
млрд грн**

Показники	Роки							Динаміка 2011 р. порівняно з		
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2005 р., рази	2007 р., рази	2010 р., %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	78,10	80,5	88,7	189,4	317,9	432,3	473,1	6,06	5,33	109,44
Державний борг	63,10	66,11	71,29	130,69	227,00	323,48	357,27	5,66	5,01	110,45
Внутрішній борг	19,20	16,61	17,81	44,67	91,07	141,66	161,47	8,41	9,07	113,98
1. Заборгованість перед юридичними особами	10,00	7,70	9,15	33,52	87,63	138,36	158,29	15,83	17,31	114,41
2. Заборгованість перед банківськими установами	9,20	8,91	8,66	11,14	3,44	3,31	3,17	0,35	0,37	96,00
Зовнішній борг	44,00	49,51	53,49	86,02	135,93	181,81	195,81	4,45	3,66	107,70
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	13,30	12,82	12,54	24,56	67,76	83,06	84,34	6,34	6,72	101,55
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	11,90	10,75	9,78	13,28	12,54	11,27	10,72	0,90	1,10	95,12
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	0,00	0,0014	0,0004	0,0006	0,0006	15,924	15,980	на 15,98	на 15,97	100,35
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	18,70	25,94	31,17	48,19	55,62	71,56	84,76	4,53	2,72	118,45

Продовж. табл. 1.2.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Гарантований державою борг	15,00	14,43	17,45	58,72	90,91	108,83	115,85	7,72	6,64	106,45
Внутрішній борг	0,001	0,0010	1,0010	2,0010	14,063	13,895	12,241	на 12,2	на 11,2	88,09
1. Заборгованість перед юридичними особами	0,00001	0,0000	1,0000	2,0000	6,3667	6,8055	5,8130	на 5,8	на 4,8	85,42
2. Заборгованість перед банківськими установами	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	7,6952	7,0890	6,4268	на 6,4	на 6,2	90,66
3. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	0,001	0,0010	0,0010	0,0010	0,0010	0,0010	0,0010	0,95	1,00	100,00
Зовнішній борг	15,00	14,43	16,45	56,72	76,84	94,93	103,61	6,91	6,30	109,14
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	7,10	5,11	3,36	38,66	51,43	61,63	61,53	8,67	18,32	99,85
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	0,11	0,09	0,06	0,02	0,00	1,52	1,52	13,84	27,16	100,35
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	2,90	4,57	9,04	12,99	5,19	7,97	12,63	4,35	1,40	158,41
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	4,80	4,67	3,99	5,06	20,22	23,81	27,92	5,82	6,99	117,25

Аналізуючи табл. 1.2.6, можемо зробити висновок що до зростання загального державного та гарантованого боргу у 2011 р., порівняно з 2005 р., у 6,06 рази та порівняно з 2010 р. – на 9,44 % призвело: зростання державного боргу, відповідно, у 5,6 раз та на 10,45 % і гарантованого – у 7,7 раз та на 6,5 %. Причому до зростання державного боргу у 2011 р. порівняно з 2005 р. та 2010 р. призвело збільшення внутрішнього боргу відповідно в 8,4 рази та на 13,98 % і зовнішнього – відповідно в 4,5 раз та на 7,7 %.

Зростанню державного внутрішнього боргу сприяло збільшення заборгованості перед юридичними особами за 2005–2011 рр. в 16 разів, в тому числі за 2010–2011 рр. на 14,4 %.

В державному зовнішньому борзі за 2005–2011 рр. переважали позики іноземних комерційних банків (позика зросла на 15,98 млрд грн) та міжнародних організацій економічного розвитку (зростання позики в 6,3 рази) (табл. 1.2.7), за 2010–2011 рр. найбільше зростання було за заборгованістю, не віднесеною до інших категорій – на 18,45 %.

Обсяг гарантованого боргу в 2011 р. порівняно з 2005 р. та 2010 р. збільшився за рахунок зростання зовнішнього боргу, відповідно, в 7 разів та на 9,1 % і внутрішнього боргу, який за 2005–2011 зріс на 12 млрд грн, однак за 2010–2011 рр. він зменшився на 11,9 % (зниження спостерігається відповідно позик за всіма категоріями кредиторів). Аналізуючи динаміку державного та гарантованого зовнішнього боргу перед міжнародними організаціями економічного розвитку (табл. 1.2.7), частка якого становила у 2011 р. 47,8 % від загального обсягу зовнішнього боргу, спостерігаємо значне зростання заборгованості у 2010 р. порівняно з 2009 р. (на 22,9 %), що переважно спричинено одержанням Україною кредиту від МВФ в період кризи. Заборгованість за даною позикою зросла за 2009–2011 рр. на 29,8 %, або 26,1 млрд грн, зокрема, у 2010 рр. – на 29,5 %, або 25,8 млрд грн. Надання даного кредиту передувало виконання низки економічно-політичних умов, таких як: обмеження розміру дефіциту бюджету, підвищення для населення тарифів на газ, утримання рівня інфляції у визначених межах тощо¹. Частка заборгованості перед

¹ Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>

Таблиця 1.2.7 – Динаміка державного та гарантованого зовнішнього боргу перед міжнародними організаціями економічного розвитку у 2009–2011 рр.

Показники	Роки						Структурні зрушення у 2011 р. від		Абсолютне відхилення 2011 р. до		Відносне відхилення 2011 р. до	
	2009		2010		2011		2009 р.	2010 р.	2009 р.	2010 р.	2009 р.	2010 р.
	млн грн	част-ка, %	млн грн	част-ка, %	млн грн	част-ка, %						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Зовнішній борг (прямий і гарантований)	211 700	100	276 700	100	305 400	100	–	–	93 700	28 700	144,3	110,4
Заборгованість за пози-ками, наданими міжна-родними організаціями економічного розвитку	119 196	56,3	144 680	52,3	145 878	47,8	-8,5	-4,5	26 682	1 198	122,4	100,8
Державний зовнішній борг	135 926	64,2	181 813	65,7	195 806	64,1	-0,1	-1,6	59 880	13 993	144,1	107,7
Заборгованість за пози-ками, наданими міжна-родним організаціями економічного розвитку:	67 764,1	32,0	83 051,7	30,0	84 344,4	27,6	-4,4	-2,4	16 580	1 292,7	124,5	101,6
ЄБРР	2 735,5	1,3	2 637,9	1,0	3 553	1,2	-0,1	0,2	817,5	915,1	129,9	134,7
Європейський Інвестиційний Банк	778,5	0,37	1 564,8	0,56	2 059,6	0,67	0,3	0,1	1 281,1	494,8	264,6	131,6
МВФ	39 118,7	18,5	54 624	19,7	54 647,1	17,9	-0,6	-1,8	15 528	23,1	139,7	100,0
Світовий Банк	25 131,4	11,9	24 231,8	8,7	24 084,7	7,9	-4,0	-0,8	-1 046,7	-147,1	95,8	99,4

Продовж. табл. 1.2.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Гарантований зовнішній борг	75 825	35,8	94 933	34,3	103 608	35,9	0,1	1,6	27 782	8 675	136,6	109,1
Заборгованість за пози- ками, наданими міжна- родними організаціями економічного розвитку:	51 432	24,3	616 287	22,3	61 534	20,1	-4,2	-2,2	10 102	-554 753	119,6	10,0
Європейське співтова- риство з атомної енергії	619,2	0,29	5 195	1,9	443,3	1,4	1,1	-0,5	-175,9	-4 751,7	71,6	8,5
ЄБРР	1 386	0,6	1 183	0,4	1 009,6	0,3	-0,3	-0,1	-376,4	-173,4	72,8	85,3
МВФ	48 507,3	22,9	58 792,9	21,3	58 817,7	19,3	-3,6	-2,0	10 310	24,8	121,3	100,0
Світовий Банк	919,5	0,4	1 133,2	0,4	1 263	0,4	0,0	0,0	343,5	129,8	137,4	111,5

МВФ від загального обсягу зовнішнього боргу становила в 2009 та 2011 роках відповідно 41,4 % та 37,2 %, зокрема, 22,9 % та 19,3 % – це гарантування державою боргів підприємств. За таких обставин МВФ може значною мірою контролювати соціально-економічні та фінансові процеси в країні, що є порушенням державного суверенітету.

Мотивуючись небезпечністю зростання зовнішнього боргу для фінансової незалежності держави, дослідимо дану категорію докладніше. Варто зауважити, що державний зовнішній борг являє собою заборгованість за кредитами (позиками), залученими з іноземних джерел. За типом позичальника зовнішній борг поділяється на *прямий державний зовнішній борг* (формується через залучення іноземних кредитів, безпосереднім позичальником за якими є держава, та випуск державних цінних паперів у вигляді зовнішніх державних позик, обслуговування яких здійснюється за рахунок коштів державного бюджету), *гарантований* або *умовний державний зовнішній борг* (формується за рахунок іноземних кредитів, залучених іншими позичальниками під державні гарантії, платежі з погашення та обслуговування цих позик здійснюються за рахунок власних коштів позичальників (умовний для держави), а в разі їх неплатоспроможності – за рахунок коштів державного бюджету) та *приватний негарантований державою борг* (формується за рахунок фінансових зобов'язань резидентів перед нерезидентами, що виникли внаслідок отримання ними позик (недержавного зовнішнього боргу), платежі з погашення та обслуговування якого здійснюються за рахунок власних коштів позичальників), що в сукупності створюють *валовий зовнішній борг країни*. Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП за 2011 р. перевищує граничний показник на 51,5 % (рис. 1.2.8).

З 1991 р. до 2009 р. даний індикатор відхилився від прийнятої норми на 65 %. За 2005–2011 рр. борг зріс у 3,2 рази, або на 96 млрд дол. США¹. У 2011 р. рівень валового зовнішнього боргу зменшився до 76,6 % ВВП у порівнянні з 86,2 % у 2010 р. і склав 126,2 млрд дол. США або 1 012,1 млрд грн.

¹ Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>

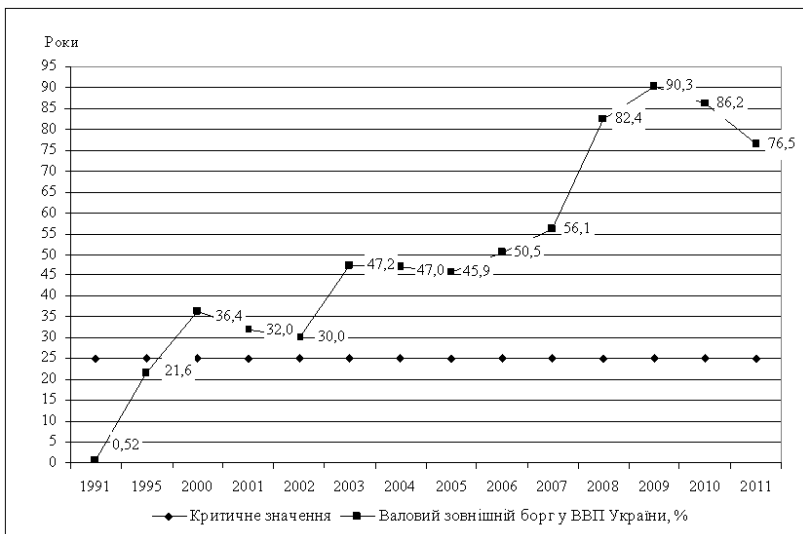

Рисунок 1.2.8 – Динаміка індикатора боргової безпеки – відношення валового зовнішнього боргу до ВВП – за 1991–2011 рр.

Аналіз структури зовнішнього боргу України за секторами у 2011 р., порівняно з 2010 р., виявляє скорочення темпів приросту зовнішнього боргу секторів державного управління, органів грошово-кредитного регулювання та банків (відповідно, на 0,4 %, 3,2 та 10,4 %) (табл. 1.2.8). Тобто, незважаючи на погіршення ситуації на світових фінансових ринках, банківський сектор все ж погашає свої зовнішні зобов'язання.

За 2010–2011 рр. підвищився зовнішній борг інших секторів (включно з міжфірмовим боргом) на 39,9 %.

Основними чинниками, що зумовили зростання боргу інших секторів економіки у 2011 р., були: чисті залучення підприємствами реального сектору коштів за негарантованими кредитами (включно з міжфірмовим боргом) та зростання кредиторської заборгованості підприємств за зовнішньоторговельними операціями¹.

¹ Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>

Таблиця 1.2.8 – Структура зовнішнього боргу України за секторами, строками погашення та фінансовими інструментами

Показник	2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011		Структурні зрушення у 2011 р. від		
	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	млрд дол. США	частка, %	2005 р.	2007 р.	2010 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Валовий зовнішній борг	23,8	100,0	30,6	100,0	39,6	100,0	54,5	100,0	80,0	100,0	101,7	100,0	103,4	100,0	117,3	100,0	126,2	100,0	0,0	0,0	0,0
за секторами економіки:																					
Сектор державного управління*	8,7	36,7	10,1	32,8	10,5	26,5	10,9	20	11,9	14,9	12	11,8	17,8	17,2	25,0	21,3	25,9	20,5	-12,3	+0,5	-0,8
Органи грошово-кредитного регулювання	1,9	8,1	1,7	5,5	1,3	3,2	0,9	1,6	0,5	0,6	4,7	4,6	6,2	6,0	7,5	6,4	7,5	5,9	+0,4	+4,3	-0,5
Банки	1,7	7,3	2,7	8,7	6,1	15,4	14,1	25,8	30,9	38,7	39,5	38,8	30,9	29,8	28,1	24	25,2	20,0	+11,3	-5,8	-4,0
Інші сектори	11,0	46,2	15,7	51,2	20,9	52,8	26,7	49	33,6	41,9	41,3	40,6	43,4	42,1	50,8	43,3	60,6	47,9	-3,3	-1,1	4,6
Прямі інвестиції: міжфірмовий борг	0,4	1,7	0,6	1,8	0,8	2,1	1,9	3,6	3,1	3,9	4,2	4,2	5,1	4,9	5,9	5,0	7,1	5,6	+3,8	+2,0	+0,6
за початковим строком погашення:																					
Довгостроковий борг*	14,8	62,1	20,2	65,9	28,7	72,4	39,3	72,1	59,3	74,1	81,4	80,0	84,3	81,6	91,8	78,2	93,5	74,1	+8,2	+2,0	-4,1
Короткостроковий борг	9,0	37,9	10,4	34,1	10,9	27,6	15,2	27,9	20,7	25,9	20,3	20,0	19,1	18,4	25,6	21,8	32,7	25,9	-8,2	-2,0	4,1

Продовж. табл. 1.2.8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
за інструментами:																					
Боргові цінні папери	3,6	15,1	5,8	18,9	8,1	20,5	11,5	21,1	16,5	20,7	14,8	14,5	13,1	12,7	17,2	14,7	17,7	14,0	-4,9	-7,1	-0,7
Кредити	11,7	49,1	15,1	49,4	19,4	48,7	28,8	52,8	47,5	59,3	65,5	64,4	63,8	61,7	96,6	59,3	71,0	56,2	+6,8	+3,4	-3,1
Інструменти грошового ринку	0,011	0,0	0,011	0,0	0,024	0,1	0,098	0,2	0,0	0,0	0,0	0,062	0,029	0,0	0,061	0,1	0,441	0,3	+0,3	+0,1	+0,2
Валюта і депозити	0,5	2,3	0,9	2,8	1,8	4,5	1,8	3,3	35	4,4	6,3	9,6	5,3	5,1	4,0	3,4	4,7	3,8	+1,0	+0,5	+0,4
Торгові кредити	5,3	22,2	7,6	24,7	8,3	20,9	9,7	17,7	8,7	10,9	9,7	1,1	11,1	10,7	13,8	11,8	17,7	14,0	-10,7	-3,7	+2,2
Інші боргові зобов'язання*	2,3	9,6	0,7	2,4	1,3	3,2	0,7	1,3	0,7	0,8	1,2	4,2	5,1	4,9	6,7	5,7	7,5	6,0	+3,6	+4,7	+0,3
Прямі інвестиції: міжфінансовий борг	0,41	1,7	0,56	1,8	0,83	2,1	1,94	3,6	1,9	3,9	4,2	–	5,1	4,9	5,9	5	7,1	5,6	+3,8	+2,0	+0,6

* У тому числі розподіл Спеціальних прав запозичень, здійснений Міжнародним валютним фондом у III кварталі 2009 р.

Примітка. Платіжний баланс і зовнішній борг України 2011 рік. Щоквартальне аналітично-статистичне видання Національного банку України. – К., 2012. – 123 с.

За даними Національного банку України, у 2011 р., порівняно з 2010 р., короткостроковий зовнішній борг за залишковим терміном погашення зріс на 6,6 млрд дол. США – до 56,8 млрд дол. США. Основними причинами цього були: збільшення короткострокових зобов'язань інших секторів економіки за торговими кредитами на 3,9 млрд дол. США, що є наслідком розширення зовнішньоторговельного обороту України, а також урахування обсягів погашення кредиту МВФ протягом 2012 р. (3,5 млрд дол. США). Обсяг короткострокових кредитів від нерезидентів на кінець року зріс на 0,8 млрд дол. США, здебільшого у IV кварталі 2011 р. Відповідно, частка короткострокових зобов'язань українських банків зросла за 2011 р. з 16,0 % до 23,0 %. Короткостроковий борг інших секторів внаслідок накопичення зобов'язань за торговими кредитами та простроченою заборгованістю зріс за 2011 р. на 5,9 млрд дол. США (на 31,0 %), а його частка в зовнішній заборгованості реального сектору – з 33,5 % до 36,8 %. Зовнішній борг підприємств з державною часткою власності за рахунок збільшення зобов'язань за негарантованими короткостроковими кредитами за 2011 р. зріс на понад 50 %¹.

З початку 2011 р. зобов'язання банків за довгостроковими зовнішніми кредитами та єврооблігаціями скоротилися на 4,4 млрд дол. США.

Одночасно зобов'язання за валютою та депозитами нерезидентів в українських банках зросли на 0,7 млрд дол. США. В 2011 р. зросли обсяги довгострокових залучень, гарантованих урядом, у тому числі через розміщення єврооблігацій для фінансування – на 1,1 млрд дол. США².

У цілому в 2011 р. порівняно з 2010 р. короткостроковий борг зріс на 7,1 млрд дол. США (27,8 %), а його частка в загальному обсязі зовнішнього боргу – на 4,1 в. п. Довгостроковий зовнішній борг за 2010–2011 рр. зріс на 1,3 млрд дол. США (1,9 %), однак його частка зменшилась на 4,1 в. п. відповідно.

Аналіз структури зовнішнього боргу за фінансовими інструментами, засвідчує, що протягом 2011 р. уряд розмістив обліга-

¹ Платіжний баланс і зовнішній борг України 2011 рік. Щоквартальне аналітично-статистичне видання Національного банку України. – К., 2012. – 123 с.

² Платіжний баланс і зовнішній борг України 2011 рік. Щоквартальне аналітично-статистичне видання Національного банку України. – К., 2012. – 123 с.

ції зовнішньої державної позики (ОЗДП) на 2,8 млрд. дол. США та здійснив планове погашення ОЗДП 2004 та 2010 років на 1,2 млрд дол. США. Одночасно інвестиції нерезидентів в облігації внутрішньої державної позики (ОВДП) скоротилися на 0,9 млрд дол. США.

Основною валютою зовнішніх запозичень України на кінець 2011 р. залишається долар США – 71,9 % від валового обсягу боргу (рис. 1.2.9).

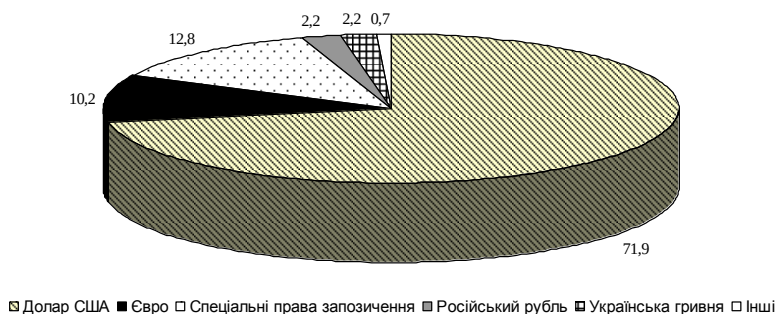

Рисунок 1.2.9 – Валютна структура зовнішнього боргу (станом на 01.01.2012 р.), %

Отже, аналіз стану боргової безпеки за 2000–2012 рр. за показниками прямого державного та гарантованого боргу свідчить про її прийнятний для України рівень, оскільки на даний момент відсутні проблеми з виконанням боргових зобов'язань. Однак, критично високий рівень валового зовнішнього боргу створює ситуацію, коли непередбачувані дії мікро- та макроекономічних чинників (порушення фінансового стану вітчизняних банків, втрата контролю над збільшенням дефіциту бюджету, девальвація гривні, жорсткі вимоги МВФ, неконтрольоване загострення фінансової та боргової кризи у країнах ЄС) можуть призвести до різкого значного зменшення платоспроможності України та спричинити її фінансово-економічну нестабільність. Тому уряду необхідно оптимізувати стратегію боргової політики держави за основними макроекономічними показниками боргової безпеки

України та здійснювати жорсткий контроль над виплатами з обслуговування державного боргу, що призведе до збільшення боргової безпеки нашої країни.

На нашу думку, підвищенню боргової безпеки України сприятиме запровадження та реалізація наступних стратегічних заходів:

1) розробка програми стратегічного цільового призначення запозичених коштів щодо інвестування їх у реальний сектор економіки (поліпшення виробничої, транспортної, енергетичної, інформаційної сфери та інфраструктури, розвиток людського капіталу) та інноваційний розвиток, що сприятиме створенню умов для розширення масштабів та ефективного функціонування внутрішнього ринку капіталу, збільшуватиме його конкурентоспроможність;

2) удосконалення механізмів правового регулювання та коригування нормативно-методичного законодавчого забезпечення процесу управління державним боргом, його обслуговування і погашення та створення умов повної прозорості відносин України з кредиторами, підвищення координованості дій центральних органів виконавчої і законодавчої влади; прийняття Законів України «Про державний внутрішній борг України», «Про державний зовнішній борг України» та коригування Бюджетного кодексу України. Дані законодавчі акти, на нашу думку, дозволять вдосконалити механізми оцінки ризиків державних запозичень та розрахунку індикаторів стану боргової безпеки, встановити їх чіткі граничні значення; створять умови для удосконалення структури державного боргу на користь зменшення залежності від зовнішніх фінансових ринків і запозичень короткострокового капіталу та сприятимуть розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів;

3) запобігання виникненню пікових навантажень шляхом реструктуризації боргу та диверсифікації структури джерел залучення коштів; оптимізувати фіскальну політику держави як джерела державних доходів, що сприятиме зменшенню боргового тягаря та розвитку альтернативних інструментів фінансування бюджетних видатків, випробуваних зарубіжною практикою,

процентні ставки яких за кредити хоч і вищі, ніж ставки кредитів міжнародних організацій економічного розвитку, але не загрожують економічно-політичній незалежності країни;

4) збільшення привабливості державних боргових інструментів (зокрема, цінних паперів внутрішнього ринку) та тимчасова переорієнтація на внутрішній ринок державних запозичень в національній валюті;

5) уникнення залучення позик від міжнародних організацій економічного розвитку, що супроводжуються додатковими умовами, які сприяють втручанню в державний суверенітет, та жорсткий контроль за наданням державних гарантій винятково в національних інтересах;

6) створення привабливих умов для ведення підприємницької діяльності;

7) впровадження потужної системи контролінгу відносно державного боргу на національному рівні;

8) використання світового досвіду регулювання державного боргу тощо.

Врахування даних заходів, на наш погляд, допоможе зменшити ризики загрози боргової кризи країни та сприятиме створенню передумов макроекономічної стабільності та підвищенню національної безпеки України у майбутньому.

РОЗДІЛ 3. БЮДЖЕТНА БЕЗПЕКА ТА РІВНІ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1.3.1. Оцінка бюджетної безпеки як умова стабільного зростання держави та регіону

За міжнародними критеріями бюджетної безпеки на національному та регіональному рівнях, визначеними організацією Treadingeconomics, в Україні показники вдвічі нижчі середнього значення (-6,8). Таким чином, Україна зайняла в світовому рейтингу країн світу за рівнем бюджетної стабільності в 2011 році 125 місце з 146 можливих (126 в 2010 році), залишивши позаду такі країни як Зімбабве, Уругвай, В'єтнам, Венесуела, Замбію та

Об'єднані Арабські Емірати¹. Низька позиція України за світовими критеріями бюджетної безпеки є підґрунтям для її дослідження.

З практичної точки зору важливим завданням є впорядкування основних категорій. В світовій та вітчизняній літературі бюджетна безпека трактується однозначно як спроможність бюджетної системи забезпечити фінансову самостійність держави та ефективне використання нею бюджетних коштів в процесі виконання функцій соціального захисту; державного управління і міжнародної діяльності; фінансування науки, освіти, культури і охорони здоров'я; забезпечення національної безпеки і оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики^{2,3}. В нормативно-законодавчій базі України бюджетна безпека визначається як частина економічної безпеки і трактується як стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів⁴. З практичної точки зору дослідження бюджетної безпеки доцільно проводити в двох напрямках: на національному та регіональному рівні.

В нормативно-законодавчій базі України прийняті світові показники бюджетної безпеки держави:

- показник дефіциту/профіциту Державного бюджету (% до ВВП);
- рівень перерозподілу ВВП через Зведений бюджет (% до ВВП);

¹ Government Budget / Country List / [Електронний ресурс] // Trading economics. – Режим доступу: <http://www.tradingeconomics.com/country-list/government-budget>

² Деменок О. В. Бюджетна безпека України як одна з складових фінансової безпеки держави / [Електронний ресурс] О. В. Деменок. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Economics/43052.doc.htm

³ Комарова І. В. Вплив світової фінансової кризи на бюджетну безпеку регіону / І. В. Комарова, В. І. Соловйов // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2010. – № 4 (12). – С. 113–117.

⁴ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України; Наказ Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р.: станом на 15 лют. 2013 року [Електронний ресурс] / Міністерство економіки України. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738

- відношення дефіциту/профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі (%);
- обсяг трансфертів з Державного бюджету (% до ВВП);
- амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України (%).

З огляду на прийняті на національному рівні індикатори бюджетної безпеки держави проаналізуємо динаміку названих показників (табл. 1.3.1). З табл. 1.3.1 можна зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду не всі показники утримувались в межах встановлених нормативів. Так, рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет протягом 2000–2004 років максимально наближувався до свого порогового значення проте не перевищував його, складаючи 28,2 % у 2003 році; у період 2005–2008 роки значення названого показника перевищували порогові значення, максимального показника досягнувши в 2008 році – 31,42, з 2008 по 2011 рік показник максимально був наближений до порогового значення.

Ще одним індикатором, який не відповідав встановленим граничним значенням було відношення дефіциту профіциту державного бюджету до ВВП. За стандартами, прийнятими країнами Євросоюзу, позитивним вважається значення, яке б не перевищувало 3 %. Авторські розрахунки свідчать, що до 2009 року показник не перевищив порогових значень. Проте у 2009–2010 роках відношення дефіциту профіциту державного бюджету до ВВП становило 4,1 % та 5,9 % відповідно, що свідчить про значні розміри бюджетного дефіциту та відсутність ефективних джерел його покриття. Хоча вже у 2011 році значення даного індикатора зменшилось і зупинилось на позначці 1,8 %. Отже, у 2011 році бюджетна політика держави реалізовувалась у правильних напрямках, що й принесло відповідний результат.

Також незначне відхилення від порогового значення мало місце і щодо обсягу трансфертів з державного бюджету у відсотках до ВВП в 2011 році, проте в інших роках досліджуваного періоду значення даного індикатора утримувалось на безпечному рівні. Одним з найбільш непередбачуваних показників є амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу, якщо до

Таблиця 1.3.1 – Показники бюджетної безпеки України

Показники	Порогове значення		2001	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Зона
	Україна	Країни «Сімки»											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. Показник дефіциту/профіциту Державного бюджету, % до ВВП	не більше 3	не більше /-3/	1,4	0,4	3,0	1,8	0,7	1,15	1,03	4,1	5,9	1,8	безпечна
2. Рівень перерозподілу ВВП через Зведений бюджет, % до ВВП	не більше 30	35–45	26,9	28,2	26,5	30,4	31,6	30,8	31,42	29,9	28,7	30,3	небезпечна
3. Відношення дефіциту/профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не більше 5	не більше (-5)	2,9	4,44	12,0	2,11	7	9,74	12,32	6,33	6,8	6,7	небезпечна
4. Обсяг трансфертів з Державного бюджету, % до ВВП	не більше 10–15	5–7	3,54	4,38	4,87	5,3	6,35	6,26	6,71	6,81	7,18	7,6	небезпечна

Продовж. табл. 1.3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
5. Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	не більше 20–30	–	45,5	28,48	33,3	26	13	8	16	-6	11	37	небезпечна

Примітка. Розраховано автором на основі ¹²³⁴⁵⁶.

¹ Звіт про виконання Державного бюджету України 2005 [Електронний ресурс] / Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. – Режим доступу: <http://budget.rada.gov.ua/kombjudjet/doccatalog/document?id=45145>.

² Звіт про виконання Державного бюджету України 2006 [Електронний ресурс] / Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. – Режим доступу: <http://budget.rada.gov.ua/kombjudjet/doccatalog/document?id=45146>

³ Звіт про виконання Державного бюджету України 2007 [Електронний ресурс] / Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. – Режим доступу: <http://budget.rada.gov.ua/kombjudjet/doccatalog/document?id=45323>

⁴ Звіт про виконання Державного бюджету України 2008 [Електронний ресурс] / Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. – Режим доступу: <http://budget.rada.gov.ua/kombjudjet/doccatalog/document?id=45909>

⁵ Звіт про виконання Державного бюджету України 2009 [Електронний ресурс] / Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. – Режим доступу: <http://budget.rada.gov.ua/kombjudjet/doccatalog/document?id=46414>.

⁶ Звіт про виконання Державного бюджету України за 2011 рік [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів України. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/>

2010 року цей показник наближався до нормативного значення, то в 2011 рік його значення перевищувало порогове.

Зауважимо, що в Україні при аналізі рівня бюджетної безпеки використовуються порогові значення основних критеріїв. Більшість критеріїв в ЄС змінилися при визначенні Маастрихтських критеріїв, які являють собою фінансово-економічні показники країн, що необхідно досягти для вступу в євронзону. Порівнявши «європейські» порогові значення індикаторів бюджетної безпеки, можна зробити висновок, що бюджетна політика України є недостатньо ефективною, оскільки її вплив на Держбюджет не забезпечує нормативного рівня бюджетної безпеки держави.

Відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року, головною метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування¹. Одним із аспектів стабільного розвитку регіональних соціально-економічних систем є нарощування можливостей задоволення потреб населення, що можна здійснити за рахунок активізації внутрішніх фінансових ресурсів регіону, до яких в економічній теорії відносяться: бюджетні кошти; позабюджетні кошти; кошти на рахунках в банку; кошти страхових організацій; кошти суб'єктів господарювання; кошти населення.

Пріоритетна роль в забезпеченні соціально-економічного зростання належить бюджетним коштам. Консолідований територіальний бюджет регіону акумулює основну частину його дохо-

¹ Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 року № 1001. – Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – С. 21–32.

дів, і, таким чином виступає головним джерелом інвестицій в соціально-економічний розвиток будь-якого суб'єкта економічного простору. З метою гарантування зобов'язань перед населенням пріоритетним завданням на регіональному рівні бюджетних відносин виступає бюджетна безпека. Під «бюджетною безпекою регіону» більшість науковців розуміють такий стан бюджетної системи, який характеризується збалансованістю, високим рівнем ліквідності активів, наявністю грошових засобів, валютних й інших резервів, які повинні забезпечувати не тільки стабільність регіональної економіки, а й її стабільного зростання, максимального задоволення суспільних потреб, ефективне управління та захист власних економічних інтересів.

Інший підхід до трактування категорії застосовують Г. Бондар¹, М. М. Ставнича², розуміючи названу дефініцію як здатність органів державної влади та місцевого самоврядування забезпечити фінансування через бюджети всіх рівнів закріпленого за ними повного комплексу повноважень по виконанню гарантованих Конституцією держави прав громадян у довгостроковій перспективі в умовах дестабілізуючого впливу різноманітних чинників (загроз). Для аналізу бюджетної безпеки регіону авторами пропонується використовувати різні критерії оцінки (табл. 1.3.2).

Таблиця 1.3.2 – Індикатори стану бюджетної безпеки регіону

Автор	Назва показника	Формула розрахунку	Інтерпретація елементів формули
1	2	3	4
Г. І. Ізотова	Приведена чисельність населення регіону	$ЧН$	$ЧН$ – загальна чисельність населення регіону – єдиний індекс бюджетних витрат, враховуючи соціально-демографічний склад населення

¹ Бондар Г. Забезпечення економічної незалежності регіонів / Г. Бондар // Наукові записи, 2012. – 4.

² Ставнича М. М. Бюджетна безпека регіону в контексті ефективного соціально-економічного розвитку / М. М. Ставнича // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 1, 2012. – С. 286–294.

1	2	3	4
Н. В. Перко	Коефіцієнт покриття поточних витрат	$K = \frac{D_{нал}}{P_{тек} + KЗ}$	D – сукупні доходи $D_{нал}$ – податкові надходження $P_{тек}$ – поточні витрати бюджету $D_{ненал}$ – неподаткові надходження бюджету $BP_{ор.ур.}$ – безповоротні надходження до бюджетів усіх рівнів $НД\PhiЛ_{доп. норм.}$ – кошти отримані від додаткового нормативу від ПДФО $KЗ$ – кредиторська заборгованість $Дотац.$ – дотації до бюджету $Ч$ – чисельність населення
	Співвідношення податкових, неподаткових та безповоротних перерахувань	$K = \frac{D_{нал} + D_{ненал}}{BP_{ор.ур.}}$	
	Коефіцієнт автономії	$K = \frac{D_{нал} - НД\PhiЛ_{доп. норм.} + D_{ненал}}{D}$	
	Частка дотацій та коштів, отриманих місцевими бюджетами за рахунок додаткового нормативу відрахувань від ПДФО у сукупному обсязі доходів муніципального освіти	$K = \frac{Дотац + НД\PhiЛ_{доп. норм}}{D}$	
	Темп зростання податкових і неподаткових доходів місцевих бюджетів	$K = \frac{(D_{нал1} - НД\PhiЛ_{доп. норм1} + D_{ненал1})}{(D_{нал0} - НД\PhiЛ_{доп. норм0} + D_{ненал0})}$	
	Динаміка показника бюджетної результативності	$K = \frac{(D_{нал1} - НД\PhiЛ_{доп. норм1} + D_{ненал1})}{(D_{нал0} - НД\PhiЛ_{доп. норм0} + D_{ненал0})} * \frac{Ч_0}{Ч_1}$	
	Рівень ділової активності органів місцевого самоврядування	$K = \frac{D_{ненал}}{D - BP_{ор.ур.}}$	

1	2	3	4
І. Б. Чікіта, Т. С. Сорокіна	Коефіцієнт забезпечення видатків власними та закріпленими доходами	$\frac{ВД + ЗД}{В_{МБ}}$	ВД – власні доходи місцевих бюджетів; ЗД – закріплені доходи місцевих бюджетів; $В_{МБ}$ – загальна сума видатків місцевих бюджетів
	Коефіцієнт автономії	$\frac{ВД}{В_{МБ}}$	ВД – власні доходи місцевих бюджетів; $В_{МБ}$ – загальна сума видатків місцевих бюджетів
	Коефіцієнт покриття власних видатків власними доходами місцевих бюджетів	$\frac{ВД}{ВВ}$	ВД – власні доходи місцевих бюджетів; ВВ – сума видатків місцевих бюджетів для забезпечення власних повноважень
	Коефіцієнт загального покриття	$\frac{Д_{МБ}}{В_{МБ}}$	$Д_{МБ}$ – обсяг доходів місцевих бюджетів; $В_{МБ}$ – обсяг видатків місцевих бюджетів
	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	$\frac{З}{КЗ}$	З – залишок коштів на рахунках бюджету і бюджетних установ; КЗ – кредиторська заборгованість бюджету
	Коефіцієнт забезпечення спецфонду	$\frac{Д_{СФ}}{В_{СФ}}$	$Д_{СФ}$ – доходи спецфонду; $В_{СФ}$ – видатки спецфонду

Продовж. табл. 1.3.2

1	2	3	4
І. Б. Чікіта, Т. С. Сорокіна	Коефіцієнт запозичень	$\frac{ЗП}{Д_{БР}}$	ЗП – обсяг запозичень місцевого бюджету; Д _{БР} – доходи бюджету розвитку
	Коефіцієнт податкової самостійності	$\frac{П_Б + О_Б}{ВВ}$	П _Б – погашення основного боргу; О _Б – витрати на обслуговування боргу; ВВ – сума видатків місцевих бюджетів для забезпечення власних повноважень
	Коефіцієнт режиму економії	$\frac{T_В}{T_Д}$	T _В – темп зростання видатків бюджету; T _Д – темп зростання доходів бюджету
М. М. Ставнича, Г. П. Лузін, В. С. Селін, А. В. Істомін	Коефіцієнт бюджетної самостійності	Дмб/Вмб	Дмб – доходи місцевих бюджетів без трансфертів Вмб – видатки місцевого бюджету
	Частка трансфертів від органів державного управління у загальній величині доходів МБ, включаючи трансферти	T/Дмб	T – трансферти Дмбт – доходів місцевих бюджетів без міжбюджетних трансфертів
	Коефіцієнт стійкості бюджету	T/Дмбт	
	Коефіцієнт податкової самостійності	П/Дмбт	П – податкові надходження Дмбт – доходів місцевих бюджетів без міжбюджетних трансфертів
	Коефіцієнт податкової спроможності	В/П	В – видатки місцевих бюджетів П – податкові надходження

1	2	3	4
М. М. Ставнича, Г. П. Лузін, В. С. Селін, А. В. Істомін	Рівень бюджетної забезпеченості регіону	$IB3i = IIIPi * Ni * a / IBBi * Ni * a =$ $III Pi / IBBi$	$III Pi$ – індекс податкового потенціалу регіону i ; Ni – чисельність населення регіону i ; A – середній по регіонах України рівень податкових доходів у розрахунку на душу населення, прогнозований на відповідний рік

Примітка. Систематизовано на основі¹²³⁴⁵.

На основі аналізу світового та вітчизняного досвіду оцінки та дослідження економічного змісту запропонованих для аналізу індикаторів бюджетної безпеки регіону можна згрупувати критерії оцінки бюджетної безпеки регіону в три групи за напрямом економічного аналізу: збалансування та ліквідності, незалежності, зростання надходжень (табл. 1.3.3).

Таблиця 1.3.3 – Групи основних індикаторів оцінки бюджетної безпеки регіону

Напрямок	Показник	Нормативне значення
Збалансування та ліквідності	К покриття поточних витрат	≥ 1

¹ Чекіта І. Б. Місцеві бюджети в умовах демократизації суспільства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» / Чекіта Ірина Богданівна; Львівська комерційна академія. – К., 2010. – 29 с.

² Изотова Г. С. Критерии и показатели безопасности региона / Г. С. Изотова // Бюджетная безопасность региона: методы обеспечения. – Вологда : ВНКЦ ЦМЭИ РАН, 2004. – С. 32–35.

³ Перко Н. Г. Налоговые и неналоговые доходы: место и роль в обеспечении финансово-бюджетной безопасности муниципального образования.

⁴ Устойчивость и экономическая безопасность в регионах: тенденции, критерии, механизмы регулирования / Г. П. Лузін, В. С. Селін, А. В. Истомин [и др.]. – Апатиты, 1999. – 174 с.

⁵ Ставнича М. М. Бюджетна безпека регіону в контексті ефективного соціально-економічного розвитку / М. М. Ставнича // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 1, 2012. – С. 286–294.

Напрямок	Показник	Нормативне значення
Збалансування та ліквідності	К загального покриття	1
	К забезпечення спецфонду	1
	К запозичень	$\leq 0,5$
	К абсолютної ліквідності	≥ 1
	К трансфертів	≤ 20
	К режиму економії	≥ 1
	Коефіцієнт забезпечення видатків власними та закріпленими доходами	> 1
Незалежності	К автономії	$\uparrow$
	К забезпечення видатків та власними доходів	1
	К податкової самостійності	≥ 1
Зростання надходжень	Т приросту податкових та неподаткових надходжень	> 0
	Динаміка бюджетної результативності	≥ 1

Перевіримо адекватність визначених критеріїв оцінки бюджетної безпеки регіону шляхом оцінки бюджетної безпеки регіонів України за 2011 рік. Джерелом первинних даних аналізу стали рішення місцевих рад 25 регіонів (24 обласні та Рада Автономної Республіки Крим) України, які систематизовані у вигляді табл. 1.3.4.

За показниками збалансування та ліквідності місцеві бюджети України в 2011 році характеризувалися показниками, що більші чи дорівнюють нормативним значенням. Розглянемо детальніше у розрізі кожного індикатора. У більшості регіонів України витрати місцевих бюджетів фінансуються за рахунок доходів, що пояснює нульові показники коефіцієнта запозичення. Короткострокові кредити (строком користування менше одного року) використовуються органами місцевого самоврядування для фінансування поточних витрат в окремі «дефіцитні квартали», та за рахунок трансфертів. Відносно високими є показники коефіцієнта покриття поточних витрат. При нормальному значенні

Таблиця 1.3.4 – Вихідні дані для оцінки бюджетної безпеки регіонів України за 2011 рік

Область	Сукупні доходи	Поточні витрати	Кредиторська заборгованість	Власні доходи	Власні видатки	Обсяг видатків	Доходи спефонду	Видатки спефонду	Обсяг запозичень	Доходи бюджету розвитку	Залишок коштів	Кредиторська заборгованість	Теми зростання видатків	Теми зростання доходів	Власні доходи	Закріплені доходи	Видатки
АРК	4623,88	4 053,07	0,06	1 847,57	2 749,72	4 595,85	462,66	1 235,98	0,00	347,56	28,03	0,06	168,71	169,93	1 847,57	508,09	4 595,85
Волинська	879,76	20,71	0,00	284,91	138,09	867,46	137,83	252,26	0,00	59,53	22,69	0,00	-25,12	-25,77	284,91	205,03	867,46
Вінницька	2583,54	2 106,57	0,00	506,95	1 125,18	2 584,90	184,10	223,70	0,00	72,46	0,00	0,00			506,95	383,83	2 584,90
Дніпропетровська	5562,54	3 346,16	0,00	2 047,72	2 291,66	5 628,40	672,77	979,88	0,00	89,24	0,00	0,00	56,97	57,60	2 047,72	1 361,77	5 628,40
Житомирська	2299,68	4 345,65	0,00	1 420,50	4 427,59	4 429,38	188,02	209,22	0,00	36,60	0,00	0,00	11,34	11,90	1 420,50	1 135,93	4 429,38
Донецька	7391,15	3 833,43	0,00	2 459,53	3 490,26	7 301,42	889,15	1 405,77	0,00	300,29	89,74	0,00	33,35	31,24	2 459,53	1 813,28	7 301,42
Закарпатська	2109,38	44,38	0,00	375,54	760,33	2 084,02	105,87	187,33	0,00	64,93	24,00	0,00	23,27	24,96	375,54	225,93	2 084,02
Запорізька	903,15	16,05	0,00	903,15	1 190,89	1 206,94	137,53	599,32	0,00	137,53	0,00	0,00	1,18	1,16	903,15	647,72	1 206,94
Івано-Франківська	975,67	35,54		458,18	934,49	966,25	130,82	276,85	0,00	77,77	9,42	0,00	20,48	21,98	458,18	247,97	966,25
Київська	2403,75	1 444,76	0,00	737,31	966,77	2 406,77	95,32	96,74	0,00	80,42	0,00	0,00			737,31	688,76	2 406,77
Кіровоградська	3285,20	884,90	0,00	1 250,08	2 541,96	3 277,48	258,15	258,28	1,63	36,52	7,71	0,00	36,43	33,56	1 250,08	853,79	3 277,48
Луганська	8285,05	714,78	0,00	3 956,49	7 814,61	8 092,13	1 033,20	1 333,69	0,00	526,98	199,28	0,00	12,64	13,06	3 956,49	2 862,41	8 092,13
Львівська	4205,54	2 493,53	0,00	901,73	1 784,31	4 264,09	371,68	504,10	0,00	164,45	0,00	0,00	22,60	14,30	901,73	685,15	4 264,09
Миколаївська	1982,97	1 019,32	0,00	475,39	175,64	1 992,65	122,95	194,84	0,00	78,37	0,00	0,00	23,26	22,15	475,39	330,72	1 992,65
Одеська	3856,85	2 063,12	0,00	961,00	1 798,00	3 846,60	355,32	761,32	0,00	192,93	10,24	0,00	156,60	157,14	961,00	758,24	3 846,60
Полтавська	6318,03	731,37	0,00	3 291,09	5 701,44	6 126,86	696,03	818,34	0,00	392,62	191,17	0,00	14,51	17,65	3 291,09	2 088,57	6 126,86
Рівненська	2311,67	1 376,41	0,00	388,73	944,20	2 319,30	222,92	364,54	0,00	81,41	0,00	0,00	37,18	36,94	388,73	251,08	2 319,30
Сумська	1949,70	1 076,33	0,00	495,64	894,02	1 963,90	181,92	265,61	0,00	81,69	0,00	0,00	31,01	29,99	495,64	299,60	1 963,90
Тернопільська	1800,27	1 001,60	0,00	271,01	820,00	1 816,23	137,65	200,96	0,00	77,75	0,00	0,00			271,01	190,23	1 816,23
Харківська	4479,40	2 237,74	0,00	1 225,11	2 167,67	4 395,83	770,57	699,13	8,62	136,88	83,57	0,00	22,59	26,91	1 225,11	870,76	4 395,83
Херсонська	1853,97	1 845,89	0,00	361,57	760,46	1 845,89	171,10	168,14	6,18	60,31	8,08	0,00			361,57	212,33	1 845,89
Хмельницька	2342,82	1 372,59	0,00	501,42	991,68	2 357,48	94,46	90,91	0,00	94,46	0,00	0,00	29,30	27,60	501,42	293,31	2 357,48
Черкаська	2166,40	2 005,53	0,00	434,45	942,30	2 147,60	219,99	319,47	0,00	92,95	18,80	0,00	26,50	24,30	434,45	284,01	2 147,60
Чернігівська	1888,98	1 083,52	0,00	384,00	833,18	1 909,91	172,57	243,53	0,00	20,41	0,00	0,00	30,30	28,94	384,00	253,78	1 909,91
Чернівецька	1762,48	440,90	15,70	432,38	681,40	2 003,60	133,34	184,20	0,00	74,91	0,00	15,70	20,96	14,98	432,38	154,69	2 003,60

Продовж. табл. 1.3.4

Регіон	Загальні видатки	Погашення боргу	Обслугову- вання	Видатки	Податкові надходження, 2010 р.	Неподаткові надходження, 2010 р.	Податкові надходження, 2011 р.	Неподаткові надходження, 2011 р.	Т приросту податкових надходжень	чі	чо
АРК	4 595,85	100,30	9,67	4 595,85	1 328,36	384,62	1 470,02	347,56		1,95	1,96
Волинська	867,46	0,55	0,00	867,46	227,01	35,06	225,17	59,53		1,63	1,65
Вінницька	2 584,90	0,00	0,00	2 584,90			426,13	72,46		1,04	1,04
Дніпропетровська	5 628,40	0,00	0,00	5 628,40	901,03	170,38	1 715,85	84,92		3,33	3,35
Житомирська	4 429,38	0,00	0,00	4 429,38	1 209,84	38,96	1 332,17	36,60		4,41	4,45
Донецька	7 301,42	0,00	0,00	7 301,42	1 857,14	183,53	2 157,48	300,29		1,28	1,28
Закарпатська	2 084,02	8,73	0,00	2 084,02	240,86	38,08	225,52	64,93		1,25	1,25
Запорізька	1 206,94	0,00	0,46	1 206,94	660,83	143,22	765,62	137,53		1,80	1,81
Івано-Франківська	966,25	0,00	0,00	966,25	332,42	81,16	378,53	77,77		1,38	1,38
Київська	2 406,77	0,00	0,00	2 406,77			656,89	80,42		1,71	1,72
Кіровоградська	3 277,48	0,00	0,08	3 277,48	1 059,73	162,67	1 059,73	162,67		1,00	1,01
Луганська	8 092,13	1 519,35	11,38	8 092,13	2 818,70	410,78	3 388,20	526,98		2,28	2,30
Львівська	4 264,09	0,00	0,00	4 264,09	663,58	157,68	736,04	164,45		2,52	2,55
Миколаївська	1 992,65	11,06	0,00	1 992,65	356,17	63,43	352,11	78,37		1,18	1,19
Одеська	3 846,60	64,08	0,00	3 846,60	319,08	42,39	729,71	192,93		2,38	2,39
Полтавська	6 126,86	0,00	0,00	6 126,86	2 132,61	339,99	2 811,48	392,62		1,47	1,49
Рівненська	2 319,30	0,01	0,00	2 319,30	240,86	38,08	307,32	81,41		1,15	1,15
Сумська	1 963,90	0,00	0,00	1 963,90	319,08	42,39	393,93	81,69		1,16	1,17
Тернопільська	1 816,23	0,00	0,00	1 816,23			192,92	77,75		1,08	1,09
Харківська	4 395,83	297,70	0,22	4 395,83	901,04	170,37	1 088,23	136,88		2,73	2,76
Херсонська	1 845,89	0,56	0,00	1 845,89			255,69	60,31		1,08	1,09
Хмельницька	2 357,48	0,00	0,00	2 357,48	286,60	90,65	325,93	94,46		1,32	1,33
Черкаська	2 147,60	0,00	0,00	2 147,60	357,14	63,91	350,53	92,95		1,28	1,29
Чернігівська	1 909,91	0,00	0,00	1 909,91			298,70	20,41		0,90	0,90
Чернівецька	2 003,60	0,00	0,00	2 003,60	1 606,92	74,42	1 642,04	74,91		1,09	1,10

Примітка. Систематизовано на основі законодавчих актів 24 обласних рад та Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Таблиця 1.3.5 – Показники бюджетної безпеки регіонів України [розраховано автором]

Область	К покр. пот. вит.	К. покр. вид вл. дох.	К заг. пок.	К заб. спец- фонду	К запо- зичень	К абсол. ліквід	К реж. ек.	К. забез. вид. вл. та закр. дох.	К автономії	К п. сам.	Т пр. п. над.	Т пр. неп. над.	Рівень результат.
АРК	1,1408	0,6719	1,0061	0,3743	0,0000	443,7992	0,9928	0,5126	0,4020	0,0239	10,6644	-9,6337	1,0665
Волинська	42,4705	2,0633	1,0142	0,5464	0,0000	—	0,9749	0,5648	0,3284	0,0006	-0,8080	69,8067	1,0963
Вінницька	1,2264	0,4506	0,9995	0,8230	0,0000	—	0,991	0,3446	0,1961	0,0000	—	—	—
Дніпропетровська	1,6624	0,8936	0,9883	0,6866	0,0000	—	0,9891	0,6058	0,3638	0,0000	90,4327	-50,1579	1,6911
Житомирська	0,5292	0,3208	0,5192	0,8987	0,0000	—	0,9527	0,5772	0,3207	0,0000	10,1116	-6,0782	1,1069
Донецька	1,9281	0,7047	1,0123	0,6325	0,0000	—	1,0675	0,5852	0,3369	0,0000	16,1717	63,6193	1,2094
Закарпатська	47,5255	0,4939	1,0122	0,5651	0,0000	—	0,9321	0,2886	0,1802	0,0042	-6,3691	70,4856	1,0412
Запорізька	56,2604	0,7584	0,7483	0,2295	0,0000	—	1,0181	1,2850	0,7483	0,0004	15,8572	-3,9753	1,1298
Івано-Франківська	27,4526	0,4903	1,0098	0,4725	0,0000	—	0,9318	0,7308	0,4742	0,0000	13,8699	-4,1812	1,1057
Київська	1,6638	0,7626	0,9987	0,9854	0,0000	—	0,987	0,5925	0,3063	0,0000	—	—	—
Кіровоградська	3,7125	0,4918	1,0024	0,9995	0,0447	—	1,0855	0,6419	0,3814	0,0000	0,0000	0,0000	1,0137
Луганська	11,5910	0,5063	1,0238	0,7747	0,0000	—	0,9678	0,8427	0,4889	0,1892	20,2040	28,2882	1,2247
Львівська	1,6866	0,5054	0,9863	0,7373	0,0000	—	1,5804	0,3722	0,2115	0,0000	10,9192	4,2977	1,1062
Миколаївська	1,9454	2,7066	0,9951	0,6311	0,0000	—	1,0503	0,4045	0,2386	0,0056	-1,1402	23,5495	1,0312
Одеська	1,8694	0,5345	1,0027	0,4667	0,0000	—	0,9966	0,4470	0,2498	0,0167	128,6892	355,131	2,5628
Полтавська	8,6387	0,5772	1,0312	0,8505	0,0000	—	0,8223	0,8780	0,5372	0,0000	31,8329	15,4815	1,3123
Рівненська	1,6795	0,4117	0,9967	0,6115	0,0000	—	1,0065	0,2759	0,1676	0,0000	27,5962	113,766	1,3934
Сумська	1,8114	0,5544	0,9928	0,6849	0,0000	—	1,0340	0,4049	0,2524	0,0000	23,4567	92,6997	1,3292
Тернопільська	1,7974	0,3305	0,9912	0,6850	0,0000	—	0,9876	0,2540	0,1492	0,0000	—	—	—
Харківська	2,0018	0,5652	1,0190	1,1022	0,0630	—	0,8395	0,4768	0,2787	0,0678	20,7753	-19,6585	1,1554
Херсонська	1,0044	0,4755	1,0044	1,0176	0,1025	—	0,9876	0,3109	0,1959	0,0003	—	—	—
Хмельницька	1,7069	0,5056	0,9938	1,0391	0,0000	—	1,0616	0,3371	0,2127	0,0000	13,7253	4,2000	1,1226
Черкаська	1,0802	0,4610	1,0088	0,6886	0,0000	—	1,0905	0,3345	0,2023	0,0000	-1,8486	45,4354	1,0633
Чернігівська	1,7434	0,4609	0,9890	0,7086	0,0000	—	1,0470	0,3339	0,2011	0,0000	—	—	—
Чернівецька	3,8600	0,6345	0,8797	0,7239	0,0000	0,0000	1,3992	0,2930	0,2158	0,0000	2,1855	0,6530	1,0388

Примітка. Розраховано автором на основі табл. 1.3.4.

названого індикатора на рівні 1 в деяких районах України, зокрема в Волинській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській областях показник у сотні раз перевищує норматив. Показник режиму економії в більшості регіонів України знаходиться за межами нормальних значень, зокрема Запорізький, Донецький, Кіровоградський, Львівський, Миколаївський, Рівненський, Сумський, Хмельницький, Черкаський, Чернігівський, Чернівецький обласні бюджети характеризуються перевищенням темпів зростання видатків над доходами. В інших регіонах значення приближене до нормального (1).

Нижче допустимого значення і показники коефіцієнтів забезпечення видатків власними та закріпленими доходами, перевищує нормативне значення показники результативності Запорізької області (1,2850).

За показниками зростання найвищі показники характерні 9 регіонам: Донецький, Луганський, Львівський, Одеський, Полтавський, Рівненський, Сумський, Хмельницький, Чернівецький областям, для яких характерними є високі темпи приросту податкових, неподаткових надходжень та рівня результативності. Місцеві бюджети АРК, Волинської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської Миколаївської, Харківської, Черкаської областей мають негативні значення темпів приросту або податкових, або неподаткових надходжень. В чотирьох регіонах України показники економічного зростання визначені не були, що пояснюється обмеженим доступом до аналітичної інформації. Унікальною є позиція Кіровоградської області, місцевих бюджет якої характеризується нульовими показниками темпів приросту податкових та неподаткових надходжень.

Аналіз основних показників бюджетної безпеки за напрямками дає змогу стверджувати, що нижче нормативного показника є всі значення індикаторів оцінки незалежності місцевих бюджетів. Так, значення коефіцієнтів автономії та податкової самостійності в усіх аналізованих регіонах є нижчими критично допустимого, це обумовлено низьким рівнем власних доходів місцевих бюджетів. Щодо коефіцієнту покриття витрат власними доходами в 23 з 25 регіонах показник значно нижчий: в 10 районах

(Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська) зазначений показник в двічі менше нормативного значення, бюджети Волинської та Миколаївської областей характеризуються показниками коефіцієнтів покриття в двічі вищими за нормальні (що пояснюється низькими показниками витрат в аналізований рік). При цьому коефіцієнт трансфертів в усіх регіонах майже в двічі перевищує нормативні значення (частка трансфертів не повинна перевищувати на 20 %, а в 9 регіонах – в чотири рази (табл. 1.3.6).

Таблиця 1.3.6 – Коефіцієнт трансфертів як критичний показник бюджетної безпеки регіону

Область (регіон)	Трансферти в доходній частині	Трансферти в видатковій частині	Чисті трансферти	К трансфертів
АРК	2 776,32	1 846,12	930,19	0,600429591
Волинська	594,85	16,55	578,30	0,676151417
Вінницька	2 076,52	1 459,68	616,85	0,803752349
Дніпропетровська	3 515,09	3 337,27	177,81	0,631921033
Житомирська	1 297,30	1 287,01	10,29	0,564121376
Донецька	4 401,52	3 331,50	1 070,02	0,59551194
Закарпатська	1 814,49	1 321,19	493,31	0,860203072
Запорізька	752,70	5,63	747,07	0,83341776
Івано-Франківська	517,50	31,70	485,80	0,530403334
Київська	1 660,05	1 440,00	220,05	0,69060805
Кіровоградська	1 009,30	793,00	216,30	0,307226761
Луганська	2 570,93	1 813,29	757,64	0,310308932
Львівська	3 303,81	2 486,12	817,68	0,785584787
Миколаївська	1 052,05	1 014,09	37,97	0,530542348
Одеська	2 895,84	2 048,61	847,24	0,750831876
Полтавська	3 026,94	425,42	2 601,52	0,479095252
Рівненська	1 495,68	1 375,10	120,57	0,647009727
Сумська	1 454,06	1 069,88	384,18	0,745786357
Тернопільська	1 582,64	996,23	586,41	0,879113287
Харківська	3 210,42	2 228,82	981,60	0,716707087

Область (регіон)	Трансферти в доходній частині	Трансферти в видатко- вій частині	Чисті трансферти	К трансфертів
Херсонська	1 492,39	978,16	514,24	0,804972726
Хмельницька	1 921,69	1 365,80	555,89	0,820248428
Черкаська	1722,93	1 205,29	517,64	0,79529932
Чернігівська	1 504,98	1 076,73	428,25	0,796716217
Чернівецька	1 330,10	51,73	1 278,37	0,754676087

Примітка. Розраховано автором.

Рівень бюджетної безпеки держави є обернено пропорційним до величини бюджетного дефіциту. При цьому дефіцит виступає чи не найважливішим чинником в системі загроз не лише бюджетній, а й фінансовій безпеці регіону. Проведене дослідження свідчить про недостатній рівень бюджетної забезпеченості регіону та зниження потенціалу до самовідтворення регіонів загалом. Для подолання розриву у бюджетній забезпеченості регіонів формується складний механізм визначення критеріїв і методів розподілу фінансової допомоги з державного бюджету. Для міжбюджетних відносин була характерна яскраво виражена тенденція збільшення трансфертів з державного бюджету. Висока частка трансфертів в доходах місцевих бюджетів та показники самостійності свідчать про залежність обласних бюджетів від державного бюджету. Отже, погоджуючись з твердженням О. Я. Колісника, для забезпечення бюджетної безпеки в регіоні в напрямку трансформації системи міжбюджетних відносин доцільно оптимізувати їх частку у доходах місцевих бюджетів на рівні 20–30 %¹.

Як видно з розрахунків індикаторів бюджетної безпеки регіону результати оцінки бюджетів регіонів України мають неоднозначні результати, що обумовлено високою часткою трансфертів у доходній базі місцевих бюджетів. Автором пропону-

¹ Колісник О. Я. Бюджетна безпека у забезпеченні стратегії соціально-економічного розвитку держави: дис. канд. екон. наук: 08.00.08 / О. Я. Колісник. – Тернопіль : Терноп. нац. екон. ун-т., 2009. – С. 26.

ється при оцінці збалансованості та ліквідності використовувати у розрахунку доходи з вилученням суми трансфертів та чистих трансфертів. Таким чином змінюються формули розрахунку тільки коефіцієнта покриття поточних витрат (доходи враховувати без трансфертів) та коефіцієнта загального покриття (без чистих трансфертів). При вирахуванні коефіцієнта загального покриття та покриття поточних витрат з вирахуванням чистих трансфертів у більшості регіонів України значення названих показників знаходяться нижче нормативного показника (табл. 1.3.7). Такий підхід дозволяє досягнути однорідності отриманих результатів аналізу бюджетної безпеки регіонів (рис. 1.3.1).

Таблиця 1.3.7 – Скориговані показники бюджетної безпеки регіонів України: збалансованість та ліквідність

Область (регіон)	К покр. пот. вит.	К заг. покриття
1	2	3
АРК	2,1938071	0,80370134
Волинська	0,072706	0,347520421
Вінницька	4,1548749	0,760838233
Дніпропетровська	1,6343034	0,956706788
Житомирська	4,3353254	0,516866164
Донецька	1,2822404	0,865741138
Закарпатська	0,1505136	0,775457994
Запорізька	0,106701	0,129317123
Івано-Франківська	0,0775697	0,506983391
Київська	1,9426654	0,90731724
Кіровоградська	0,3888121	0,936357797
Луганська	0,1250907	0,930214097
Львівська	2,7652697	0,794508956
Миколаївська	1,0949591	0,976088994
Одеська	2,1468397	0,782407142
Полтавська	0,2222255	0,606593932
Рівненська	1,6867848	0,944723344
Сумська	2,1715905	0,797148497
Тернопільська	4,6023287	0,668339652

Продовж. табл. 1.3.7

1	2	3
Харківська	1,7634146	0,795709815
Херсонська	5,1051399	0,725793065
Хмельницька	3,259339	0,757980351
Черкаська	4,5224394	0,767722408
Чернігівська	2,8216609	0,76481582
Чернівецька	1,0581312	0,241620583

Примітка. Розраховано автором.

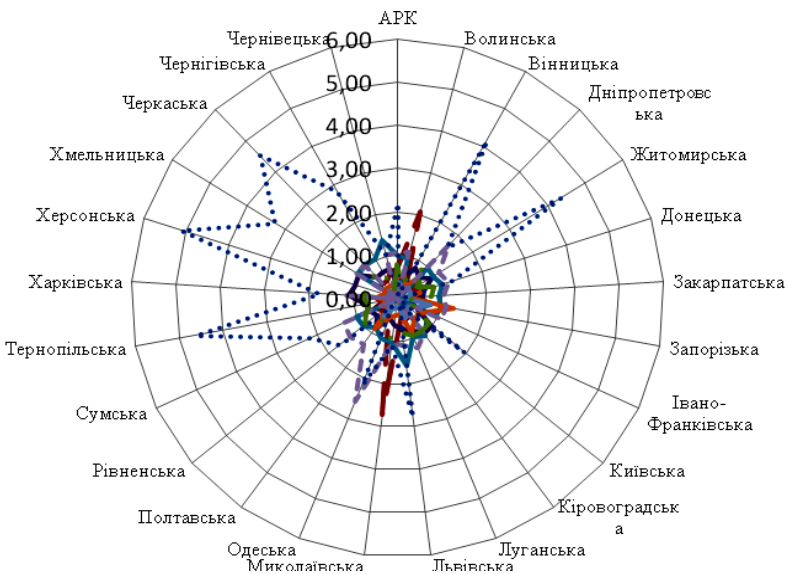

Рисунок 1.3.1 – Показники бюджетної безпеки регіонів України в 2011 р.*

* Побудовано автором на основі табл. 1.3.4, табл. 1.3.6.

Перераховані показники оцінки бюджетної безпеки регіону дозволяють охарактеризувати стан бюджетної системи регіону та визначити загрози для кожного окремого. Однак з метою ви-

явлення напрямів оптимізації бюджетної політики на регіональному рівні необхідно проаналізувати зовнішні фактори. Виявлення загроз безпеки бюджетної системи регіону передбачає крім аналізу напрямів, що відображають стан безпосередньо системи суспільних фінансів регіонів, дослідження ряду показників, що характеризують економічні умови її функціонування. Такий підхід застосовується в США, Канаді, Італії, Німеччині. Для визначення характеру і ступеню впливу економічних факторів на стан регіональних фінансів вибрані два основні напрями:

1. платіжно-розрахункова система;
2. динаміка основних макроекономічних показників.

Головні результати моніторингу за даними напрямками повинні представляти собою характеристики загроз бюджетної безпеки регіону, яка може бути виражена як у вигляді кількісних, так і якісних оцінок (рис. 1.3.2).

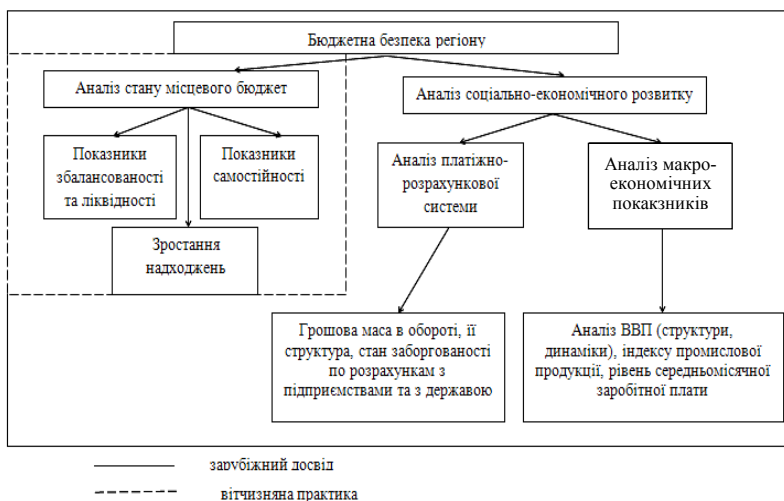

Рисунок 1.3.2 – Напрямки оцінки бюджетної безпеки регіону*

* Систематизовано автором

Результати проведеного аналізу автором пропонується подавати у вигляді SWOT – аналізу, виду аналізу в стратегічному плануванні, що подається у вигляді таблиці.

Отже запропонована система оцінки бюджетної безпеки регіону дозволяє визначити можливості, загрози та переваги бюджетної системи регіону. Серед пропонованих показників оцінка не тільки індикатори внутрішнього стану бюджету регіону, але й зовнішні економічні чинники. При цьому, довівши необхідність оцінки впливу соціально-економічного розвитку регіону, визначено, що він впливає на стан бюджетної безпеки, а бюджетна самостійність є необхідною умовою соціально-економічного розвитку території.

Показники аналізу бюджетної безпеки пропонується поділити на три напрями: збалансованості та ліквідності, зростання надходжень, самостійності. В процесі аналізу автором також визначено високий ступінь залежності місцевих бюджетів України від міжбюджетних трансфертів. Таким чином при оцінці загроз в першу чергу слід враховувати частку трансфертів у доходній базі місцевого бюджету. При визначенні показників збалансованості та ліквідності суму трансфертів пропонується вираховувати з доходів.

1.3.2. Дослідження фінансової безпеки регіону через моделі економічної безпеки

Потреба в захисті від небажаних зовнішніх впливів і всебічних внутрішніх змін, інакше кажучи, потреба в безпеці – це базова, основна потреба як окремої людини, так і різних об'єднань людей, включаючи суспільство і держави. Вагомого значення економічна безпека здобула в нинішній Україні, яка прагне зайняти гідне місце в світовому геополітичному і економічному просторі. Сучасний стан модернізації вітчизняної економіки в умовах формування універсальних способів і правил дії постійно ставить перед українським суспільством нові і все більш складні виклики. Для зниження впливу цих загроз система економічної безпеки держави взагалі та регіону зокрема має стати спеціальним об'єктом аналізу.

Дослідженню стану, ролі та місця економічної безпеки в розвитку країни в науковій літературі приділялось достатньо уваги. Останнім часом питання економічної безпеки набули особливої гостроти, оскільки посилення впливу зовнішнього простору на формування і функціонування національних економічних систем стало однією з головних тенденцій сучасного стану розвитку світової економіки.

Серед західних учених, роботи яких присвячені питанням економічної безпеки як запоруки сталого розвитку народного господарства, слід виділити Е. Андерсона, В. Бекермана, Д. Ламбера, Т. Хора. У своїх дослідженнях вони приділяють увагу визначенню сутності економічної безпеки, різних її рівнів, складовим, що формують економічну безпеку і показникам, за якими можна оцінити її стан. Дослідження певних аспектів проблеми економічної безпеки знайшли відображення в працях провідних українських та російських науковців: Л. І. Абалкіна, А. І. Архипова, О. М. Бандурки, І. Я. Богданова, З. С. Варналія, А. С. Гальчинського, В. М. Гейця, О. М. Головченко, В. Є. Духова, Я. А. Жаліла, Г. А. Пастернак-Таранушенка, В. Л. Тамбовцева, Л. С. Шевченко, М. М. Єрмошенка та ін.

У сучасних дослідженнях економічної безпеки держави все більшої актуальності набувають проблеми економічної безпеки регіону як її складової, але єдиної думки стосовно ролі економічної безпеки регіону, з урахуванням специфіки трансформаційних процесів в економіці України, досі не вироблено.

З філософського погляду, безпека – це система певних навичок безпечного існування та дій з урахуванням прийнятої системи цінностей, яка відбиває інтереси і потреби соціуму. Безпечний і сталий розвиток системи при цьому розглядається як особлива форма руху, що характеризується трьома категоріями – кількістю, якістю, структурою. Так, кількість – це число, величина, чисельна визначеність чисельне визначення. Категоріями кількості є: єдність (міра), безліч (величина) і цілісність (все). Якість характеризує цілісну нерозчленовану визначеність предметів і явищ. Всякий будь-який предмет володіє незліченними властивостями. Ми сприймаємо і пізнаємо лише мізерну

частину цих властивостей. Тим часом кожен предмет завжди постає перед нами як щось ціле, нерозчленоване. Структура – це категорія, яка характеризує розподіл і взаємодію в просторі елементів, предметів і явищ, програму їх розвитку. Головна особливість структури – цілісність, якісна відмінність від складових її елементів. Структура найтіснішим чином пов’язана з якістю¹. Наприклад, античні філософи застосовували поняття безпеки як норму життєдіяльності та для обґрунтування об’єднання соціуму в держави. Аристотель зміст безпеки зводив до проблеми самозбереження. Він вважав, що безпека визначається як природне почуття людини, що природа вклала в кожную істоту природне почуття любові до себе. Демокрит розглядав безпеку як невід’ємний атрибут держави, завдання якого – забезпечення спільних інтересів вільних громадян².

Правову дефініцію безпеки, відповідно до ст. 2 Закону України «Про основи національної безпеки», встановлюють Конституція, цей та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів підзаконні нормативно-правові акти Президента України та Кабінету Міністрів України³. Юридично поняття «безпека» сформульовано в Законі Російської Федерації «Про безпеку»: «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз»⁴.

Українське законодавство розглядає національну безпеку, як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сфе-

¹ Дзлий М. И., Урсул А. Д. Основы обеспечения безопасности России. – М.: Экономика, 2003. – 423 с.

² Экономическая безопасность России. Общий курс : учебник / под ред. В. К. Сенчагова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2009. – 815 с. – С. 7.

³ Закон України «Про основи національної безпеки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

⁴ Закон Російської Федерації «Про безпеку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sec4all.net/zakon-r1.html>

рах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам¹. При цьому передбачається, що до основних об'єктів безпеки відносяться: особистість – її права і свободи; суспільство – його матеріальні і духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність.

Внаслідок того, що життєдіяльність суспільства зачіпає різні сфери і в кожній з них можливо виникнення різних загроз і небезпек, національна безпека постає як найбільш об'ємна та багатопланова характеристика. У змістовному плані вона включає в себе безпеку в економічній, соціальній, політичній, військовій, екологічній, технологічній, інтелектуальній, інформаційній, демографічній, генетичній, психологічній та інших напрямках. Сукупність цих видів безпеки формує систему національної безпеки – спеціально створену в країні і наділену відповідними повноваженнями сукупність інститутів і установ, а також засобів, методів і напрямів їх функціонування щодо забезпечення надійного захисту національних інтересів України.

¹ Закон України «Про основи національної безпеки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

Характеризуючи безпеку в економічному аспекті, слід розуміти її як можливість застосування ресурсів, необхідних для нормального та стабільного функціонування господарської одиниці, а також для її економічного росту.

Сучасне господарство України потребує інвестицій в технічне оснащення та наукові дослідження і розробки. Національна безпека повинна базуватись на здоровій ринковій економіці, міцному фундаменті конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг на світовому ринку, створенні робочих місць, тобто на благополуччі добробуті громадян. Вона включає розумну політику уряду, який в змозі приймати відповідальні рішення і скоротити наші зовнішні заборгованості. Першочерговою стратегією керівництва держави виступає забезпечення енергетичної та екологічної стійкості, розвиток науки і техніки (принаймні в деяких областях), збільшення ефективності використання потенціалу людського капіталу, виробництва і промислової бази.

Економічна безпека є найважливішим елементом національної безпеки. Незалежно від різноманітності поглядів на безпеку, не може бути сумнівів щодо необхідності її включення в економічну життєздатність нашого суспільства. Без ресурсів і капіталу немає виробництва та підприємництва. Без бізнесу немає прибутку, без прибутку немає робочих місць. Також без діяльності немає податків, немає військового потенціалу тощо. Життєздатність народного господарства країни, яке надає робочі місця для членів суспільства, створює та формує добробут держави загалом. Без роботи якість життя людей погіршується до моменту, коли суспільство саме по собі може розпастися. Це також може призвести до боротьби на самих різних рівнях. Уряд повинен моніторити та аналізувати систему економічної безпеки України, яка стане двигуном розвитку і використання потенціалу країни, політичних, економічних, військових, ідеологічних можливостей держави для досягнення життєво важливих економічних інтересів країни на національному та міжнародному рівнях.

У даний час активізація досліджень з проблем безпеки привела до появи безлічі підходів, серед яких виділяються, як базові, такі: нормативно-правовий, системні, функціональні і синер-

гетичні. Поняття та сутність категорії економічної безпеки вимагає критичного аналізу, узагальнення та уточнення змісту аналізованого феномена. У Концепції економічної безпеки України вона розглядається як «спроможність національної економіки отримувати свій вільний, незалежний розвиток і утримувати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, здатність Української держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз»¹.

Найчастіше за своїм змістом економічна безпека розглядається як статичне явище з постійними зв'язками. Системі народного господарства притаманний постійний рух, при якому відбувається відтворення в незмінному вигляді. Але економіка будь-якої країни, в тому числі й України, характеризується багатоаспектною трансформацією. Тому економічну безпеку необхідно розглядати з урахуванням динамічного підходу.

На думку Л. І. Абалкіна, «економічна безпека – це стан економічної системи, який дозволяє їй розвиватися динамічно, ефективно і вирішувати соціальні завдання і при якому держава має можливість виробляти і втілювати в життя незалежну економічну політику»². Погоджуючись з динамічною теорією в розгляді економічної безпеки, завданням щодо її забезпечення є не тільки стабільність, але й розвиток і зростання. Економічна безпека держави безпосереднім чином залежить від економічної безпеки регіонів і навпаки. Проблема економічної безпеки має важливий аспект – забезпечення ефективного управління при проведенні регіональної політики. У рамках нової регіональної політики регіонам надане право самостійно вирішувати питання освоєння і використання природних ресурсів, розвитку галузей економіки, ринкової інфраструктури і т. д. за умови збереження єдиного військово-політичного і соціально-економічного про-

¹ Концепція економічної безпеки України. – Ін-т екон. прогнозування; кер. проекту В. М. Гесьць. – К.: Логос, 1999. – 56 с. – С. 4.

² Абалкин Л. И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 12.

стору, забезпечення безперешкодного переміщення людей, товарів, сировини тощо. Економічна безпека країни тісно пов'язана із забезпеченням економічної безпеки всіх регіонів. Виходячи з того, що вищезазначені проблеми мали суттєві розбіжності та своєрідні форми прояву в різних регіонах країни, виникла необхідність розробки механізму забезпечення економічної безпеки її регіонів.

Поділ території України на економічні регіони, які характеризуються соціальною і господарською своєрідністю, відмінностями у внутрішньо- регіональних та міжрегіональних зв'язках, дає можливість диференційовано управляти процесами планування і прогнозування розвитку господарства. Регіоналізація сприяє раціональному розвитку кожного регіону, раціональному розміщенню продуктивних сил території, і, в кінцевому підсумку, прискореному регіональному розвитку всієї країни.

Зміна парадигми забезпечення економічної безпеки держави на шляху до нової соціально-економічної моделі суспільства визначила необхідність для регіонів формувати власну концепцію економічної безпеки й стратегію її забезпечення.

Під економічною безпекою регіону як підсистеми національної економіки розуміється сукупність властивостей економічної системи регіону, що забезпечують стабільність, стійкість і поступовість розвитку регіону, певну незалежність і інтеграцію з економікою держави в умовах дії різного роду дестабілізуючих загроз¹.

Слід відзначити, що регіональна економічна безпека як альтернатива до загальнодержавної разом з тим доповнює, конкретизує її, з'єднує загальні і конкретні цілі, сприяє комплексному підходу до розв'язання соціально-економічних проблем. Економічна безпека регіонів на сучасному етапі набирає набуває все більшого значення, тому що державі з центру стає важче розв'язувати різного роду локальні проблеми, доходити до кожної людини перефразировать. Тому в розвинутих країнах центр

¹ Мониторинг экономической безопасности регионов как условие стабильного развития / А. И. Татаркин, А. А. Куклин, А. Л. Мызин [и др.] / под науч. ред. акад. РАН А. И. Татаркина, д. э. н. А. А. Кукулина. – Екатеринбург, 2009. – 98 с.

передає все більше повноважень на місця, сприяє розвитку самоврядування, самостійному розв'язанню економічних і соціальних проблем мікрорівня. Досвід цих країн засвідчує позитивні результати такого поділу влади, бо місцеві органи управління швидше розв'язують визначені цілі завдання, повніше враховують особливості регіону, ефективніше використовують природні ресурси.

У якості основи створення моделі економічної безпеки можна розглядати елементи економічного відтворення господарства регіонів. Виявлення подібних місцевих проблем найбільш ефективно здійснюється місцевими органами влади як найбільш наближеними до населення. У той же час попереджати і ліквідувати наслідки виникли локальних загроз найбільш ефективно можуть органи державної влади на регіональному рівні.

Необхідність використання регіонального середовища українського суспільства як чинника ефективності системи економічної безпеки країни актуалізує проблему розробки обґрунтованих рекомендацій щодо формування і реалізації заходів державного впливу, спрямованих на узгодження механізмів функціонування елементів держави. Це, у свою чергу, передбачає необхідність проведення глибокого аналізу законів і закономірностей функціонування відносин економічної безпеки, що зумовило актуальність даного дослідження, його значимість у практичному і теоретичному аспектах. Тому потребують формування моделі економічної безпеки на регіональному рівні. Об'єктом дослідження економічної безпеки на регіональному рівні є кругообіг витрат і доходів, товарів, послуг і ресурсів на основі різних форм власності. Підставою для оцінки загроз та збитків від впливу загроз як прийнятних чи неприйнятних є моделі економічної безпеки, елементи яких можуть бути якісними чи кількісними.

Пропонуємо розрізняти наступні моделі економічної безпеки регіонів:

Соціальні – демографія, рівень та якість життя (народжуваність і смертність, тривалість життя, захворюваність; середня і мінімальна заробітна плата і пенсії в порівнянні з прожитковим

мінімумом; різниця у рівні доходів між окремими верствами населення; споживання найважливіших видів продовольства і забезпеченість товарами тривалого користування, злочинність та ін) та динаміка зайнятості населення, в тому числі за статеву та статевою ознакою і соціальними групами населення; частка в населенні громадян, що мають доходи нижче прожиткового мінімуму; середня тривалість життя; розрив між доходами груп населення; рівень злочинності та т. ін.

Екологічні – стан навколишнього середовища, екологія; використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин; впровадження у виробництво сучасних екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Економіко-фінансові – показники стану інфраструктури (динаміка відтворення, працездатність і ступінь зношеності, технічна аварійність, число об'єктів інфраструктури); стан фінансово-бюджетної та кредитної системи, забезпеченість фінансовими і матеріальними ресурсами найважливіших регіональних потреб, забезпеченість ресурсами виконання окремих делегованих державних повноважень; дієвість системи державної влади, механізмів правового та адміністративного регулювання; політичний клімат у регіоні

У сучасних умовах господарювання саме економіко-фінансова модель виходить на перший план. Фінансова безпека держави є основною умовою її здатності здійснювати самостійну фінансово-економічну політику у відповідності зі своїми національними інтересами. Сутність фінансової безпеки регіону можна визначити як стан економіки регіону, при якому забезпечується формування позитивних фінансових потоків регіонів в обсягах, необхідних для виконання державних завдань і функцій. Фінансова безпека обумовлюється, насамперед, здатністю регіональних органів:

- забезпечувати стійкість фінансово-економічного розвитку регіонів;
- забезпечувати стійкість платіжно-розрахункової системи та основних фінансово-економічних параметрів;
- забезпечувати захист регіональних товаровиробників (надавати консультативну, технічну та іншу можливу допомогу

місцевим організаціям в рамках припинення недобросовісної політики конкурентів контрагентів за договорами, захищати від кримінальних проявів);

– запобігати відтоку капіталів з регіону.

Додамо, що основним фактором забезпечення фінансової безпеки регіону в ході бюджетного процесу повинна бути повна довіра між державою та регіонами, фінансові взаємини яких мають бути побудовані на принципах законності, ефективності, доцільності, прозорості (або відкритості для суспільства), балансу відповідальності і ресурсів, реального узгодження всіх рішень щодо аспектів, що зачіпають інтереси регіонів (з приводу зменшення податкової бази, формування місцевих бюджетів і т. д.).

Враховуючи особливості проблем забезпечення економічної безпеки регіону, необхідно виробити особливу систему параметрів, що враховують специфіку конкретної території. Аналіз становища в регіоні повинен спиратися на набір низку індикаторів економічної безпеки, які дозволять виявити і оцінити майбутні загрози, а також реалізувати необхідний комплекс програмно-цільових заходів щодо зниження рівня загроз. Для своєчасного виявлення загроз доцільно створити перелік показників, інформацію по яким повинні надавати муніципальні освіти органи. На основі інформації, отриманої від місцевих органів влади, після її перевірки на відповідність критеріям економічної безпеки можна приймати обґрунтовані рішення про мінімізацію тих чи інших загроз.

Виявлення загроз економічній безпеці регіону і прогнозування їх наслідків здійснюються за допомогою моніторингу. У розпорядженні органів влади регіону повинен постійно перебувати інструментарій аналізу потенційних і реальних загроз економічній безпеці, альтернативний набір вирішення виникаючих проблем. Найважливішою проблемою, від вирішення якої залежить розробка ефективних заходів щодо запобігання шкоди, є визначення системи порогових рівнів зниження економічної безпеки у відповідь на дію тих чи інших факторів ризику. Найвищий

ступінь безпеки досягається за умови, коли весь комплекс показників перебуває в межах допустимих меж своїх порогових значень, а порогові значення одних показників досягаються не на шкоду іншим. В умовах стану посткризового розвитку світової економіки при визначенні економічної безпеки необхідно всебічно оцінювати вплив науково-технічної революції, всезростаючий попит на світові ресурси, а також враховувати появу безлічі точок перетину, де пересікаються інтереси і потреби багатьох держав та економічних регіонів. Тому забезпечення національної безпеки стає все дедалі складнішим завданням. Економічна безпека регіонів, особливо її фінансова складова, стає одним із пріоритетних напрямків стабільного функціонування держави. Постійне здійснення моніторингу моделей економічної безпеки регіонів та розумне їх використання буде сприяти успішній протидії впливу внутрішніх та зовнішніх загроз на розвиток країни взагалі.

Економічну безпеку необхідно розглядати як складне соціально-економічне поняття, яке включає широкий спектр постійно мінливих умов матеріального виробництва, зовнішніх і внутрішніх загроз для економіки.

Подальший соціально-економічний розвиток регіонів потребує здійснення державного управління їх економічною безпекою, що визначає актуальність розробки інструментарію управління зазначеним об'єктом. Економічна безпека регіонів стає одним із пріоритетних напрямків стабільного функціонування держави. Державний рівень влади може забезпечити лише захист від найбільш важливих і великих небезпек. Населення ж у своєму повсякденному житті стикається із значно більшим спектром загроз, багато з яких носять локальний характер. Тому забезпечення економічної безпеки на регіональному рівні дозволить своєчасно та більш точно визначити напрямки такого господарського розвитку, при якому б створилися привабливі умови для соціально-економічної стабільності суспільства, життя і розвитку особистості, успішного протистояння впливу внутрішніх і зовнішніх загроз державі взагалі.

1.3.3. Фактори фінансової стійкості та безпеки місцевих бюджетів України

Законодавче оформлення бюджетно-податкової реформи 2010 р. ставило за мету посилення фінансової самостійності місцевих органів влади. Проте виконання місцевих бюджетів протягом 2011–2012 рр. у відповідності із новими нормами українського законодавства показало відсутність значних змін: як і раніше, основним джерелом доходів місцевих бюджетів залишився податок на доходи фізичних осіб, на який приходить близько 70–80 % усіх доходів.

Суперечності між зростаючими завданнями місцевого самоврядування і обмеженими фінансовими можливостями для їх практичної реалізації негативно позначаються на фінансовій стійкості та безпеці місцевого бюджету, а відтак викликають необхідність вдосконалення і зміцнення доходної бази бюджетів органів місцевого самоврядування. Це, в кінцевому підсумку, сприятиме соціально-економічному розвитку та підвищенню якості життя територіальної громади.

Питання розробки теоретико-методологічних засад становлення та розвитку бюджетної системи, підвищення ролі податкових та неподаткових надходжень у формуванні доходів, удосконалення міжбюджетних відносин, підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів та ін. перебувають у центрі уваги політиків, органів державної влади та місцевого самоврядування і розглядаються дослідниками – В. Г. Боронос, В. І. Васильєвим, В. П. Вишневським, О. В. Врублевською, Л. А. Дробозиною, О. П. Кириленко, В. І. Кравченком, С. П. Кузнецовим, О. М. Лавровим, І. О. Луніною, Ю. І. Любимцевим, О. О. Молдован, Л. В. Перекрестовою, Г. Б. Поляком, М. В. Романовським, О. О. Сунцовою, С. М. Фроловим, М. І. Яндієвим та багатьма іншими.

У дослідження проблем економічної, у тому числі фінансової, безпеки значний вклад внесли такі вітчизняні (О. І. Барановський, М. М. Єрмошенко, Я. А. Жаліло, О. Д. Ладюк, А. І. Сухоруков, В. Т. Шлемко) та закордонні вчені-економісти (Л. І. Абал-

кін, В. В. Бурцев, Б. В. Губін, М. Ю. Дмитриєва, Г. Б. Клейнер, Ю. М. Осипов, В. І. Павлов, В. К. Сенчагов, В. Л. Тамбовцев тощо).

Незважаючи на підвищений інтерес до проблематики територіальних бюджетів, залишаються невирішеними ще багато питань. Зокрема, визначення факторів фінансової стійкості та безпеки місцевих бюджетів. Отже, актуальність проблеми, що розглядається, недостатня наукова розробленість певних її сторін та велика практична значущість обумовили необхідність її дослідження.

Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць на фоні змін податкового та бюджетного законодавства, підвищення якості послуг, що надаються населенню, є відображенням стану їх фінансових ресурсів. Це призводить до необхідності дослідження проблемних питань забезпечення фінансової стійкості та безпеки території.

Слід зазначити, що методологія оцінки фінансової стійкості та безпеки територіальних бюджетів досить ґрунтовно представлена працями російських вчених: С. Г. Алмазова¹, І. П. Грудиної², С. В. Зенченко³, Г. О. Нікіфорової⁴, В. Є. Панікіна⁵, Н. В. Перко, Г. Б. Поляка⁶, Н. Д. Шимширт⁷ та ін. Серед українських авторів слід виокремити дослідження І. М. Боярко, О. В. Люта,

¹ Алмазов С. Г. Управление финансовой устойчивостью местных бюджетов // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Экономика», 2006, № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ncstu.ru>

² Грудинова И. П. Управление рисками финансово-бюджетного развития региона (муниципального образования) / И. П. Грудинова, Н. В. Перко // Вестник МГТУ, том 15, № 1, 2012 г. – С. 161–170.

³ Зенченко С. В. Анализ методов оценки финансового потенциала региона // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Экономика», 2008, № 8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ncstu.ru>

⁴ Никифорова А. А. Факторы финансовой устойчивости и безопасности местного бюджета / А. А. Никифорова // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – Волгоград, 2007.

⁵ Паникин В. Е. Финансовая устойчивость бюджета муниципального образования в России / В. Е. Паникин // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – Волгоград, 2009.

⁶ Поляк Г. Б. Бюджетная система России. – М. : ЮНИТИ ДАНА, 2000. – 550 с.

⁷ Шимширт Н. Д. Анализ теоретических аспектов финансовой устойчивости регионов / Н. Д. Шимширт // Вестник Томского государственного университета. – Экономика, № 3(15). – 2011. – С. 171–178.

Н. Г. Пігуль¹, Т. Ю. Коритько², О. М. Крук³, Г. М. Манєрова, В. І. Щербакіної⁴, Н. Старостенко⁵.

Розгляд та систематизація праць означених авторів дозволила встановити ряд характерних ознак, що властиві фінансовій стійкості як передумові фінансової безпеки території:

- бюджетна самостійність, що проявляється у можливості мобілізувати фінансові ресурси до бюджету без фінансової допомоги ззовні;
- збалансованість доходів і видатків та їх пропорційна зміна під впливом дії внутрішніх та зовнішніх факторів;
- високий рівень ліквідності активів бюджетної системи;
- наявність грошових резервів;
- орієнтація бюджету на позитивну динаміку стабільного розвитку, ефективність та результативність використання бюджетних ресурсів.

Отже, під фінансовою стійкістю місцевого бюджету слід розуміти такий його стан, коли отримані доходи забезпечують можливість самофінансування та незалежність від позик та запозичень. Стабільність фінансового становища місцевого бюджету забезпечується достатньою часткою власних та закріплених доходів у складі джерел фінансування, яка означає, що зовнішні джерела фінансування (запозичення) використовуються місцевим бюджетом лише в тих межах, в яких він здатний забезпечити своєчасне їх повернення.

Сукупність факторів, умов та процесів, які створюють асиметрію між потребами у фінансових ресурсах та їх обсягом для

¹ Боярко І. М. Стійкість місцевого бюджету як елемент фінансового механізму управління соціально-економічним розвитком міста / І. М. Боярко, О. В. Люта, Н. Г. Пігуль // Економічний простір. – № 61, 2012. – С. 97–108.

² Коритько Т. Ю. Методи оцінки фінансової стійкості місцевих бюджетів / Т. Ю. Коритько // Економічний простір. – 2008. – № 12/1. – С. 140–145.

³ Крук О. М. Аналіз фінансової стійкості місцевого бюджету / О. М. Крук // Вісник Донецького університету економіки та права. – 2011. – № 2. – С. 193–197.

⁴ Щербакінова В. І. Проблеми оцінки фінансової стійкості місцевих бюджетів в умовах ринкової економіки / В. І. Щербакінова, Г. М. Манєров // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 2. – С. 94–99.

⁵ Старостенко Н. Методичні підходи до оцінки фінансової стійкості бюджету міста / Н. Старостенко // Економіка України. – 2005. – № 9. – С. 39–47.

здійснення місцевої політики місцевими органами влади, порушують їх фінансову самостійність і, відповідно, є загрозою фінансовій безпеці території.

Під фінансовою безпекою місцевого бюджету розуміють граничний стан фінансової стійкості, що характеризується захищеністю від внутрішніх та зовнішніх загроз, при якому забезпечується формування фінансових ресурсів території, достатніх для виконання функцій місцевими органами влади¹.

Поняття фінансової стійкості бюджетів вперше було запропоновано академіком Г. Б. Поляком². Він вважає, що рівень фінансової стійкості бюджету визначається обсягом коштів, необхідних для забезпечення мінімальних бюджетних видатків. При цьому автором ідентифіковано 4 стани стійкості бюджету:

- абсолютно стійкий стан бюджету;
- нормальний стан;
- нестійкий стан;
- кризовий стан.

Цієї ж думки притримуються й українські авторки³.

Оцінка фінансової стійкості місцевих бюджетів проводилась на підставі аналізу їх динаміки, тенденцій, а також за параметрами, наведеними в табл. 1.3.8.

Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку на місцевому рівні, підвищення якості надання послуг населенню обумовлюється фінансовим станом місцевих бюджетів, що призводить до необхідності визначення типу фінансової стійкості місцевого бюджету.

Динаміка змін фактичних показників виконання місцевих бюджетів України за 2002–2011 рр. (табл. 1.3.9) показує доволі стабільну ситуацію. Спостерігається постійне збільшення доходів: за період з 2002 до 2011 р. обсяг доходів (без трансфертів) зріс в 4,5 рази з 19,4 млрд грн до 86,5 млрд грн відповідно.

¹ Никифорова А. А. Факторы финансовой устойчивости и безопасности местного бюджета / А. А. Никифорова // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – Волгоград, 2007.

² Поляк Г. Б. Бюджетная система России. – М. : ЮНИТИ ДАНА, 2000. – 550 с.

³ Боярко І. М. Стійкість місцевого бюджету як елемент фінансового механізму управління соціально-економічним розвитком міста / І. М. Боярко, О. В. Люта, Н. Г. Пігуль // Економічний простір. – № 61, 2012. – С. 97–108.

Таблиця 1.3.8 – Кількісні параметри фінансових станів бюджету

Тип ступеня стійкості бюджету	Характеристика типу фінансової стійкості	Формула розрахунку*
Абсолютно стійкий	Абсолютно стійкий місцевий бюджет. Практично не потребує додаткової фінансової допомоги з державного бюджету (виключення становить фінансування делегованих повноважень). Має достатній обсяг доходних джерел, у тому числі власних, для покриття видаткових зобов'язань. Територія стабільно розвивається, фінансово незалежна.	$B_{м.б.} < D_в + D_з$
Нормальний	Місцевий бюджет має певні труднощі з виконанням видаткових зобов'язань за рахунок власних доходів. Є потреба у залученні додаткових фінансових ресурсів, які надаються на довготривалій основі, що у майбутньому дозволить стабілізувати його становище та динамічно розвиватися. У свою чергу це призведе до зниження потреби у фінансовій допомозі від бюджетів вищого рівня	$B_{м.б.} \leq D_в + D_p$
Нестійкий	Дотаційний місцевий бюджет. Потребує значної фінансової допомоги з державного бюджету та певних коригувань місцевої фінансової політики.	$B_{м.б.} = D_в + D_з + D_p$
Кризовий	Депресивний бюджет зі стагнуючим станом економіки. Характеризується застоєм виробництва протягом тривалого періоду, збільшенням чисельності безробітних, зниженням зарплати і рівня життя населення. Потребує активної фінансової допомоги з державного бюджету.	$B_{м.б.} > D_в + D_з + D_p + 3$

* Формули розрахунку запропоновані автором.

де $B_{м.б.}$ – видатки місцевого бюджету;

D_z – закріплені доходи місцевого бюджету (кошик 1);

D_v – власні доходи місцевого бюджету (кошик 2);

D_p – регульовані доходи (міжбюджетні трансферти);

Z – запозичені кошти до місцевого бюджету.

Проте, розгляд стану фінансового забезпечення видаткових зобов'язань місцевих бюджетів України дав можливість встановити, що місцеві органи влади позбавлені фінансової самостійності внаслідок посилення тенденції залежності місцевих бюджетів від фінансової допомоги держави. Так, частка міжбюджетних трансфертів в структурі доходів місцевих бюджетів України складає в середньому 50–60 %. Навіть у 2011–2012 рр. обсяг зростання надходжень до місцевих бюджетів України відбувся в основному за рахунок збільшення трансфертів з держбюджету більше ніж на 25 % проти 2010 року.

Крім того, за досліджуваний період частка видатків місцевих бюджетів у видатках зведеного бюджету постійно збільшується, тоді як відповідний показник частки доходів місцевих бюджетів зменшується: у 2011 р. частка видатків місцевих бюджетів складала 42,7 % проти 21,7 % доходів.

Аналіз та оцінка динаміки виконання місцевих бюджетів Донецької області, а також розрахункові дані свідчать про те, що «абсолютно стійкий» тип фінансової стійкості має лише м. Донецьк, «нестійкий» – міста Кіровське, Шахтарськ, Сніжне, райони – Першотравневий, Тельманівський Новоазовський, Шахтарський; «кризовий» має стан м. Селідове. Бюджети всіх інших міст та районів можна віднести до «нормального» типу фінансової стійкості.

Слід зазначити, що Донецька область не є виключенням щодо зростання обсягів міжбюджетних трансфертів: майже 50 % у структурі доходів бюджетів області складають дотації та субвенції з державного бюджету. Це, в свою чергу, вказує на зростання залежності й, відповідно, можливість зниження фінансової стійкості бюджетів Донецької області.

**Таблиця 1.3.9 – Динаміка змін фактичних показників виконання місцевих бюджетів
України за 2002–2011рр., млрд грн**

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Доходи місцевих бюджетів України (без трансфертів)	19,4	22,6	22,8	30,3	39,9	58,3	73,9	71,0	80,5	86,5
У % до зведеного бюджету	31,4	30,0	24,9	22,6	23,2	26,5	24,8	24,6	25,6	21,7
Податкові надходження	16,5	18,6	18,3	23,6	30,9	43,2	57,6	57,6	67,6	73,1
У % до доходів місцевих бюджетів (без трансфертів)	85,1	82,3	80,3	77,9	77,4	74,1	77,9	81,1	84,0	84,5
Міжбюджетні трансфери	–	–	–	23,4	34,2	44,7	59,1	77,8	96,5	94,9
У % до доходів місцевих бюджетів (з трансфертами)	–	–	–*	43,5	46,1	43,4	44,5	52,3	54,5	52,3
Видатки місцевих бюджетів України без трансфертів)	24,8	31,4	38,8	52,1	72,4	96,5	126,8	127,1	152,0	178,1
У % до зведеного бюджету	41,1	41,4	37,8	36,7	41,2	42,7	41,0	41,4	40,2	42,7

* Немає даних.

До інших факторів, що впливають на втрату/зниження фінансової стійкості та безпеки місцевих бюджетів, належать:

- прийняття на державному рівні рішень, що скорочують податковий потенціал та призводять до зменшення (втрати) місцевими бюджетами частини доходів;

- втрата самостійності місцевого бюджету у зв'язку з недостатністю дохідних джерел та отриманням фінансової допомоги (дотацій та субвенцій) з державного бюджету;

- скорочення комунальної власності внаслідок її передачі іншому рівню влади;

- нестабільність економіки, фінансово-економічна криза;

- наявність значних фінансових зобов'язань перед місцевим бюджетом;

- ухилення від сплати податків;

- обсяги кредиторської та дебіторської заборгованості тощо.

Основним напрямком для забезпечення фінансової стійкості та безпеки місцевих бюджетів є укріплення їх дохідної бази. Вважаємо за доцільне запропонувати рекомендації, які б покращили ситуацію з наповненням доходів бюджетів та їх фінансовим становищем. Це, в першу чергу, стосується податкової системи як фундаменту доходів бюджету.

Основним джерелом податкових надходжень місцевих бюджетів є податок з доходів фізичних осіб. Питома вага податку з доходів фізичних осіб в обсязі доходів загального фонду бюджету Донецької області без трансфертів становить 81,3 %.

Поряд із цим, пильну увагу привертають власні доходи – ті, що не враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, а саме місцеві податки і збори.

Незважаючи на кардинальну зміну складу місцевих податків і зборів та збільшення обсягів їх надходжень у 2–4 рази протягом 2011 р., є певні можливості для їх зростання за рахунок введення в дію податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. За різними підрахунками, розширення доходів місцевих бюджетів України шляхом встановлення податку на нерухомість становитиме від 370 млн грн до 610 млрд грн¹.

¹ Ніколаєв В. П. Податок на нерухомість у відтворенні житлового фонду в Україні / В. П. Ніколаєв, Н. І. Олійник, О. М. Білянський // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право), 1(52) 2011. – С. 164–170.

Ніколаєва О. М. Місцеві податки і збори в світлі прийняття Податкового кодексу України / О. М. Ніколаєва // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2012. – № 3(16). – С. 41–45.

Визначені Бюджетним кодексом України власні доходні джерела явно недостатні для виконання місцевими органами влади своїх повноважень. Теза щодо стимулювання діяльності місцевих органів влади та збільшення власної доходної бази є практично декларативною. А от ті джерела, які могли б бути доходотворюючими (наприклад, податок на прибуток підприємств некомунальної власності) і дозволили б вирішити певні проблеми із місцевою економікою, – є загальнодержавними і зараховуються до державного бюджету України. Проектом Податкового кодексу України передбачалось передати частку податку на прибуток підприємств у розмірі 2–3 % місцевим бюджетам. Проте, після прийняття кодексу Верховною радою України ця норма була виключена.

Вважаємо, що делегування місцевим органам влади повноважень щодо залишення частини податку на прибуток підприємств у межах 2–3 % дало б можливість, з одного боку, підвищити зацікавленість органів місцевого самоврядування щодо стягнення цього податку на підвідомчій території, а з іншого – збільшити дохідну частину бюджету і спрямувати отримані кошти на вирішення проблем, наприклад, житлово-комунального господарства (ремонт доріг, ліфтів, систем тепло-, водопостачання й водовідведення тощо).

За власними підрахунками, додаткова сума, яку могли б отримати бюджети Донецької області від податку на прибуток підприємств, коливатиметься у межах 60–90 млн грн. Додаткова сума від податку на прибуток підприємств до місцевих бюджетів по Україні дорівнюватиме 1,1–1,6 млрд грн.

Для державного бюджету, який зазнає втрат від зниження ставки податку на прибуток відповідно до норм Податкового кодексу України та передачі частини податку місцевим бюджетам, можна порекомендувати збільшення дохідної бази за рахунок державного врегулювання сфери азартних ігор та спрямування надходжень від цього податку до державного бюджету¹.

¹ Ніколаєва О. М. Прагматизм і проблеми державного регулювання сфери азартних ігор як потужного джерела доходів національного бюджету / О. М. Ніколаєва // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – 2011. – № 7 (14). – С. 50–54.

До інших рекомендацій, які, на наш погляд, покращили б ситуацію з наповненням доходів місцевих бюджетів та їх фінансовим станом, можна віднести посилення роботи з платниками податків, розширення неподаткових джерел доходів. Також на-зріло питання щодо проведення реформи системи міжбюджет-них відносин: зміни або поєднання перерозподілу доходів з можливістю конкурувати територіям, виходячи з власних знач-них переваг, що відповідає ідеї «конкуруючого» федералізму, а не федералізму «співробітництва»¹.

На наш погляд, втілення даних рекомендацій у діяльність місцевих органів влади дозволить їм суттєво збільшити дохідну частину місцевих бюджетів та зміцнити фінансову стійкість та безпеку місцевих бюджетів, а також підвищити рівень життя на-селення.

1.3.4. Впровадження методики оцінки кредитоспроможності набувачів державної фінансової допомоги як фактор забезпечення фінансової безпеки держави

Фінансова безпека – складова економічної безпеки, яка ха-рактеризує стан захищеності життєво важливих (ключових) ін-тересів держави, регіонів, підприємницьких структур та гро-мадян у фінансовій сфері від впливу широкого кола негативних чинників (загроз). Основними критеріями фінансової безпеки є достатність фінансових ресурсів, їх збалансованість та ліквід-ність, які уможливають нормальне існування та розвиток за-значених суб'єктів економічного життя.

Відповідно до Концепції фінансової безпеки України, розба-лансування бюджетів усіх рівнів внаслідок розриву між законо-давчо встановленими державними зобов'язаннями і обсягом на-явних фінансових ресурсів спричиняє загрозу усім елементам фінансової безпеки України.

¹ Ніколаєва О. М. Управління фінансовим станом місцевих бюджетів в умовах фіскаль-ної реформи / Гопцій В. М., Ніколаєва О. М. // Міжнар. наук.-практ. конференція «Фі-нансово-кредитний механізм в соціально-економічному розвитку країни», 16–17 лютого 2011 р., м. Макіївка, 2011. – С. 41–42.

Однією з причин розбалансованості місцевих бюджетів в Україні на сучасному етапі розвитку є зменшення обсягів рефінансованих коштів (витрати на підтримку малого та середнього підприємництва становлять 2–8 % від загальних витрат місцевих бюджетів), що частково пояснюється сталим зростанням обсягів простроченої кредиторської заборгованості набувачів фінансової підтримки малого підприємництва (середньорічний темп приросту становить 0,9–2 %).

Виявлену тенденцію підтверджують наступні статистичні дані. В 2005 році фахівці регіональних фондів підтримки підприємництва прийняли участь у 16 судових справах з приводу стягнень з боржників заборгованості, тоді як в 2010 році лише Регіональним фондом підтримки підприємництва по Полтавській області (одним із 24 діючих фондів підтримки) до судів різних рівнів було направлено 4 судових позови з метою стягнення заборгованості на загальну суму 289 600 грн та пені на суму 32 334 грн.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання оцінки кредитоспроможності суб'єктів малого підприємництва (як юридичних, так і фізичних осіб-підприємців), оскільки використання ефективної методики оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців дозволяє досягнути зростання надходжень до місцевих бюджетів, які є основним джерелом фінансування бізнес-проектів суб'єктів малого підприємництва. Таку тезу підтверджують статистичні дані:

- в 2011 році надходження до бюджетів усіх рівнів від суб'єктів малого підприємництва, що були профінансовані в 2009–2010 рр., зросли на 19,8 %, а заходи підтримки малого підприємництва в Україні на суму 18 310,39 тис. грн забезпечили збереження та створення робочих місць (810 та 308 робочих місць відповідно), зростання виробництва на 20 %;

- в 2011 році 41 % коштів, що направлені на фінансування заходів підтримки малого підприємництва, є коштами місцевих бюджетів.

Отже, автором виявлено необхідність розробки та впровадження методики оцінки кредитоспроможності суб'єктів малого

підприємництва – платників єдиного податку з метою прогнозування ймовірності виникнення простроченої заборгованості та забезпечення фінансової стабільності держави. Дана методика є основним результатом розробки науково-дослідницької теми «Теоретичні основи формування фінансової державної підтримки малого підприємництва» (номер державної реєстрації 0112U004877, 2012 р.), виконаної на замовлення Регіонального фонду підтримки підприємництва по Полтавській області. Для досягнення поставленої мети автором вирішені наступні завдання:

- розроблено алгоритм оцінки кредитоспроможності суб'єктів малого підприємництва – платників єдиного податку;
- апробовано запропоновану методику та визначено рівень достовірності отриманих результатів.

Державними органами влади та фінансово-кредитними організаціями використовується близько 100 методик оцінки кредитоспроможності суб'єктів малого підприємництва. Найбільш поширеними серед них є рейтингові (бальні) системи оцінки, моделі прогнозування банкрутства, «правило п'яти Сі», PARTS, CAMPARI, PARSER, система 4FC.

Наведені методики дають змогу визначити кредитоспроможність юридичних осіб, зокрема юридичних осіб – суб'єктів малого підприємництва. Однак жодна не придатна для прогнозування можливості виникнення простроченої заборгованості при фінансуванні державою бізнес-проектів фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку, оскільки існуюча бухгалтерська і податкова звітність суб'єктів господарювання, що перейшли на спрощену систему оподаткування, не містить необхідної інформації для проведення відповідних розрахунків.

Зауважимо, що питома вага фізичних осіб-підприємців у 2011 році становила 88,89 % від загальної кількості набувачів фінансової підтримки Регіонального фонду підтримки підприємства по Полтавській області та зросла у порівнянні з попереднім роком на 1,37 в. п., а питома вага коштів, що надані у вигляді фінансової підтримки фізичним особам – підприємцям, становила в 2011 році – 83,33 % (табл. 1.3.10).

Значимість фізичних осіб-підприємців у структурі набувачів фінансової державної підтримки обумовлює виникнення необ-

хідності створення ефективної методики оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку.

Таблиця 1.3.10 – Кількість набувачів поворотної суми фінансової державної підтримки в Україні: 2010–2011 рр.

Рік	Кількість набувачів (шт.)			Сума наданої поворотної фінансової державної підтримки (тис. грн)		
	Всього	з них: фізичних осіб-підприємців	Частка фізичних осіб-підприємців у загальній кількості набувачів (%)	Всього	з них: фізичних осіб-підприємців	Частка фізичних осіб-підприємців у загальній кількості набувачів (%)
2010	24	21	87,50	1 078,00	898,00	83,30
2011	18	16	88,89	900,00	750,00	83,33
Всього	42	37	—	1 978,00	1 648,00	—

Примітка. побудовано автором на основі оперативних даних Регіонального фонду підтримки підприємництва по Полтавській області.

З метою досягнення достовірності отриманих результатів при оцінці кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців, які є платниками єдиного податку, пропонується застосовувати методику, що ґрунтується на дослідженні кількісних та якісних характеристик позичальника. При формуванні методики оцінки кредитоспроможності автором отримано триетапну систему оцінки:

- 1 етап – рейтингова оцінка ймовірності повернення фінансової державної підтримки фізичними особами підприємцями – платниками єдиного податку;
- 2 етап – оцінка якісних показників позичальників;
- 3 етап – визначення класу кредитоспроможності позичальника;

4 етап – розробка шкали оцінки якісних показників позичальника.

Аналіз пакету документів, необхідного для отримання фінансової підтримки, дозволив виділити обмеженість інформаційної бази оцінки кредитоспроможності суб'єктів малого підприємництва – платників єдиного податку. А саме, фінансово-матеріальний стан суб'єктів малого підприємництва – платників єдиного податку характеризується виключно Податковою декларацією платника єдиного податку – фізичної особи-підприємця, суб'єкта малого підприємництва. Це зужує вибірку показників оцінки до двох можливих: чиста виручка та вартість активів (табл. 1.3.11, табл. 1.3.12).

Таблиця 1.3.11 – Можливість оцінки кредитоспроможності фізичних осіб підприємців існуючими методиками

Методика	Показники	Алгоритм розрахунку	Можливість оцінки ФОП-платників єдиного податку
1	2	3	4
Z – модель Альтмана	Частка оборотних коштів в активах	Оборотний капітал/Сукупні активи	+
	Рентабельність активів (за нерозподіленим прибутком)	Нерозподілений прибуток/Сукупні активи	–
	Рентабельність активів	Брутто-доходи/Сукупні активи	–
	Відношення ринкової вартості акціонерного капіталу до короткострокових зобов'язань	Ринкова оцінка капіталу/Балансова оцінка сумарної заборгованості	–
	Коефіцієнт фондовіддачі	Обсяг продаж/Сукупні активи	–
Модель Чессера	Питома вага високоліквідних активів у загальній вартості активів	Готівка+Високоліквідні цінні папери/Сукупні активи	–

Продовж. табл. 1.3.11

1	2	3	4
	Коефіцієнт обертання високоліквідних активів	Нетто-продаж/Готівка+Високоліквідні цінні папери	—
	Коефіцієнт обертання активів	Брутто – доход/Сукупні активи	—
	Питома вага сукупних зобов'язань у капітал	Сукупна заборгованість/Сукупні активи	—
	Питома вага основного капіталу вартості чистих активів	Основний капітал/Чисті активи	—
	Коефіцієнт навантаження оборотних коштів в обсязі продажу	Оборотний капітал/нетто-продаж	—
Методика Бівера	Коефіцієнт Бівера	Чистий прибуток+Амортизація/Довгострокові та короткострокові зобов'язання	—
Методика Національного банку України	Коефіцієнт миттєвої ліквідності	Грошові кошти та еквіваленти/Поточні зобов'язання	—
	Коефіцієнт поточної ліквідності	Основні активи-Запаси/Поточні зобов'язання	—
	Коефіцієнти маневреності власних коштів	Власний капітал-Необоротні активи/Власний капітал	—
	Коефіцієнт незалежності	Залучені кошти/Власний капітал	—
	Рентабельність активів	Чистий прибуток/Активи	
	Коефіцієнт продажу	Чистий прибуток/Обсяг реалізованої продукції	
	Співвідношення чистих надходжень на рахунки до суми боргу за операцією та відсотками	(Середньомісячні надходження *кількість місяців дії угоди)-(Щомісячні умовно-постійні зобов'язання позичальника*кількість місяців дії угоди) – Податкові платежі та збори/Сума кредиту та відсотки за ним	—

Примітка. Побудовано автором.

Таблиця 1.3.12 – Алгоритм розрахунку основних показників кредитоспроможності

Назва показника	Розрахункова формула	Економічний зміст і нормативне значення
Рентабельність продажу	$R_{пр.} = ЧП / ЧВ \geq 0,15$ Чистий прибуток / Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	Показує, яку суму операційного прибутку одержує підприємство з кожної гривні проданої продукції (нормативне значення $\geq 0,15$)
Коефіцієнт загальної плато-спроможності	$Kз.п = \text{Активи} / \text{Зобов'язання} > 2$ Загальна сума активів / загальну суму зобов'язань	Здатність підприємства покрити всі зобов'язання за рахунок активів. (нормативне значення >2)

На основі визначених фінансових показників можна сформулювати нерівності, що є основою алгоритму оцінки кредитоспроможності набувача фінансово кредитної підтримки (фізичної особи підприємця-платника єдиного податку), основною метою якої є визначення можливостей позичальника покрити заборгованість та середньомісячні зобов'язання (як за рахунок власних доходів та активів, так і за рахунок доходів і активів поручителя, які відповідають перед кредитором як солідарні боржники) (табл. 1.3.13).

Таблиця 1.3.13 – Нормативні значення та розрахунок основних економічних показників оцінки кредитоспроможності позичальника

Назва показника	Розрахунок показника	Нормативне значення
у – здатність позичальника покрити середньомісячні кредитні зобов'язання (за рахунок власних доходів)	$y = \frac{0,15 \times ЧВ}{n} - ПМ - (x + x') \Rightarrow$ $\Rightarrow y = 0,15 \frac{ЧВ}{сер.м.} - ПМ - (x + x');$	$y \geq 0$

Назва показника	Розрахунок показника	Нормативне значення
y' – здатність позичальника покрити середньомісячні кредитні зобов'язання (за рахунок власних доходів та доходів поручителя)	$y' = \frac{0,15 \times ЧВ}{n} + \frac{0,15 \times ЧВ_{пор.}}{n} -$ $- 2 ПМ - (x + x' + x'') \Rightarrow$ $\Rightarrow y' = 0,15 ЧВ_{сер.м.} + 0,15 ЧВ_{сер.м.пор.} -$ $- 2 ПМ - (x + x' + x'');$	$y' \geq 0$
K_{zn} – коефіцієнт загальної платоспроможності	$K_{zn} = \frac{A}{S_{нідм.} + S_{ін.зоб.}};$	$K_{zn} > 2$
K_{zn}' – сума коефіцієнтів загальної платоспроможності позичальника та поручителя	$K'_{zn} = \frac{A + A'}{S_{нідм.} + S_{ін.зоб.} + S'_{ін.зоб.}};$	$K_{zn}' > 2$

Примітка. Розроблено автором на основі табл. 1.3.11.

де x – сума середньомісячного платежу по поверненню фінансової підтримки;

x' – сума середньомісячного платежу за іншими зобов'язаннями;

x'' – сума середньомісячного платежу за іншими зобов'язаннями поручителя;

$ЧВ_{сер.м.}$ – середньомісячна чиста виручка;

$ЧВ_{сер.м.пор.}$ – середньомісячна чиста виручка поручителя;

$ПМ$ – сума прожиткового мінімуму (станом на дату отримання підтримки);

A – сума вартості активів позичальника;

A' – сума активів поручителя;

$S_{нідм.}$ – сума фінансової державної підтримки, наданої за принципами поворотності та безоплатності;

$S_{ін.зоб.}$ – сума зобов’язань за іншими позиками (кредитами);
 $S'_{ін.зоб.}$ – сума зобов’язань за іншими позиками (кредитами) поручителя;
 n – кількість місяців у податковому періоді за який подається декларація (для платників 1 групи – календарний рік, 2–4 груп – календарний квартал);
0,15 – припустимий рівень рентабельності продажу, мінімально необхідний для ефективного ведення підприємницької діяльності.

На основі розроблених нерівностей стає можливим формування алгоритму рейтингової методики оцінки рівня ймовірності повернення фінансової державної підтримки фізичними особами-підприємцями, що є платниками єдиного податку (табл. 1.3.14).

Таблиця 1.3.14 – Рейтингова методика оцінки ймовірного повернення фінансової державної підтримки фізичними особами-підприємцями – платниками єдиного податку

Етап	Показник	Нормативне значення	Клас позичальника	Ймовірність повернення та тип позичальника
1	2	3	4	5
1	у – здатність позичальника покрити середньомісячні кредитні зобов’язання (за рахунок власних доходів); Кз.п – коефіцієнт загальної платоспроможності	$y \geq 0$; $Kз.п > 2$	(А)	Повернення у повному обсязі
		$y \geq 0$; $Kз.п \leq 2$	В – (В; ВС)	Висока ймовірність повернення Перехід до 2-го етапу
		$y < 0$; $Kз.п > 2$	С – (С; CD)	Середня ймовірність повернення Перехід до 3-го етапу
		$y < 0$; $Kз.п \leq 2$	D – (D; DF)	Низька ймовірність повернення Перехід до 4-го етапу
Якщо $y \geq 0$, $Kзп \leq 2$ – Висока ймовірність повернення (В)				
2	- $Kз.п'$ – сума коефіцієнтів загальної платоспроможності позичальника та поручителя;	$Kз.п' > 2$	(В)	Позичальник надійний
		$Kз.п' \leq 2$	(ВС)	Позичальник з мінімальним ризиком

1	2	3	4	5
Якщо $y < 0, Kzn > 2$ – Середня ймовірність повернення (C)				
3	y' – можливість позичальника покрити середньомісячні кредитні зобов'язання (за рахунок власних доходів та доходів поручителя)	$y' \geq 0$	(C)	Позичальник з середнім ризиком (можливе виникнення у позичальника короткострокової кредиторської заборгованості)
		$y' < 0$	(CD)	Позичальник з високим ризиком (можливе виникнення у позичальника довгострокової кредиторської заборгованості)
Якщо $y < 0, Kzn \leq 2$ – Низька ймовірність повернення (D)				
4	$Kz.n'$ – сума коефіцієнтів загальної платоспроможності позичальника та поручителя y' – можливість позичальника покрити зобов'язання (за рахунок власних доходів та доходів поручителя)	$y' \geq 0; Kz.n' > 2$	(D)	Позичальник з високим ризиком (можливе виникнення у позичальника довгострокової кредиторської заборгованості)
		$y' \geq 0; Kz.n' \leq 2$	(DF)	
		$y' < 0; Kz.n' > 2$	(DF)	Позичальник з високим ризиком (можливе виникнення у позичальника безнадійної кредиторської заборгованості)
		Якщо $y' < 0, Kzn' \leq 2$ – Низька ймовірність повернення		
		$y' < 0; Kz.n' \leq 2$	(F)	Позичальник з максимальним ризиком (неповернення фінансової підтримки)

Наступним при оцінці кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку є визначення основних якісних показників, за якими здійснюється бальна оцінка набувачів. Серед якісних показників, які досліджуються на сучасному етапі розвитку фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва при експрес-оцінці набувача, визначають: наявність поручителя, якість бізнес-плану, стан розвитку галузі. При формуванні оптимально ефективної моделі оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців необхідно визначити ступінь залежності результативного показника (простроченої заборгованості) від 3-х наведених параметрів методом групування

суб'єктів підприємницької діяльності за основними якісними характеристиками з метою визначення їх впливу на можливість виникнення простроченої заборгованості та зведення результатів в аналітичну таблицю (табл. 1.3.15, табл. 1.3.16)

Таблиця 1.3.15 – Прострочена заборгованість у розрізі боржників

Суб'єкт підприємницької діяльності	Рік надання фінансової підтримки	Галузь	Наявність поручителя	Якість виконання бізнес-плану (балів від 1 до 5)	Сума заборгованості (тис. грн)
ФО-П 1	2009 р.	Виробництво	не спд	2	47,00
ФО-П 2	2009 р.	Виробництво	не спд	4	16,00
ФО-П 3	2008 р.	Надання послуг	не спд	3	22,00
ФО-П 4	2008 р.	Надання послуг	не спд	4	19,00
ФО-П 5	2009 р.	Надання послуг	спд	3	46,00
ФО-П 6	2008 р.	Виробництво	не спд	1	47,00
ФО-П 7	2008 р.	Виробництво	спд	2	35,00
ФО-П 8	2008 р.	Надання послуг	спд	3	48,00
ФО-П 9	2008 р.	Виробництво	спд	3	40,00
ФО-П 10	2009 р.	Виробництво	не спд	2	14,00

Таблиці 1.3.15, 1.3.16 свідчать про наявність прямої залежності результативного показника (простроченої заборгованості) від таких параметрів: вид економічної діяльності, наявність (відсутність) поручителя, якість виконання бізнес-плану. Більшість боржників та найбільша частка заборгованості характерна для підприємців виробничої галузі. Серед якісних характеристик боржників є відсутність поручителів, що свідчить про низький рівень репутації позичальника та довіри до нього.

Таблиця 1.3.16 – Групування СПД Полтавської області за сумою простроченої заборгованості

Підгрупи	Факторні ознаки	Кількість СПД		Сума заборгованості		Групи за сумою заборгованості (тис. грн)							
						14 тис. грн – 30,5 тис. грн				30,5 тис. грн – 47 тис. грн			
		Кількість СПД		Сума заборгованості		Кількість СПД		Сума заборгованості		Кількість СПД		Сума заборгованості	
		шт	%	тис. грн	%	шт.	%	тис. грн	%	шт	%	тис. грн	%
За видами діяльності	Виробництво	2	17	87,00	21	4	67	33	46	2	50	176	67
	надання послуг	10	83	334,0	79	2	33	38	54	2	50	87	33
Всього по підгрупі		12	100	421	100	6	100	71	100	4	100	263	100
За наявністю поручителів	не СПД	6	60	165,0	49	4	100	71	100	2	33	94	36
	СПД	4	40	169,0	51	0	0	0	0	4	67	169	64
Всього по підгрупі		10	100	334	100	4	100	71	100	6	100	263	100
За якістю виконання бізнес-плану (1–5)	1–2	4	40	143,0	43	1	25	14	20	3	50	129	49
	3–4	6	60	191,0	57	3	75	57	80	3	50	134	51
Всього по підгрупі		10	100	334	100	4	100	71	100	6	100	263	100
Всього по групі						4	40	71	21	6	60	263,00	79

Аналіз напрацювань вітчизняних та зарубіжних практиків і інформації, що надається позичальником кредиторів, дозволяє виділити перелік якісних характеристик, що впливають на результативні показники діяльності суб'єкта господарювання, та сформувати відповідні їх групи (табл. 1.3.17).

**Таблиця 1.3.17 – Якісні параметри кредитоспроможності
набувачів фінансової підтримки**

№ п/п	Група показників	Перелік критеріїв	Предмет дослідження
1	Галузь та вид діяльності позичальника	– економічна ситуація в галузі; – конкуренція в галузі; – державне регулювання; – місце розташування клієнта.	Регіональні та галузеві чинники
2	Характеристика позичальника	– престиж клієнта на ринку; – репутація позичальника; – кредитна історія; – досвід і компетентність позичальника; – рівень менеджменту позичальника.	Надійність позичальника
3	Якість управління	– динаміка показників господарської діяльності; – якість оформлення документації; – додержання законодавства; – техніко-економічне обґрунтування; – бізнес-план.	Оцінка стану прибутковості підприємця

Четвертий етап розробки ефективної моделі оцінки кредитоспроможності фізичної особи-підприємця, що є платником єдиного податку, – формування бальної шкали оцінки якісних параметрів за всіма критеріями, для чого може бути використана шкала оцінки, діапазон значень якої знаходиться в межах 1–5 (табл. 1.3.17 – табл. 1.3.19).

Таблиця 1.3.18 – Шкала оцінки якісних показників позичальника

Назва параметрів	Галузь та вид діяльності позичальника				Характеристика позичальника					Якість управління				
	I				II					III				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Бал	Економічна ситуація в галузі	Конкуренція в галузі	Державне регулювання	Місце розташування клієнта	Престиж клієнта на ринку	Репутація	Кредитна історія	Досвід і компетентність	Рівень менеджменту	Якість оформлення документації	Додержання законодавства	Техніко-економічне обґрунтування	Бізнес-план	Динаміка показників господарської діяльності
2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
незначне зростання	стрімке зростання	монополія	протекціонізм	оптимальне розміщення промислових підприємств	позитивний імідж	позитивний імідж	бездоганна	більше 15 років	високий	документи відповідають вимогам	немає порушень	відсутні недоліки	відсутні недоліки	значні темпи зростання
низька	незначне зростання	низька	незначне зростання	низькі витрати на транспортування	погіршення	погіршення	короткострокова заборгованість	12–15 років	орієнтація на довгострокові результати	пакет документів сформований на 90%	незначні порушення	незначні недоліки	незначні недоліки	зростає незначними темпами

Продовж. табл. 1.3.18

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
3	стабільний розвиток	помірна	політика невтручання	віддаленість від постачальників	новачок	новачок	середньострокова заборгованість	8–12 років	вирішення поточних проблем	пакет документів сформований на 50%	несплатнення вчасно податків	потребує доопрацювання	потребує доопрацювання	стабільна динаміка
4	скорочення попиту	середня	адміністративні перешкоди	віддаленість від ринку збуту	недовіра	Недовіра	довгострокова заборгованість	5–8 років	новаторство	значні недоліки в оформленні документів	діяльні дія в секторі тіньової економіки	недоліки в аналітичному блоці	недоліки в аналітичному блоці	регресивна діяльність
5	криза	чиста конкуренція	економічні обмеження	далека віддаленість від ринку збуту та сировини	негативний	негативний	боржник	до 5 років	низький	пакет документів не сформований	має судимість	не відповідає вимогам	не відповідає вимогам	збиткова діяльність

Примітка. Розроблено автором.

Таблиця 1.3.19 – Шкала відповідності оцінок якісних параметрів до певного класу позичальника

Назва параметрів	Галузь та вид діяльності позичальника				Характеристика позичальника				Якість управління					
	I				II				III					
Назва критеріїв	Економічна ситуація в галузі	Конкуренція в галузі	Державне регулювання	Місце розташування клієнта	Престиж клієнта на ринку	Репутація	Кредитна історія	Досвід і компетентність	Рівень менеджменту	Якість оформлення документації	Дотримання законодавства	Техніко-економічне обґрунтування	Бізнес-план	Динаміка показників господарської діяльності
Шкала оцінювання параметру (від 1 до 5)	(1–5)													
Загальна оцінка якісних параметрів (від 1 до 5)	$\frac{\sum \text{см.1} - \text{см.14}}{14}$													
	1 ≤ A < 1,5		1,5 ≤ B <2,5		2,5 ≤ C < 3,5		3,5 ≤ D < 4,5		4,5 ≤ F ≤ 5					

Примітка. Розроблено автором.

Попереднє рішення про видачу або відмову у наданні фінансової державної підтримки повинно прийматися з урахуванням фінансово-майнового стану позичальника, якісних параметрів забезпечення позики (табл. 1.3.20).

Розроблена автором рейтингова модель не оцінює кредитоспроможність позичальника на конкретну дату, а дає можливість спрогнозувати ймовірність невиконання позичальником його зобов'язань у майбутньому (табл. 1.3.21).

Запропонований перелік складових системи оцінки показників прогнозованого рівня спроможності повернення фінансової державної підтримки дозволяє забезпечити максимально ефективний результат оцінки фінансово-майнового стану суб'єкта

господарювання, оскільки враховує багатокритеріальність та специфічність кожного окремого підприємця.

Таблиця 1.3.20 – Матриця визначення класу кредитоспроможності позичальника

Показник		Фінансово-майновий клас позичальника							
		A	B	BC	C	CD	D	DF	F
		I-й квадрант			III-й квадрант				
Якісний клас позичальника	A	A	BA	BCA	CA	CDA	DA	DFA	FA
	B	AB	B	BCB (гран.)	CB	CDB	DB	DFB	FB (гран.)
		II-й квадрант			IV-й квадрант				
	C	AC	BC	BCC	C	CDC	DC	DFC	FC
	D	AD	BD	BCD	CD	CDD	D	DFD	FD
	F	AF	BF	BCF (гран.)	CF	CDF	DF	DFF	F

Примітка. Розроблено автором.

Таблиця 1.3.21 – Характеристика відповідних класів кредитоспроможності

Назва класів	Характеристика класів кредитоспроможності
1-й клас Висока кредитоспроможність	Фінансово-майнові показники позичальника підтверджують високий рівень платоспроможності і мають позитивну динаміку розвитку. Присутній мінімальний ризик неповернення державної фінансової підтримки
2-й клас Задовільна кредитоспроможність	Позичальник має стійкий рівень платоспроможності, та стабільний фінансовий стан, з тенденцією до розвитку. У позичальника можуть виникнути труднощі з виконанням своїх зобов'язань. Фінансова підтримка може бути надана за умови оформлення додаткового договору застави
3-й клас Середня кредитоспроможність	У позичальника низький рівень платоспроможності, вимагається зважений підхід при наданні фінансової підтримки, існує достатній рівень ризику неповернення підтримки. Фінансова підтримка може бути надана за умови оформлення додаткового договору застави та поруки

Назва класів	Характеристика класів кредитоспроможності
4-й клас Низька кредитоспроможність	Позичальник неплатоспроможний та нездатний виконати зобов'язання за договором. Фінансову державну підтримку рекомендується не надавати

Примітка. Розроблено автором.

Авторську методику доцільно застосовувати при оцінці окремих фізичних осіб-підприємців, що є платниками єдиного податку, з метою визначення рівня їх кредитоспроможності.

Про достовірність результатів оцінки кредитоспроможності фізичних осіб підприємців – платників єдиного податку при застосуванні розробленої двоетапної рангової методики свідчать результати її апробації Регіональним фондом підтримки підприємництва по Полтавській області (лист № 308 від 3 вересня 2012 р.). Всі позичальники, що мають статус недобросовісних, потрапили в II гран. – IV квадрант матриці. Підприємці, що добросовісно погашають заборгованість, відповідно до рангової оцінки потрапили в квадрант I (табл. 1.3.22, табл. 1.3.23).

Отже, використання запропонованої методики оцінки дозволяє попередити виникнення простроченої заборгованості та забезпечити вчасне повернення набувачами коштів, наданих у вигляді підтримки, що призведе до зростання кількості профінансованих бізнес-проектів у наступні періоди та, як наслідок, зростання кількості робочих місць, ВВП та бюджетних надходжень. Зростання надходжень до бюджетів всіх рівнів є важливим фактором забезпечення фінансової безпеки регіону та країни в цілому. В процесі аналізу диференціації показників фінансового стану підприємства, теоретичних основ та вітчизняної практики оцінки кредитоспроможності при державній підтримці малого підприємництва дозволило виявити оптимальні якісні та кількісні показники, що характеризують кредитоспроможність набувача.

Таблиця 1.3.22 – Визначення класу позичальника за п'ятиступеневою системою оцінки показників прогнозування ймовірного повернення фінансової державної підтримки фізичними особами-підприємцями

Характеристика позичальників	Суб'єкт підприємницької діяльності	Рік надання фінансової підтримки	Сума річного чистого доходу (грн)	Вартість активів (грн)	Сума річного чистого доходу поручителя (грн)	Вартість активів поручителя (грн)	Сума фінансової підтримки (грн)	Середньо-місячна сума повернення підтримки (грн)	Прожитковий мінімум на дату отримання підтримки (грн)	у	Кз.п	у'	Кз.п'	Клас позичальника
Інформація надана Регіональним фондом підтримки підприємництва по Полтавській області										Згідно з-ва	Розраховано автором			
Позичальники з безнадійною кредиторовською заборгованістю	ФО-П 1	2008	21 256,00	15910,0	34 442,00	0,00	50 000,00	2 800,00	669,00	-3 203,3	0,32	-3 441,8	0,3	F
	ФО-П 2	2008	353 400,00	0,00	272 500,00	0,00	50 000,00	2 800,00	669,00	948,50	0,00	3 685,75	0,00	BC
	ФО-П 3	2008	331 700,00	5 100,00	476 433,00	0,00	50 000,00	4 200,00	669,00	-722,75	0,10	4 563,66	0,10	DF
	ФО-П 4	2008	0,00	0,00	0,00	4 640,00	50 000,00	4 200,00	669,00	-4 869,00	0,00	-5 538,0	0,09	F
	ФО-П 5	2008	238 800,00	29 950,00	92 076,00	0,00	50 000,00	2 800,00	669,00	-484,00	0,60	-2,05	0,60	F
	ФО-П 6	2009	149 200,00	110 924,00	0,00	0,00	50 000,00	3 000,00	744,00	-1 879,00	2,22	-2 623,00	2,22	CD
	ФО-П 7	2009	92 934,00	0,00	105 794,00	0,00	50 000,00	2 800,00	744,00	-2 382,33	0,00	-1 803,90	0,00	F
	ФО-П 8	2009	23 946,00	25 000,00	17 370,00	0,00	20 000,00	1 150,00	744,00	-1 594,68	1,25	-2 121,55	1,25	F
	ФО-П 9	2010	53 280,00	4 000,00	67 600,00	0,00	50 000,00	3 000,00	922,00	-3 256,00	0,08	-3 333,00	0,08	F
	ФО-П 10	2010	137 090,00	0,00	324 310,0	0,00	50 000,00	3 000,00	922,00	-2 208,38	0,00	923,50	0,00	DF
ПККЗ*	ФО-П 11	2010	206 143,00	303 000,	389 863,0	0,00	50 000,00	3 000,00	922,00	-1 345,21	6,06	2 606,08	6,06	C
Кредиторська заборгованість відсутня	ФО-П 12	2008	367 542,00	0,00	180 740,0	0,00	50 000,00	2 800,00	669,00	1 125,28	0,00	2 715,53	0,00	BC
	ФО-П 13	2008	655 308,00	21 400,00	282 104,0	0,00	50 000,00	2 800,00	669,00	4 722,35	0,43	7579,65	0,43	BC
	ФО-П 14	2009	434 100,00	55 000,00	17 906,00	0,00	50 000,00	2 800,00	744,00	1 882,25	1,10	1 362,08	1,10	BC
	ФО-П 15	2010	487 950,00	0,00	470 800,0	19 000,00	50 000,00	2 950,00	922,00	2 227,38	0,00	7 190,38	0,38	BC

* Позичальники з короткостровою заборгованістю

Примітка. Розроблено автором на основі оперативних даних Регіонального фонду підтримки підприємництва по Полтавській області.

Таблиця 1.3.23 – Апробація рангової методики оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку

СПД	I Галузь та вид діяльності позичальника				II Характеристика позичальника						III Якість управління				Загальна оцінка (сума за всіма критеріями)	Середній бал	Клас за якісними показниками	Клас за фінансовими показниками	Клас кредитоспроможності	Квадрант матриці
	Назва критеріїв																			
	Економічна ситуація в галузі	Конкуренція в галузі	Державне регулювання	Місце розташування клієнта	Престиж клієнта на ринку	Репутація	Кредитна історія	Довід і компетентність позичальника	Рівень менеджменту позичальника	Якість оформлення документації	Додерж. законодавства	Техніко-економічне обґрунтування	Бізнес-план	Динаміка показників господарської діяльності						
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14						
ФО-П 1	3	2	3	4	4	4	–	1	3	3	1	3	2	3	36	2,8	C	F	FC	IV
ФО-П 2	4	4	4	5	5	5	–	5	5	4	4	5	4	4	58	4,5	F	BC	BCF	II-гран.
ФО-П 3	3	5	3	3	5	5	–	2	3	3	1	4	4	3	44	3,4	C	DF	DFC	IV
ФО-П 4	1	4	3	3	3	3	–	1	3	4	1	2	4	5	37	2,8	C	F	FC	IV
ФО-П 5	2	3	3	2	4	4	–	2	4	4	1	4	5	3	41	3,2	C	F	FC	IV
ФО-П 6	2	3	3	2	3	3	–	2	4	1	1	4	4	4	36	2,8	C	CD	CDC	IV
ФО-П 7	5	3	4	4	4	3	–	2	4	3	1	3	4	3	43	3,3	C	F	FC	IV
ФО-П 8	2	2	3	4	3	3	–	3	4	3	1	4	4	4	40	3,1	C	F	FC	IV
ФО-П 9	2	3	3	4	4	4	–	2	4	4	1	4	4	3	42	3,2	C	F	FC	IV
ФО-П 10	1	4	3	4	3	3	–	4	3	3	1	3	2	2	36	2,8	C	DF	DFC	IV
ФО-П 11	2	2	3	3	3	3	–	2	2	3	1	3	2	2	31	2,4	B	C	CB	III
ФО-П 12	1	3	1	2	2	2	–	3	2	2	1	3	2	1	25	1,9	B	BC	BCB	I-гран.
ФО-П 13	1	1	1	1	3	3	–	3	2	1	1	1	1	2	21	1,6	B	BC	BCB	I-гран.
ФО-П 14	1	3	1	2	3	3	–	2	2	1	1	3	2	2	26	2,0	B	BC	BCB	I-гран.
ФО-П 15	1	3	1	2	2	3	–	3	1	3	1	3	2	2	27	2,1	B	BC	BCB	I-гран.

Примітка. Розроблено автором на основі оперативних даних Регіонального фонду підтримки підприємництва по Полтавській області.

Запропонований перелік складових системи оцінки показників оцінки спроможності повернення фінансової державної підтримки дозволяє забезпечити максимально ефективне використання бюджетних коштів та виконання основних регламентованих принципів державної підтримки малого підприємництва та підвищити результативність діяльності інститутів державної підтримки малого підприємництва. Крім того, застосування запропонованої двохетапної рангової оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців дозволяє реформувати механізм підтримки малого підприємництва шляхом забезпечення виконання загальновизнаних його завдань: забезпечення пріоритетності вибору суб'єктів підтримки та ефективності використання бюджетних коштів.

Зауважимо, що авторський метод доцільно застосовувати для оцінки окремих фізичних осіб-підприємців, що є платниками єдиного податку, з метою визначення рівня їх кредитоспроможності. Достовірність результатів при застосуванні двохетапної рангової методики оцінки кредитоспроможності фізичних осіб-підприємців доведено апробацією інститутом підтримки малого підприємництва (Регіональним фондом підтримки підприємництва).

ЧАСТИНА 2. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ: СЕКТОР ФІНАНСОВИХ КОРПОРАЦІЙ

РОЗДІЛ 1. БЕЗПЕКА ФІНАНСОВОГО РИНКУ ТА РИНКУ НЕРУХОМОСТІ

2.1.1. Актуальні аспекти забезпечення фінансової безпеки банку у посткризовий період

За сучасних умов розвитку української економіки, які характеризуються необхідністю подолання наслідків світової фінансової кризи, досить актуальною стає проблема забезпечення національної та економічної безпеки країни, головною внутрішньою складовою яких є фінансова безпека комерційних банків. При цьому важливість забезпечення фінансової безпеки банків обумовлена її вирішальним впливом на безпеку в інших сферах життєдіяльності суспільства, оскільки усі різновиди безпеки потребують фінансового забезпечення для своєї реалізації в достатній мірі.

Розглядаючи сутність фінансової безпеки українських банків як стан стійкої їх життєдіяльності, за якого забезпечується реалізація пріоритетних цілей банків на основі попередження кризових явищ в економіці та їх впливу, на основі формування систем захисту від зовнішніх та внутрішніх дестабілізуючих факторів незалежно від умов їх існування. Слід також враховувати, що фінансова безпека банків є проблемою не тільки національною, але і міжнародною, оскільки зростання інтеграції національних економік у світове господарство та підвищення міри їх взаємозалежності обумовлює не тільки посилення конкуренції та, як наслідок, ефективності економіки, але й кризових явищ між фінансовими системами різних країн і регіонів, спричинених різноманітними ризиками.

Проте, науково обґрунтованої концепції і механізму забезпечення фінансової безпеки банківської діяльності доки не склалося, оскільки більшість вітчизняних науковців, а саме О. І. Бара-

новський¹, І. О. Ревак, М. І. Керницька², М. І. Зубок³, В. К. Гіжевський, Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький⁴ та інші зосередили свої дослідження, головним, чином, на організаційних, технічних і правових аспектах банківської безпеки, приділяючи недостатньо уваги проблемам забезпечення фінансової безпеки банківської діяльності, особливо у кризові та посткризові періоди розвитку економіки країн.

І. Обґрунтування взаємозв'язку проблем забезпечення фінансової безпеки банківської діяльності та досліджень кризових процесів національних банківських систем.

Враховуючи, що фінансово безпечний стан банку означає його захищеність від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, основним з яких є економічні і, як наслідок, банківські кризи (які протягом ХХ століття неодноразово потрясли світ), *дослідження причин виникнення, закономірностей розвитку та шляхів подолання кризових процесів у банках і є, на нашу думку, основою формування стратегій їх фінансової безпеки.*

При цьому дослідженню причин виникнення економічних криз було приділено достатньо уваги зарубіжними науковцями. З одного боку, Дж. Кейнс⁵, Е. Хансен⁶ пояснювали економічні кризи тим, що *доходи людей зростають швидше, ніж обсяги споживання*, що обумовлює необхідність стимулювання сукупного споживання. З іншого, – монетаристи на чолі з М. Фрідменом причини криз вбачали в недоліках грошово-кредитної полі-

¹ Барановський О. І. Фінансова безпека [монографія] / О. І. Барановський // Інститут економічного прогнозування. – К. : Фенікс, 1999. – 338 с.

² Ревак І. О., Керницька М. І. Формування системи економічної безпеки у банківській сфері / І. О. Ревак, М. І. Керницька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 102–110.

³ Зубок М. І. Безпека банківської діяльності [навч. посіб.] / М. І. Зубок. – К. : КНЕУ, 2002. – 190 с.

⁴ Стрельбицька Л. М., Стрельбицький М. П., Гіжевський В. К. Банківське безпекознавство : навч. посіб. / Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький, В. К. Гіжевський ; за ред. М. П. Стрельбицького. – К. : Кондор, 2007. – 602 с.

⁵ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Джон Мейнард Кейнс. Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 224–518.

⁶ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Р. Харрод, Э. Хансен. Классики кейнсианства. В двух томах. – М. : Экономика, 1997. – Т. 1. – С. 195–415; Т. 2. – 431 с.

тики, нестабільності грошових пропозицій, подолання яких можливе шляхом впливу держави на економічний цикл за допомогою грошово-кредитного та податково-бюджетного регулювання¹.

Але, за сучасних умов, високий рівень глобалізації світової економіки, особливо в фінансово-інвестиційній сфері, обумовлює її значну відмінність від традиційної світової економіки. Ця відмінність проявляється в багаторазовому перевищенні фінансово-грошових потоків (фіктивний капітал) над матеріальними потоками (промисловий капітал), що включають ринки товарів і послуг (відображають світовий валовий продукт). Тобто, на нашу думку, **вартість накопиченого фіктивного капіталу, не маючи матеріального підкріплення, є первопричиною сучасних фінансових криз**. Найбільш відомими з яких стали мексиканська криза 1994–1995 рр. і криза в країнах Південно-Східної Азії 1997–1998 рр., що мали вплив на світові фінансові ринки, обумовивши внутрішній дефолт 1998 р. в Росії та кризові процеси в Україні. Досвід цих криз свідчить, що **перевищення темпів зростання обсягів кредитування над темпами зростання ВВП більше, ніж у два рази є ознакою потенційної загрози настання банківської кризи (тобто означає порушення основ фінансової безпеки)**, яка визначається стрімким і масштабним погіршенням якості банківських активів під впливом несприятливих факторів макроекономічного, інституціонального і регулятивного характеру. Така системна банківська криза проявляється у неспроможності значної кількості кредитних організацій, а нерідко і банківської системи у цілому, здійснювати базові функції – розрахунки і трансформацію накопичень в інвестиції – і пояснюється відсутністю дієвих комплексних стратегій їх фінансової безпеки. Тим самим, **доведеним є зворотній взаємозв'язок між рівнем фінансової безпеки та ймовірністю настання банківської кризи**. Для окремого банку це означає, що відсутність комплексної дієвої стратегії його фінансової безпеки підвищує ймовірність «зараження» банківськими кризами та, як наслідок, збитковості його діяльності та банкрутства.

¹ Фридман М. Количественная теория денег / Милтон Фридман. – М. : Эльф пресс, 1996. – 131 с.

З іншого боку, якщо базовим критерієм банківської кризи можна вважати збитковість банківської діяльності, а основною метою безпеки банку – виключення можливості нанесення йому збитків, критерієм ефективності безпеки банківської діяльності стає стабілізація фінансового стану банку на основі усунення можливостей завдання банку збитків, забезпечення його ефективної діяльності та якісної реалізації операцій і угод.

Слід враховувати, що проблеми банківської ефективності досліджувались у багатьох працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Одні з них, зокрема праці А. М. Герасимовича¹, В. М. Кочеткова², Г. С. Панової³, І. М. Парасій-Вергуненко⁴ та інших присвячені переважно дослідженню методичних аспектів аналізу доходів, витрат та прибутковості банківської діяльності на макро- та мікрорівнях. При цьому для розрахунку кількісних параметрів ефективності банківської системи пропонуються використовувати коефіцієнти рентабельності⁵.

З іншого боку, О. А. Кириченко⁶, Ю. С. Масленченков⁷, Л. О. Примостка⁸, П. С. Роуз⁹ та багато інших розглядають результати динамічного і структурного аналізу прибутковості банку як орієнтири для формування ефективних фінансових стратегій щодо окремих банківських операцій та фінансового плану

¹ Аналіз банківської діяльності : підручник / [А. М. Герасимович, М. Д. Алексєєнко, І. М. Парасій-Вергуненко та ін. ; за ред. А. М. Герасимовича]. – К. : КНЕУ, 2003. – 599 с.

² Кочетков В. Н. Анализ банковской деятельности: теоретико-прикладной аспект : монография / В. Н. Кочетков. – К. : МАУП, 1999. – 192 с.

³ Панова Г. С. Анализ финансового состояния коммерческого банка / Г. С. Панова. – М. : Финансы и статистика, 1996. – 272 с.

⁴ Парасій-Вергуненко І. М. Аналіз банківської діяльності : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / І. М. Парасій-Вергуненко. – К. : КНЕУ, 2003. – 347 с.

⁵ Рентабельність – це показник, який визначається як співвідношення чистого прибутку (збитку) банку та його середньорічних активів (рентабельність активів – ROA) чи середньорічного власного капіталу банку (рентабельність капіталу – ROE).

⁶ Банківський менеджмент : підручник / за ред. О. А. Кириченка, В. І. Міщенко. – К. : Знання, 2005. – 831 с.

⁷ Масленченков Ю. С. Финансовый менеджмент в коммерческом банке: Фундаментальный анализ / Ю. С. Масленченков. – М. : Перспектива, 1996. – 160 с.

⁸ Примостка Л. О. Фінансовий менеджмент у банку : підручник / Л. О. Примостка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ, 2004. – 468 с.

⁹ Рауз Питер С. Банковский менеджмент / Питер С. Роуз ; пер. с англ. со 2-го изд. – М. : Дело ЛТД, 1995. – 768 с.

банку в цілому, а Гіжевський В. К., Зубок М. І., Ніколаєв Л. В., Стрельбицький М. П. та інші розглядають ефективність банківської діяльності як один із базових критеріїв ефективності безпеки банківської діяльності¹.

Але, на нашу думку, у вказаних наукових працях майже не приділяється увага дослідженню ймовірних причин зниження та втрати прибутковості банківської діяльності (збитковості) під час фінансових криз у різних країнах світу з тим, щоб визначити основні напрями забезпечення стабільної прибутковості та, відповідно, стабільності фінансової системи країни та її економічної безпеки навіть за складних загальноекономічних умов.

На нашу думку, *результати такого аналітичного дослідження дозволяють виявити основні проблеми, причини їх виникнення та перспективи забезпечення фінансової безпеки банківської діяльності в Україні на сучасному етапі, особливо у кризові та посткризові періоди.*

II. Визначення базових тенденцій кризових процесів в Україні.

Розглядаючи особливості банківських криз в Україні, особливо останньої 2008–2009 рр., можемо відзначити, що вказані вище негативні тенденції, пов'язані з погіршенням якості кредитних портфелів українських банків, почали накопичуватись уже у 2008 році. Також почала знижуватись вартість та дохідність інвестиційних вкладень, перш за все у цінні папери, які виявилися найбільш вразливими щодо впливу світової фінансової кризи. Про це свідчить зростання рівня проблемних у структурі наданих українськими банками кредитів (за даними рис. 2.1.1 з 1,31 % у 2007 р. до 2,27 % у 2008 р.) та відповідне зниження рентабельності їх активів (з 1,50 % у 2007 р. до 1,03 % у 2008 р., рис. 2.1.1) як узагальнюючого показника ефективності фінансової безпеки банківської діяльності.

¹ Стрелицька Л. М., Стрелицький М. П., Гіжевський В. К. Банківське безпекознавство : навч. посіб./ Л. М. Стрелицька, М. П. Стрелицький, В. К. Гіжевський ; за ред. М. П. Стрелицького. – К. : Кондор, 2007. – С. 44.

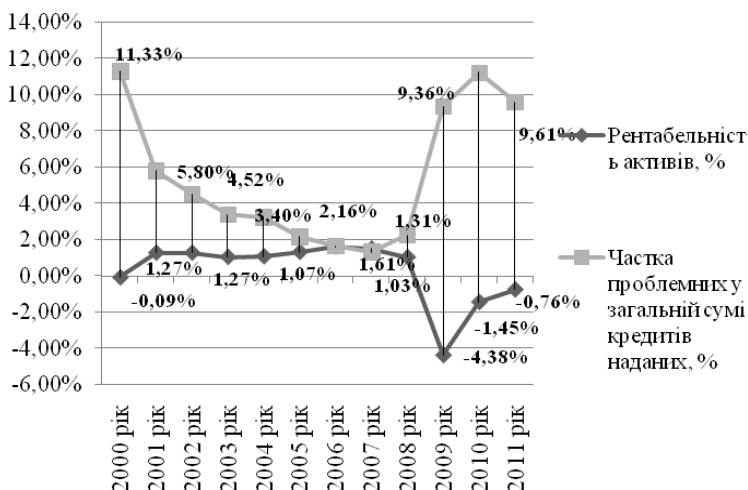

Рисунок 2.1.1 – Оцінка основних показників, які характеризують циклічність виникнення банківських криз в Україні внаслідок дії основних фінансових ризиків¹

Ця тенденція значно поглибилась у 2009 році, який став найгіршим для банківської системи України та охарактеризував пік фінансової кризи, яка поглиблювалася через кризу довіри населення і реального сектору економіки до банківської системи. У цьому році рівень проблемних у загальній сумі наданих кредитів зріс у декілька разів та склав 9,36 % (рис. 2.1.1), **що, значною мірою, обумовило збитковість діяльності всієї банківської системи України** (збитковість активів українських банків досягла – 4,38 % у 2009 р., рис. 2.1.1).

Виявляючи причини системної кризи банків України у 2009 році, слід відмітити наступні її закономірності. А саме, статистичні дані свідчать, що у часи тривалого економічного зростання банківська система має тенденцію до надмірної кредитної експансії за високого рівня чистої процентної маржі

¹ Побудовано за офіційними даними: Основні показники діяльності банків України // Вісник Національного банку України. – 2007. – № 12 – С. 65; Основні показники діяльності банків України // Вісник Національного банку України. – 2012. – № 8. – С. 54.

(відповідно, 5,3 % у 2006 та 5,03 у 2008 роках, 6,23 % у 2009 році¹). Водночас, таке стрімке зростання обсягів кредитування, як правило, супроводжується погіршенням якості кредитного портфеля через погіршення моніторингу якості кредитного портфеля з боку регулюючих органів внаслідок його швидкої зміни.

Вказана тенденція характеризувала банківські кризи у багатьох країнах та у різні часи. Зокрема, кредитна експансія передувала банківським кризам у Японії, країнах Латинської Америки у 1980-ті роки, у країнах Південно-Східної Азії у 1990-ті, у США у 2008 році. Так, у Південній Кореї напередодні кризи 1997 року частка сумнівної і безнадійної позичкової заборгованості у кредитному портфелі банків зросла з 3,9 % до 6 %². Для виходу з кризи у цих країнах було створено дієву систему регулювання, спрямовану на оперативний моніторинг показників банківської діяльності та контроль за їх дотриманням.

Тим самим, розглядаючи прибутковість діяльності банків як базовий фактор банківської безпеки, слід враховувати прямий її взаємозв'язок із рівнем ризикованості такої діяльності³, перш за все – із кредитним ризиком, обумовленим специфікою діяльності банку як кредитної установи. Відповідно, тільки **досягнення оптимальної збалансованості між рівнями прибутковості та ризикованості** забезпечує спроможність банківської системи виконувати функції перерозподілу фінансових ресурсів із заощаджень у інвестиції навіть за несприятливого зовнішнього впливу, що характеризує їх **спроможність протистояти небезпеці «зараження вірусами» кризи**. А це, на нашу думку, **і є основним принципом забезпечення фінансової безпеки банків**.

На жаль, фінансові кризи останніх років переконливо доводять, що національні системи забезпечення фінансової стабільності та безпеки банківської діяльності відстають від інновацій

¹ Основні показники діяльності банків України // Вісник Національного банку України – 2007. – № 12. – С. 65; Основні показники діяльності банків України // Вісник Національного банку України. – 2012. – № 8. – С. 54.

² Ковзанадзе И. Системне банковские кризисы в условиях финансовой глобализации // Вопросы экономики. – 2002. – № 8. – С. 89–96.

³ Markowitz H. Portfolio Selection / H. Markowitz // Journal of Finance. – 1952. – V. 7. – No. 1. – P. 77–91.

на фінансових ринках, а центральні банки не мають у своєму розпорядженні достатніх можливостей впливу на наслідки фінансових потрясінь.

Саме тому для забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності, а також відновлення довіри населення до банківської системи, необхідним є *не тільки підвищення ефективності монетарної політики НБУ, але й підтримка стабільної ефективності вітчизняної банківської системи* (у тому числі й шляхом зниження ставок рефінансування центрального банку), а також запровадження комплексної реструктуризації банківського сектору.

На нашу думку, ***вибір такої стратегічної мети, орієнтованої на забезпечення стабільності банківської ефективності, є одним із основних чинників забезпечення стабільності всієї фінансової системи країни, її стійкості до негативного впливу зовнішніх чинників та, відповідно, її безпеки.***

III. Обґрунтування циклічності виникнення банківських криз в Україні

Досліджуючи базові тенденції основних показників, які характеризують ефективність системи фінансової безпеки банків України (за рівнем прибутковості (збитковості) активів банків та змінами частки проблемних у структурі наданих кредитів) за 2000–2011 рр., показаних на рис. 2.1.1 і розрахованих за даними НБУ, знаходимо підтвердження висновків багатьох науковців про циклічність коливань розвитку як промисловості, так і фінансового сектора.

Зокрема, ще Карл Маркс, досліджуючи норму прибутку у «Капіталі», вказував на необхідність врахування наступних фаз розвитку економічного циклу: «...стан спокою, зростаюче оживлення, процвітання, перевиробництво, крах, стагнація, стан спокою і т. д.¹». В свою чергу, Шумпетер Й. А. у 1939 році запропонував виділяти тільки чотири основні ***фази, що формують економічний цикл: криза, депресія, пожвавлення та піднесення (процвітання)***². На нашу думку, таку циклічність необхідно

¹ К. Маркс. Капитал, т. III, ч. 1. (Глава 22. Деление прибыли, ставка процента, «естественная» норма процента). – М. : Политиздат, 1978. – С. 395–396.

² Шумпетер Й. А. Теория экономического развития / Йозеф Алоиз Шумпетер. – М. : Мысль, 1982. – 455 с.

враховувати і проводячи ретроспективне, а також перспективне дослідження діяльності банківських систем для забезпечення безпеки їх діяльності у майбутньому.

А саме, за даними рис. 2.1.1 можна виділити наступні фази розвитку банківської системи України: **2000 та 2009 роки є фазами кризових періодів** та ключовими характеристиками економічного циклу, **що визначаються піками збитковості банківської діяльності** (відповідно, -0,09 та -4,38 %), яким передували наступні фази: **2004–2005 рр. – характеризують фазу пожвавлення розвитку** банківської системи України та досягнення достатньо високої прибутковості активів банків (відповідно, 1,07 % та 1,31 %); **2006 та 2007 рр. – процвітання за збереження досягнутих результатів** (відповідно, прибутковість активів досягала найвищого рівня 1,61 % та 1,50 %); але уже у **2008 р.** спостерігається надмірне нарощування кредитних портфелів банків, яке дістало назву «кредитного буму» та, по суті, **відповідає фазі перенасичення ринку та портфелів банків неякісними кредитами та іншими фінансовими послугами**, що спричинило зростання рівня проблемних кредитів у загальному обсязі кредитування та відповідне зниження прибутковості активів банків (відповідно, до 1,03 %). В свою чергу, **2010 та 2011 роки для української банківської системи стали роками депресії, в яких зберігалась збитковість активів банків** (відповідно, -1,45 % та -0,76 %) за відсутності підйому виробництва та ділової активності. Відповідно, за попередніми даними НБУ, **2012 рік став роком стабілізації та незначного розвитку діяльності вітчизняних банків** (рік став прибутковим для банків України). Звичайно, тривалість окремих циклів може чітко й не відповідати розглянутим річним періодам, але їх необхідно враховувати, оцінюючи ризикованість діяльності вітчизняних банків, прогнозуючи їх стан у майбутньому та розробляючи стратегії забезпечення фінансової безпеки діяльності банків.

Крім того, за статистичними даними НБУ та даними рис. 2.1.1 можемо спостерігати, що **найнижчий рівень чистої процентної маржі відповідає періоду пожвавлення розвитку (4,90 % у 2004–2005 рр.), а найвищий рівень процентного доходу в ана-**

лізованому періоді відповідає кризовим періодам (відповідно, 6,31 % у 2000 р. та 6,21 % у 2009 р.), коли кошти необхідні клієнтам для здійснення платежів навіть за високої ставки.

З іншого боку, досліджуючи тривалість кризових фаз в банківській системі України, показаних на рис. 2.1.1, можемо зробити висновок, що у банківській системі України сформувався середній 9-річний цикл Жюгляра. Мова йде про виявлені об'єктивні закономірності економічного розвитку, згадані у працях К. Жюгляра, який в середині XIX століття (1862 р.) визначив промислові (ділові) цикли тривалістю в 7–11 років (в середньому – 9 років)¹. Ці цикли більш детально були проаналізовані в «Капіталі» Карла Маркса, а причини їх виникнення більш конкретно були визначені у працях С. Кузнеца, який розглядав *інвестицій в основний капітал* як джерело циклічного економічного розвитку². Вважається, що такі цикли найбільше взаємодіють як з малими короткостроковими фінансово-економічними циклами, відкритими на початку 1920-х років Д. Кітчним та дослідником фінансових циклів В. Крамом³, так і з довгостроковими великими циклами кон'юнктури Н. Кондратьєва⁴.

Тобто дані рис. 2.1.1 переконливо доводять безпосередній прямий зв'язок між рівнем прибутковості активів (показником ефективності та прибутковості банківської діяльності, її фінансової безпеки) та рівнем портфельного кредитного ризику, оціненого за рівнем проблемних кредитів (прострочених і сумнівних) у структурі кредитного портфеля банків. У цілому, криві, що характеризують прибутковість банківської діяльності та ризиковість кредитної діяльності банку (рис. 2.1.1), на нашу думку, показують і циклічність розвитку як економіки країни, так і банківської системи. Саме про такий взаємозв'язок згаду-

¹ Juglar C. Des crises commerciales et de leur retour periodique en France: en Angleterre et aux Etats-Unis / C. Juglar // Clement Juglar. – Paris, 1862.

² Kuznets S. S. Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade, United States, 1919–1925 / Simon Smith Kuznets. – New York, 1926.

³ Kitchin J. Cycles and Trends in Economic Factors / J. Kitchin // Review of Economic Statistics. – 1923. – Preliminary. – Vol. V. – January. – P. 10–16; Crum W. Cycles of rate on Commercial Paper / W. Crum // Review of Economic Statistics. – 1923. – Vol. V. – January.

⁴ Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры / Н. Д. Кондратьев // Вопросы конъюнктуры. – 1925. – Выпуск 1. – Т. I. – С. 28–79.

ється і у працях К. Маркса, який зазначав: «найбільшого рівня ставка відсотка досягає під час криз, коли, чого б це не коштувало, доводиться позичати для здійснення платежів»¹.

Тим самим, по суті, доведено, що *найвищий рівень прибутковості активів відповідає періоду процвітання, який характеризується найнижчим рівнем кредитного ризику (2006–2007 рр.), а збитковість активів в аналізованому періоді відповідає кризовим (2000 та 2009 рр.) за найбільш високого рівня кредитного ризику.*

Висновки.

У цілому, розглянувши базові фактори формування фінансової безпеки банківської діяльності, орієнтовані на її захист від виникнення збитків внаслідок прийняття рішень в ситуації невизначеності, доведено необхідність врахування циклічності посилення впливу основних банківських ризиків (перш за все, кредитного) на фінансові результати діяльності банківських систем, що призводить і до виникнення банківських криз, які, в свою чергу, визначаються стрімким і масштабним погіршенням якості банківських активів під впливом несприятливих факторів макроекономічного, інституціонального і регулятивного характеру.

При цьому дані рис. 2.1.1 показують, що кризові фази у банківській системі України співпадають з промисловим (діловим) циклом Жюгляра, за якого виникнення кризових фаз значною мірою обумовлено перерозподілом довгострокових кредитних ресурсів українських банків у передкризовий період *на користь споживання*, а не для модернізації та інвестицій у реальний сектор української економіки, та спричиняє у перспективі погіршення банківської ефективності та умов власного розвитку.

Тим самим для послаблення дії кризових фаз у довгостроковій перспективі важливим є перехід від динамічних моделей банківської стратегії, орієнтованих на отримання короткострокового прибутку (short-termism) за допомогою спекулятивних фінансових інструментів і операцій (у т. ч. кредитів на споживчі

¹ К. Маркс. Капитал, т. III, ч. I. (Глава 22. Деление прибыли, ставка процента, «естественная» норма процента). – М. : Политиздат, 1978. – С. 396.

цілі), до банківської стратегії довгострокового інвестування, орієнтованої на розширення обсягів інвестиційного кредитування у розвиток реального сектору української економіки чи економіки іншої країни. Адже вважається, що країни, які мають високий інноваційний потенціал і спроможні його реалізувати, відповідно, спроможні і швидко подолати кризові явища.

При цьому криві, що характеризують дохідність та ризиковість кредитної діяльності банку (рис. 2.1.1), на нашу думку, показують, що у банківській системі України сформувався середній 9-річний цикл Жюгляра – середній промисловий (діловий) цикл, за якого виникнення кризових фаз, значною мірою, обумовлено перерозподілом довгострокових кредитних ресурсів українських банків у передкризовий період **на користь споживання**, а не для модернізації та інвестицій у реальний сектор української економіки. Це спричиняє у перспективі погіршення банківської ефективності та умов власного розвитку внаслідок посилення впливу основних фінансових ризиків, перш за все, кредитного. Це пояснюється тим, що **інвестиції в основний капітал** вважаються джерелом циклічного економічного розвитку.

При розгляданні досягнення оптимального співвідношення між рівнями прибутковості і ризикованості діяльності банку як основи забезпечення його фінансової безпеки важливим є також вибір адекватних такому завданню стратегії, методів і стилів управління його діяльністю. А саме, враховуючи досвід передкризового та кризових періодів в Україні, стратегічною метою діяльності банку має бути не нарощування прибутку за рахунок агресивних, ризикованих стратегій, а забезпечення підвищення безпеки банківської діяльності та стабілізація банківської ефективності з урахуванням циклічності розвитку економіки країни, що дозволить більш об'єктивно коригувати політику ризик-менеджменту у сфері кредитування, особливо в періоди прогнозованого очікування фази економічного спаду та кризи.

Тобто, **концепція фінансової безпеки банківської діяльності повинна бути орієнтована на послаблення дії кризових фаз**. У довгостроковій перспективі важливим є перехід від динамічних моделей банківської стратегії, орієнтованих на отримання ко-

роткострокового прибутку (short-termism) за допомогою спекулятивних фінансових інструментів і операцій (у т. ч. кредитів на споживчі цілі), до банківської стратегії довгострокового інвестування, орієнтованої на розширення обсягів інвестиційного кредитування у розвиток реального сектору української економіки чи економіки іншої країни. Адже вважається, що країни, які мають високий інноваційний потенціал і спроможні його реалізувати, відповідно, спроможні і швидко подолати кризові явища.

Також слід враховувати, що у посткризовий період процеси загострення конкуренції будуть поглиблюватись і спричиняти скорочення розмірів чистої процентної маржі від надання традиційних кредитно-депозитних банківських операцій. Тому для збереження ефективності діяльності банки уже зараз повинні розробляти програми розширення нових видів банківських послуг, тобто впроваджувати банківську стратегію диверсифікації, що розповсюджується на такі сфери діяльності, як інвестиційні вкладення, консультаційні послуги, страхування кредитних, валютних та процентних ризиків, кредитне забезпечення ринку цінних паперів (векселів, облігацій та інших).

Враховуючи специфічність банківської діяльності та важливість стабільності банківської ефективності для забезпечення стабільності усієї фінансової системи країни та підвищення рівня її безпеки, на нашу думку, *важливим є не забезпечення високого рівня ефективності банківської діяльності, а забезпечення стабільності такої ефективності, навіть за несприятливого зовнішнього впливу в умовах поглиблення процесів глобалізації.*

При цьому забезпечення стабільної вітчизняної банківської ефективності на довгострокову перспективу як основи забезпечення безпеки банківської діяльності країни потребує, на нашу думку, врахування впливу не тільки зовнішніх і внутрішньобанківських факторів, але й наступних об'єктивно-суб'єктивних чинників:

– банківська ефективність безпосередньо залежить від *ефективності реалізації ризик-менеджменту у банку*, який має охоплювати всі види діяльності банку, які впливають на пара-

метри його ризиків. При цьому особливу увагу слід приділяти управлінню *кредитним ризиком*, високий рівень якого обумовлюється високою залежністю якості дохідних активів українських банків від фінансово-економічного стану як окремих позичальників, так і галузей економіки та законодавчого регулювання (на це вказує виявлена у даному дослідженні пряма залежність циклічності коливань банківських криз від економічних (промислових));

- важливим фактором нестабільності банківської ефективності в Україні залишаються численні порушення та некомпетентне управління банківськими активами і пасивами, усунення впливу яких потребує *більш жорсткого регулювання банківської діяльності з боку Національного банку України*, у тому числі *посилення кваліфікаційних вимог до окремих посадових осіб, а також створення у банку адекватних програм для забезпечення підтримки необхідної кваліфікації та проінформованості персоналу* про тенденції розвитку фінансового ринку, формування загальної філософії найбільш ризикових операцій банку та бачення перспектив розвитку банку;

- фактором стабільності банківської ефективності за умов мінливої ситуації на фінансовому ринку є *розробка стратегії та поточного планування (бізнес-планування)*, починаючи з розробки довгострокового стратегічного плану, який визначає критерії та орієнтири оцінки ефективності банківської діяльності та складання поточних бізнес-планів на основі аналізу впливу зовнішніх факторів та оцінки перспектив їх зміни, оцінки внутрішніх тенденцій розвитку банку (тенденції зростання власного капіталу, депозитної бази банку тощо) з подальшою ґрунтовною аналітичною оцінкою причин відхилень від затверджених планів;

- основою для забезпечення стабільної ефективності окремого банку є його *репутація* (особливо це стосується проблем забезпечення стабільної депозитної бази за оптимальної її вартості, що й обумовлює підвищення прибутковості), *яка потребує створення в кожному банку етичного кодексу з відповідною системою контролю щодо його дотримання*;

- фактором забезпечення стабільності банківської ефективності є також *запровадження дієвих контрольних обмежень*,

перш за все, щодо обсягів і видів кредитування, достатності резервування за активними операціями банку, достатності власного капіталу банку, достатності ліквідних ресурсів для фінансування прибуткових операцій тощо. Основою дієвого виконання контрольних функцій у банку є ефективне функціонування служб внутрішнього контролю і аудиту.

При розгляданні стабільності ефективності та прибутковості діяльності банку як основи забезпечення його безпеки, важливим є також вибір адекватних такому завданню стратегії, методів і стилів управління його діяльністю. А саме, враховуючи досвід передкризового та кризових періодів в Україні, стратегічною метою діяльності банку має бути не нарощування прибутку за рахунок агресивних, ризикованих стратегій, а забезпечення підвищення безпеки банківської діяльності та стабілізація банківської ефективності (поступове нарощування прибутковості банківської діяльності без різких коливань). На сьогодні для відновлення ефективності діяльності українських банків важливим є не тільки пошук шляхів нарощування їх ресурсної бази, але й впровадження стратегії диверсифікації та універсалізації за межами традиційного банківського бізнесу.

Тобто концепція безпеки банківської діяльності повинна бути орієнтована на стабілізацію банківської ефективності у довгостроковій перспективі та враховувати наступні основні аспекти, визначені даним аналітичним дослідженням:

- основною причиною системної кризи банків України у 2009 році можна вважати надмірну кредитну експансію у передкризовий період, значною мірою профінансовану зовнішніми запозиченнями. Така кредитна експансія супроводжувалась погіршенням якості кредитного портфеля, у тому числі внаслідок погіршення її моніторингу з боку регулюючих органів та швидкої зміни кредитних портфелів банків, тому необхідним є створення дієвої системи регулювання, спрямованої на оперативний моніторинг показників банківської діяльності та контроль за їх дотриманням;

- органи нагляду повинні розглядати банківський прибуток як показник стабільності та фактор зміцнення банківської безпе-

ки та довіри вкладників до банків країни. Важливим є забезпечення стійкої прибутковості банків, оскільки банківська ефективність є індикатором ефективності та динамічності розвитку фінансової системи країни;

- дослідження стабільності банківської ефективності є важливим напрямом розробки аналітичних методів і моделей раннього попередження кризових ситуацій, оскільки характеризує спроможність банку виконувати функції перерозподілу фінансових ресурсів із заощаджень у інвестиції навіть за несприятливого зовнішнього впливу;

- перерозподіл довгострокових кредитних ресурсів українських банків у передкризовий період на користь споживання, а не для модернізації та інвестицій у реальний сектор економіки, спричиняє у перспективі погіршення банківської ефективності та умов власного розвитку;

- фінансові, у т. ч. банківські, кризи взаємопов'язані з економічними та розвиваються циклічно відповідно до 9-річного промислового (ділового) циклу Жюгляра, а концепція фінансової безпеки банківської діяльності повинна бути орієнтована на послаблення дії кризових фаз.

Усвідомлюючи надзвичайно важливу роль банківської системи в структурі економіки країни, слід відзначити, що сучасні кредитні стратегії комерційних банків, концентрація значних обсягів кредитів, не забезпечених реальними якісними заставами, зниження якості банківських послуг, масовий відплив депозитів, низька платоспроможність спричиняють кризу ліквідності та збитковість банківської діяльності, що є наслідком кризових явищ. При цьому заходи, спрямовані на поліпшення ситуації, такі як удосконалення управління, продаж активів банку, зниження витрат за рахунок скорочення чисельності персоналу, призупинення виплати дивідендів і навіть додаткове влиття капіталу не забезпечують збереження банківської ефективності. ***Адже фінансові кризи останніх років переконливо доводять, що національні системи забезпечення фінансової стабільності відстають від інновацій на фінансових ринках, а центральні банки не мають у своєму розпорядженні достатніх***

*можливостей впливу на наслідки фінансових потрясінь, оскільки для цільового рефінансування вітчизняної банківської системи з метою збереження її ліквідності потрібні значні кошти. Тому, на нашу думку, **необхідною є реструктуризація банківської системи¹ та реорганізація окремих банків².***

На нашу думку, тільки такі комплексні та багатосторонні заходи спроможні забезпечити імунізацію вітчизняних банків від світових фінансових криз та перетворити їх у повноцінних учасників економічних процесів у країні. Тим самим, прогнозуючи розвиток діяльності банків у майбутньому, необхідно враховувати циклічність розвитку економіки країни, що дозволить більш об'єктивно коригувати стратегії фінансової безпеки діяльності банку, особливо в періоди прогнозного очікування фази економічного спаду та кризи.

2.1.2. Фінансова безпека страхового ринку України

Страховий ринок є однією з найважливіших складових фінансового сектору економіки. Без належним чином розвиненої інфраструктури страхового ринку не можна забезпечити поступальний соціально-економічний розвиток держави, ефективне функціонування суб'єктів господарювання, підвищення добробуту населення.

Розвиток страхового ринку і використання його в інтересах сталого розвитку національної економіки, в умовах її інтеграції у світове економічне господарство та посилення процесів глобалізації, є важливим компонентом національної безпеки. Сьогодні світова практика не виробила більш економічного, раціонального і доступного механізму захисту інтересів суспільства, ніж страхування³. Послідовний перехід нашої країни до

¹ Реструктуризація банківської системи – це комплекс заходів, що передбачає поліпшення стійкості банківської системи, підвищення її ліквідності, платоспроможності та прибутковості з урахуванням змін у національній макросистемі та на світовому фінансовому ринку через створення нових банків, реорганізацію діючих чи їх закриття тощо.

² Реорганізація банку – злиття, приєднання, виділення, поділ банку, перетворення його організаційно-правової форми, наслідком яких є передача, прийняття його майна, коштів, прав та обов'язків правонаступникам.

³ Ткаченко Н. В. Фінансова стійкість страхових компаній в умовах глобалізації / Н. В. Ткаченко // Фінанси України. – 2010. – № 3. – С. 82–91.

ринкової економіки об'єктивно зумовив зростання потреби у страховому захисті усіх суб'єктів ринку. Саме її наявність та реальна можливість її задоволення характеризують ступінь розвитку економіки тієї чи іншої країни, дають уявлення про рівень захищеності її юридичних і фізичних осіб.

Страхування як сектор національної економіки, що суттєво впливає на соціально-економічну стабільність суспільства, входить до кола проблем, безпосередньо пов'язаних з питаннями фінансової безпеки країни. Усі складові економіки і життєдіяльності людини пов'язані із страхуванням. У свою чергу, розвиток страхового ринку є похідною соціально-економічного розвитку країни. Зацікавленість держави в розвитку страхування зумовлюється тим, що завдяки йому уможливорюються: підвищення соціального захисту населення і господарюючих суб'єктів; зменшення навантаження на Державний бюджет у частині відшкодування непередбачуваних збитків природно-техногенного характеру; вирішення окремих проблем соціального забезпечення завдяки перенесенню державних соціальних виплат з коштів бюджету на страхові виплати. Розв'язання багатьох проблем, що стоять перед українською економікою, залежить і від того, наскільки ефективно функціонує страховий ринок.

Актуальність вивчення страхового ринку зумовлена стабільним зростанням останніми роками в Україні попиту на страхові послуги, що пояснюється його впливом на соціально-економічну стабільність суспільства і належністю до кола чинників, які безпосередньо визначають рівень економічної безпеки країни. Український страховий ринок перебуває на шляху поступового інтегрування у світовий, що підтверджується вступом України до СОТ. Тому важливим є питання з'ясування сутності фінансової безпеки страхового ринку як невід'ємної складової фінансової безпеки держави.

На сьогодні страховий ринок України демонструє значний розвиток і піднесення, що супроводжується зростанням кількості страхових компаній, розширенням напрямків страхової діяльності, збільшенням обсягів страхових операцій. У III кварталі 2012 р. на ринку страхування відбулося незначне «пожвавлення», при цьому показники ще не досягли докризових значень.

Порівняно з III кварталом 2011 р., на 629,0 млн грн (3,8 %) зменшився обсяг надходжень валових страхових премій, обсяг чистих страхових премій збільшився на 2 277,4 млн грн (18,0 %). Питома вага чистих страхових премій у валових страхових преміях за 9 місяців 2012 року становила 94,4 %, що на 17,5 п. п. більше в порівнянні з відповідним періодом 2011 року¹.

Основним фактором зменшення валових страхових премій у порівнянні з 9 місяцями 2011 року стало зменшення обсягу валових страхових премій, зокрема, з таких видів страхування, як: страхування майна (зменшення валових страхових платежів на 343,8 млн грн (13,9 %)); страхування фінансових ризиків (зменшення валових страхових премій на 402,1 млн грн (20,1%)); страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (зменшення валових страхових премій на 440,8 млн грн (23,6 %)); страхування вантажів та багажу (зменшення валових страхових премій на 313,2 млн грн (28,9 %)). Проте, у порівнянні з 9 місяцями 2011 року, зріс обсяг валових страхових премій з таких видів страхування, як: обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів (ОСЦПВ) (збільшення валових страхових платежів на 172,1 млн грн (10,2 %)); страхування життя (збільшення валових страхових премій на 318,8 млн грн (35,4%))².

Основним фактором зменшення валових страхових премій при одночасному збільшенні чистих страхових премій є значне зменшення обсягів вихідного перестраховування всередині країни (у порівнянні з аналогічним періодом 2011 року, частка вихідного перестраховування у валових страхових преміях зменшилася з 28,6 % до 12,5 %) та відповідне зростання частки прямого страхування від фізичних та юридичних осіб.

У порівнянні з аналогічним періодом 2011 року, на 14,4 % збільшилися валові страхові виплати/відшкодування, обсяг чистих страхових виплат збільшився на 13,0 %.

¹ Інформація про стан і розвиток страхового ринку України [Електронний ресурс] : Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг / Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>.

² Інформація про стан і розвиток страхового ринку України [Електронний ресурс] : Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг / Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>.

Основні показники діяльності страхового ринку та його динаміка подані в табл. 2.1.1.

Таблиця 2.1.1 – Основні показники діяльності страхового ринку та його динаміка

Показники	Одиниці виміру	На 30.09.2011 р.	На 30.09.2012 р.	Зміни 30.09.2011р./ 30.09.2012р.	
				Сума, млн грн	Питома вага, %
1	2	3	4	5	6
Кількість договорів страхування, укладених протягом звітного періоду					
Кількість договорів, крім договорів обов'язкового страхування від нещасних випадків на транспорті, у тому числі:	тис. од.	21 033,8	25 336,1	4 302,3	20,5
– зі страховальниками – фізичними особами	тис. од.	18 291,6	22 086,7	3 795,1	20,7
Кількість договорів з обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті	тис. од.	472 534,4	110 216,5	-36 2317,9	-76,7
Страхова діяльність					
Валові страхові премії	млн грн	16 430,3	15 801,3	-629,0	-3,8
Валові страхові виплати	млн грн	3 482,2	3 982,5	500,3	14,4
Рівень валових виплат	%	21,2	25,2	–	–
Чисті страхові премії	12 641,5	12 641,5	14 918,9	2 277,4	18,0
Чисті страхові виплати	12 641,5	3 396,2	3 837,0	441,5	13,0
Рівень чистих виплат	%	26,9	25,7	–	–
Перестраховування					
Сплачено на перестраховування	млн грн	4 699,6	1 976,3	-2 723,3	-57,9

Продовж. табл. 2.1.1

1	2	3	4	5	6
Виплати, компенсовані перестраховиками	млн грн	326,7	446,1	119,4	36,5
Отримані страхові премії від перестраховальників-нерезидентів	млн грн	211,0	208,4	-2,6	-1,2
Виплати, компенсовані перестраховальникам-нерезидентам	млн грн	576,2	90,0	-486,2	-84,4
Страхові резерви					
Обсяг сформованих страхових резервів:	млн грн	11 223,6	11 594,9	371,30	3,3
– резерви зі страхування життя	млн грн	2 526,0	3 021,6	441,8	19,6
– технічні резерви	млн грн	8 697,6	8 573,3	1 550,6	-1,4

Кількість страхових компаній (СК) станом на 30.09.2012 становила 448, з яких 64 СК зі страхування життя (СК «Life») та 384 СК, що здійснювали страхування, інше, ніж страхування життя (СК «non-Life»)¹. Це означає, що загальна кількість страхових компаній в Україні за рік збільшилась на 3 (табл. 2.1.2).

Таблиця 2.1.2 – Кількість страхових компаній у період 30.09.2011 р. – 30.09.2012 р.

Кількість страхових компаній	На кінець кварталу	
	30.09.2011 р.	30.09.2012 р.
Загальна кількість	445	448
у т. ч. СК «non-Life»	380	384
у т. ч. СК «Life»	65	64

З цих даних можна зробити висновок, що страхова діяльність досі є актуальною та набуває подальшого розвитку.

¹ Інформація про стан і розвиток страхового ринку України [Електронний ресурс] : Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг / Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>.

Страховання як сектор національної економіки, що суттєво впливає на соціально-економічну стабільність суспільства, входить до кола проблем, безпосередньо пов'язаних з питаннями фінансової безпеки країни. Фінансова безпека – це стан фінансової сфери держави, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання і населення та загалом – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток ¹.

Фінансова безпека страхового ринку є однією з важливих складових фінансової безпеки держави. Фінансова безпека страхового ринку сприяє створенню дієвої системи захисту громадян, суб'єктів господарювання та держави. Страховий ринок є важливим джерелом довгострокових інвестицій в економіку держави. Підвищення рівня фінансової безпеки страхового ринку сприяє акумулюванню коштів, які стають джерелом фінансування державного бюджету країни.

На думку О. І. Барановського, під фінансовою безпекою ринку страхових послуг загалом і конкретного страховика зокрема варто розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволив би їм у разі потреби відшкодовувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування компанії ².

Кожна страхова компанія постійно знаходиться під впливом ряду факторів внутрішнього та зовнішнього середовищ, з якими необхідно рахуватися, узгоджуючи власні інтереси з інтересами суб'єктів зовнішнього середовища. Тобто фінансову безпеку страхової компанії можна розглядати як міру гармонізації в часі та просторі фінансових інтересів страховика з інтересами скла-

¹ Ермошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : монографія [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.disslib.org/upravlinnja-ekonomicchnoju-bezpekoju-pidpruyemnystva>

² Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

дових навколишнього середовища – держави, ринку, конкурентів¹. Тобто ринок страхових послуг тоді знаходиться у фінансово безпечному стані, коли фінансові інтереси страхових компаній певною мірою узгоджені з інтересами інших суб'єктів – страхувальників, кредиторів, конкурентів, держави, позичальників, інвесторів та ін., що сприяє мінімізації зовнішнього впливу загроз на загальний рівень фінансової безпеки ринку страхових послуг.

Фінансова безпека страхового ринку залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Загрози фінансовій безпеці страхового ринку, залежно від джерел їх виникнення, можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні (з боку партнерів, конкурентів, іноземних суб'єктів, засобів масової інформації, держави тощо).

Внутрішні загрози фінансовій безпеці страхового ринку пов'язані, зазвичай, з неадекватною фінансово-економічною політикою страхових компаній, що призводить до неефективності в управлінні фінансами, а відтак – до зниження фінансової надійності страховиків та безпеки їх діяльності.

Перелік основних внутрішніх загроз фінансовій безпеці страхового ринку наведено на рис. 2.1.2.

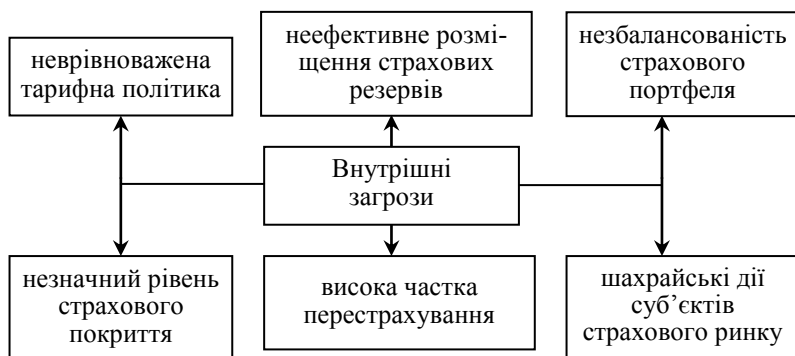

Рисунок 2.1.2. – Внутрішні загрози фінансовій безпеці страхового ринку

¹ Стельмах С. А. Сущность и место финансовой безопасности банка в обеспечении его эффективного развития / С. А. Стельмах // Бизнесинформ. – 2009. – № 2(3). – С. 120–122.

У більшості випадків внутрішні загрози на страховому ринку виникають унаслідок неврівноваженої тарифної політики та незбалансованого розміщення страхових резервів за напрямками та строками. Тарифна політика компанії – це цілеспрямована діяльність страховика щодо встановлення, впорядкування та уточнення страхових тарифів в інтересах розвитку страхування, забезпечення прибутковості.

Формуючи тарифну політику, страховик прагне вирішити подвійне завдання: при мінімальних тарифах, досягти для широкого кола страхувальників, забезпечити достатній обсяг страхової відповідальності. Саме тому постає питання чіткого та раціонального визначення страхового тарифу, який буде забезпечувати доступність страхових послуг для споживачів та підтримувати дохідність компанії. Від страхових тарифів залежить ефективність страхових відносин між страховиком і страхувальником, а також фінансова надійність страховика. На підставі страхових тарифів формується страховий фонд для здійснення страхових виплат, достатність коштів в якому забезпечує беззбиткове проведення страхування.

Важливим завданням страхових компаній у рамках забезпечення фінансової безпеки страхового ринку є формування збалансованих страхових портфелів, тобто необхідність залишатися фінансово стійкими навіть при настанні значних за розмірами збитків. Проблемою вітчизняного страхового ринку є те, що більшість страхових компаній відшкодовують витрати за рахунок нових страхових премій, не приділяючи значної уваги формуванню адекватних взятому зобов'язанню страхових резервів¹.

При дослідженні фінансової безпеки страхового ринку на певну увагу заслуговує питання ефективного розміщення коштів страхувальників, представлених у формі страхових резервів. Страхові компанії мають сформувати інвестиційний портфель таким чином, щоб вчасно та в повному обсязі виконувати взяті раніше зобов'язання перед власниками страхових полісів, уна-

¹ Сокол С. В. Страховий ринок та основні загрози його фінансовій безпеці / С. В. Сокол, О. М. Деркач. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pprbsu/2012_34/34_01_30.pdf.

слідок чого наглядові органи чітко регламентують напрями розміщення активів та частку, яку повинен займати кожен вид активу в загальному інвестиційному портфелі страхової компанії. Більшість страхових компаній не має ретельно розробленої інвестиційної стратегії та вкладає кошти у фінансові інструменти афілійованих структур чи у банківські депозити. З розвитком страхового ринку у частині його реального сегмента потреба у безпечному та ефективному розміщенні коштів страхових компаній зростатиме. Вирішити це завдання можна лише за умов наявності відповідного інформаційного та кадрового забезпечення. Страхові компанії, надаючи послуги з покриття ризиків, самі відчують потребу у професійних управляючих, в першу чергу на фондовому ринку¹.

Одним із індикаторів загрози фінансовій безпеці страхового ринку є зростання частки перестрахування у валових страхових преміях, а особливо – частки нерезидентів. Так, збільшення обсягу перестрахових операцій може призвести до погіршення платоспроможності страхових компаній та їх ємності на ринку². Унаслідок цього виникає занепокоєння щодо гарантованості виплат цедента в разі настання страхового випадку, що фактично знижує фінансову безпеку як окремо взятої компанії, так і всього страхового ринку при реалізації катастрофічних ризиків.

При розгляді можливих небезпек фінансовій безпеці страхового ринку слід звернути увагу на можливість шахрайських дій з боку суб'єктів страхового ринку та необхідність розробки ефективних програм боротьби з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом. Шахрайство в страховому секторі має масштабний характер і набирає з кожним роком все більших обертів. При цьому злочинні дії на страховому ринку в більшості випадків направлені на максимізацію прибутку або на отримання доходу, який не буде підлягати оподаткуванню. Зокрема, страхові компанії вдаються до протиправних дій для зменшення роз-

¹ Фурман В. М. Ризики в інвестиційній та фінансовій діяльності страховика / В. М. Фурман // Фінанси України. – 2008. – № 2. – С. 107–114.

² Жабинець О. Й. Перестрахування як один з індикаторів фінансової безпеки ринку страхових послуг / О. Й. Жабинець // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.12. – С. 187–192.

міру страхового відшкодування, їх працівники – для отримання власної економічної винагороди¹.

Перелік загроз фінансовій безпеці страхового ринку зовнішнього характеру наведено на рис. 2.1.3.

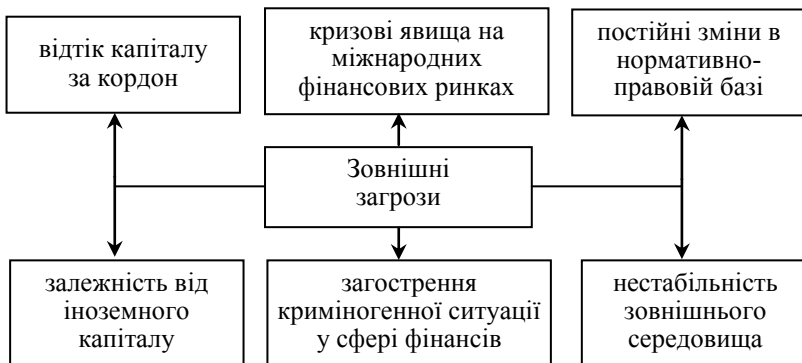

Рисунок 2.1.3 – Зовнішні загрози фінансовій безпеці страхового ринку

Серед основних причин виникнення зовнішніх загроз фінансовій безпеці ринку страхових послуг є:

- стрімкий розвиток процесу глобалізації (транснаціоналізація фінансово-економічних зв'язків, інтернаціоналізація світового ринку страхових послуг);
- високий ступінь концентрації фінансових ресурсів на міжнародних страхових ринках та інтеграції в сфері перестрахування;
- зростаюча автономізація субдержавних суб'єктів (ТНК типу англійської Ллойдс тощо), що мають значну фінансову владу, вплив на господарські комплекси і страхові галузі окремих країн;
- високий ступінь мобільності і взаємозв'язку страхових фінансових ринків на базі новітніх інформаційних технологій;

¹ Пластун В. Л. Проблеми страхового шахрайства та практика його уникнення / В. Л. Пластун // Економіка: проблеми теорії та практики : збірник наукових праць : Випуск 254 : в 6 т. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – Т. 2. – С. 477–488.

– взаємопроникнення внутрішньої та зовнішньої політики держав, які дедалі більше залежать від світових страхових фінансів;

– посилення конкуренції і конфліктів між державами в сфері страхування;

– надмірна залежність національних страхових галузей (особливо у сфері перестрахування) від іноземного капіталу, що робить фінансову безпеку страхової діяльності особливо уразливою;

– глобальне нарощування нестійкості страхового складника світової фінансової системи, виникнення загрозливих кризових тенденцій, нездатність сучасних фінансових інститутів (зокрема, міжнародних) ефективно їх контролювати¹.

Таким чином, моніторинг факторів, які аналізуються для виявлення реальних та потенційно можливих загроз, дозволяє визначити рівень фінансової безпеки страхового ринку зокрема та держави в цілому. Проте проблемою існуючих методик розрахунку рівня фінансової безпеки страхового ринку є їх фрагментарний характер і відсутність системного підходу до вибору індикаторів. У зазначених умовах постає необхідність комплексного дослідження визначеної проблеми та здійснення заходів державного регулювання з метою підтримки фінансової безпеки страхового ринку.

Формування системи державного регулювання страхової діяльності є досить складним процесом, що вимагає проведення значної роботи у сфері законодавчої діяльності, а також потребує вивчення досвіду зарубіжних країн у цій галузі з урахуванням особливостей національного розвитку та наявних проблем і потенційних можливостей вітчизняного страхового ринку.

Одним із наслідків глобалізації у фінансовій сфері стало зменшення можливостей державних регулюючих органів контролювати фінансові операції та впливати на економічні процеси в державі². Незважаючи на це, державне регулювання страхової

¹ Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

² Мошенський С. З. Фінансова глобалізація: загрози і переваги для інвестиційної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ PSPE/2007-4/Moshenskiy_407.htm.

діяльності є визначальним і необхідним чинником розвитку страхового ринку України. Від системної, чіткої та послідовної державної політики в сфері страхування залежить якісний захист інтересів і прав споживачів страхових послуг, конкурентоспроможна діяльність страхових компаній, забезпечення фінансової безпеки страхового ринку, а через нього – і фінансової безпеки держави.

Державне регулювання страхового ринку – сукупність економічних, адміністративно-правових та організаційно-технологічних відносин між суб'єктами страхового ринку і державою під час цілеспрямованого комплексного впливу останньої на страховий ринок як єдину систему¹.

Шумелда Я. П. визначає державне регулювання страхової діяльності як систему засобів і методів, здійснюваних на правовій основі з метою визначення рамок і правил функціонування страхового ринку та діяльності страхових компаній на ньому².

На думку Познякової Л. О., державне регулювання страхової діяльності представляє собою «сукупність економічних, правових, соціальних і кредитно-фінансових механізмів, що сприяють контролю та регулюванню складної системи економіко-правових відносин між державою, страховиком і страхувальником з метою гармонійного, збалансованого і пропорційного розвитку страхового ринку»³. Така характеристика повністю розкриває основні цілі державного регулювання страхової діяльності, враховує сукупність методів і суб'єктів господарювання.

Об'єктивна необхідність державного регулювання страхової діяльності в Україні зумовлюється чинниками⁴:

– суспільний характер страхових послуг;

¹ Фурман В. М. Страховий ринок в Україні: проблеми становлення та стратегія розвитку : автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.04.01 / В. М. Фурман. – К., 2006. – 36 с.

² Шумелда Я. П. Страхування : навч. посіб. для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. П. Шумелда. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Тернопіль : Джура, 2006. – 296 с.

³ Познякова Л. О. Страхові процеси в умовах ринкової трансформації економіки : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.04.01 / Л. О. Познякова. – Ірпінь : Нац. академія ДПІС України, 2004. – 18 с.

⁴ Пліса В. Й. Страхування : навч. посіб. / В. Й. Пліса. – [2-ге вид]. – К. : Каравела, 2008. – 392 с.

– неефективність конкуренції у страховій галузі у зв'язку з недостатньою капіталізацією страховиків;

– потреба у запровадженні обов'язкових видів страхування.

Для виконання завдань регулювання страхової діяльності і забезпечення фінансової безпеки страхового ринку уповноваженими органами державної влади можуть використовуватися різні методи та інструменти регуляторного впливу.

Загальна економічна теорія поділяє усю сукупність методів державного регулювання за формою впливу на прямі та непрямі, або опосередковані (рис. 2.1.4).

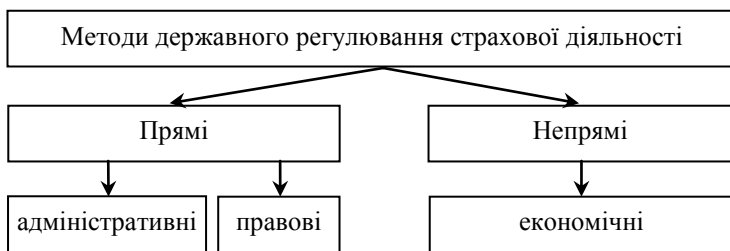

Рисунок 2.1.4 – Методи державного регулювання страхової діяльності

Реалізація заходів прямого впливу здійснюється за допомогою інструментів адміністративного та нормативно-правового характеру (нормативно-правові акти, ліцензії, нормативи тощо), а також економічних інструментів, що забезпечують прямий вплив на функціонування суб'єктів ринку. Основними ж інструментами непрямого регулювання є інструменти різних напрямків економічної політики держави (у тому числі грошово-кредитної, фінансової, бюджетної, інвестиційної, інноваційної та амортизаційної її складових)¹.

Співвідношення між застосуванням методів прямого і непрямого впливу у страховій галузі визначається багатьма факторами: зокрема, рівнем розвитку страхового ринку, цілями держав-

¹ Чистов С. М. Державне регулювання економіки [Текст] : навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / С. М. Чистов. – К. : КНЕУ, 2002. – 208 с.

ної політики у цій сфері, а також зумовлюється певними історичними та національними особливостями становлення та розвитку страхового ринку. Крім того, важливу роль у виборі конкретних інструментів регулювання страхового ринку відіграє поточна економічна ситуація в країні та рівень зовнішніх загроз фінансовій безпеці страхового ринку.

Слід відзначити, що на сьогоднішній день залишається низка невирішених проблем у регулюванні страхового ринку України, які наведено на рис. 2.1.5.

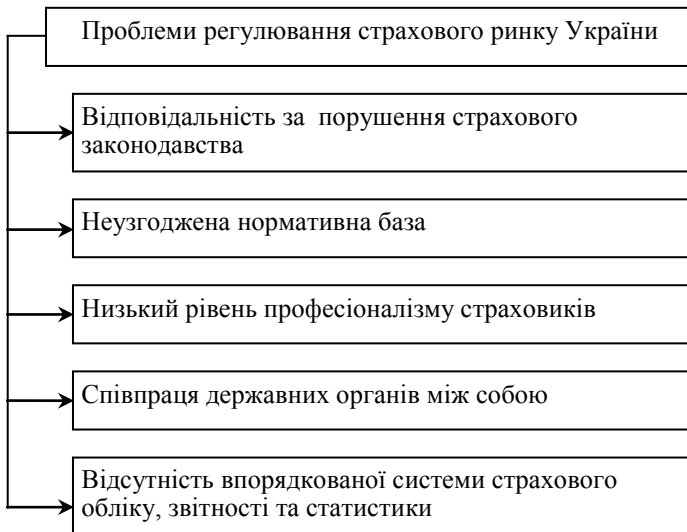

Рисунок 2.1.5 – Основні проблеми регулювання ринку страхових послуг України

Загалом можна констатувати той факт, що відсутність прозорого законодавства та якісної системи обліку і звітності, розкриття інформації та нагляду за діяльністю страхових організацій, недостатність статутного капіталу страховиків та низький рівень професійної підготовки їхніх кадрів з питань страхування обмежують можливості потенційних інвесторів та споживачів страхових послуг щодо якісного відбору страхових організацій,

а це, в свою чергу, зменшує спроможність страхового ринку до мобілізації вільних фінансових ресурсів для подальшого ефективного використання в системі народного господарства, підвищення обсягів страхового посередництва та сприяння розвитку ринку страхування в цілому. Для вирішення цих проблем необхідно забезпечити проведення активної державної політики, спрямованої на подальший розвиток системи регулювання страхового ринку та нагляду за діяльністю страхових організацій, приведення страхового законодавства України відповідно до правових документів Європейського Союзу щодо регулювання та нагляду за ринком страхових послуг.

Діючі моделі державного регулювання страхового ринку передбачають пошук оптимального співвідношення внутрішніх сил ринкового саморегулювання та безпосереднього впливу державних органів нагляду. У ринковій економіці в умовах кризи основний тягар припадає на державні органи нагляду за страховою діяльністю, адже в умовах нестабільного ринкового середовища, відсутності чітко визначеної стратегії розвитку та макроекономічної стабільності можливості ринкової саморегуляції досить обмежені і не можуть реально забезпечувати потреби страхового захисту від наявних ризиків. До того ж важливою передумовою якісних зрушень в регулюванні страхового ринку є рівень підготовки кадрів, особливо фахівців андеррайтингу та аудиту.

Державне регулювання страхової діяльності зумовлює необхідність створення єдиного інформаційно-аналітичного центру, в якому опрацьовувалися б масиви даних з усього спектра фінансування страхового ринку.

Одним з важливих питань, які сьогодні хвилюють страхові компанії України, є проникнення зарубіжних страховиків на вітчизняний страховий ринок і пов'язана з цим можливість перекачування страхових платежів за кордон, оскільки в чинному законодавстві від цього немає захисту.

З метою стабільного функціонування страхового ринку та забезпечення його фінансової безпеки недостатньо вдосконалювати лише законодавство, що його регулює. Ринок страхових по-

слуг потребує реструктуризації, яка має здійснюватися шляхом: підвищення рівня дослідження попиту на страхові послуги, можливості удосконалення та проведення продажу страхових послуг через нові канали збуту; збільшення довіри до страхових компаній шляхом надання гарантій страхувальникам в отриманні страхового відшкодування, ліквідації недобросовісних страховиків, висвітлення інформації про стан та надійність страхових компаній; зміни та удосконалення інфраструктури ринку, зокрема, створення страхових бірж для страхових компаній, що розвиваються, дозволить цим страховикам забезпечити повноцінний сервіс для своїх клієнтів та ефективніше конкурувати з більш розвиненими, які мають власну мережу.

Актуальними завданнями державного регулювання страхового ринку з метою забезпечення його фінансової безпеки є:

- розроблення та впровадження системи кодексів (страховий, торгівельний);

- послідовне вдосконалення фінансового і банківського законодавства;

- створення сукупності законодавчих актів, які будуть охоплювати усі сектори ринкової економіки, сприяти упорядкуванню взаємовідносин між суб'єктами ринку на всіх фазах процесу відтворення;

- формування пруденційного нагляду, що передбачає максимальний облік діяльності страховиків, зокрема, таких параметрів, як рівень ризиків, якість внутрішньої системи управління і контролю за ризиками; відповідний бухгалтерський облік і фінансову звітність, виявлення недоліків у діяльності страховиків на ранніх стадіях їх розвитку;

- створення єдиного інформаційно-аналітичного центру, в якому будуть опрацьовуватися масиви даних з усього спектра фінансування страхового ринку;

- збільшення розміру статутного капіталу, що надасть можливості брати на себе більшу відповідальність і утримувати крупні ризики без передачі на перестраховування, та певною мірою поставити економічний бар'єр для переведення страхових платежів за кордон;

– створення саморегулюючої організації страховиків;

Процес адаптації української системи державного регулювання страхового ринку України до стандартів розвинених країн має проводитись поступово і ґрунтуватися на зміцненні вітчизняного страхового ринку загалом, підвищенні фінансової стійкості страхових компаній та якості страхових послуг.

2.1.3. Іпотечна криза в Україні в контексті фінансової безпеки

Ипотечный кризис, без сомнения, является существенным фактором нарушения финансовой безопасности страны. Исследование причин ипотечного кризиса в Украине, который развернулся в 2008 году, – одна из возможностей предупреждения и преодоления финансовой нестабильности в экономике. Бесспорным является тот факт, что ипотечный кризис носил системный характер, что находит свое проявление в многоуровневой иерархичной и функциональной зависимости от финансового, валютного, платежного, банковского, так и реального секторов экономики (рынка недвижимости, производства строительных материалов и др.) Ипотечный кризис развивается в системе двух координат: кредитно-ипотечные отношения и рынок недвижимости.

Ипотечные отношения объективно предопределены долговременной необходимостью удовлетворения одной из самых насущных потребностей людей – в жилье. В отличие от многих других благ, возможность удовлетворения данной потребности несоизмерима с текущей платежеспособностью населения. Отдельно взятый гражданин Украины при самостоятельном накоплении денежных средств сможет удовлетворить потребность в жилье где-то приблизительно через 180 лет. Многие общеизвестные способы накопления денежных средств (за счет изменения структуры расходов, сбережения денег в банках, вложения в доходные активы и продажи уже имеющегося жилья) не могут стать распространенными способами приобретения недвижимости. Если ориентироваться на среднестатистические уровни зарплаты и стоимости жилья, то количество трудоспособного

населения, которое способно приобрести жилье, не превышает 15 % от всего населения.

В ипотечном кредитовании банковские учреждения заинтересованы не меньше, чем население. Это обусловлено тем, что, во-первых, банки стремятся диверсифицировать свои активы. Во-вторых, ипотечные кредиты – наиболее масштабный и востребованный вид банковских активов. В-третьих, ипотечные кредиты являются менее рисковыми, чем вложения в предпринимательскую деятельность, большинство активов которой является достаточно мобильными, а доход зачастую непредсказуемым. В-четвертых, долговременные (а значит и наиболее рискованные) кредитные продукты должны иметь самую высокую степень гарантии со стороны залога. В этом плане недвижимость как благо длительного существования, неперемещаемое, с возрастающей ценностью без затрат труда (в силу неэластичности предложения) выступает самым надежным способом защиты. Но для предоставления ипотечных кредитов банки должны иметь достаточный размер банковского капитала. Такие возможности у украинских банков появились, начиная с 2003 года, когда начался активный рост уровня капитализации банковского сектора Украины. Если в 2003 году балансовый капитал банков составлял 4,4 % к ВВП, то уже к 2007 году он достиг 8,4 %. Существенную роль в капитализации национальной банковской системы сыграл иностранный банковский капитал, доля которого в уставном капитале украинских банков накануне кризиса составляла почти 30 %.

Активная политика ипотечного кредитования начала разворачиваться в Украине с 2006 года и сразу же приобрела ряд неблагоприятных черт, которые, собственно, и привели к его кризису и выступили признаками финансовой нестабильности:

- необоснованно быстро стали расти кредитные портфели банковских учреждений (к примеру, в 2007 году они выросли на 174 % в по сравнению с 2006 годом);

- постоянно увеличивались непогашенные долги по долгосрочным кредитам. По состоянию на июль 2008 года они составили 70 % кредитных портфелей;

- на протяжении 2006–2008 года объем банковских кредитов увеличивался более высокими темпами, чем депозитные средства;
- нерационально происходило увеличение в структуре банковских активов доли ипотечного кредитования. Уже к концу 2006 года почти половина инвестиционных кредитов предоставлялась под ипотеку;
- неразумно проводилась политика формирования структуры банковских кредитов и заемных средств. В структуре кредитов необоснованно высокий удельный вес занимала иностранная валюта, прежде всего доллар США, в то время как депозиты преимущественно откладывались в национальной валюте. Кроме того, в структуре кредитов долгосрочные обязательства занимали 69 %.

Уже в 2007 году в международном отчете о финансовой стабильности МВФ в рейтинге негативно классифицируемых кредитов Украина заняла первое место среди стран с развивающейся экономикой. В общем количестве кредитов этот процент достиг почти 14, в то время как в России – только немногим более 2 %. Ближе всего к украинским показателям находилась Румыния (9 %).

Негативные особенности развития ипотечного кредитования в Украине подготавливали почву для созревания проблем в сфере банковской ликвидности. Разворачивание программ ипотечного кредитования происходило в условиях жесткой конкуренции банков на рынке ипотечного кредитования, что спровоцировало агрессивные способы продвижения ими своих продуктов, зачастую в ущерб их качеству. Происходило ослабление стандартов выдачи кредитов, поскольку отсутствовала глубокая проверка кредитоспособности клиентов. Агрессивная политика ипотечного кредитования способствовала стимулированию займов теми слоями населения, у которых был недостаточно высокий уровень дохода, а значит, риски невозврата кредита оказывались более высокими. Рост ипотечных кредитов совпал по времени с широким распространением потребительского кредита для приобретения товаров длительного пользования, что существенно повлияло на структуру распределения доходов населения за

счет возрастания доли денежных доходов, идущих на покрытие кредитных обязательств.

В сфере ипотечного кредитования в 2008 году стали появляться факторы напряжения – чрезмерный (необоснованный) спрос на ипотечные кредиты со стороны потребителей жилья с одной стороны, а с другой – активность продавцов ипотечных кредитов, стимулируемая необоснованной капитализацией банковской системы. Все это подталкивало ипотечное кредитование к кризису, основными параметрами которого становятся возрастание показателя соотношения «долг/залог» и доли безнадежных кредитов в сумме банковских активов.

Внутренние факторы предкризисного состояния ипотечного кредитования подстегиваются процессами, протекающими в других сегментах экономики и, прежде всего, на рынке недвижимости.

Важной особенностью рынка недвижимости является его несовершенный характер. Это означает, что действия его субъектов осуществляются в условиях структурной неопределенности, при которой они не способны предвидеть все возможные изменения, степень их вероятности и рассчитать оптимальную линию поведения. Признаком несовершенного характера рынка недвижимости является особый характер продуцирования информационных потоков и их влияние на основные рыночные процессы (цены, доходы, риски, принципы поведения покупателей и продавцов). Особенности информационного обеспечения рынка недвижимости таковы, что: а) происходит временное отставание информации и ее анализа от процессов инвестирования; б) текущий информационный поток не обладает релевантностью, т. е. информация о цене недвижимости и ее динамике является достоверной в среднем по истечению года; в) на рынке недвижимости цена, предложение, спрос, покупательские и инвестиционные предпочтения являются результатом информационного потока прошедшего периода и его переноса на будущее. Поэтому предпочтения инвесторов складываются из их предположений относительно величины будущих доходов при оптимистических ожиданиях в экономической ситуации. Это приво-

дит к тому, что рост цен стимулирует инвесторов наращивать объемы предложения (строительства), поскольку они не имеют возможности предвидеть будущие изменения цены и спроса на недвижимость. В связи с этим приводится в действие каскадный эффект инвестиционного поведения, при котором основным ориентиром становится не анализ возможной ситуации, а поведение других инвесторов.

Рынок недвижимости Украины стал активно развиваться, начиная с 2001 года, что подстегнуло строительную отрасль. К этому процессу подключается ипотечное кредитование, которое расширяет финансовые возможности инвесторов. Агрессивная ипотечная кампания, которая при неэластичности предложения недвижимости, стимулирует ажиотажный спрос. Последний находит свое проявление в необоснованном высоком и быстром росте цен, что, в конечном счете, приводит к надуванию «мыльного пузыря». Чем больший размер ипотечного кредита функционирует на рынке недвижимости, тем быстрее надувается мыльный пузырь. Инвесторы наращивают свои вложения в строительство недвижимости, при этом существенным образом начинают стимулировать спрос на строительные материалы, что приводит к росту цен на них. Новые материалы и технологии становятся все более дорогими, и это объективно приводит к росту цены недвижимости на первичном рынке. На определенном этапе развития (его длительность определяется, с одной стороны, скоростью обновления строительной базы, а с другой — характером государственного воздействия на рынок недвижимости) предложение недвижимости сталкивается с ограничением платежеспособного спроса. На рынке недвижимости рост цен на недвижимость начинает опережать темпы роста доходов населения. Противоречие между спросом на недвижимость и ее предложением начало проявляться тогда, когда стал заметным рост невозвратов ипотечных кредитов. Многие банки в США, где появились первые признаки ипотечного кризиса, а потом и в Украине стали сворачивать свои ипотечные программы. Но время оказалось упущенным, и колесо ипотечного кризиса стало раскручиваться.

На основании анализа состояния банковской системы Украины международные эксперты уже к середине 2008 года определили ей второе место среди наиболее уязвимых стран и присвоили банковскому сектору 10 категорию, к которой относились страны с наиболее слабыми и уязвимыми банковскими секторами (наряду с Боливией и Венесуэлой). Снижение кредитного рейтинга ухудшило возможности получения кредитов у иностранных банков и гарантии их обеспеченности. Но даже это серьезно не изменило политику НБУ, который не смог с помощью своих инструментов (прежде всего, ставки рефинансирования) отрегулировать неблагоприятные процессы в банковской системе.

Инвестирование строительной базы стимулирует развитие всех тех отраслей экономики, которые непосредственно или опосредовано связаны с ней. Одна гривна инвестиций в строительство приводит к росту ВВП на 5–6 грн. В структуре темпов роста ВВП строительство занимает от 20 до 60 %. Рецессия в экономике Украины началась со строительной отрасли. По состоянию на начало 2009 года объемы строительства снизились на 57,6 %. Строительный кризис рикошетом ударил по индустрии строительных материалов (прежде, всего, по производителям бетона, кирпича, арматуры, панелей), в которой произошло снижение объемов производства вдвое.

Невозвратные кредиты по ипотеке углубляют кризис банковской ликвидности, т. е. их невозможность покрывать текущие финансовые обязательства в силу замораживания значительной части активов в неликвидной форме и, как следствие, невозможность превращать их в деньги. Накопление проблемных активов в системных банках, заметное снижение их кредитоспособности провоцирует банковскую панику, массовое изъятие вкладов, резкое сокращение межбанковского кредитования, что, в конечном счете, приводит к росту недоверия к банковским учреждениям. Такие процессы как раз и свидетельствуют о банковском кризисе.

В настоящее время ипотечный кризис в Украине не преодолен, хотя начались позитивные изменения в банковской сфере.

По данным Национального банка Украины общая задолженность населения по ипотечным кредитам в настоящее время снизилась почти на 17 %, но главным препятствием на пути восстановления украинского ипотечного рынка является отсутствие у кредитных учреждений длинных дешевых ресурсов. Ставки по ипотечным кредитам на вторичном рынке в настоящее время снизились в среднем на 5–7 %. Реальная ставка сегодня составляет в среднем 19–21 % годовых в национальной валюте, в то время как активизация рынка недвижимости может состояться при 5–6 % годовых, что в условиях экономики современной Украины просто невозможно. Еще одной причиной стагнации на рынке ипотеки являются риски и нерешенные проблемы при реализации залоговой недвижимости. Кризис привел к увеличению ее объемов, а банки не в состоянии такую недвижимость реализовать без убытков. Поэтому риски изменения стоимости залоговой недвижимости и возможные убытки при ее реализации закладываются в стоимость кредита. По оценкам аналитиков позитивный прогноз по оживлению рынка недвижимости можно делать не раньше, чем через 3–5 лет.

В общем алгоритме преодоления ипотечного кризиса находятся три субъекта: Национальный банк Украины, коммерческие банки и правительство. Каждый субъект имеет два механизма противодействия: докризисный (который впоследствии становится посткризисным) и внутрикризисный. Основным субъектом, ответственным за формирование условий наступления ипотечного кризиса, является Национальный банк Украины, который на докризисном уровне не отрегулировал денежную массу с помощью универсального инструмента – ставки рефинансирования (зарубежные экономисты вообще считают центральные банки провокаторами экономических кризисов), не проконтролировал превышение доли ипотечного кредитования в общей объеме активов, допустил их нерациональную валютную структуру. На этапе ипотечного кризиса НБУ должен повысить свое влияние на кредитные потоки с помощью уровня резервирования, своевременного и динамичного процесса предотвращения банкротства (прежде всего, с помощью грамотных действий вре-

менной администрации), нейтрализации неплатежеспособности системных банков. Действия правительства на докризисном этапе в большей степени строятся на формировании эффективного механизма формирования спроса и предложения на рынке недвижимости. Сегодняшние действия правительства по стимулированию кредитования недвижимости для молодых семей с помощью снижения процентной ставки можно оценивать как правомерный и перспективный способ регулирования ипотечного кредитования. На финансовом рынке правительство может обеспечить гарантии ипотечных кредитов с помощью их обмена на государственные обязательства.

Коммерческие банки на докризисном этапе не должны иметь стимулов для проведения агрессивной ипотечной политики (это должно жестко контролироваться надзорными функциями НБУ). Кроме того, банки должны нести ответственность за реальную стоимость объектов недвижимости, которые принимаются в качестве залога.

2.1.4. Девелоперська діяльність як механізм подолання кризи на ринку нерухомості

Економічне зростання будь-якої країни з ринковою економікою посилюється ефективним функціонуванням ринку нерухомості. У процесі функціонування ринок нерухомості, як складова загального ринку, відображає проблеми економіки і соціальної сфери, а обсяг інвестування у нього багато в чому визначає реальні перспективи зростання економіки країни. Запорукою розвитку такого ринку в країні є попит на якісні об'єкти нерухомості для фінансування, проектування, зведення та управління якими необхідна узгоджена робота команди фахівців. Загальносвітовою тенденцією у сфері будівництва об'єктів нерухомості є залучення професійних учасників ринку, які забезпечують комплексне управління цим процесом. Даний факт зумовив появу на ринку нерухомості нових професійних учасників – девелоперських компаній, – що займаються формуванням споживчої вартості об'єктів нерухомості. На думку експертів, саме девело-

перська діяльність в подальшому буде однією з перспективних та прибуткових видів діяльності.

На сьогоднішній день діяльність девелоперів є малодослідженою у науці, що породжує безліч непорозумінь, у т. ч. ототожнення їх із іншими учасниками ринку нерухомості, такими як будівельні організації, консалтингові компанії, компанії з управління нерухомістю, хоча їх функції дуже різняться.

Питання організації діяльності девелоперських компаній привертає увагу науковців всього світу, що свідчить про його актуальність. Одними з останніх є дослідження таких вчених як: Р. Пейзер, А. Фрей, Дж. Фрідман, І. І. Мазур, В. І. Шапіро, Є. А. Поліщук, С. Г. Чичасов, А. В. Ігнатенко, К. Л. Ларіонова, А. М. Асаул, А. А. Пересада, С. Г. Чигасов та інші. Більшість науковців присвятили свої праці вивченню теоретичних засад девелоперської діяльності. Менше уваги приділяється ефективності організаційного та фінансового забезпечення реалізації девелоперських проектів та дослідженню тенденцій розвитку діяльності девелоперських компаній на ринку нерухомості України, що й зумовило дане дослідження.

Появу девелопменту необхідно пов'язати із активним розвитком ринку нерухомості. Девелопмент почав зароджуватися в той час, коли замовники почали приділяти увагу не лише кількісним характеристикам проекту, але і якісній складовій, коли постала необхідність реалізації збудованого об'єкту з максимальною вигодою.

Система девелопменту є сукупністю рішень, вплив яких на інвестиційний процес призводить до суттєвого підвищення його ефективності. Таким чином, ефективність системи девелопменту обумовлена наступними факторами:

- максимальною відповідальністю за економічні результати проекту;
- реальною можливістю зосередження на ключових завданнях компанії;
- реальним впливом на успішність проекту;
- орієнтацією на кінцевий результат.

Поняття «девелопмент» іноді вживають як синонім «будівництва», іноді – в значенні «довірче управління». В найбільш

загальному вигляді девелопмент – це напрямок бізнесу, пов’язаний з якісним покращенням нерухомості та забезпечення зростання її вартості¹.

Тарасевич Є. І. характеризує девелопмент як процес поліпшення продуктивності землі, що реалізується у вигляді нового будівництва на незабудованих земельних ділянках, заміну існуючих будівель новими або їх реконструкції².

Р. Пейзер та А. Фрей надають наступне визначення: «Девелопмент нерухомості є різностороннім бізнесом, що охоплює різноманітні види діяльності – від реконструкції і здачі в оренду існуючих будівель до купівлі необробленої землі й продаж покращених земельних ділянок»³. Вчені стверджують, що девелопмент – це збільшення вартості об’єкту шляхом управління ризиком девелопменту. Це важливе уточнення, адже процесу девелопменту притаманний ряд ризиків, що можуть нести не тільки втрати, але й втрату усього авансованого капіталу.

Мазур І. І., в свою чергу, виділяє два взаємопов’язаних значення девелопменту: як професійної діяльності з приводу організації (управління) процесів девелопменту, особливого виду підприємницької діяльності в ринкових умовах, особливого прояву ділової активності на ринку. Та як якісних матеріальних перетворень об’єкту нерухомості, які забезпечують його трансформацію в новий об’єкт, що володіє вищою ринковою вартістю, ніж вартість початкового об’єкту⁴.

Таким чином, майже у всіх наведених твердженнях простежуються дві спільні думки: девелопмент – це інвестиційна діяльність у сфері нерухомості; це діяльність, спрямована на зміну вартості через споживчі якості, які характеризують вартість об’єкту нерухомості. Але найбільш повне, на нашу думку, ви-

¹ Максимов С. Н. Девелопмент (развитие недвижимости) / С. Н. Максимов. – С.Пб. : Питер, 2003.

² Поліщук Є. А. Девелопмент як форма організації інвестиційних проектів у сфері нерухомості / Є. А. Поліщук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Economics/27997.doc.htm.

³ Peiser, Richard B., with Anne B. Frej. Professional Real Estate Development: The ULI Guide to the Business Second Edition. Washington, D.C.: ULI-the Urban Land Institute, 2003.

⁴ Мазур І. І. Девелопментнедвижимости : учеб. пособие / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро. – М. : ЕЛИМА : Издательство «Омега-Л», 2010. – 928 с.

значення девелопменту наводить Поліщук Є. А. Отже, девелопмент – це професійна діяльність на ринку нерухомості, що пов’язана з фінансуванням та організацією інвестиційного проекту розвитку об’єктів нерухомості (розробка ідеї та концепції проекту, підбір команди учасників проекту, дослідження ринку, проектування, фінансування, будівництво, маркетинг, управління та реалізація результатів) з метою підвищення і/або надання нової їх споживчої вартості¹.

Оскільки девелоперська діяльність має комплексний характер, її можна класифікувати за різними ознаками (табл. 2.1.3).

Таблиця 2.1.3 – Класифікація девелопменту

№ п/п	Критерії класифікації	Види
1	В залежності від участі власними коштами у капіталі	1) Чистий девелопмент 2) Інвестиційний девелопмент
2	В залежності від пріоритетів девелопменту	1) Орієнтований на вартість 2) Орієнтований на прибуток
3	В залежності від складності участі девелопера у проекті	1) Девелопмент повного циклу 2) Частковий девелопмент 3) Постдевелопмент 4) Редевелопмент
4	В залежності від об’єкта нерухомості	девелопмент землі (земельних ділянок); девелопмент житлової нерухомості; девелопмент офісної нерухомості; девелопмент торгово-розважальної та рекреаційної нерухомості; девелопмент складських приміщень; девелопмент промислової нерухомості; девелопмент об’єктів соціально-культурного призначення

Чистий девелопмент (*fee development*) – це здійснення девелоперських робіт по замовленню за фіксовану ставку або про-

¹ Поліщук Є. А. Девелопмент як форма організації інвестиційних проектів у сфері нерухомості / Є. А. Поліщук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Economics/27997.doc.htm.

цент від майбутнього проекту. При цьому девелопер не бере на себе фінансові ризики і працює за гонорар (найчастіше до 10 %). У такому випадку девелоперська компанія не бере участі у фінансуванні проекту, а лише організовує його реалізацію. Вибір девелопера, як правило відбувається за допомогою тендера. Для виконання усіх робіт девелопер залучає спеціалістів (архітекторів, підрядників, проектувальників, інжинірингові фірми і т. д.), але відповідальність за проект в цілому несе лише він сам. Прикладом такої організації взаємовідносин замовника та девелопера виступають так звані EPCM-контракти (Engineering, Procurement, Construction, Management) – управління інжинірингом, поставками, будівництвом, тобто управління проектом.

При спекулятивному або інвестиційному девелопменті (*speculative development*) девелопер здійснює розробку і реалізацію проекту під себе з наступною його реалізацією з метою отримання максимальної вигоди. При цьому девелопер створює комерційну нерухомість, виступаючи як одноосібний організатор проекту. На відміну від попередньої схеми, в даному випадку девелопер займається побудовою фінансової схеми та бере участь у фінансуванні інвестиційних проектів. Найчастіше фінансова схема масштабних девелоперських проектів представляє собою складну комбінацію власних коштів, залучених інвестицій, банківських кредитів та передорендних платежів від майбутніх орендарів або покупців об'єкту нерухомості. Якщо має місце змішане фінансування, девелопер отримує частку в майбутньому об'єкті. Таким чином, при інвестуванні на ранньому етапі 10 % вартості проекту девелопер претендує в майбутньому на частку до 50 % створеної нерухомості, так як даний вид девелопменту передбачає високі ризики для девелоперської компанії¹.

Найперспективнішими сегментам сучасного українського ринку нерухомості, з якими активно працюють девелопери, є: житловий, торговельний, офісний і готельний (рис. 2.1.6). Поступової популярності набуває також логістичний сегмент. Недостатньо розвинутий поки що промисловий (виробничий) се-

¹ Мазур И. И. Девелопмент недвижимости : учеб. пособие / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро. – М.: ЕЛИМА : Издательство «Омега-Л», 2010. – 928 с., с. 48–49.

гмент через відсутність попиту з боку потенційних клієнтів у зв'язку із масштабністю, затратністю та ризиковістю даних проєктів.

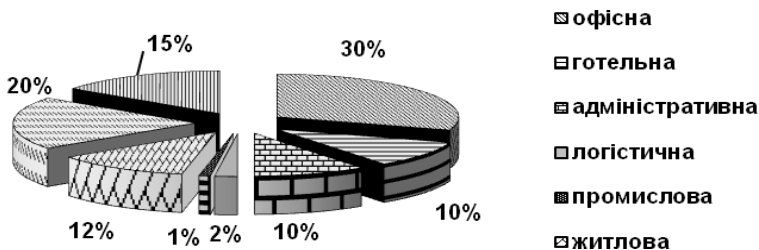

Рисунок 2.1.6 – Структура проєктів девелопменту на первинному ринку нерухомості України¹

Разом з тим, на сучасному будівельному ринку зводяться масштабні об'єкти нерухомості: комплекси житлових багатоквартирних будівель з офісними приміщеннями, торговельно-розважальні і готельно-офісні центри, які передбачають використання змішаного типу девелопмента – найбільш складного і відповідального. Змішаний тип девелопмента може стати основною моделлю діяльності девелоперів у майбутньому, тому що будівельні об'єкти мають тенденцію до ускладнення.

Девелоперські компанії займають одну з ключових позицій на ринку нерухомості України. Це можна побачити на рис. 2.1.7.

В процесі реалізації інвестиційних проєктів у сфері нерухомості девелопери є ключовою ланкою. Оскільки вони об'єднують учасників інвестиційного процесу для досягнення спільної мети – використання об'єкту нерухомості задля задоволення власних потреб. Також девелопер виступає як автор ідеї проєкту, покупець прав на земельну ділянку під забудову, організатор проєктування об'єкта, фінансує сам або залучає необхідні ресурси².

¹ Офіційний сайт «Build & Live Development» – Режим доступу: <http://bld.com.ua>.

² Поліщук Є. А. Місце та роль девелоперських компаній на ринку нерухомості України / Є. А. Поліщук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/24_SVMN_2008/Economics/27287.doc.htm.

Рисунок 2.1.7 – Місце девелоперських компаній серед учасників ринку нерухомості

На практиці девелоперські компанії часто ототожнюють із іншими учасниками ринку, а саме, будівельними компаніями, компаніями з управління нерухомістю та консалтинговими компаніями. В Україні склалося паралельне використання термінів «девелоперська компанія» та «забудовник». Але діяльність девелопера є ширшою, ніж забудовника (табл. 2.1.4.). Девелопер може виконувати функції забудовника, а забудовник функції девелопера – ні, оскільки сфера діяльності девелопера ширша.

Таким чином, до основних задач девелопера необхідно віднести:

- маркетингові дослідження;
- організацію системи зв'язків із громадськістю з метою створення позитивного іміджу проекту та його учасників;
- проектний аналіз із оцінкою ефективності та ризиків;
- передпроектне дослідження, включаючи обґрунтування інвестицій та розробку ТЕО;
- планування реалізації інвестиційного проекту;

**Таблиця 2.1.4 – Порівняльна характеристика функцій
девелоперської компанії з функціями інших
учасників ринку нерухомості**

Функції девелоперської компанії	Спільні функції з девелоперською компанією	Відмінні функції з девелоперською компанією
Управління будівництвом Можливе виконання будівельно-монтажних робіт Можлива розробка архітектурного рішення Складання кошторису витрат Оформлення в місцевих органах влади дозвільної документації Здача в строки готового об'єкту будівництва Можливе страхування об'єкту нерухомості Дослідження ринку нерухомості Управління проектуванням Залучення зовнішніх кредитних та інвестиційних коштів Захист інтересів інвесторів перед підрядником, проєктувальниками, консультантами, державними органами Забезпечення максимальної фінансової ефективності проєкту Забезпечення контролю за оптимізацією або мінімізацією бюджету проєкту Забезпечення гарантій повернення залучених коштів інвесторам, запозиченим коштам комерційним банкам Відповідальність за здачу в строки готового об'єкту будівництва Розробка ідеї проєкту Можливе вкладання власних коштів у проєкт	Будівельна організація (забудовник)	
	Управління процесом будівництвом Безпосередньо виконання будівельних, монтажних робіт Розробка архітектурного рішення Складання кошторису витрат Оформлення в місцевих органах влади дозвільної документації Відповідальність за здачу в строки готового об'єкту будівництва	Залучення зовнішніх кредитних та інвестиційних коштів Забезпечення контролю за оптимізацією або мінімізацією бюджету проєкту Забезпечення гарантій повернення залучених коштів інвесторам, запозиченим коштам комерційним банкам
	Компанія з управління нерухомістю	
	Дослідження ринку нерухомості Управління проектуванням Залучення зовнішніх кредитних та інвестиційних коштів Забезпечення контролю за оптимізацією або мінімізацією бюджету проєкту Забезпечення максимальної фінансової ефективності проєкту Реалізація об'єктів нерухомості	Страхування об'єкту нерухомості Регулювання відносин орендарів та власників об'єкту нерухомості Ведення фінансової звітності об'єкту нерухомості Проведення техніко-економічного дослідження об'єкту
	Консалтингова компанія	
	Дослідження ринку нерухомості, конкурентного середовища Аналіз ефективності проєкту Складання кошторису витрат	Надання консультаційних послуг Можливе вкладання власних коштів у проєкт Управління проектуванням

- підготовку та оформлення дозвільної документації;
- вибір схеми фінансування та контроль за її реалізацією, включаючи контроль за фінансовими потоками;
- підготовку (участь у підготовці) договорів із проектними організаціями на розробку та коригування проектної документації та введення авторського нагляду;
- забезпечення проекту проектною документацією та НДДКР;
- організацію матеріально-технічного забезпечення проекту;
- формування предметних/галузевих баз даних;
- підбір учасників проекту на конкурсній основі;
- організацію будівництва, включаючи освоєння будівельних майданчиків;
- виробничу і транспортну логістику (управління матеріальними потоками від підприємств-виробників до місця використання у відповідності із технологічним призначенням із мінімальними витратами);
- координацію роботи усіх учасників проектів в єдиному технологічному режимі з метою досягнення максимального ефекту;
- забезпечення технічного нагляду і системного управління якістю проекту на основі методів TQM (Total Quality Management – загального управління якістю) і у відповідності зі стандартами ISO 9000;
- управління проектами в процесі будівництва (включаючи моніторинг із використанням сучасних інформаційних технологій);
- юридичне супроводження проектів;
- оформлення забезпечення проектів;
- оформлення актів здачі-приймання робіт;
- організацію здачі/приймання та гарантійного обслуговування проекту;
- вирішення поточних питань із органами місцевої влади та громадськістю.

Доцільно зазначити, що у світовій практиці навряд чи зустрічаються компанії-девелопери, що виконують у повному обсязі перераховані вище функції. Зазвичай набір функцій девелопера визначається умовами контракту із замовником.

Девелопер-будівельник виконує весь спектр операцій з управління проектом, починаючи з передпроектної стадії і закінчуючи стадією будівництва та здачі об'єкта в експлуатацію¹. Представником цього виду є компанія «Дубль W», яка функціонує в сегменті готельної нерухомості. Об'єктом, що реалізований цією компанією, є готель «Radisson SAS» в Києві.

Девелопер-будівельник-комерсант здійснює управління будівельним об'єктом, починаючи від передпроектної і закінчуючи комерційною стадією (реалізація і управління нерухомістю). Серед яскравих представників цього виду: компанії «Українська Торгова Гільдія», «Deol Partners» (офісний центр «Leonardo»), «XXI век» (торговельний центр «Навігатор»).

Девелопер-підрядник виконує управління тільки однією-двома стадіями або окремими видами робіт з комплексного зведення об'єкта. До цього типу можна віднести безліч компаній, так званих «консультантів», які можуть позиціонувати себе в комплексі управління, але через відсутність досвіду і обмеженість ресурсів вимушені виконувати лише деякі види робіт – аналізувати ринок нерухомості, формувати професійну команду з виконання проекту тощо («Форент», «Gin consulting group»).

Девелопер із комплексною моделлю управління має у своєму складі усі необхідні для виконання проекту підрозділи. В такому випадку найчастіше девелопер працює за схемою спекулятивного девелопменту, виступаючи безпосереднім інвестором. Але він також може виконувати замовлення або підключатися на повних стадіях виконання проекту. Яскравими представниками таких компаній виступають так звані «забудовники»: ХК «Київ-міськбуд», «ТММ».

У складі організаційної структури девелоперів з комплексно-посередницькою моделлю управління присутні тільки окремі із основних підрозділів (в залежності від масштабу компанії, її можливостей, цілей). Виконання робіт за «відсутніми» підрозділами проводиться за допомогою інших компаній-партнерів. Представниками цього виду є: «Concorde development», «Астера».

¹ Чигасов С. Г. Генезис девелопменту на сучасному етапі будівельного ринку України / С. Г. Чигасов // Міжнародний науково-практичний журнал «Економіка & Держава». – 2007. – № 10 жовтень. – С. 46–53.

Девелопери, які належать до посередницької моделі управління досить поширені. Вони не мають підрозділів, але виконують функції управління проектом за допомогою оперативної служби управління інформацією. До таких можна віднести компанії «Slay Invest» та «SV development».

Ринок девелоперських послуг на даному етапі неможливо об'єктивно оцінити, так як представлені компанії на ринку, що позиціонують себе як девелоперські, найчастіше не задіяні в повному циклі. Як правило, компанія обирає декілька функцій девелопменту, тому оцінити конкурентне середовище неможливо, адже девелопери в більшості не конкурують, а доповнюють один одного.

Якісне перетворення нерухомості в рамках девелопменту характеризується єдністю фізичних, економічних та правових процесів:

Фізичні процеси девелопменту забезпечують появу нових споживчих якостей в об'єкта, що відповідають змінним потребам людства. Ці зміни можуть бути кардинальними (перетворення незабудованої земельної ділянки в забудовану) або непомітними ззовні (передача об'єкта в інше функціональне використання). Але вони завжди присутні, виступаючи необхідною ознакою девелопменту, необхідною умовою для підвищення економічного ефекту від використання об'єкту.

Економічні процеси девелопменту реалізуються шляхом підвищення вартості об'єкту нерухомості внаслідок проведених фізичних змін. При цьому фізичні зміни ще не є аргументом на користь збільшення вартості, вони тягнуть за собою зміну вартості об'єкту тільки тому, що забезпечують появу споживчих якостей, роблячи цей об'єкт таким, що максимально відповідає потребам на ринку. Таким чином, зростання вартості забезпечується лише такими фізичними перетвореннями, які відповідають потребам ринку і споживачів. Таким чином, чим більша ця відповідність, тим вище вартість нового об'єкту, тим вища ефективність девелопменту. Ця особливість є важливою для розуміння девелопменту: приріст вартості об'єкту забезпечується в першу чергу не в момент вибору варіанту девелопменту, а в період будівництва.

Правовий аспект девелопменту пов'язаний із юридичним оформленням вироблених змін, появою якісно нового об'єкту нерухомості, який має споживчу цінність більшу, ніж первинна. Етап реєстрації новоствореного об'єкту і прав на нього є принципово важливим моментом, адже він є завершальним у процесі девелопменту.

Необхідно також відмітити позитивний вплив девелопменту на економіку, що зводиться, в першу чергу, до двох аспектів: мікроекономічного (регіонального) та макроекономічного:

Регіональний аспект девелопменту полягає в тому, що розвиток нерухомості призводить до якісної зміни не лише об'єктів нерухомості, але і їх оточення. При цьому варіант розвитку нерухомості повинен бути найкращим серед можливих. Тільки в цьому разі позитивний вплив девелопменту на розвиток регіону та навколишніх територій є максимальним та максимально сприяє підвищенню їх цінності. Коли мова йде про великомасштабні проекти, вплив девелопменту на оточення може мати не лише локальне або регіональне значення, але й національне. Ефективність визначається підвищенням ринкової вартості та доходності розташованої на території нерухомості, збільшенням податкових та інших надходжень в державний бюджет і покращенням добробуту населення території та міста в цілому (поява нових робочих місць, розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, благоустрій територій і т. д.).

Макроекономічний аспект позитивного впливу девелопменту на економічний розвиток визначається високим мультиплікаційним ефектом ділової активності в сфері нерухомості. Інвестиції в нерухомість призводять до підвищення активності багатьох суміжних галузей економіки: виробництва будівельних матеріалів, житлово-комунального господарства, виробництва споживчих товарів довгострокового користування і т. д., в кінцевому рахунку забезпечуючи приріст валового продукту та зайнятості в країні.

Необхідно також відмітити бюджетні аспекти девелопменту, які проявляються в тих платежах і податках, які безпосередньо виникають в процесі реалізації проектів (платежі за право забудови, орендна плата за земельні ділянки, податок на прибуток

забудовників та інвесторів, податки із заробітної плати робітників, зайнятих в процесі реалізації проекту і т. д.). Крім того, існують непрямі надходження до бюджету в процесі функціонування створеного об'єкту нерухомості: податки з прибутку підприємств, майнові, земельні податки і т. д.

Існують також соціальні наслідки девелоппенту, що проявляються в покращенні середовища життя та життєдіяльності, підвищення доходів, якості життя населення під впливом змін у фонді нерухомості. Все це сприяє зміцненню економічної та фінансової безпеки країни.

Таким чином, можемо зазначити, що подальше запровадження в практику господарювання девелоппенту як специфічного виду інвестиційно-будівельної діяльності дозволить забезпечити подолання загроз й вихід українського ринку нерухомості з кризи та створити підґрунтя розвитку економіки вцілому. Адже девелоперська діяльність покликана сприяти розв'язанню проблем максимізації прибутку інвестора та виконання договірних зобов'язань стосовно будівництва проекту, вчасного повернення інвестованого капіталу та сплати відсотків, дотримання правил використання земельних ділянок, відповідності державним нормам будівництва, забезпечення охорони навколишнього середовища, розвитку інфраструктури міст та інше.

РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.2.1. Потенціал банківського сектору для кредитування реального сектору економіки

Одна з найбільш актуальних економічних проблем України полягає в неготовності та/або небажанні банків кредитувати реальний сектор. З часів СРСР вітчизняна економіка була зорієнтована на виробництво металопродукції. Саме цей сектор постраждав найбільше під час кризи. Металургійні олігархи втратили більшість ринків збуту, обсяги експорту та обсяги валютних надходжень різко зменшилися. Великих збитків зазнали банки – їхні прибутки зменшилися, якість кредитних портфелів погіршилась за рахунок неповернення іпотечних позик. Доходи ук-

раїнців зменшилися, банки фактично припинили кредитувати фізичних осіб, а це, в свою чергу, призвело до падіння попиту на товари та послуги всередині держави. Виникає питання стосовно доцільності українським банкам за таких умов кредитувати реальний сектор економіки. Отримавши великі збитки на іпотеці та кредитуванні забудовників, банки зробили умови надання кредитів вкрай жорсткими, отже, значною мірою послабили фінансовий потенціал виробників. Ситуація виглядає парадоксальною – банки мають надлишкову ліквідність, але не можуть визначитись, куди її спрямувати. Невизначеність значно підвищує і без того високі кредитні ризики, що обумовлює занадто високі процентні ставки. По суті, банківський сектор отримує прибутки на віртуальних ринках акцій і боргових зобов'язань. Утворюється чергова бульбашка – фондовий ринок зростає на тлі падіння реального сектору. Складність такої ситуації обумовлена неправильною та запізнілою рекапіталізацією банківського сектору. На початку кризи підтримки потребував, в першу чергу, реальний сектор, а не банки. В умовах кризи банки не могли залучити дешевого позичкового ресурсу, тобто сформувати пасив. Банки брали дорогі кредити під 20–25 % у гривні й у 2009 р. сформували пасив на поточний рік, вартість якого не повинна бути нижчою 20 %. Це стало однією з причин того, що банки не змогли запропонувати фізичним і юридичним особам прийнятних відсоткових ставок. Недостатнє втручання НБУ в ці процеси призвело до конфлікту інтересів між реальним та банківським секторами. Виявилося це в тому, що в 2009 р. банки вилучили з юридичних осіб майже всі фінансові ресурси, а запропонувати нові гроші так і не змогли. Такі дії банків погіршили їхні активи, адже, віддавши останні фінансові ресурси, підприємства-позичальники втратили можливість успішно розвиватися й повертати решту боргів. На даний час низькі відсоткові ставки за кредитами необхідні реальному сектору. У конкурентів-імпортерів є доступ до дешевих грошей, українські підприємства такої можливості не мають. За таких умов вести мову про конкурентоспроможність вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках неможливо. Крім того, додамо, що українська політична еліта вийшла з технократів – владу от-

римали колишні директори заводів і олігархи, які дбають передусім про власні підприємства.

Натомість банківський сектор – це не абстракція, а кровноносна система, яка не виникає сама собою, поки дехто буде будувати реальну економіку. На державному рівні повинен бути не монолог, а діалог – співпраця між керівництвом уряду та НБУ, а не приховане протистояння. Сьогодні певною мірою ігноруються можливості банківського сектору, монетарні інструменти, які виступають визначальними складовими розвитку економіки. Кабмін свідомо не хоче бачити, що інвестиційна складова бюджету досить мала, а обсяги банківського кредитування в десятки разів більші. Якщо ці гроші поєднати з бажанням розвивати реальний сектор, можна досягти економічного зростання. Необхідно усвідомити, що ефективна діяльність банківського сектору набагато важливіша за перестановки в бюджеті. Влада перетасовує державні фінанси – плюс-мінус 10 млрд грн на ту чи іншу програму. Як наслідок, уряду може не вистачити коштів на виплату зарплат і пенсій. Про державні інвестиції взагалі не йдеться. Помилка полягає у відсутності власної економічної політики, яка б визначала чітко окреслені державні інтереси, орієнтири, а не меморандум про співпрацю з МВФ. Влада має потурбуватися про створення належних умов для залучення банківського капіталу в реальний сектор економіки. Шляхи вирішення низки окреслених проблем – співпраця й консолідація позицій НБУ та уряду. В іншому випадку країна приречена жити в борг, за рахунок зовнішніх запозичень. Структура зростання зовнішніх зобов'язань України протягом 2005–2011 рр. наведена на рис. 2.2.1.

Економічне падіння на тлі катастрофічного зниження внутрішнього та зовнішнього попиту, девальвація національної валюти, загальна невизначеність значно підвищили кредитні ризики. У 2009–2010 рр. кредитування згорталося на фоні збільшення частки проблемних кредитів та обмеження регулятором валютних позик. Хоча уряд постійно констатує зростання економіки, однак банківський сектор, який до кризи реагував на позитивні макроекономічні показники збільшенням обсягів кредиту-

вання, сьогодні не підтримує фінансами реальний сектор. Уповільнення кредитування стало однією з причин зниження ВВП на душу населення в Україні (рис. 2.2.2).

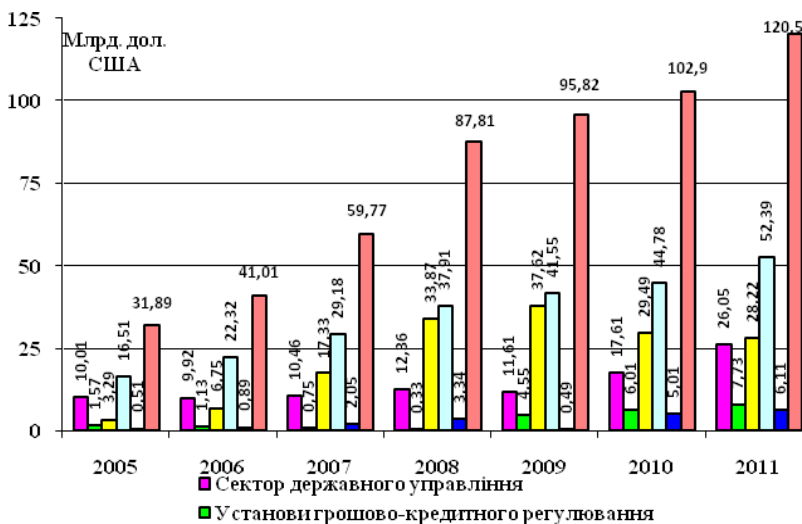

Рисунок 2.2.1 – Структура зростання зовнішніх зобов'язань упродовж 2005–2011 рр.

Примітка. Складено автором на основі¹.

У 2010 р. ставки та умови кредитування були більш жорсткими, а попит на гроші банківського сектора залишався незначним. Реальний сектор мав змогу отримати позики на поповнення обігових коштів, короткострокові кредити під 31 % річних у гривні та 23 % у валюті. У грудні 2010 р. ставки знизилися до 20–22 % і 13 % відповідно, але попиту на фінансові ресурси банків не було. Підприємства не мали можливості залучати кошти для розвитку, а згортання споживчого кредитування та іпотeki пригальмувало торгівлю товарами.

¹ Яременко С. Танго з граблями: регуляторна політика НБУ не гамає грошового голоду [Текст] / С. Яременко // 08.11.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/Economics/34008>

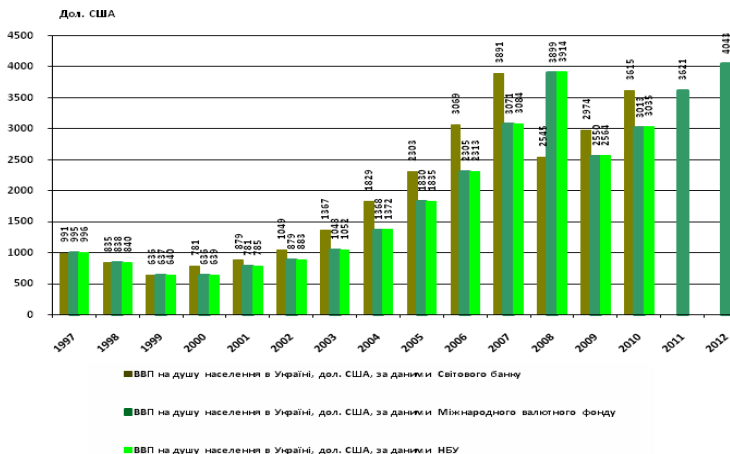

Рисунок 2.2.2 – ВВП на душу населення в Україні упродовж 1997–2012 рр., дол. США

Примітка. Складено автором на основі¹.

У серпні 2010 р. залишки на коррахунках фінансових установ становили рекордну від початку кризи суму – 34 млрд грн. У січні 2011 р. на депозитах резидентів знаходилося 425,8 млрд грн, що на 30 % більше, ніж у січні 2010 р. Учасники ринку не очікували такого буму ощадних рахунків і були змушені зменшити депозитні ставки на 3–5 % у 2010 р. Проте, банкіри не здешевлювали кредити попри надлишкову ліквідність, заробляючи великі гроші на цінних паперах (ЦП). Спроби НБУ стимулювати кредитування реального сектору залишалися малоефективними. У 2008–2009 рр. кредити рефінансування, надані регулятором для стабілізації банківського сектору, використовувалися пере-

¹GDP per capita (current US\$). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?page=2>

By Countries (country-level data). By Country Groups (aggregated data) and commodity prices. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weodata/weorept.aspx?>

Украина: социально-экономическая характеристика. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://be5.biz/ekonomika2/002/ukraine.htm>

важно для закупівлі валюти. Зазначені фінансові потоки не надходили до реального сектору, рефінансування сприяло перекачуванню зовнішніх корпоративних боргів у зобов'язання держави. З часом НБУ припинив сумнівні програми фінансової підтримки, але так і не запропонував нових, більш ефективних. Уряд також певною мірою не визначив чітких кредитних орієнтирів через бюджетні програми здешевлення банківських позик. Динаміка кредитування домогосподарств упродовж 2005–2010 рр. наведена на рис. 2.2.3.

Рисунок 2.2.3 – Динаміка кредитування домогосподарств у 2005–2010 рр., млрд грн

Примітка. Складено автором на основі¹.

У 2011 р. банки здійснювали активне кредитування юридичних осіб, адже позики фізичним особам були занадто ризикованими. Кредитний портфель зростав за рахунок корпоративних клієнтів, тоді як обсяги роздрібних позик – за рахунок іпотеки. Стабільне фінансове становище, прозорі доходи, а для корпоративного сектору й прозора звітність, хороша кредитна історія – ключові критерії під час прийняття рішень щодо надання позик. Застава не завжди захищає банки від збитків у разі неповернення коштів, оскільки реалізація заставного майна супрово-

¹ Кузик В. Банки законсервовані. При отриманні кредитів репутація потенційного позичальника та його перспективи стали важливішими від застави [Текст] / В. Кузик // 22.03.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/18910>

джується певними втратами. Попри оптимізм банкірів стосовно активного відновлення кредитування суб'єктів господарювання, надання позик на прийнятних умовах інколи відкладається. Так, у Чехії ринок кредитування населення активізувався, коли ставки були на рівні 10 % річних. Досягти такого показника в Україні досить складно, поки на ринку є депозитні пропозиції під 15 %. Структура наданих позик реальному сектору економіки (загалом на суму 500,5 млрд грн) станом на 31.01.2011 р. показана на рис. 2.2.4.

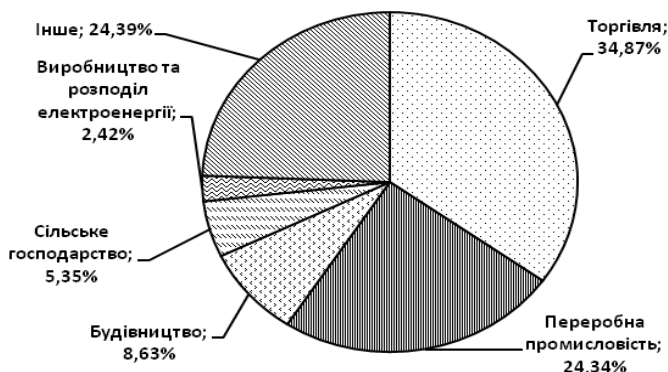

Рисунок 2.2.4 – Структура наданих позик реальному сектору, січень 2011 р., %

Примітка. Складено автором на основі¹.

Так, заходи, необхідні для відновлення кредитування (уповільнення інфляції, захист прав та інтересів кредиторів, порядок роботи із заставним майном), перебувають лише у стадії розробки. Утім, основний тренд, який найбільше непокоїть фінансистів, – це глобальна невизначеність щодо вартості фінансових ресурсів і перспективи віртуального сектору економіки, а також неможливість реально оцінити платоспроможність клієнта.

Відзначимо, що з початку 2012 р. істотних змін у структурі

¹ Кузик В. Банки законсервовані. При отриманні кредитів репутація потенційного позичальника та його перспективи стали важливішими від застави [Текст] / В. Кузик // 22.03.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/18910>

кредитно-інвестиційного портфелю банківського сектору не відбулося. Ринок кредитування був зосереджений переважно у корпоративному сегменті (частка кредитів, виданих суб'єктам господарювання, станом на 01.09.2012 р. – 68,9 %). В абсолютному вимірі обсяг кредитів, наданих суб'єктам господарювання з початку 2012 р. збільшився на 14,71 млрд грн (+2,53 %) та становив 595,62 млрд грн, протягом серпня 2012 р. його обсяг збільшився на 4,09 млрд грн (+0,69 %), як це представлено на рис. 2.2.5.

Рисунок 2.2.5 – Структура кредитно-інвестиційного портфелю банків України, %

Примітка. Складено автором на основі¹.

Частка вкладень у ЦП станом на 01.09.2012 р. складала 12,2 %, в абсолютному вимірі обсяг вкладень у ЦП з початку 2012 р. зріс на 17,35 млрд грн (+19,78 %). На кінець серпня частка, яка припадає на кредити фізичним особам, становила 18,9 % (станом на 01.01.2012 р. – 20,7 %), в абсолютному вимірі обсяг кредитів, виданих фізичним особам, з початку 2012 р. зменшився на 11,40 млрд грн (-6,53 %), протягом серпня 2012 р. – на 82 млн грн (-0,05 %).

Таким чином, ситуація на ринку кредитування є закономір-

¹ Основні показники діяльності банків України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798

ною та відображає загальний економічний стан в державі: невідповідність потенційних позичальників вимогам банківського сектору компенсується активністю останніх у розміщення коштів в облігації внутрішньої державної позики (ОВДП) та міжбанківські кредити.

З початку 2012 р. активи банківського сектору зросли на 4,58 % (48,3 млрд грн), протягом серпня 2012 р. вони зменшились на 0,32 % (-3,5 млрд грн) та становили 1 102,6 млрд грн станом на 01.09.2012 р. проти 1 106,1 млрд грн станом на 01.08.2012 р. Кредитний портфель з початку 2012 р. зменшився на 1,08 % (-8,9 млрд грн) до 816,4 млрд грн станом на 01.09.2012 р., протягом серпня 2012 р. його обсяг зменшився на 1,31 % (-10,8 млрд грн) (рис. 2.2.6).

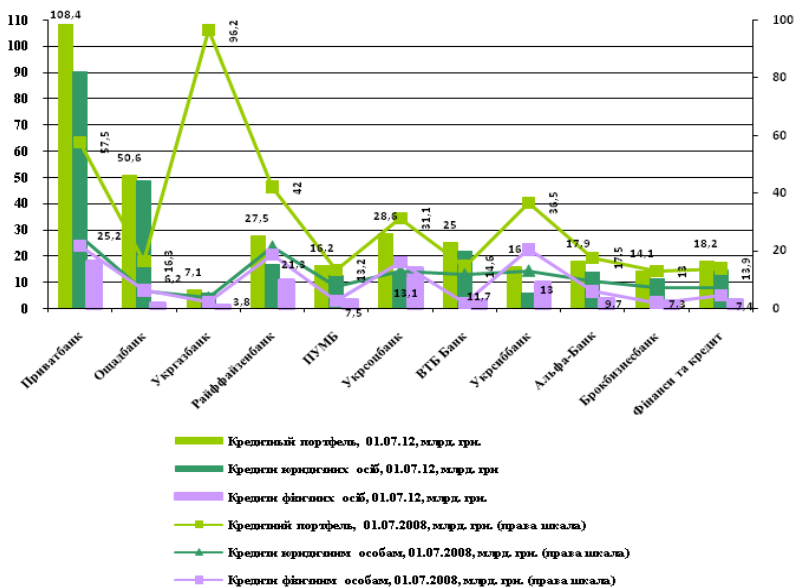

Рисунок 2.2.6 – Структура кредитно-інвестиційного портфеля банків станом на 01.07.2012 р. порівняно з 01.07.2008 р.

Примітка. Складено автором на основі¹.

¹ Структура портфеля – Рейтинг банків України за 6 місяців 2012 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forinsurer.com/ratings/banks/12/6/12>

У зв'язку з високими вимогами до потенційних позичальників і складною ситуацією в основних галузях економіки, темпи нарощення обсягів кредитних портфелів банків залишатимуться стриманими. Припущення підтверджує факт зменшення частки довгострокових кредитів у кредитному портфелі банків з 51,7 % станом на початок 2012 р. до 48,8 % станом на 01.09.2012 р. (рис. 2.2.7). Відзначимо також тенденцію до збереження високого відсотка резервування під надані банківським сектором кредити (13,3 % станом на 01.09.2012 р.).

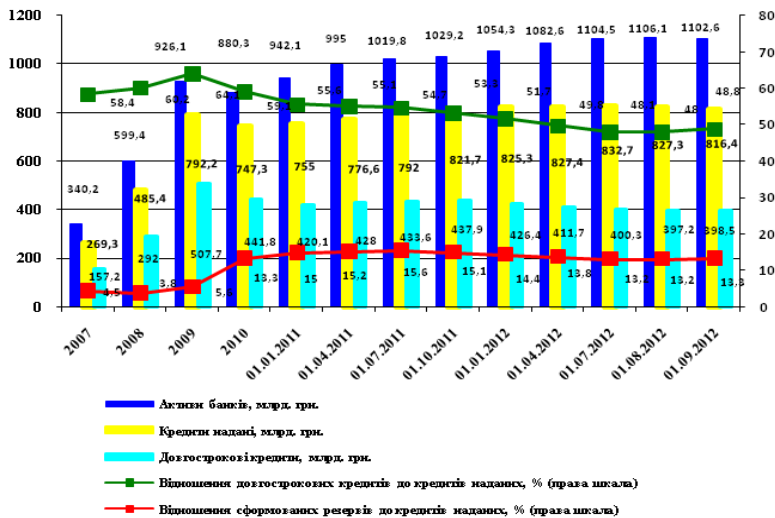

Рисунок 2.2.7 – Структура активів банківського сектору України, 2007–2012 рр.

Примітка. Складено автором на основі¹.

В структурі зобов'язань банківського сектору відбулось зростання частки строкових коштів клієнтів з 34,7 % на початок 2012 р. до 37 % на початок вересня 2012 р. При цьому обсяг коштів фізичних осіб збільшився: з початку 2012 р. – на 12,82 %

¹ Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798

(39,2 млрд грн), за серпень 2012 р. – на 1,39 % (4,74 млрд грн), станом на 01.09.2012 р. становив 345,5 млрд грн (рис. 2.2.8).

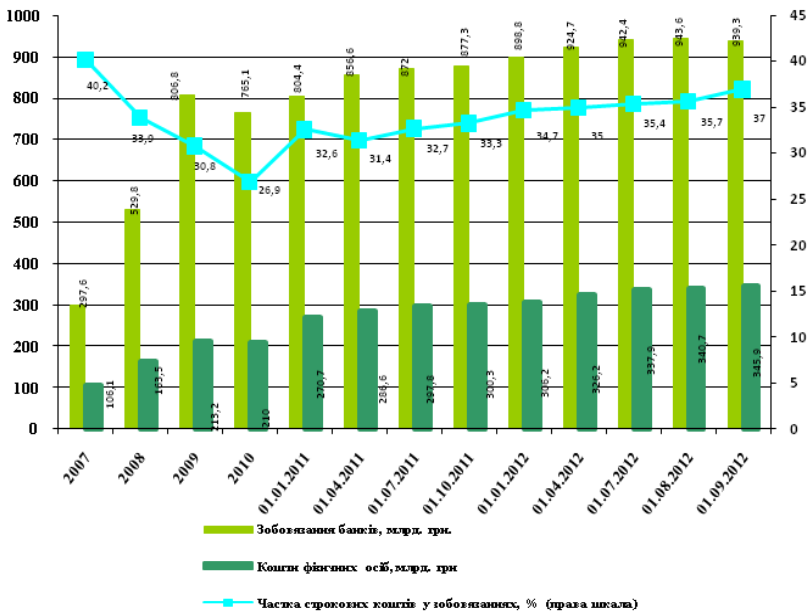

Рисунок 2.2.8 – Структура зобов'язань банківського сектору України, 2007–2012 рр.

Примітка. Складено автором на основі¹.

Таким чином, збереження позитивної динаміки нарощення обсягів заощаджень громадян з початку 2012 р. дає підстави констатувати про поступове відновлення довіри останніх до банків після негативного досвіду співпраці в 2008–2009 рр. з проблемними на той час банками.

За результатами проведеного дослідження, у січні-серпні 2012 р. власний капітал банків збільшився на 5,03 % (на 7,81 млрд грн), протягом серпня його обсяг збільшився на 0,5 % (на 0,81 млрд грн). При цьому розмір регулятивного капіталу був

¹ Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798

меншим, ніж на початку 2012 р., та станом на 01.09.2012 р. він становив 177,3 млрд грн (станом на 01.01.2012 р. – 178,5 млрд грн). Протягом серпня 2012 р. його обсяг збільшився на 0,78 млрд грн (0,44 %). Значення нормативу адекватності регулятивного капіталу (H2) станом на 01.09.2012 р. становило 18,3 %, що на 0,6 п. п. менше, ніж на початку 2012 р., та відповідало значенню початку серпня 2012 р. (рис. 2.2.9). Незважаючи на повільне нарощення регулятивного капіталу, значення показника адекватності регулятивного капіталу (H2) свідчить про потенційні можливості подальшого зростання активів.

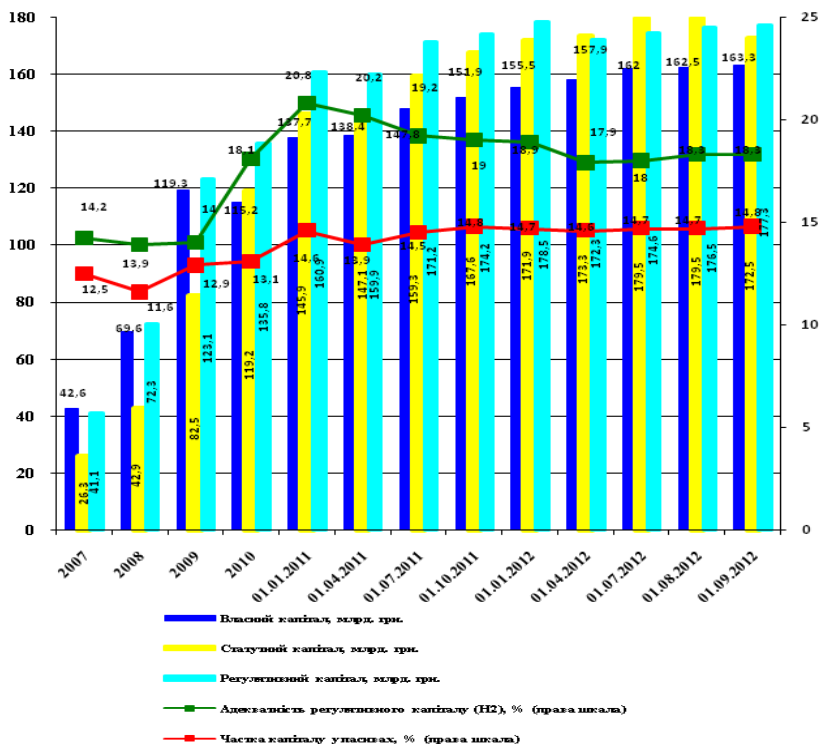

Рисунок 2.2.9 – Структура власного капіталу банківського сектору, 2007–2012 рр.

Примітка. Складено автором.

Фінансовий результат банківського сектору за січень-серпень 2012 р. був позитивним. Банки показали прибуток у розмірі 2 893 млн грн, що значно вище, ніж у 2011 р., де банки показали негативний результат (-4 553 млн грн). За серпень місяць банківський сектор отримав прибуток у розмірі 652 млн грн (рис. 2.2.10).

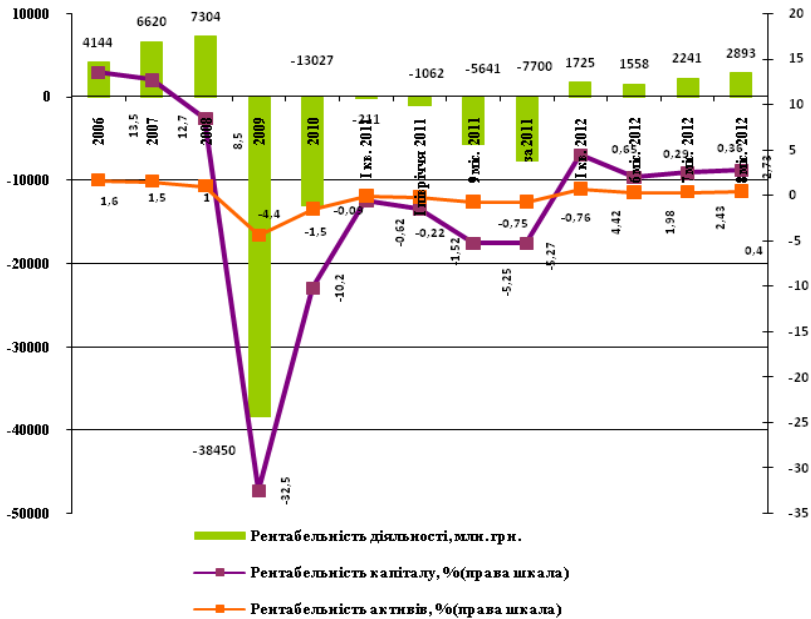

Рисунок 2.2.10 – Фінансовий результат діяльності банків України, 2006–2012 рр.

Примітка. Складено автором на основі¹.

Прибуткова діяльність за результатами 8 місяців 2012 р. після збиткового 2011 р., була досягнена в результаті завершення формування більшістю банків резервів під проблемну заборгованість.

¹ Основні показники діяльності банків України [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798

Висновки

Квітень 2005 р. Економіка України наповнювалася кредитними ресурсами: банківський сектор активно залучав дешеві фінансові ресурси на зовнішніх ринках і перепродавав всередині країни. Кредитні портфелі банків зростали у середньому на 5 % щомісяця. Гривня ревальвувала з 5,35 до 5,05 грн за дол. США. До 2008 р. зовнішні запозичення резидентів України зросли на 79,4 млрд дол. США.

Вересень 2006 р. Банки розгортали рекламні кампанії з просування кредитних продуктів – споживчого й автомобільного кредитування, іпотеки. Кожен суб'єкт господарювання мав можливість отримати кредитні гроші. У 2006 р. обсяг наданих валютних кредитів зріс на 95,4 %, а гривневих – на 52,3 %.

2007 р. Відбувався перегрів банківської системи – фінансові установи надали більше кредитів, ніж було забезпечено пасивами. Протягом 2007 р. обсяг наданих валютних кредитів зріс на 75,4 % – до 42,2 млрд дол. США, гривневих позик – на 72,7 % – до 213,8 млрд грн. Частка зобов'язань домогосподарств у загальному кредитному портфелі банків становила близько 40 %.

Січень-лютий 2008 р. Щоб стримати кредитний бум, НБУ підвищив облікову ставку з 8 % до 10 % та призупинив рефінансування банківської системи. На початку 2008 р. середня ставка іпотечних кредитів у гривні становила 16,23 % річних, у дол. США – 13,36 %, у євро – 12,26 %. Внаслідок світової фінансової кризи більшість вітчизняних банків втратили можливість залучати гроші на зовнішньому ринку й поступово згортали кредитні програми.

Травень 2008 р. НБУ підвищив облікову ставку з 10 % до 12 %. Гривня ревальвувала з 5,05 до 4,85 грн за дол. США.

Червень 2008 р. Кредитування в Україні було майже заморожено. Загальний обсяг іпотечних кредитів сягнув астрономічної позначки – 499,6 млрд грн.

Жовтень 2008 р. Відбулося посилення кризи ліквідності. НБУ ввів тимчасову адміністрацію в Промінвестбанку. Протягом кількох місяців такі адміністрації запрацювали ще в 10 банках. Було запроваджено мораторій НБУ на дострокове повернення

банківських депозитів фізичним та юридичним особам. Гривневі ресурси на міжбанківському ринку подорожчали до 40 % річних.

Листопад 2008 р. Гривня девальвувала до 10 грн за дол. США, а за місяць – ще на 10 %. Різка девальвація гривні суттєво погіршила якість кредитних портфелів банків. Рада директорів МВФ ухвалила рішення виділити Україні стабілізаційний кредит stand-by розміром 16,4 млрд дол. США.

Грудень 2008 р. Середня ставка іпотечних кредитів у гривні становила 25,56 % річних, у дол. США та в євро – 18,18 %. Іпотечні кредити надавали лише дві фінансові установи.

Травень 2009 р. З початку 2009 р. вплив валюти з України сягнув 5,2 млрд дол. США. НБУ скасував мораторій на дострокову видачу депозитів. Банки, в яких було запроваджено тимчасові адміністрації, вкладів не повертали.

Червень 2009 р. З початку 2009 р. обсяг проблемних кредитів у портфелі банківського сектору зріс на 80 % і перевищив 30 млрд грн. Верховна Рада ухвалила закон, який заборонив валютне кредитування українців (виняток – позики на навчання та лікування за кордоном).

Липень 2009 р. Комерційні банки намагалися залучати депозити.

Грудень 2009 р. Ліквідність банківської системи досягла рівня початку жовтня 2008 р.

Січень 2010 р. Банки відновлювали кредитування в національній валюті, але через високі відсоткові ставки позики залишалися не затребуваними.

Червень 2010 р. Регулятор скасував постанову Правління НБУ «Про окремі питання щодо діяльності банків в період фінансово-економічної кризи» за № 421 від 22.07.2009 р., якою заборонив збитковим банкам видавати незабезпечені кредити.

1 червня 2010 р. У стані ліквідації перебували 18 банків, стан ще чотирьох банків вирішували тимчасові адміністрації НБУ.

Липень 2010 р. Окремі учасники банківського ринку лобювали відновлення валютного кредитування.

Грудень 2011 р. Стабільність національної грошової одиниці сприяла нарощуванню кредитування банками реального сектору

економіки в національній валюті, зростанню обсягів банківських депозитів. Відбулося збільшення обсягу готівки поза банківським сектором.

Жовтень 2012 р. Ситуація на ринку кредитування є закономірною та відображає загальний економічний стан в державі: невідповідність потенційних позичальників вимогам банків компенсується активністю останніх у розміщення коштів в ОВДП та міжбанківські кредити. Продовжувалося зростання залишків за наданими банками кредитами. Збереження позитивної динаміки нарощення обсягів заощаджень громадян з початку 2012 р. констатує поступове відновлення довіри останніх до банківського сектору України після негативного досвіду співпраці в 2008–2009 рр. з проблемними на той час банками.

2.2.2. Сучасний стан та проблеми активізації банківського кредитування інвестиційної діяльності в Україні

Постановка проблеми. Запорукою економічного зростання країни є інвестиції у розвиток. Передусім це стосується фінансування реального сектора економіки, потреба якого в інвестиціях на сьогодні в декілька разів перевищує наявний рівень. Отже, особливо актуальним для України є питання виявлення фінансових ресурсів, які б забезпечували подальше нарощення економічного потенціалу держави. За таких умов важливого значення набувають банківські інвестиційні кредити, які стимулюють економічну активність і призводять у кінцевому результаті до економічного розвитку.

Інвестиційне кредитування може забезпечувати банку ряд переваг: надання розширеного кола послуг для клієнтів, диверсифікацію бізнесу, отримання додаткового прибутку тощо, що є особливо важливим в умовах підвищеної конкуренції. Це обумовлює актуальність та важливість проведеного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням активізації участі банків у кредитуванні інвестиційної діяльності присвячені праці таких учених як О. Барановський, А. Вожжов, О. Вовчак, А. Кузнєцова, Т. Майорова, А. Пересада, В. Сослов-

ський, Н. Шелудько та ін. При цьому, визначаючи відзначаючи теоретичну та практичну цінність вищезазначених досліджень, необхідно сказати, що залишилися питання, які потребують подальшої розробки, а саме проведення оцінки участі банків в кредитуванні інвестиційної діяльності підприємств та виявлення проблем, що стримують їх активізацію в цьому процесі. Вирішенню зазначених завдань присвячене дане дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні банківська система має значний потенціал для нарощення обсягів кредитування інвестиційної діяльності. При цьому існує ціла низка проблем та невирішених питань, що стримують активізацію банківського інвестиційного кредитування. Однією з таких проблем стає недостатній рівень капіталізації вітчизняних банків (табл. 2.2.1), адже обмеженість інвестиційних ресурсів у банківському секторі затримує економічне зростання країни.

Таблиця 2.2.1 – Динаміка складових капіталу українських банків

№ п/п	Назва показника	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	Власний капітал, млн грн	42 566	69 578	119 263	115 175	137 725	155 487
2	Темп приросту, %	X	163,46	171,41	96,57	119,58	112,90
3	Статутний капітал, млн грн	26 266	42 873	82 454	119 189	145 857	171 865
4	Темп приросту, %	X	163,23	192,32	144,55	122,37	117,83
5	Регулятивний капітал, млн грн	41 148	72 265	123 066	135 802	160 897	178 454
6	Темп приросту, %	X	175,62	170,30	110,35	118,48	110,91
7	Частка капіталу у пасивах, %	12,50	11,60	12,90	13,10	14,60	14,70
8	Адекватність регулятивного капіталу (H2)	14,19	13,92	14,01	10,08	20,83	18,9

Примітка. Побудовано автором за даними¹.

¹ Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

Як видно з табл. 2.2.1, впродовж 2006–2008 років обсяг банківського капіталу збільшувався. З початком фінансової кризи цей процес призупинився, та вже наступного року оновився позитивний темп приросту.

Станом на 01.01.2012 р. 54 банки зі 175, які подають звітність до НБУ (30,9 %), не виконували вимогу стосовно нарощення розміру статутного капіталу до 120 млн грн. При цьому слід зазначити, що рівень капіталу є низьким порівняно із зарубіжними країнами.

Загальне нарощення статутного капіталу українських банків здійснювалось за рахунок інвестицій вітчизняних та іноземних інвесторів. Слід відмітити позитивну тенденцію щодо збільшення власного капіталу банків за рахунок коштів вітчизняних інвесторів. Особливо це стосується банків IV групи, оскільки в цьому випадку підвищення рівня капіталізації може посилити зацікавленість інвесторів у ефективному використанні ресурсів банківських установ, зміцненні їх фінансового стану і підвищенні якості активів та дасть можливість надати можливості розширити обсяги кредитування національної економіки¹.

Активи та капітал переважно зосереджуються в банках I групи, відповідно банки інших груп не мають можливості нарощувати обсяг портфеля кредитів в інвестиційну діяльність, що гальмує її розвиток за інноваційно-інвестиційною моделлю.

Участь банків у кредитуванні інвестиційної діяльності підприємств потребує не лише великих за обсягом, а й довгих за строками ресурсів. Відповідно, наступною проблемою є обмеженість довгострокових ресурсів, що є основою для формування портфеля інвестиційних кредитів.

На сьогодні в Україні існує практика віднесення кредитів строком до одного року до короткострокових, більше одного року – до довгострокових кредитів. Це підтверджується й Інструкцією з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України².

¹ Аналітичний огляд банківської системи за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://runik.com.ua/documents/research/bank_system_IV_kv_2011.pdf.

² Інструкція з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України: Постанова Правління НБУ № 481 від 27.12.2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

За результатами загального аналізу кредитів, наданих банками в економіку України, можна відзначити позитивну тенденцію щодо нарощення обсягів довгострокових кредитів в портфелях банків. З одного боку, співвідношення короткострокових та довгострокових кредитів, наданих банками в економіку на 2011 р., складає 43,7 % до 56,3 %¹. Тобто переважають саме довгострокові кредити, що, безумовно, є позитивною тенденцією (хоча їх обсяг і досі недостатній). Та, з іншого боку, за результатами прийнятих банками управлінських рішень практично всі довгострокові кредити (74,4 %) спрямовуються на поточну діяльність. Інвестиційні кредити, призначені для відновлення основних фондів та обладнання, становлять лише 15,9 % від загальної суми та 25,6 % від обсягу довгострокових кредитів, спрямованих банками в економіку.

Така практика управління кредитним портфелем банків гальмує розвиток реального сектора економіки. Особливо якщо взяти до уваги те, що обсяг довгострокових ресурсів є обмеженим та недостатнім для задоволення потреб стратегічно важливих галузей економіки.

Одна з причин такої диспропорції у кредитуванні економіки пов'язана з високою вартістю кредитів. Одним з головних показників, що характеризує цю ситуацію, є базова облікова ставка, яка встановлюється центральним банком країни. Чим вище облікова ставка, тим дорожче кредити, що надаються банкам, юридичним та фізичним особам.

Облікова ставка Національного банку України з 23.03.2012 р. становить 7,5 %², тоді як у провідних країнах світу даний відсоток коливається з 0,1 % до 3,75 %³ (табл. 2.2.2).

Через високу вартість кредитів, отримуваних передусім на інвестиційні цілі, для більшості підприємств обробної, легкої, харчової, переробної промисловості, а також для сільськогоспо-

¹ Кредити, надані нефінансовим корпораціям, за цільовим спрямуванням і строками погашення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

² Облікова ставка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

³ Відсоткові ставки провідних центральних банків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forexua.com/ua/analytic/rates>.

дарських товаровиробників вони залишаються практично недоступними. При цьому однією з головних проблем економічного розвитку України є необхідність поживлення саме базових галузей промисловості.

Таблиця 2.2.2 – Порівняльний аналіз відсоткових ставок центральних банків провідних країн світу

Країна	Центральний банк	Ключова відсоткова ставка	Остання зміна	Поточна ставка, %
США	FED (Federal Reserve)	Federal Funds Rate	16.12.2008	0,25 %
Єврозона	ECB (European Central Bank)	Refinancing Tender	05.07.2012	0,75 %
Велико-британія	BOE (Bank of England)	Bank Rate	05.03.2009	0,50 %
Японія	BOJ (Bank of Japan)	Overnight Call Rate Target	19.12.2008	0,10 %
Канада	BOC (Bank of Canada)	Overnight Rate	08.09.2010	1,00 %
Швейцарія	SNB (Swiss National Bank)	3 Month Libor Rate	03.08.2011	0,00 %
Швеція	Riksbank (Sweden Central Bank)	Repo Rate	06.09.2012	1,25 %
Австралія	RBA (Reserve Bank of Australia)	Cash Rate	02.10.2012	3,25 %
Нова Зеландія	RBNZ (Reserve Bank of New Zealand)	Official Cash Rate	09.03.2011	2,50 %
Норвегія	Norges Bank (The Norwegian Central Bank)	Sight Deposit Rate	14.03.2012	1,50 %
Україна	Національний банк України	Облікова ставка	23.03.2012	7,5 %

Примітка. Узагальнено на основі¹.

Необхідно також звернути увагу на високі ризики інвестиційних кредитів, що підтверджується наявністю проблемних кредитів (табл. 2.2.3).

¹ Облікова ставка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

Відсоткові ставки провідних центральних банків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forexua.com/ua/analytic/rates>

**Таблиця 2.2.3 – Динаміка обсягу кредитів, наданих
нефінансовим корпораціям**

Роки	Всього наданих кредитів		З них прострочених		
	Всього, млн грн	Темп приросту, %	Всього, млн грн	Темп приросту, %	Питома вага, %
2006	163 918	х	2 053	х	1,25
2007	265 642	162,06	2 168	105,60	0,82
2008	443 665	167,02	11 611	535,56	2,62
2009	462 215	104,18	50 457	434,56	10,92
2010	500 961	108,38	65 574	129,96	13,09
2011	575 545	114,89	54 749	83,49	9,51

Примітка. Складено автором за даними¹.

З наведеної таблиці можна прослідкувати позитивну динаміку питомої ваги прострочених кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих банками в економіку України в період з 2007 по 2010 роки. За досліджуваний період цей показник збільшився майже в 16 разів. При цьому необхідно відзначити позитивні зміни в даній тенденції, що відбулись на протязі 2011 року. При збереженні темпу зменшення обсягу прострочених кредитів можна сподіватись на швидке повернення цього показника на докризовий рівень. Цьому має сприяти стабілізація економічної ситуації в країні та виважена політика з управління банківським портфелем кредитів в інвестиційну діяльність.

Під час швидкого нарощення обсягів прострочених кредитів банки стикнулись з недосконалим законодавчим захистом прав кредитора, що стало серйозною проблемою. Прикладом може бути досить складний механізм реалізації господарського права банків при зверненні стягнення на заставне майно, що на сьогодні існує в країні.

¹ Кредити, надані нефінансовим корпораціям, у розрізі регіонів і видів економічної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

Існуюча практика підтверджує, що за рахунок застави можна повернути не більше 50 % за від загальної суми кредиту. Виходячи з цього, банки вимагають забезпечення, що в 2–3 рази перевищує суму заборгованості, підвищують відсоткові ставки, закладаючи в них високу премію за ризик (понад 10 %)¹. Управлінські рішення, прийняті за таких умов, роблять інвестиційні кредити фактично недоступними для реального сектора економіки. Розглянуті проблеми в сукупності призводять до невідповідності інвестиційної політики банку та держави, що склалась через нестабільну ситуацію в економіці.

Незважаючи на прогресивні зміни в динаміці обсягу банківських кредитів, їх структура за строками та видами діяльності залишається недосконалою, недостатньо диверсифікованою. Вона не відповідає цілям забезпечення розвитку економіки за інвестиційно-інноваційною моделлю, яка передбачає вкладення основних довгострокових кредитних інвестицій у наукомісткі, високотехнологічні галузі. Цей висновок підтверджується результатами проведеного дослідження динаміки обсягу кредитів за видами економічної діяльності (рис. 2.2.11).

Так, обсяг кредитів, спрямованих у сферу торгівлі та посередництва, за 2011 р. становив 36,32 % від загальної суми кредитів (проти 34,82 % у 2010 році), тоді як обсяги кредитування промисловості – лише 23,6 %, сільського господарства – 5,9 %². При цьому за весь досліджуваний період загальна структура кредитів, наданих банками в економіку України, за видами економічної діяльності істотно не змінилась. Отже, досліджувана проблема весь цей час так і залишається невирішеною.

На рисунку 2.2.12 проілюстровано визначені за результатами проведеного дослідження проблеми та недоліки, що стримують розвиток банківського кредитування інвестиційної діяльності підприємств.

¹ Сомик А. Сучасний стан та напрями стимулювання розвитку банківського інвестиційного кредитування в Україні / А. Сомик, С. Жуйков // Вісник Національного банку України. – 2010. – № 7. – С. 28–34.

² Див. п. 1.

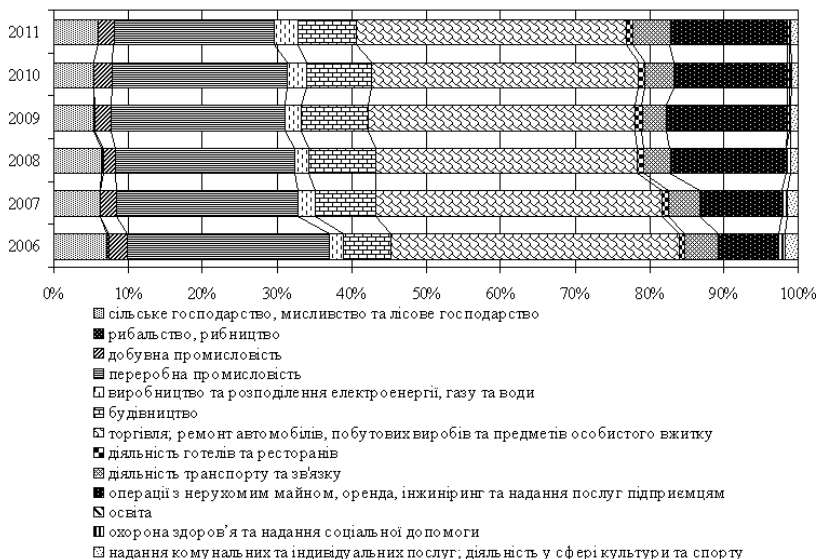

Рисунок 2.2.11 – Динаміка обсягу кредитів, наданих банками в економіку України (за видами економічної діяльності)

Примітка. Побудовано автором за даними¹.

З рис. 2.2.12 видно, що поживлення інвестиційної діяльності банків супроводжується проблемами, розв'язати які одразу доволі складно. Зазначений вид кредиту пов'язаний зі значними ризиками, оскільки вплив як зовнішніх (головним чином економічних), так і внутрішніх факторів (зокрема управлінських помилок) може призвести до збитків у процесі такої діяльності банку. Але згадаємо мету інвестування – одержання економічного чи соціального ефекту. Саме надаючи довгострокові інвестиційні кредити, банки сприяють розвитку регіону, який обслуговують. Це, безумовно, впливає на підвищення життєвого рівня населення, що, в свою чергу, призводить до досягнення економічного та соціального ефекту одночасно.

¹ Кредити, надані нефінансовим корпораціям, у розрізі регіонів і видів економічної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

Рисунок 2.2.12 – Процес активізації участі банків у кредитуванні інвестиційної діяльності підприємств

Примітка. Власна розробка автора.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що на шляху активізації участі банків у кредитуванні інвестиційної діяльності підприємств стає низка недоліків та проблем, для розв’язання яких необхідно розробляти й впроваджувати відповідну політику з довгострокового інвестування, орієнтовану на формування ефективного портфеля, який сприяв би підвищенню прибутковості і забезпеченню відповідності діяльності нормативним вимогам регулюючих органів.

Пошук шляхів вирішення виявлених проблем є перспективою подальших досліджень, актуальність яких доведена вже зараз. Адже поліпшення інвестиційного клімату в державі дасть змогу забезпечити перехід економіки на інноваційно-інвестиційний тип відтворення, підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції, збільшити добробут населення, що, в свою чергу, призведе до нарощення клієнтської та ресурсної бази банків.

2.2.3. Дослідження впливу банківського інвестиційного кредитування на процес активізації інноваційної діяльності в Україні

Сучасний стан економіки, фінансів, промисловості, банківського сектора значно послаблений нещодавніми кризовими процесами. Це підтверджується зниженням обсягів фінансування інвестиційного й інноваційного комплексів України майже за усіма джерелами. Тому для дослідження впливу банківського інвестиційного кредитування на процес активізації інноваційної діяльності в Україні необхідно вжити заходи щодо його поживлення¹. Це обумовило вибір теми дослідження та її актуальність.

Проблемами банківського інвестиційного кредитування та фінансування інноваційної діяльності, а також питаннями їх стимулювання та активізації займалися як вітчизняні науковці – Т. Васильєва, О. Вовчак, О. Другов, Н. Зінько, А. Кузнєцова, А. Пересада, Б. Пшик, В. Рисін, – так і зарубіжні вчені – П. Друкер, В. Сігурт та інші.

Метою статті є дослідження ролі банківського інвестиційного кредитування в процесі активізації інноваційної діяльності в Україні, виявлення наявних проблем, невирішених питань та перешкод.

Для визначення цих заходів розглянемо стан банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні

¹ Пашова С. М. Аналіз сучасного стану банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні та в Харківській області / С. М. Пашова // Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. 17–19 жовтня 2012 р. – Черкаси : ЧІБС УБС НБУ, 2012. – С. 179–181.

та, зокрема, Харківській області. Виходячи з даних офіційної статистики, головними джерелами фінансування інноваційної діяльності є кредити банків. Докризовий період характеризується зростанням рівня банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності (з 7,1 % від загального обсягу джерел фінансування у 2005 році до 33 % у 2 кв. 2008 року). Починаючи з 3 кв. 2008 р. відбувається різке зниження обсягів банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності з 4 045 млн грн до 941,6 млн грн у 2009 р. та до 626,1 млн грн у 2010 р. Ця ситуація обумовлена нестабільністю у фінансовій та економічній сферах України. Вона наклала негативний відбиток на розвиток пріоритетних галузей економіки та сприяла процесам уповільнення інноваційного розвитку України в цілому за рахунок таких чинників: функціонування банківської сфери виявилось паралізованим, довгострокове кредитування не застосовувалося, внутрішній попит на банківське інвестиційне кредитування був низьким, кредитні ресурси подорожчали, між обсягами довгострокових кредитів і депозитів спостерігався дисбаланс, прострочена заборгованість збільшилась тощо.

За 2011 рік рівень банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності збільшився до 44,2 % від загального обсягу джерел фінансування, тобто запроваджені заходи стабілізаційного характеру щодо економічної та банківської систем мали позитивний наслідок. Для визначення обсягів банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності дослідимо ці показники. З табл. 2.2.4 бачимо, що частка банківських ресурсів, спрямованих на інвестиційне кредитування інноваційної діяльності, є незначною й характеризується зростаючо-спадною тенденцією (максимальне значення в 2010 році – 73,1 %, мінімальне значення в 2006 році – 2,0 %). За даними офіційних джерел приріст обсягів інвестиційних кредитів у 2009–2010 роках мав від’ємне значення, а частка інвестиційного кредитування інноваційної діяльності, починаючи з 2008 року, зросла на 42,3 % у 2009 році та на 71,5 % у 2010 році порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Ця динаміка пов’язана з кризовими процесами в Україні (3 кв. 2008 р. – 1 кв. 2010 р.) і з перешкодами, притаманними банківському сектору.

Таблиця 2.2.4 – Обсяг банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності^{1, 2}

Рік	Банківські інвестиційні кредити, млн грн	Приріст, % (+/-)	Частка банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності	
			млн грн	%
2002	899	–	562,4	62,6
2003	1 978	↑100 %	688,4	34,8
2004	3 573	80,6 %	857,3	24,0
2005	13 392	↑100 %	410	3,1
2006	26 472	97,7 %	522,6	2,0
2007	16 005	-39,54	2000	12,5
2008	33 676	↑100 %	4045	12,0
2009	4 523	-86,57	941,6	20,8
2010	857	-81,05	626,1	73,1
2011	9 342	↑100 %	6340,9	67,9

Для визначення динаміки зміни рівня банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності у Харківській області та впливу на нього кризових процесів дослідимо показники цього виду кредитування, починаючи з 2005 року. Кризовий період розпочався із зниження банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності по всіх областях держави. В Харківській області на кінець року показник кредитування цього виду діяльності дорівнював 22,8 млн грн, що на 47,1 млн грн або на 67,4 % менше, ніж у 2007 році, а у 2009 р. – на 22,6 млн грн або на 99 % менше порівняно з 2008 роком. Період стабілізації характеризується збільшенням рівня банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності у Харківській області з 0,2 млн грн до 7,6 млн грн станом на кінець 2010 року та до 13,2 млн грн станом на кінець 2011 року, що на 97 % та на 50 % вище показника попередніх років відповідно³.

¹ Бюлетень НБУ. – 2004–2012. – № 1–12.

² Джерела фінансування інноваційної діяльності [Електронний ресурс] : Державний комітет статистики України. – Режим доступу: ukrstat.gov.ua.

³ Пашова С. М. Аналіз сучасного стану банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні та в Харківській області / С. М. Пашова // Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. 17–19 жовтня 2012 р. – Черкаси : ЧІБС УБС НБУ, 2012. – С. 179–181.

При дослідженні ролі банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності за галузями промисловості встановлено, що значна їх доля направлена на підтримку обробної промисловості: 98,6 % у докризовому періоді, 94,3 % у кризовому періоді та 99,5 % у період стабілізації (табл. 2.2.5).

У добувну промисловість було направлено 0,86 %, 4,2 % та 0 % відповідно. У галузь виробництва та розподілення електроенергії, газу та води – 0,51 %, 1,53 %, 0,55 % відповідно.

Таблиця 2.2.5 – Обсяги банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності галузей промисловості^{1,2}

Галузь	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Промисловість України	409,7	522,6	2000,7	4045	941,6	626,1
Добувна промисловість, в т. ч.:	–	4,1	18,7	134,2	47,2	–
– добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	–	4,1	18,7	134,2	47,2	–
Обробна промисловість, в т. ч.:	396,4	516,2	1971	3909,7	865,3	622,7
– виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	204,9	73,2	349,2	353,6	63,6	75,9
– легка промисловість в т. ч.:	7,8	1,8	30,5	34,1	–	–
текстильна промисловість та пошиття одягу	7,7	1,8	30,5	34,1	–	–
виробництво шкіри та шкіряного взуття	0,04	–	–	–	–	–
– оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	7,8	11,6	69,4	91,8	1,1	0,3
– целюлозно-паперова промисловість; видавничі справи	10,9	6,7	145,8	594,2	16,9	0,6
– виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	–	48	26	111,6	72,3	0,4
– хімічна та нафтохімічна промисловість, в т. ч.:	86,4	214,5	124,2	309	86,3	33,8
хімічне виробництво	46	85,1	21,6	171	80,7	2,3

¹ Інноваційна діяльність [Електронний ресурс] : Державне агентство України з інвестицій та розвитку. – Режим доступу: in.gov.ua.

² Наукова та інноваційна діяльність в Україні: статистичний збірник / К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. – С. 282.

Галузь	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
виробництво гумових та пластмасових виробів	40,3	129,4	102,6	138	5,6	31,5
– виробництво інших неметалевих мінеральних виробів	6,7	35,9	305,7	344,4	550,3	499,6
– металургія та оброблення металу	0,5	6,6	772,7	1735,4	47,3	1,9
– машинобудування в т. ч.:	68,5	115	125,1	324,4	27,4	10,2
виробництво машин та устаткування	10,2	8	69,8	34,7	2,2	7,4
виробництво електричного та електронного устаткування	56,9	104,9	36,5	99,4	11	2,4
виробництво транспортного устаткування	1,4	2	18,8	190,4	14,2	0,4
– інші галузі промисловості	–	2,8	22,4	11	–	–
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	13,3	2,3	11	1,1	29,1	3,4

На шляху розвитку банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні постає низка перешкод, ключовими з яких є: низький рівень довіри банків до підприємств-інноваторів, високі ризики реалізації інноваційних проєктів, значні строки окупності вкладених грошей. Зазначені перешкоди стримують розвиток банківського інвестиційного кредитування та негативно впливають на активізацію інноваційної діяльності в Україні. Для зменшення впливу наслідків кризи та активізації банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності першочерговим завданням постає вирішення цих проблем, недоліків, невирішених питань, серед яких ми виділяємо:

1. Висока вартість кредитних коштів, котра обумовлена надвисокими ставками за депозитами у зв'язку зі стратегією майже усіх банків, спрямованою на залучення заощаджень. Для стабілізації ситуації з відновлення банківського інвестиційного кредитування й акумуляції коштів на депозитних рахунках Національний банк України знизив облікову ставку з 12 % (15.06.2009 р.) до 9,5 % (08.06.2010 р.) і до 7,75 % (10.09.2010 р.). Це вплинуло на зниження ставки за кредитами з 20,9 % (2009 р.) до 15,7 %

(2010 р.) та, відповідно, на зниження ставки за депозитами з 14 % (2009 р.) до 10,3 % (2010 р.). В результаті стабілізаційних дій значення показників у 2011 році склало 16 % та 8,1 % відповідно (рис. 2.2.13).

Рисунок 2.2.13 – Динаміка середніх ставок за кредитами і депозитами

2. Низький попит на дорогі кредитні ресурси з боку підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, високі ризики інноваційних кредитів, які сприяють обмеженню пропозиції таких ресурсів.

3. Ресурсна база банків характеризується високою часткою короткострокових коштів.

4. Відсутність підтримки вітчизняних інвесторів, які зацікавлені в інноваційному піднесенні нашої держави, й розпорошеність ресурсів банків. У всьому світі йде політика концентрації капіталу. Так, у США за останні роки кількість банків скоротилась втричі, в Японії, Китаї, Індії діє не більше 4–5 великих банків. Українській банківській системі притаманна деконцентрація капіталу (з 175 банків тільки 26 мають власний капітал більше 1 000 млн грн), що фінансово не сприяє розвитку банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні¹ (табл. 2.2.6).

¹ Пашова С. М. Інвестиційне кредитування в умовах інноваційного розвитку України: проблеми та шляхи вирішення / С. М. Пашова // Всеукраїнський науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки». – 2012. – № 4. – С. 189–190.

Таблиця 2.2.6 – Сучасний стан банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні у 2011 р. в розрізі груп банків, млн грн

Власний капітал	Середній розмір власного капіталу на 1 банк	Всього інвестиційних кредитів	Доля інвестиційних кредитів у власному капіталі	Середній розмір інвестиційних кредитів на 1 банк	Вклад кожної з груп банків у розвиток інвестиційного кредитування	Рівень банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності
1	2	3	4	5	6	7
Група I (кількість банків у групі – 17)						
91 486,57	5 381,56	50 048,5	0,54	2 944,02	70 %	6,3 %
Група II (кількість банків у групі – 22)						
20 433,46	928,79	12 297,5	0,60	558,98	17 %	1,5 %
Група III (кількість банків у групі – 21)						
8 375,29	398,82	4 207,28	0,50	200,35	6 %	0,5 %
Група IV (кількість банків у групі – 115)						
17 429,79	151,56	5 046,82	0,29	43,89	7 %	0,6 %

Так, з таблиці видно вклад кожної з груп банків у розвиток інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні. Проблемаю номер один, є те, що банки 3 та 4 груп не в змозі забезпечити потреби крупних інноваційних підприємств і надати великий і довгостроковий кредит – не лише у зв'язку з браком довгострокових ресурсів, а й у зв'язку з нормативним обмеженням суми кредиту на одного позичальника. Максимально припустимий обсяг активних операцій з одним клієнтом, залежно від розміру власного капіталу банку, визначається за допомогою відношення сукупної заборгованості одного клієнта перед банком з отриманих кредитів, облікованих векселів і повної суми позабалансових зобов'язань (банківських гарантій, доручень тощо) до власного капіталу банку. При цьому одним позичальником вважаються «споріднені» компанії, компанії, що контролюються однією особою, фізична і юридична особи, де перша має значний вплив тощо. Згідно із чинними в Україні стандартами, норматив ризику на одного позичальника не повинен перевищувати 25 % власного капіталу банку. При цьому великим кредитом вважається сукупний обсяг кредитів, облікованих векселів і повної суми позабалансових зобов'язань (гарантій, доручень тощо) в розрахунку на одного позичальника або групу споріднених позичальників, який перевищує 10 % власного капіталу банку. Норматив великих кредитних ризиків визначає граничний розмір великих кредитів щодо власного капіталу банку. НБУ вимагає, щоб сукупний розмір великих кредитів не перевищував 8-кратний розмір власного капіталу банку. У разі порушення банками цього нормативу (у 2–3 рази) значно збільшуються вимоги щодо платоспроможності банку. Нормативи ризику на одного позичальника й великих кредитних ризиків стосовно інсайдерів встановлюють обмеження на проведення активних операцій із «спорідненими» з банком структурами. При цьому одному інсайдеру можна надавати кошти в сумі не більше 5 %, а іншому – не більше 40 % власного капіталу банку.

У сучасних умовах в Україні інноваційні проекти, які потребують банківського кредитування, складають у середньому 15–20 млн дол. США (в гривневому еквіваленті 120–160 млн

грн). Тобто для участі у кредитуванні великих проектів, а отже, і для можливості найприбутковішої роботи, банк повинен мати не менше 480–640 млн гривень власного капіталу. При цьому загальний обсяг різних значних проектів, які зможе кредитувати такий банк, складуть 3 840–5 120 млн грн¹.

Банки 1 та 2 груп, відрізняються від попередніх двох тим, що мають середній розмір власного капіталу на 1 банк у сумі 5 381,56 та 928,79 млн грн відповідно. Рівень ресурсів дозволяє кредитувати великі інвестиційні проекти. Основною проблемою цього рівня банків є те, що їм вигідніше вкладати кошти в короткострокове споживче кредитування, ніж у довгостроковий інвестиційний проект. Банки цього рівня обирають більш дохідний варіант (ставки за кредитами фізичних осіб – 23–27 %, ставки за кредитами юридичних осіб – 17–22 %). Таким чином, на сьогодні в Україні невірно розподілені пріоритети комерційних банків і державних інтересів. Йде націленість на прибутки, а не на економічний ефект для держави. Також банки цих рівнів не вважають ризик, який виникає при наданні таких масштабних кредитів, виправданим. Це пов'язано з нестабільністю економічних процесів у країні, коливанням курсів іноземної валюти, інфляційними процесами, впливом політичного життя на стабільність економіки й інше.

Визначивши вклад кожної групи банків у розвиток інвестиційного кредитування інноваційної діяльності, загалом можна зробити висновки про те, що в умовах сучасної економіки банківська система України вкрай низько використовує свій фінансовий потенціал. Наслідками цього є уповільнення інноваційної діяльності в нашій державі. Хоча за світовою статистикою рівень участі банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності коливається на рівні 10–13 %, в нашій державі цей показник коливається в межах 5–9 %. Проблема полягає в тому, що Україні притаманна розшарованість банківської системи. Зокрема, висока концентрація малих банків, які у зв'язку з

¹ Пашова С. М. Інвестиційне кредитування в умовах інноваційного розвитку України: проблеми та шляхи вирішення / С. М. Пашова // Всеукраїнський науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки». – 2012. – № 4. – С. 189–190.

нестачею вільних ресурсів не спроможні займатися інвестиційним кредитуванням, унеможлиблює їх участь у розвитку інноваційної діяльності. Ці висновки підтверджуються статистичними даними й розрахунками.

5. Високі ризики зростання обсягів проблемних кредитів у кризовий період (7,9 % у загальному обсязі кредитів) і період стабілізації (10,5 % у загальному обсязі кредитів), що зумовило втрату банками ресурсної бази, доходів, спричинило формування великих резервів, що унеможливило нарощення кредитів у інновації (кризовий період – 1,32 %, період стабілізації – 0,98 % у загальному обсязі кредитів у інвестиційну діяльність)¹. Свої втрати банки намагаються компенсувати за рахунок підвищення сукупної вартості кредиту.

6. Антикризова стратегія «виживання» банків: підтримка ліквідності навіть за рахунок прибутковості.

7. Перешкоди, пов'язані з недосконалістю методів запобігання кризам, слабкими антикризовими заходами, недостатнім моніторингом системних ризиків, неможливістю ідентифікації макропруденційних ризиків, відсутністю високоякісних глобальних уніфікованих стандартів бухгалтерської звітності, відсутність моделі мегарегулятора² (як у Великобританії, Німеччині, Швейцарії, Японії) котра повинна діяти на основі чинного банківського регулювання і нагляду, які здійснює НБУ.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи проведене дослідження, можна підкреслити, що на сучасному етапі банківське інвестиційне кредитування має ряд перешкод, що чинять негативний вплив на активізацію інноваційної діяльності в Україні.

Обґрунтовані перешкоди на шляху розвитку сучасного банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні потребують термінового вирішення шляхом впровадження дієвих заходів стабілізаційного характеру. Так, відпо-

¹ Пашова С. М. Оцінка сучасного стану інноваційно-інвестиційної моделі розвитку кредитування в Україні / С. М. Пашова // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – К., 2011. – № 2 (11). – С. 116–121.

² Там же.

відно до матеріалів засідання «круглого столу» на тему «Інноваційна модель розвитку економіки України: пріоритети й шляхи реалізації», були визначені напрями формування сучасного інструментарію державної політики, спрямованої на стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності, а саме:

- звільнити від оподаткування кошти комерційних банків, страхових компаній, пенсійних фондів і інших фінансових установ, які інвестуються в підприємства реального сектора економіки з метою створення промислово-фінансових груп, а також окремі інвестиційні й інноваційні проекти;

- диференціювати ставки податку на прибуток комерційних банків, залежно від напрямів використання ресурсів, шляхом зниження їх у разі довгострокового кредитування високотехнологічних проектів і підвищення в разі вкладання ресурсів у високоприбуткові операції фінансового ринку;

- запровадити пільгове оподаткування прибутків від страхування інноваційних підприємств (шляхом внесення відповідних змін до Податкового кодексу України);

- мобілізувати й концентрувати наявні інвестиційні ресурси, підвищити ефективність їхнього розподілу й використання для структурної перебудови економіки, залучити зовнішнє кредитування й іноземні інвестиції;

- послабити домінуючу роль валютного каналу в емісійному механізмі на користь підвищення дієвості процентної політики. Ключовим завданням має стати забезпечення позитивних значень реальної ставки відсотка як головного фактора інвестиційного проектування й здійснення інвестицій суб'єктами господарювання. Водночас дифузія інновацій у традиційні сектори економіки потребує продовження процесу зниження кредитних ставок комерційних банків з метою виходу на рівень реальної ставки, прийнятний для підприємств цих секторів, які мають значно нижчий рівень прибутковості, заохочення їх до інноваційних інвестицій.

Таким чином, для посилення ролі банківської системи у інвестиційному забезпеченні й обслуговуванні інноваційної діяльності необхідно:

- прискорити капіталізацію банків шляхом поліпшення умов інвестування в банківську систему;
- ввести податкові пільги на інвестиції в банківський капітал;
- лібералізувати доступ іноземного банківського капіталу на фінансовий ринок України;
- створити мережу спеціалізованих банків – іпотечних, земельних, житлового кредитування, обслуговування малого й середнього бізнесу тощо. Як свідчить практика, для впровадження досвіду кредитування інноваційної діяльності банки повинні володіти дешевими ресурсами, які перерозподіляються від імені держави. За таких обставин, актуальним є створення спеціалізованих інвестиційних банків на основі державних ресурсів, але за принципом роботи комерційних;
- підвищити частку «довгих грошей» у структурі банківських ресурсів за рахунок активізації механізмів довгострокового рефінансування, створення привабливіших умов для довгострокових депозитних вкладів населення;
- удосконалити систему страхування банківського інвестиційного кредитування й страхування інноваційної діяльності;
- здійснити розбудову інститутів банківського довгострокового кредитування, насамперед, ввести в дію Державний банк реконструкції й розвитку, який здійснюватиме довгострокову кредитну підтримку інвестиційних і інноваційних проєктів, пов'язаних із структурною перебудовою й модернізацією промисловості.

Це сприятиме організації запозичень на світових фінансових ринках для кредитування інвестиційних і інноваційних проєктів в Україні й наданню державних гарантій за такими позиками; наданню кредитів під інноваційні проєкти, включаючи конкурсний відбір проєктів, їхню експертизу, кредитування затрат по реалізації проєкту, фінансовий супровід проєкту й погашення кредиту; інституціалізації процесів управління коштами, які залишаються в розпорядженні підприємств у результаті дії податкових стимулів щодо інвестицій (детальніше про це зазначено вище); упровадженню інструментів заохочення децентралізова-

ного кредитування інноваційної діяльності підприємств, зокрема: гнучких форм поєднання капіталів комерційних банків і підприємств через створення пайових інвестиційних фондів з метою акумуляції капіталу для реалізації інноваційних проектів; державної системи страхування ризиків інноваційної діяльності, зокрема – спеціально створеною державною чи державно-приватною страховою компанією; механізму державного страхування інноваційних кредитів, у тому числі кредитів, виданих малим підприємствам, що розробляють і впроваджують інноваційну високотехнологічну продукцію і діяльність яких пов'язана зі значним інвестиційним ризиком; створенню державної венчурної компанії, що мала б законодавчо закріплене право здійснювати пільгове кредитування підприємств-інноваторів, у тому числі – через відповідні відділення в регіонах.

ЧАСТИНА 3. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ: СЕКТОР НЕФІНАНСОВИХ КОРПОРАЦІЙ

РОЗДІЛ 1. СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

3.1.1. Фінансова безпека держави у контексті економічного зростання

Згідно з аналізом методик оцінки кредитних рейтингів рейтинговими агентствами Moody's, Fitch Ratings, Standard & Poor's, можна виділити чотири сфери оцінки фінансової безпеки держави: економічна стійкість, інституційна стійкість, фінансова стійкість уряду, чутливість щодо ризику. Перші дві категорії дозволяють оцінити здатність країни протистояти кризам та іншого роду потрясінням. Саме на основі комбінованого аналізу економічної та інституційної стійкості можна оцінити ступінь гнучкості і економічний стан країни. Основними показниками економічної стійкості країни є: ВВП на душу населення, який вважається найбільш вагомим показником, тому що відображає здатність держави протистояти кризовим ситуаціям; диверсифікація і розмір економіки; довгострокові тенденції та стратегічні плани. Фактори, що відображають інституціональну стійкість, представлені у вигляді: верховенства закону, управління, прозорості; та відображають надійність інститутів і ступінь політичної передбачуваність. Значимість цих факторів не можна недооцінювати, тому у багатьох сучасних дослідженнях зазначено (наприклад, К. Дуглас¹, Д. Норт²), що саме якість інституцій впливає на нерівність рівня доходів серед країн за допомогою впливу на ефективність засобів виробництва.

На основі даних щодо фінансової стійкості уряду і чутливості до ризику рейтингові агентства оцінюють фінансову надійність держави. Основна увага приділяється аналізу боргового наван-

¹ Douglass C. North. Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction // World Development, 1989, vol. 17, no. 9, p. 1319–1332.

² Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М. : Фонд экономической книги «НАЧАЛА». – 1997. – 180 с.

таження по відношенню до можливості мобілізації ресурсів урядом. Також оцінюється ступінь ризику непогашення боргу, враховуючи фінансову, економічну і політичну складові. При цьому важливим є не просто статистичні показники боргу, а те, чи зможе держава його обслуговувати, враховуючи які ще додаткові витрати вона несе. Також важливими чинниками є фактори платіжного балансу, що накладають певні обмеження щодо зовнішньої валютної ліквідності, у зв'язку з тим, що в більшості випадків зовнішні запозичення здійснюються в твердій іноземній валюті, а нестабільність курсу національної валюти знижує загальну кредитоспроможність країни.

Кожен показник оцінюється на основі комплексної рейтингової оцінки за п'ятибальною шкалою (дуже високий, високий, помірний, низький, дуже низький). Потім, для узагальнення результатів, показники зводяться попарно в матрицю і оцінюються на основі їх взаємодії (див. рис. 3.1.1).

Оцінка гнучкості		Інституційна стійкість				
		Дуже низька	Низька	Помірна	Висока	Дуже висока
Економічна стійкість	Дуже висока					
	Висока					
	Помірна					
	Низька					
	Дуже низька					
Економічна гнучкість						
Дуже низька		Низька		Помірна		Висока
						Дуже висока

Рисунок 3.1.1 – Комбінована оцінка якості інститутів та економічної стійкості

Для більшості країн особливо важливим елементом аналізу є саме динаміка платіжного балансу як фактор, що відображає ціновий ефект, а для країн, слабо інтегрованих в міжнародні ринки капіталу, або тих, що можуть втратити такий доступ, на перше місце стає фактор дефіциту платіжного балансу і, відповідно, фактори зовнішньої ліквідності.

При оцінці фінансової безпеки держави на перше місце стає не обсяг боргу і не його відношення до ВВП, а те, який рівень

дискомфорту виникає для країни в процесі його погашення, тобто відношення боргу до доходів. Також оцінюється динаміка заборгованості та структура боргу, з урахуванням диференціації за видами кредитів, термінами, умовами, з виділенням найбільш небезпечних боргів, що характеризуються відсутністю гранулярності. Імпліцитні та умовні зобов'язання враховуються тільки за умови їх трансформації в реальний борг.

Можливість використання активів держави та резервів центральних банків для погашення боргу позитивно впливають на фінансову безпеку тільки тих країн, які мають низький кредитний рейтинг. Для країн з високим кредитним рейтингом використання такого роду засобів для погашення боргів призводить до зниження кредитоспроможності країни, тому зменшує сукупний баланс.

Оцінка адаптаційних здібностей уряду в більшості випадків проводиться за допомогою розрахунку відношення податкових надходжень і рівня покриття боргу. При цьому співвідношення $\text{Дохід} / \text{ВВП}$ може відображати високу кредитоспроможність країни як результат можливості збільшення податкових надходжень, так і низьку кредитоспроможність – велику частку тіньового сектора. Також один і той же показник може свідчити про зміцнення кредитоспроможності за допомогою резервування великої частки доходів населення державою, так і про стримування економічного зростання через посилення податкового тиску.

Аналіз платіжного балансу дозволяє оцінити фактори, що впливають на здатність держави генерувати запаси твердої валюти, враховуючи також обмеження, не пов'язані з діяльністю уряду, як, наприклад, хронічний дефіцит рахунків поточних операцій.

Чутливість країни до ризику несприятливих подій спирається на аналіз середовища, в якому держава функціонує, і дозволяє прогнозувати силу впливу того чи іншого фактора на фінансову безпеку держави в цілому. Тобто допомагає виявити реальні загрози, здатні завдати істотної шкоди безпеці країни. Дані фактори найчастіше не мають істотного впливу на оцінку фінансової безпеки країни і оцінюються лише для країн, які знаходяться у переддефолтній стані.

На рис. 3.1.2 представлена оцінка фінансової надійності з урахуванням фінансової стійкості уряду і здатності країни протистояти ризику несприятливих подій.

Оцінка фінансової надійності		Чутливість країни до ризику несприятливих подій				
		Дуже низька	Низька	Помірна	Висока	Дуже висока
Фінансова стійкість уряду	Дуже висока					
	Висока					
	Помірна					
	Низька					
	Дуже низька					
Фінансова надійність						
Дуже низька		Низька	Помірна	Висока	Дуже висока	

Рисунок 3.1.2 – Комбінована оцінка фінансової стійкості уряду в контексті його здатності протистояти ризикам

У табл. 3.1.1 представлена порівняльна характеристика факторів, які впливають на фінансову безпеку держави.

На рис. 3.1.3 наведено «рейтингову дорожню карту» оцінки суверенного рейтингу, при цьому остаточний рейтинг присвоюється в дорадчому порядку, на основі порівняння держав з аналогічними результатами та з урахуванням виняткових ризиків.

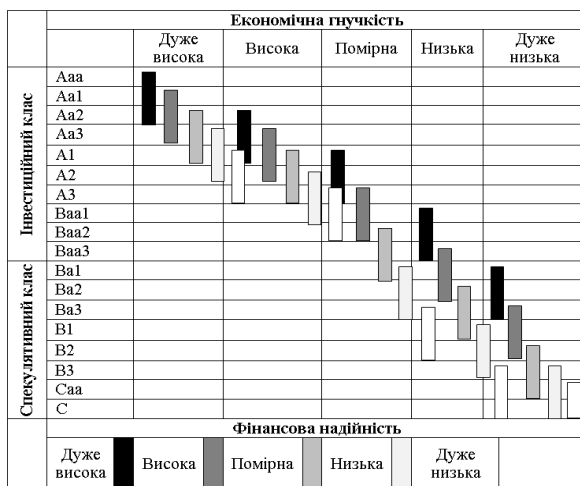

Рисунок 3.1.3 – «Рейтингова дорожня карта»

Таблиця 3.1.1 – Фактори фінансової безпеки сектору державних фінансів

	Показник	Особливості показника	Залежність	Спосіб оцінки
Економічна стійкість	ВВП на душу населення, скоригований за паритетом купівельної спроможності	Є найбільш важливим параметром оцінки, який дозволяє проаналізувати рівень багатства країни і її продуктивність	Високий рівень кореляції з ризиком дефолту	Не є жорстким і розглядається в динаміці і по відношенню до інших країн, використовується для порядкового ранжирування
	Рівень диверсифікації економіки (масштаб економіки)	Визначається по довгостроковій волатильності номінального обсягу виробництва	Дозволяє уникнути циклічного впливу і впливу зміни загальної кон'юнктури	
	Довгострокова економічна гнучкість	Обсяг інвестицій в людський капітал Рівень інноваційного розвитку Входження до складу інтегрованих економічних зон («гало-ефект» Євросоюзу, НАФТА, тощо)	Дозволяє компенсувати негативний ефект від економічних криз	Згідно оцінки Всесвітнім економічним форумом в «Звіті по глобальній конкурентоспроможності»
Інституційна стійкість	Верховенство закону	Оцінка не залежить від типу політичного режиму, а ґрунтується на аналізі законності прийнятих рішень (дотримання прав власності і т. д.)	Сильний взаємозв'язок з факторами економічної стійкості країни	Згідно оцінки СБ індексів верховенства закону (Rule of Law)
	Ефективність уряду	Оцінюється ефективність і передбачуваність дій уряду	Високий рівень політичного консенсусу дозволяє прискорити адаптацію до мінливих зовнішніх умов	Згідно оцінки СБ ефективності уряду (Government Effectiveness Index)
	Прозорість	Оцінюється рівень політичної прозорості та ступінь узгодженості політичних цілей		
Фінансова стійкість уряду	Урядовий баланс	1. Борг / ВВП 2. Борг / Дохід	Придбання валютних резервів для погашення боргу в обмін на національну валюту знизить загальний обсяг боргу, а за рахунок кредитування ЦБ – не змінить його загальну суму	Велика вагова частка припадає на показник Борг / Дохід

Продовж. табл. 3.1.1

	Показник	Особливості показника	Залежність	Спосіб оцінки
Фінансова стійкість уряду	Урядовий баланс	Оцінка стійкості урядового балансу: 1. МЗ / ВВП 2. Сукупність банківських балансів і ліквідних фінансових інструментів / ВВП	Яким чином генеруються кошти, що йдуть на погашення боргів. Показник Дохід / ВВП вимагає детального аналізу, оскільки може мати двосторонній вплив	Оцінюється здатність держави генерувати кошти для оплати боргу.
		Умовні та імпліцитні зобов'язання (ризик виникнення витрат, пов'язаних з підтримкою банківського сектора, зобов'язання, що підлягають погашенню у віддаленій перспективі)	Беруться до уваги лише в тій мірі, в якій можна оцінити їх вплив на міжнародну валютну ліквідність країни	
	Платіжний баланс	1. Динаміка платіжного балансу 2. Дефіцит платіжного балансу 3. Дефіцит рахунку поточних операцій. 4. Борг / Експорт 5. Індикатори зовнішньої ліквідності на підставі золотовалютних резервів	Ризик, пов'язаний з падінням обмінного курсу і, відповідно, збільшенням вартості погашення боргу, в особливості при обмеженому доступі до ринку іноземної валюти. Дефіцит рахунку поточних операцій призводить до зниження курсу національної валюти і скорочення золотовалютних резервів	
Чутливість до ризику	Фінанси	Спекулятивні кризи Циклічні кризи		Експертна оцінка
	Економіка	Наслідки природних катаклізмів		
	Політика	Війни Політичні заворушення Зміни режимів		

У табл. 3.1.2 наведена методика ВСА рейтингового агентства Moody's. Згідно даної методики, кожен показник має певну вагу, а сам рейтинг визначається як сума вагових коефіцієнтів, помножених на відповідний показник.

Таблиця 3.1.2 – Вагові коефіцієнти, які використовуються у скоринговій карті ВСА агентства Moody's

Фактори для місцевих і регіональних адміністрацій	Промислово розвинені країни:		Країни, що розвиваються:	
	Вага	Вага суб-факторів	Вага	Вага суб-факторів
1	2	3	4	5
Операційне середовище	50,0 %		60,0 %	
ВВП на душу населення (дол. США, ППС)		50,0 %		50,0 %
Волатильність ВВП		25,0 %		25,0 %
Індекс ефективності уряду		25,0 %		25,0 %
Інституційне середовище	10,0 %		10,0 %	
Передбачуваність, стабільність, відповідність потребам		50,0 %		50,0 %
Бюджетна гнучкість (власні джерела доходів)		16,7 %		16,7 %
Бюджетна гнучкість (витрати)		16,7 %		16,7 %
Адекватність бюджетної політики (масштаби запозичень)		16,6 %		16,6 %
Фінансова позиція і результати	10,0 %		7,5 %	
Процентні платежі / поточні доходи (%)		25,0 %		25,0 %
Профіцит (Дефіцит) бюджету / Загальні доходи (%)		25,0 %		25,0 %
Валовий поточний баланс / поточні доходи (%)		25,0 %		25,0 %
Чистий оборотний капітал / сукупні витрати (%)		25,0 %		25,0 %
Характеристики заборгованості	10,0 %		7,5 %	
Чистий прямий і непрямий борг / Поточні доходи (%)		50,0 %		50,0 %
Короткостроковий прямий борг / Прямий борг (%)		25,0 %		25,0 %
(Чистий прямий і непрямий борг / Поточні доходи (%)) – 4-річний тренд		25,0 %		25,0 %

Продовж. табл. 3.1.2

1	2	3	4	5
Фактори керівництва та управління	10,0 %		7,5 %	
Управління фінансами		40,0 %		40,0 %
Управління інвестиціями та боргом		20,0 %		20,0 %
Інформаційна прозорість та розкриття даних (А)		15,0 %		15,0 %
Інформаційна прозорість та розкриття даних (В)		15,0 %		15,0 %
Інституційний потенціал		10,0 %		10,0 %
Основні економічні показники	10,0 %		7,5 %	
ВВП на душу населення (дол. США, ППС), розрахунки		100,0 %		100,0 %

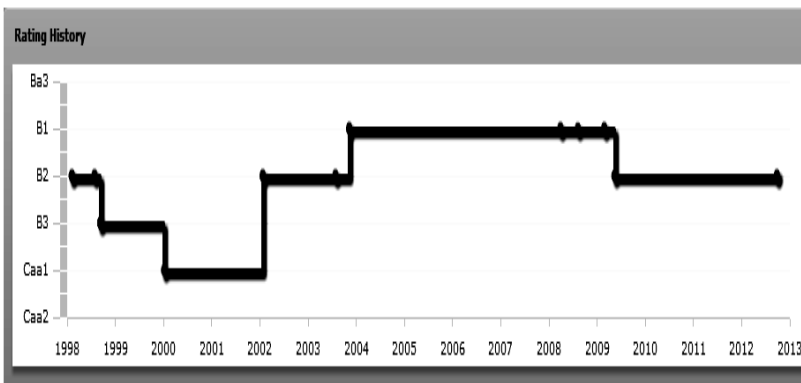

Рисунок 3.1.4 – Кредитний рейтинг України за оцінками рейтингового агентства Moody's

Ще одним підходом, який дозволяє визначити рівень фінансової безпеки, є національні методики оцінки фінансової безпеки, що базуються на методологічних підходах загальної економічної безпеки країни.

Стан і перспективи розвитку економіки України на сучасному етапі вимагають детального аналізу. Це пов'язано з необхідністю оцінки стійкості розвитку в контексті забезпечення фінансової безпеки сектору державних фінансів. Для проведення такої оцінки актуальним є аналіз макроекономічних показників

в розрізі методики розрахунку рівня макроекономічної безпеки України, яка розроблена Міністерством економічного розвитку і торгівлі України¹.

Згідно даної методики, економічна безпека держави визначається таким станом національної економіки, який дає можливість зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і дозволяє задовольняти потреби людини, сім'ї, суспільства і держави в цілому. Схоже трактування поняття економічної безпеки наводиться О. Г. Білорус², що дозволило йому виділити три основні фактори: економічну незалежність, стійкість і стабільність національної економіки, здатність до саморозвитку і прогресу. А також дозволило визначити основні індикатори економічної безпеки країни: обсяг ВВП, темп зростання ВВП, обсяг ВВП на душу населення, індекс диференціації доходів, рівень безробіття, темп зростання промислового виробництва, сальдо експорту-імпорту, рівень інфляції, коефіцієнт природного приросту населення³.

Складність оцінки економічної безпеки держави виникає через наявність різних підходів щодо вибору індикаторів для інтегральної оцінки безпеки. Так, згідно з методикою, запропонованою Інститутом економіки РАН, використовується 15 індикаторів, які характеризуються найвищим рівнем чутливості і дозволяють попереджати про виникнення кризових явищ в економіці. У методиці, розробленої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, представлено 117 показників, які поділено на 10 груп індикаторів⁴: макроекономічна безпека, фінансова безпека, зовнішньоекономічна безпека, інвестиційна безпека, науково-технологічна безпека, енергетична безпека, соціальна безпека, демографічна безпека, продовольча безпека, виробнича безпека.

¹ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджено Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60. <http://me.kmu.gov.ua>

² Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О. Г. Білорус, Д. Р. Лук'яненко та ін.; керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2002. – 789 с.

³ Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О. Г. Білорус, Д. Р. Лук'яненко та ін.; керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2002. – 789 с.

⁴ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджено Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60. <http://me.kmu.gov.ua>

У табл. 3.1.3 наведено порівняння концепцій оцінки економічної безпеки різних науковців, а також надано критерії показників згідно з національною концепцією економічної безпеки.

Таблиця 3.1.3 – Порівняння концепцій оцінки економічної безпеки

	Концепція економічної безпеки України ¹	Сухо- рук А. ²	Глазьев С. ³	Безугло- ва М. ⁴	Срібний В.	Мааст- рихтські критерії
1	2	3	4	5	6	7
Обсяг ВВП на душу населення від середнього по «Великий сімці» (Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Великобританія, США)	50 %		75 %		50 %	
Обсяг ВВП на душу населення від середньосвітового рівня	100 %		100 %			
Частка в промисловому виробництві переробної промисловості	70 %		70 %		70 %	
Частка в промисловому виробництві машинобудування	20 %		20 %			
Обсяг капітальних інвестицій, % до ВВП	25 %		25 %	25 %	25 %	не більше 1,5 %, ніж у середньому по трьом найкращим ЄС
Витрати на наукові дослідження, % до ВВП	2 %		2 %		2 %	

¹ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджено Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60. <http://me.kmu.gov.ua>

² Сухоруков А. І. Проблеми фінансової безпеки України / А. І. Сухоруков : монографія ; передмова акад. НАН України С. І. Пирожкова. – К. : НІМБП. – 2004. – 117 с.

³ Илларионов А. Критерии экономической безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iewa.ru/article/publ/vopr/1998_10.pdf

⁴ Безуглова М. А. Современные проблемы финансовой безопасности России // Изв. Иркутской гос. экон. акад. – 2008. – № 6 (62). – С. 28–32 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.izvestia.iewa.ru/pdf.asp?id=4810> (24.01.11).

1	2	3	4	5	6	7
Рівень безробіття (за даними МВФ)	7 %		7 %	5 %–8 %	7 %	
Рівень інфляції	20 %	5 %	20 %	25 %		
Обсяг зовнішнього державного боргу, % до ВВП	25 %	30 %	25 %	30 %		
Валовий зовнішній борг, на кінець періоду, % до ВВП						60 %
Державний і гарантований державою внутрішній борг, % до ВВП	30 %	10 %		30 %		
Дефіцит бюджету, % до ВВП	5 %	1 %	5 %	3 %	4 %–5 %	3 %
Грошова маса (M2), % до ВВП	50 %	50 %	50 %	50 %	50 %	
Тривалість життя населення, років	70		70		70	
Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 000 населення)	5 000		5 000			
Частка населення, доходи котрої нижчі за прожитковий мінімум	7 %		7 %	7 %–10 %	7 %	
Співвідношення доходів 10 % найбільш і 10 % найменш забезпеченого населення, разів	8		8	8	10	
Співвідношення рівня мінімальної та середньої заробітної плати, %					60 %	

Д. Портосо і А. Фаріна у своєму дослідженні статистичних індикаторів фінансових криз¹, аналізуючи 26 країн, які зазнали,

¹ Portoso G., Farina A. Some statistical indicators of financial crises: Evaluation of the capability to issue early warnings. – P. 537–540.

принаймні, по одній фінансовій кризі з початку 70-х років, змогли виділити 24 показника, що здійснюють істотний вплив і є індикаторами структурних змін системи.

У табл. 3.1.4 представлені індикатори фінансової безпеки з урахуванням ендогенних і екзогенних факторів, а також розрахована ймовірність виникнення криз по кожному показнику. Розрахунок інтегрального показника економічної безпеки в різних дослідженнях представлений по-різному. Так, наприклад, інтегральний показник економічної безпеки в роботах Татаркіна А. І.¹ розраховується на основі методу суми балів, де за трибальною системою відбувається ранжування регіонів згідно з імовірністю виникнення кризи.

Таблиця 3.1.4 – Індикатори фінансової безпеки країни згідно підходу Д. Портосо і А. Фаріна

Показники	Кількість криз	Критичні області	Ставлення шум – сигнал					Імовірність виникнення кризи
			Загальне	Латинська Америка	Африка і Близький Схід	Азія	Центральна та Східна Європа	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Реальний обмінний курс	91	0,10	0,33	0,28	0,14	0,35	3,46	0,47
Сальдо рахунку поточних операцій	49	0,12	0,35	0,42	0,09	0,60	0,48	0,44
Золотовалютні резерви	75	0,10	0,42	0,40	1,08	0,41	0,20	0,37
M2/золотовалютні резерви	71	0,14	0,47	0,32	0,84	0,71	0,14	0,37
Іноземний борг / експорт	83	0,10	0,62	0,51	0,25	1,46	0,80	0,33
Реальна процентна ставка	61	0,10	0,71	1,06	0,66	0,44	1,18	0,32
Експорт	75	0,10	0,72	0,49	1,26	0,75	0,83	0,25

¹ Татаркин А. И. и др. Экономическая безопасность региона: единство теории, методологии исследования и практики. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 240 с.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Родовища промислового значення	63	0,11	0,74	0,68	0,78	0,82	0,94	0,27
Дефіцит бюджету / ВВП	49	0,18	0,77	1,68	0,54	1,45	0,37	0,29
Множник М2 (нижня межа)	69	0,19	0,77	0,71	1,06	0,67	1,31	0,26
Фондовий індекс	47	0,19	0,81	0,64	0,93	0,84	1,03	0,25
Крива прибутковості США	45	0,13	0,82	0,89	0,69	1,69	0,31	0,27
Імпорт (нижня межа)	95	0,20	0,84	0,68	0,80	1,02	1,78	0,25
Множник М2 (верхня межа)	69	0,14	0,86	0,60	0,92	1,41	1,66	0,24
Випуск продукції в США	95	0,13	0,89	0,70	0,92	1,26	1,18	0,24
Випуск продукції	51	0,19	0,97	0,97	0,79	0,83	1,84	0,25
Імпорт (верхня межа)	95	0,10	0,99	1,33	0,64	1,01	0,61	0,23
Диференціальна реальна процентна ставка	61	0,20	1,02	1,27	1,00	0,75	1,37	0,25
Ціна на нафту	95	0,14	1,06	1,49	0,80	0,70	1,40	0,19
Процентна ставка в США	95	0,20	1,10	1,40	0,85	0,94	0,44	0,21
Прогноз ВВП в США	95	0,20	1,20	1,03	1,32	1,48	1,31	0,17
Коефіцієнт співвідношення кредитів до депозитів	43	0,12	1,34	1,60	1,14	1,50	0,99	0,16
Індекс облігацій ринків, що розвиваються	29	0,17	1,47	1,04	4,17	2,36	1,28	0,18
Morgan Stanley Capital International World	43	0,20	1,54	1,13	1,59	2,05	1,86	0,16

У табл. 1.5 проведено розрахунок динаміки фактичного значення кожного показника з метою порівняння їх значень з граничними значеннями.

На рис. 3.1.5 графічно відображено співвідношення фактичних і порогових значень, при цьому безпечні зони (позитивні значення) знаходяться праворуч від осі, а небезпечні зони (негативні значення) – зліва. В залежності від ступеня впливу, той чи інший маркер більший або менший.

Таблиця 3.1.5 – Показники економічної безпеки України

		1998		2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011	
	Порогові значення, %	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень	Фактичний стан в Україні, %	Співвідношення фактичного і порогового значень
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Обсяг валового внутрішнього продукту, від середнього по «Сімці» (Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Великобританія, США) на душу населення	50	11,0	0,22	15,7	0,31	16,7	0,33	17,7	0,35	18,4	0,37	16,6	0,33	16,9	0,34	17,7	0,35
Обсяг ВВП, від середньсвітового рівня, на душу населення	100	45,8	0,46	63,1	0,63	65,8	0,66	68,4	0,68	69,2	0,69	60,8	0,61	61,3	0,61	63,9	0,64
Доля в промисловому виробництві переробної промисловості	70	62,1	0,89	75,8	1,08	73,5	1,05	73,9	1,06	72,9	1,04	69,3	0,99	68,6	0,98	69,8	1,00
Доля в промисловому виробництві машинобудування	20	12,4	0,62	12,7	0,64	12,5	0,62	13,7	0,69	13,3	0,66	10,6	0,53	10,9	0,55	11,8	0,59

Продовж. табл. 3.1.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Обсяги капітальних інвестицій, % до ВВП	25	13,4	0,54	25,2	1,01	27,4	1,10	30,9	1,24	28,7	1,15	21,1	0,84	17,3	0,69	13,9	0,55
Витрати на наукові дослідження, % до ВВП	2	1,2	0,60	1,0	0,50	0,9	0,47	0,9	0,43	0,8	0,42	0,9	0,43	0,8	0,41	0,7	0,36
Рівень безробіття (за даними МВФ)	10	11,3	1,13	7,2	0,72	6,8	0,68	6,4	0,64	6,4	0,64	8,8	0,88	8,1	0,81	7,8	0,78
Рівень інфляції	7	10,5	1,51	13,5	1,94	9,1	1,29	12,8	1,83	25,2	3,60	15,9	2,27	9,4	1,34	9,3	1,33
Валовий зовнішній борг, на кінець періоду у % до ВВП	25	25,0	1,00	45,9	1,84	50,6	2,02	56,0	2,24	55,9	2,24	88,3	3,53	88,5	3,54	84,1	3,36
Валовий державний борг, у % до ВВП	55	48,1	0,88	17,7	0,32	14,8	0,27	12,3	0,22	20,5	0,37	35,4	0,64	40,1	0,73	39,3	0,72
Державний та гарантований державою внутрішній борг, % до ВВП	30	14,0	0,47	4,3	0,14	3,1	0,10	2,6	0,09	4,9	0,16	11,5	0,38	14,2	0,47	28,7	0,96
Дефіцит бюджету, % до ВВП	3	2,2	0,73	1,8	0,60	0,7	0,23	1,4	0,47	1,3	0,43	3,9	1,30	5,9	1,97	0,9	0,30
Грошова маса (М2), % до ВВП	50	11,2	0,22	43,8	0,88	47,7	0,95	54,3	1,09	54,1	1,08	53,1	1,06	54,5	1,09	н/д	н/д
Тривалість життя населення, років	70	68,3	0,98	67,5	0,96	67,5	0,96	67,6	0,97	67,7	0,97	67,9	0,97	68,2	0,97	68,5	0,98
Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 000 населення)	5 000	5 800	1,16	1044	0,21	916	0,18	878	0,18	845	0,17	956	0,19	1104	0,22	н/д	н/д
Співвідношення рівня мінімальної та середньої заробітної плати, %	60	н/д	н/д	41,2	0,69	38,4	0,64	34,0	0,57	33,5	0,56	39,0	0,65	41,2	0,69	36,7	0,61

Продовж. табл. 3.1.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Квінтільний коефіцієнт фондів – співвідношення сумарних доходів 20 % найбільш та 20 % найменш забезпеченого населення	4	н/д	н/д	4,6	1,15	4,7	1,18	3,6	0,90	3,8	0,95	3,7	0,93	3,6	0,90	н/д	н/д

Примітка. Показники 1,2,5,7,8,9 та 14 розраховано на підставі даних МВФ : <http://www.imf.org>

Показники 3,4,6,10,11,12,15 розраховано на підставі даних ДКС, МФУ та МЕУ :

<http://ukrstat.gov.ua/>,<http://www.minfin.gov.ua>,<http://www.me.gov.ua>

Показники 16, 17 розраховано на підставі даних МОЗ та МСП :

http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=34940,<http://www.moz.gov.ua>

Показник 13 розраховано на підставі даних річного звіту НБУ : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=85057

Показники 1,2,5,7,8,14 за 2011 рік надано згідно з прогнозами МВФ.

Показники 3,4,12 за 2011 рік наведено за січень-серпень.

Показник 6 за 2011 рік наведено за січень-червень.

Показники 9, 11 за 2011 рік наведено на кінець першого кварталу.

Показник 16 за 2011 рік наведено на кінець вересня.

Порогові значення для показників наведено з Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України (затверджено наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р.).

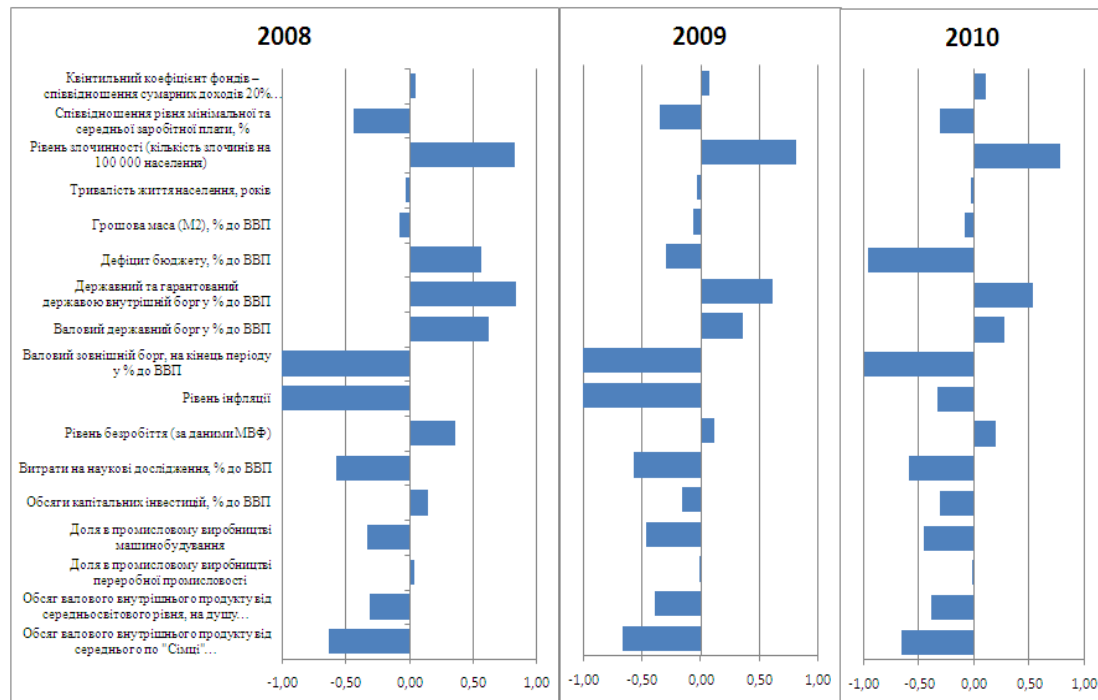

Рисунок 3.1.5 – Співвідношення фактичних і порогових значень показники економічної безпеки України 2008–2010 рр.

У табл. 3.1.5 представлено розрахунок однофакторних моделей залежності середнього рівня кредитного рейтингу країн та незалежних змінних (див. формулу 3.1.1). Середній рівень кредитного рейтингу розраховано для 80 країн, як середнє значення суверенного рейтингу, який присвоюється рейтинговими агентствами. Рейтингові шкали, які використовуються рейтинговими агентствами, переведені в 22 бальну шкалу, відповідно до ступеню збільшення ризиків, тобто чим вище значення рейтингу, тим вище рівень ризиків.

$$Y = b_0 + b_1 \cdot X_1, \quad (3.1.1)$$

де Y – середній рівень кредитного рейтингу країни;

X_1 – незалежна змінна.

73 показника були обрані на основі вищезазначених підходів і методик з метою виявлення істотних змінних і побудови адекватної моделі оцінки фінансової безпеки сектору державних фінансів.

Показники в таблиці розміщені, виходячи з величини коефіцієнта кореляції, що дозволяє виділити групу показників, в яких дана залежність істотна. Саме у 4 стовпці представлено цей коефіцієнт – багатовимірний коефіцієнт кореляції (множинний R), що визначає силу лінійної залежності, яка існує між двома змінними у випадку з однофакторної моделі регресії або яка характеризує кореляцію між залежною змінною Y і прогнозом Y для багатовимірних моделей регресії.

У аналізованих даних про показники, для яких вдалося побудувати модель регресії (43 показника), коефіцієнти кореляції мають як від'ємне значення, що свідчить про зворотну кореляційну залежність, так і додатне, що свідчить про пряму силу впливу. Тобто, при від'ємному значенні коефіцієнту кореляції збільшення показника призводить до збільшення рівня ризиків і навпаки.

У стовпці 3 наведено кількість країн, які приймали участь у побудові моделі. Дана кількість залежить, по-перше, від наявності статистичної інформації по цим країнам, по-друге, від того, чи виконуються дані вимоги до моделі.

Коефіцієнт детермінації (R_2), розрахований в стовпці 5, відображає частку мінливості Y , яку можна пояснити за допомогою

аналізу даних мінливості (різниці значень) незалежної змінної Y . Для аналізованих даних, представлених в табл. 3.1.6, коефіцієнт детермінації лише для перших 14 показників перевищує 50 %. Це дозволяє говорити про те, що незалежна змінна в однофакторному лінійному рівнянні регресії пояснює, наприклад, для першого індикатора 88 % змін залежної змінної (середній рівень кредитного рейтингу). А останні 12 % мінливості кредитного рейтингу не можна пояснити даною зміною.

Шостий стовпець – це значущість F для даних рівнянь регресії, відповідно до яких на підставі перевірки гіпотез перевіряється деяке твердження про неї. Для однофакторних моделей значущість F дорівнює P -значенню, що розраховується при проведенні тесту t -Стюдента, і є вірогідністю набутти значення, не меншого значення вибіркової статистики, тобто найменше значення рівня значущості критерію, для якого спостережувана в критерії статистика веде до відмови від гіпотези H_0 . При цьому вибраний рівень значущості визначається на 5 % рівні (p -значення $\leq 5\%$) і гіпотеза H_0 відкидається, якщо p -значення $\leq 5\%$. Гіпотеза H_0 , що висувається, при дослідженні структурних параметрів моделі ґрунтується на тому, що параметр β_1 неістотно відмінний від 0 і змінна X неістотно впливає на залежну змінну Y .

Дисперсійний аналіз, що дозволяє визначити при розкладанні загальної варіації Y (SST) на пояснену (SSR) і непояснену (SSE) частки, використовується для перевірки значущості регресії. У однофакторній лінійній моделі регресії за наявності однієї незалежної змінної значення F еквівалентне двосторонньому t -критерію перевірки гіпотези про рівність нулю кутового коефіцієнта. Для багатовимірних моделей регресії F -критерій визначає значущість всіх змінних X , разом узятих, тобто при гіпотезі H_0 всі змінні або частка з них неістотно впливають на залежну змінну Y або рівні 0, а значущість F встановлюється на рівні 5 % (значущість $F \leq 5\%$), тобто при значущості $F \leq 5\%$, гіпотеза H_0 відкидається. Для 43 показників p -значення і значущість F близькі до 0, тобто $\leq 5\%$, відповідно параметр β_1 є істотним при рівні достовірності в 5 %. Для останніх 29 показників p -значення і значущість F більше 5 %, відповідно до чого можна зробити висновки, що β_1 є неістотним при рівні достовірності в 5 %.

Таблиця 3.1.6 – Однофакторні моделі залежності середнього рівня кредитного рейтингу країн та незалежних змінних¹

	Показники	Країни	r	R_2	F	b_0	b_1	Рівняння*	Модель b_1	T_1	T_2	T_{3a}	T_{3b}	T_4
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
23	ВВП на душу населення по ППС (дол. США)	77	0,78	0,88	0,0 %	14,40	-0,40	14,4-0,4X	-0,144	Ок	0,15	-0,23	0,25	Ок
33	Витрати домогосподарств на кінцеве споживання на душу населення (в постійних цінах 2000 року в дол. США)	74	0,69	0,83	0,0 %	12,30	-0,68	12,3-0,68X		Ок	0,10	-0,38	0,46	Ок
63	Внутрішні кредити приватному сектору (% від ВВП)	79	0,48	0,70	0,0 %	13,37	-0,08	13,37-0,08X	-0,022	Ок	-0,01	-0,09	0,35	Ок
5	Сільське господарство, додана вартість (% від ВВП)	74	0,48	0,69	0,0 %	3,32	0,78	3,32+0,78X		Ок	0,07	-0,32	0,47	Ок
73	Рівень тінізації економіки	72	0,47	0,69	0,0 %	0,63	0,27	0,63+0,27X		Ок	-0,06	0,89	0,76	Ок
61	Витрати на дослідження і розробки (% від ВВП)	57	0,44	0,66	0,0 %	11,30	-3,25	11,3-3,25X		Ок	0,10	-0,03	0,35	Ок
21	Прямі іноземні інвестиції, чистий відтік капіталу (у % від ВВП)	69	0,39	0,63	0,0 %	10,03	-1,67	10,03-1,67X		Ок	0,09	-0,39	0,20	Ок
70	Гроші та квазі гроші (M2) в % від ВВП	76	0,36	0,60	0,0 %	13,11	-0,07	13,11-0,07X		Ок	-0,07	-0,67	-0,10	Ок
15	Зовнішній борг (% від ВНД)	39	0,34	0,58	0,0 %	8,87	0,06	8,87+0,06X	0,04	Ок	-0,03	-0,59	-0,24	Ок

¹ Розраховано автором на основі даних Світового банку [Світовий банк. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/>] та МВФ [Міжнародний валютний фонд. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.imf.org/>]

Продовж. табл. 3.1.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
67	Акції, загальна вартість (% від ВВП)	73	0,30	0,55	0,0 %	9,66	-0,06	9,66-0,06X		Ок	0,13	-0,14	0,20	Ок
11	Процентні ставки за депозитами (%)	70	0,29	0,54	0,0 %	6,58	0,25	6,58+0,25X		Ок	-0,07	-0,98	-0,10	Ок
68	Ринкова капіталізація лістингових компаній (% від ВВП)	73	0,29	0,54	0,0 %	10,85	-0,07	10,85-0,07X		Ок	0,23	-0,50	0,13	Ок
64	Інфляція, дефлятор ВВП (% річних)	79	0,28	0,53	0,0 %	6,28	0,38	6,28+0,38X	0,149	Ок	-0,03	-1,17	-0,01	Ок
56	Процентні платежі (у % від витрат)	62	0,28	0,52	0,0 %	4,16	0,33	4,16+0,33X	0,074	Ок	-0,16	-1,14	0,12	Ок
19	Продукти харчування, напої та тютюнові вироби (в % від доданої вартості в обробній промисловості)	58	0,27	0,51	0,0 %	2,71	0,25	2,71+0,25X		Ок	0,17	-0,37	0,38	Ок
37	Машини та транспортне обладнання (в % від доданої вартості в обробній промисловості)	57	0,24	0,49	0,0 %	11,44	-0,22	11,4-0,22X		Ок	-0,03	-0,19	0,41	Ок
41	Державний і гарантований державою борг (% від ВНД)	38	0,23	0,48	0,2 %	13,43	-0,15	13,43-0,15X		Ок	0,18	-0,49	0,09	Ок
25	Органи державного управління, витрати на кінцеве споживання (у % від ВВП)	79	0,23	0,47	0,0 %	16,67	-0,50	16,67-0,5X		Ок	-0,04	-0,46	-0,06	Ок
69	Реальна процентна ставка (%)	69	0,21	0,46	0,0 %	5,67	0,30	5,67+0,3X	0,044	Ок	-0,05	-0,66	0,14	Ок

Продовж. табл. 3.1.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
42	Послуги, додана вартість (% від ВВП)	73	0,21	0,46	0,0 %	22,87	-0,24	22,87-0,24X		Ок	0,08	-1,07	0,12	Ок
65	Процентна ставка спред (процентна ставка мінус ставка за депозитом, %)	69	0,20	0,45	0,0 %	6,47	0,27	6,47+0,27X		Ок	0,09	-0,28	0,19	Ок
9	Обслуговування боргу (лише державного або гарантованого державою, а також кредити МВФ, % від експорту, за винятком грошових переказів працівників)	34	0,20	0,45	0,8 %	10,59	0,10	10,59+0,1X		Ок	0,25	0,30	0,65	Ок
3	Скориговані заощадження: видатки на освіту (% від ВНД)	78	0,20	0,44	0,0 %	14,96	-1,56	14,96-1,56X		Ок	-0,05	-0,87	-0,28	Ок
36	Процентні платежі за зовнішнім боргом (% від ВНД)	38	0,19	0,44	0,6 %	9,85	0,91	9,85+0,91X		Ок	0,14	-0,32	0,17	Ок
60	Податкові доходи (% від ВВП)	63	0,19	0,44	0,0 %	13,36	-0,34	13,36-0,34X		Ок	-0,03	-0,55	0,01	Ок
2	Скориговані заощадження: споживання основного капіталу (% від ВНД)	78	0,18	0,42	0,0 %	16,20	-0,64	16,2-0,64X		Ок	0,01	-0,95	0,06	Ок
66	S & P Global фондових індексів (річна зміна у %)	63	0,17	0,41	0,1 %	7,27	0,07	7,27+0,07X	0,023	Ок	0,11	-0,60	0,47	Ок
55	Витрати (в% від ВВП)	62	0,17	0,41	0,1 %	13,49	-0,21	13,49-0,21X		Ок	-0,04	-0,61	0,15	Ок
71	Премія за ризик по кредитуванню (основна ставка мінус ставка по казначейських векселях, %)	41	0,15	0,38	1,3 %	5,81	0,26	5,81+0,26X		Ок	0,36	-1,09	0,13	Ок

Продовж. табл. 3.1.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
40	Потоки приватного капіталу, всього (% від ВВП)	76	0,14	0,37	0,1 %	7,52	0,37	7,52+0,37X		Ок	0,20	-0,75	0,06	Ок
45	Текстиль та одяг (% доданої вартості в обробній промисловості)	57	0,14	0,37	0,5 %	5,81	0,21	5,81+0,21X		Ок	0,28	-0,92	0,23	Ок
59	Субсидії та інші трансферти (у % від витрат)	61	0,13	0,36	0,4 %	12,31	-0,10	12,31-0,1X	-0,033	Ок	0,12	-0,18	0,55	Ок
48	Надлишок готівки / дефіцит (% від ВВП)	61	0,13	0,36	0,4 %	6,78	-0,51	6,78-0,51X		Ок	-0,12	-0,64	0,44	Ок
14	Зовнішній баланс товарів та послуг (% від ВВП)	77	0,13	0,35	0,2 %	8,15	-0,20	8,15-0,2X		Ок	0,19	-0,79	0,16	Ок
30	Валові національні витрати (% від ВВП)	77	0,13	0,35	0,2 %	-11,75	0,20	-11,75+0,2X		Ок	0,19	-0,79	0,16	Ок
27	Валові внутрішні заощадження (% від ВВП)	78	0,12	0,35	0,2 %	12,15	-0,18	12,15-0,18X		Ок	0,16	-0,78	0,01	Ок
18	Витрати на кінцеве споживання (% від ВВП)	78	0,12	0,35	0,2 %	-6,20	0,18	-6,2+0,18X		Ок	0,16	-0,78	0,01	Ок
1	Скоригована чиста економія, за винятком відшкодування викидів (% від ВНД)	79	0,12	0,34	0,2 %	10,43	-0,22	10,43-0,22X		Ок	0,08	-0,78	0,15	Ок
50	Оплата праці найманих працівників (у % від витрат)	60	0,11	0,33	1,0 %	4,37	0,13	4,37+0,13X		Ок	0,04	-0,61	0,57	Ок
32	Валова додана вартість по факторній вартості (постійних цінах 2000 року в дол. США)	64	0,08	0,29	2,0%	8,80	0,00	8,8+0X		Ок	0,07	-0,57	0,06	Ок
31	Валові заощадження (% від ВВП)	79	0,07	0,27	1,6 %	12,71	-0,21	12,71-0,21X		Ок	0,10	-0,58	0,10	Ок

Продовж. табл. 3.1.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
4	Скориговані заощадження: валові заощадження (% від ВНД)	78	0,07	0,27	1,7 %	12,29	-0,19	12,29-0,19X		Ок	0,16	-0,99	-0,08	Ок
8	Сальдо рахунку поточних операцій (% від ВВП)	78	0,07	0,26	1,9 %	8,01	-0,21	8,01-0,21 X		Ок	0,14	-0,92	0,10	Ок
24	ВВП за ПКС (у постійних цінах 2005 року міжнародний \$)	79	0,07	0,26	2,2 %	8,74	0,00	8,74+0X		Ок	0,08	-0,59	0,10	Ок
16	Довгострокова зовнішня заборгованість державного сектора (дол. США)	39	0,06	0,25	13,0 %	11,67	0,00							
46	Загальна сума обслуговування боргу (% від ВНД)	38	0,06	0,24	14,7 %	10,87	0,14							
13	Експорт товарів і послуг (% від ВВП)	78	0,06	0,24	3,5 %	10,15	-0,04							
44	Короткостроковий борг (% від загального обсягу зовнішнього боргу)	37	0,05	0,22	19,0 %	13,37	-0,06							
43	Короткостроковий борг (% від експорту товарів, послуг і доходів)	37	0,05	0,22	19,7 %	11,41	0,04							
28	Валове нагромадження основного капіталу (у % від ВВП)	77	0,05	0,22	5,9 %	13,99	-0,28							
47	Торгівля (у % від ВВП)	78	0,04	0,21	6,8 %	9,98	-0,02							
62	Вимоги до центрального уряду, і т. д. (у % від ВВП)	79	0,03	0,18	10,9 %	7,64	0,05							
20	Прямі іноземні інвестиції, чистий приплив (% від ВВП)	78	0,03	0,17	13,5 %	9,13	-0,23							

Продовж. табл. 3.1.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
34	Імпорт товарів і послуг (% від ВВП)	78	0,03	0,17	14,3 %	9,67	-0,03							
58	Чисте прийняття зобов'язань, іноземні (% від ВВП)	42	0,03	0,16	30,7 %	9,02	0,15							
72	Ефективність уряду	41	0,02	0,14	36,8 %	7,55	-0,71							
35	Промисловість, додана вартість (% від ВВП)	74	0,02	0,14	24,4 %	5,66	0,08							
26	Валове нагромадження капіталу (в% від ВВП)	78	0,01	0,09	43,2 %	10,44	-0,11							
17	Короткострокова зовнішня заборгованість (дол. США)	61	0,01	0,09	60,4 %	12,54	0,00							
39	Поточна вартість зовнішнього боргу (% від ВНД)	39	0,00	0,07	68,7 %	11,96	0,01							
29	Валове нагромадження основного капіталу, приватного сектору (% від ВВП)	30	0,00	0,04	83,2 %	10,96	0,03							
22	Зростання ВВП (% річних)	79	0,00	0,04	72,8 %	8,40	-0,06							
7	Зміна запасів (дол. США)	73	0,00	0,04	76,8 %	7,87	0,00							
49	Центральний державний борг, всього (% від ВВП)	40	0,00	0,03	84,7 %	5,76	0,00							
57	Чисте прийняття зобов'язань, внутрішні (у% від ВВП)	62	0,00	0,03	86,7 %	8,83	-0,04							

Продовж. табл. 3.1.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
10	Обслуговування боргу за зовнішньою заборгованістю, державною і гарантованою державою (PPG) (дол. США)	38	0,00	0,02	91,2 %	11,96	0,00							
38	Виробництво, додана вартість (% від ВВП)	73	0,00	0,02	88,1 %	7,94	0,01							
6	Середня ставка за новими зовнішніми борговими зобов'язаннями (%)	37	0,00	0,01	93,1 %	12,28	-0,04							
12	Виплати за зовнішнім боргом, державним та гарантованим державою (PPG) (дол. США)	38	0,00	0,01	93,4 %	11,97	0,00							

У стовпцях 7 та 8 представлені значення b_0 і b_1 , необхідні для побудови моделі. А в стовпці 9 наведено рівняння однофакторної моделі регресії для кожного показника. А в стовпці 10 розраховано значення коефіцієнту b_1 для багатфакторної моделі регресії.

У стовпцях 11–15 представлений аналіз залишків, проведений з метою верифікації принципів методу найменших квадратів, використаного для побудови моделі регресії. Верифікація проводилася на підставі залишків, отриманих в результаті побудови економетричної моделі. При невиконанні умов параметри втрачають деякі особливості, що вимагає їх перерахунку, використання іншого методу розрахунку або зміни моделі. Для верифікації моделі використовуються стандартні залишки, які визначаються як $e = (Y - \hat{Y})/S$. У стовпці 11 представлений перший тест верифікації – тест «Кінг-конга», що дозволяє визначити, чи є серед стандартних залишків ті, що відстають (що знаходяться за межами $[-3; 3]$). Згідно умов цього тесту, якщо кількість тих, що відстають, менше 10 % від вибірки, їх необхідно видалити з початкових даних. По всіх показниках кількість таких залишків не перевищила 10 %, та країни, які не відповідають умовам моделі, були з неї усунені.

Другий тест, представлений в стовпці 12, дозволив зробити висновок про незалежність залишків, тобто про відсутність в стандартних залишках автокореляції. Практично у всіх випадках коефіцієнт автокореляції був близьким до 0, що свідчить про незалежність даних у вибірці. Близьке до 1 значення говорить про нестационарність часового ряду початкових даних і наявність нелінійної залежності.

Наступним тестом, представленим в стовпцях 13 (ексцес) і 14 (асиметрія), був тест на нормальний розподіл стандартних залишків, що найчастіше проводиться в тому випадку, якщо вибірка нараховує менше 30 елементів. Проведений аналіз показав, що стандартні залишки по всіх показниках мають нормальний розподіл.

Четвертий тест – постійність дисперсії залишків, або тест гомоскедастичності, – представлено в 15 стовпці. По всіх показниках розкид генеральної сукупності точок даних щодо регре-

сійної прямої залишається постійним скрізь уздовж цієї прямої, тобто стандартні залишки є гомоскедастичними.

Велика кількість показників вимагає перевірки моделі на наявність мультиколінеарності, тобто виявлення показників, які мають високе значення коефіцієнта кореляції поміж собою. В табл. 3.1.7 наведені матриці коефіцієнтів кореляції показників моделі по 87 країнам в 2011 році та зведена матриця. Це дозволило усунути з моделі 8 показників (33, 67, 36, 55, 40, 32, 4, 24), які мають тісний взаємозв'язок з позostalими. **У додатку Д наведені** пряма і зворотна залежність між показниками, максимум, мінімум та дані по Україні для кожного показника, а також обмеження моделі.

На рис. 3.1.6 згідно моделі розраховано рівень ризиків фінансової безпеки сектору державних фінансів. Для моделі визначено середній коефіцієнт ризиків на рівні 0, додатні значення свідчать про вищий рівень ризиків, ніж в середньому в системі, від'ємні значення – про нижчий.

Також побудовано багатофакторну модель регресії для визначення рівня фінансової безпеки сектору державних фінансів. З 72 показників до моделі увійшло 8: X_{23} – ВВП на душу населення по ППС (дол. США); X_{64} – Інфляція, дефлятор ВВП (% річних); X_{15} – Зовнішній борг (% від ВНД); X_{63} – Внутрішні кредити приватному сектору (% від ВВП); X_{56} – Процентні платежі (у % від витрат); X_{69} – Реальна процентна ставка (%); X_{66} – S & P Global фондових індексів (річна зміна у %); X_{59} – Субсидії та інші трансферти (у % від витрат).

$$Y = 10,476 - 0,145 X_{23} + 0,149 X_{64} + 0,04 X_{15} - 0,022 X_{63} + 0,074 X_{56} + 0,044 X_{69} + 0,023 X_{66} - 0,033 X_{59}$$

X_{23} – ВВП на душу населення по ППС (дол. США)

X_{64} – Інфляція, дефлятор ВВП (% річних)

X_{15} – Зовнішній борг (% від ВНД)

X_{63} – Внутрішні кредити приватному сектору (% від ВВП)

X_{56} – Процентні платежі (у % від витрат)

X_{69} – Реальна процентна ставка (%)

X_{66} – S & P Global фондових індексів (річна зміна у %)

X_{59} – Субсидії та інші трансферти (у % від витрат)

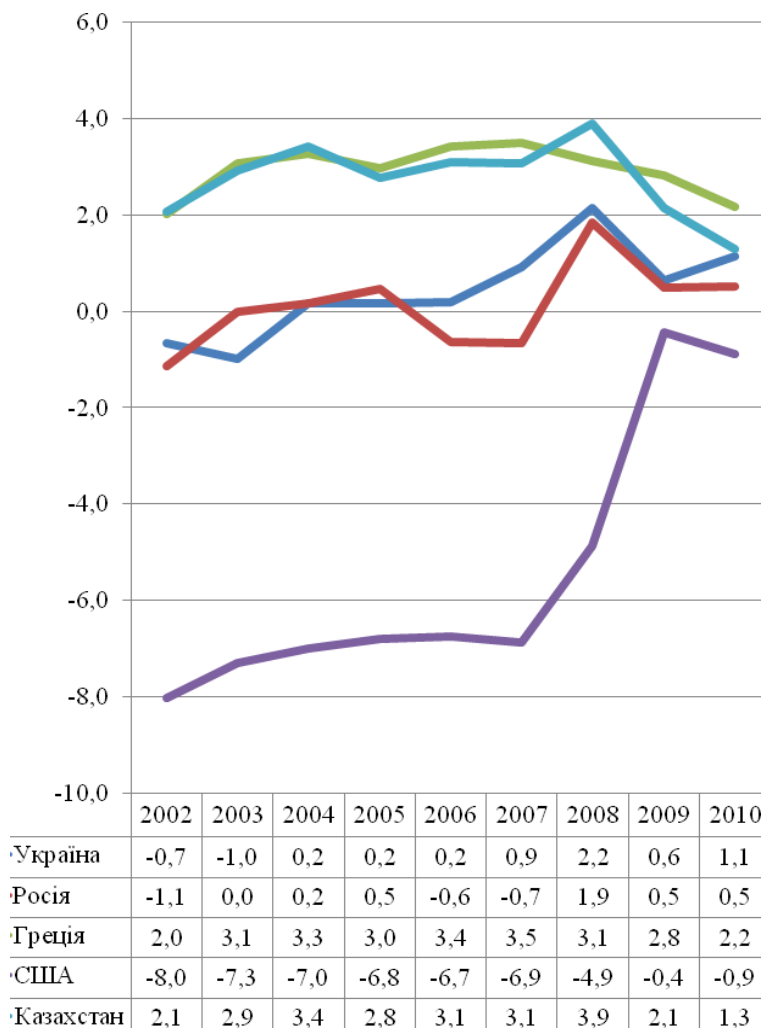

Рисунок 3.1.6 – Рівень ризиків та рівень фінансової безпеки згідно моделі¹

¹ Розраховано автором на основі даних Світового банку. Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/>

Таблиця 3.1.7 – Матриця коефіцієнтів кореляції показників моделі по 87 країнам в 2011 році

	23	64	5	61	21	70	15	11	68	63	56	19	37	41	25	69	42	65	9	3	60	2	66	71	45	59	48	14	30	27	18	1	50	32	31	8	24
23	1,00																																				
64	-0,30	1,00																																			
5	-0,61	0,28	1,00																																		
61	0,37	-0,19	-0,33	1,00																																	
21	0,34	-0,05	-0,11	-0,07	1,00																																
70	0,46	-0,25	-0,29	0,14	0,81	1,00																															
15	-0,61	0,29	0,54	-0,36	-0,09	-0,23	1,00																														
11	-0,31	0,58	0,21	-0,17	-0,08	-0,20	0,44	1,00																													
68	0,37	-0,20	-0,32	0,23	0,19	0,38	-0,22	-0,19	1,00																												
63	0,47	-0,41	-0,41	0,47	0,10	0,55	-0,40	-0,28	0,56	1,00																											
56	-0,19	0,11	0,19	-0,01	-0,09	0,01	0,39	0,27	0,03	0,03	1,00																										
19	-0,23	0,05	0,13	0,00	-0,03	-0,08	0,20	0,32	-0,08	0,05	0,09	1,00																									
37	0,22	-0,11	-0,27	0,62	-0,02	0,20	-0,28	-0,14	0,26	0,43	-0,04	0,04	1,00																								
41	-0,53	0,15	0,51	-0,35	-0,08	-0,18	0,75	0,28	-0,29	-0,32	0,15	0,01	-0,29	1,00																							
25	0,27	-0,13	-0,40	0,40	0,00	0,13	-0,42	-0,25	0,18	0,25	-0,11	-0,10	0,12	-0,39	1,00																						
69	-0,24	-0,04	0,13	-0,10	-0,07	-0,12	0,30	0,65	-0,16	-0,12	0,20	0,36	-0,15	0,28	-0,18	1,00																					
42	0,05	-0,06	-0,09	0,09	0,14	0,24	0,04	0,04	0,18	0,33	0,02	0,17	0,13	0,04	0,01	0,08	1,00																				
65	-0,34	0,24	0,22	-0,13	-0,09	-0,20	0,33	0,62	-0,20	-0,25	0,16	0,31	-0,17	0,29	-0,11	0,88	0,06	1,00																			
9	-0,49	0,28	0,36	-0,31	-0,08	-0,18	0,69	0,55	-0,29	-0,33	0,34	0,17	-0,23	0,75	-0,37	0,50	0,10	0,56	1,00																		
3	0,09	-0,31	-0,36	0,31	-0,04	0,05	-0,21	-0,15	0,30	0,32	-0,06	0,19	0,15	-0,21	0,52	-0,03	0,26	-0,17	-0,22	1,00																	
60	0,24	-0,22	-0,15	0,41	0,16	0,23	-0,18	-0,11	0,26	0,40	0,37	0,13	0,16	-0,30	0,30	0,01	0,14	-0,04	-0,20	0,37	1,00																
2	0,15	-0,25	-0,35	0,39	0,07	0,19	-0,23	-0,23	0,15	0,31	-0,08	-0,05	0,40	-0,29	0,29	-0,09	0,23	-0,14	-0,32	0,33	0,29	1,00															
66	-0,24	-0,05	0,08	-0,25	-0,02	-0,18	-0,02	-0,08	-0,24	-0,33	-0,13	0,09	-0,14	0,04	-0,11	0,03	-0,15	0,07	-0,01	-0,05	-0,08	0,06	1,00														
71	-0,08	-0,02	0,02	0,03	-0,05	-0,02	0,07	0,07	0,05	-0,03	0,14	0,02	0,09	0,12	0,08	0,31	0,05	0,45	0,29	0,04	0,04	-0,05	-0,05	1,00													
45	-0,25	0,07	0,13	-0,08	0,01	-0,03	0,17	0,18	-0,21	-0,09	-0,02	0,42	0,05	0,10	-0,11	0,09	0,02	0,06	0,21	-0,01	-0,06	0,01	0,17	-0,04	1,00												
59	0,26	-0,11	-0,24	0,41	0,14	0,19	-0,21	-0,04	0,29	0,27	0,22	-0,02	0,34	-0,36	0,17	0,05	0,13	0,03	-0,25	0,24	0,65	0,43	-0,02	0,04	-0,10	1,00											
48	0,29	-0,07	-0,15	0,07	0,10	0,02	-0,26	-0,20	0,17	0,06	-0,56	-0,15	0,04	-0,18	0,05	-0,16	0,11	-0,12	-0,26	0,08	-0,14	-0,01	0,02	-0,06	-0,10	0,00	1,00										
14	0,48	-0,09	-0,18	0,09	0,22	0,17	-0,22	-0,03	0,27	0,10	-0,13	-0,13	0,15	-0,19	0,00	-0,03	-0,18	-0,13	-0,24	0,03	-0,04	-0,13	-0,12	-0,07	-0,14	0,08	0,37	1,00									
30	-0,26	0,01	0,12	0,00	-0,13	-0,10	0,06	0,01	-0,22	0,02	0,16	0,18	-0,03	-0,02	0,04	0,02	0,07	0,05	0,02	-0,07	0,13	0,20	-0,03	0,04	0,15	0,05	-0,27	-0,66	1,00								
27	0,42	-0,11	-0,14	0,06	0,19	0,13	-0,27	-0,19	0,14	0,04	-0,24	-0,17	0,17	-0,22	-0,06	-0,17	-0,32	-0,25	-0,33	-0,07	-0,07	-0,05	-0,03	-0,15	-0,09	0,09	0,36	0,89	-0,50	1,00							
18	-0,42	0,11	0,14	-0,06	-0,19	-0,13	0,27	0,19	-0,14	-0,04	0,24	0,17	-0,17	0,22	0,06	0,17	0,32	0,25	0,33	0,07	0,07	0,05	0,03	0,15	0,09	-0,09	-0,36	-0,89	0,50	-1,00	1,00						
1	0,09	-0,18	-0,08	0,29	0,11	0,20	-0,18	-0,03	0,21	0,29	-0,24	0,18	0,29	-0,13	-0,02	-0,02	0,20	-0,08	-0,13	0,28	0,19	-0,02	-0,16	-0,11	0,19	0,16	0,16	0,15	-0,14	0,18	-0,18	1,00					
50	-0,08	-0,06	0,06	-0,02	0,01	0,00	0,06	-0,02	0,05	0,03	0,34	0,16	-0,12	-0,06	0,00	0,12	-0,06	0,07	0,00	0,16	0,44	-0,09	-0,01	0,07	0,02	0,13	-0,19	-0,16	0,20	-0,16	0,16	0,01	1,00				
32	0,15	-0,11	-0,16	0,42	-0,03	0,24	-0,18	-0,10	0,12	0,39	-0,07	-0,02	0,40	-0,17	0,08	-0,05	0,16	-0,06	-0,11	-0,04	-0,03	0,24	-0,23	0,06	-0,05	0,09	0,01	0,02	0,01	0,03	-0,03	0,10	-0,17	1,00			
31	0,01	-0,31	-0,16	0,26	0,05	0,12	-0,14	-0,07	0,29	0,22	-0,16	0,03	0,26	-0,25	0,08	-0,01	0,08	-0,09	-0,19	0,38	0,17	0,25	-0,02	-0,10	0,08	0,29	0,32	0,33	-0,18	0,34	-0,34	0,60	0,02	0,14	1,00		
8	0,28	-0,09	-0,18	0,21	0,19	0,17	-0,16	0,07	0,34	0,15	-0,15	0,05	0,22	-0,28	0,04	0,08	0,03	-0,03	-0,22	0,18	0,06	0,04	-0,20	-0,12	0,02	0,21	0,44	0,67	-0,31	0,53	-0,53	0,39	0,03	0,10	0,61	1,00	
24	0,18	-0,08	-0,13	0,39	-0,04	0,10	-0,16	-0,11	0,20	0,39	0,03	0,00	0,36	-0,16	-0,01	-0,06	0,16	-0,09	-0,10	-0,01	-0,03	0,04	-0,23	0,08	-0,04	0,22	-0,03	-0,02	0,04	-0,02	0,02	0,07	-0,13	0,40	0,05	0,02	1,00

Багатовимірний коефіцієнт кореляції (множинний R), що визначає силу лінійної залежності, яка існує між залежною змінною Y і прогнозом $\hat{Y}$, складає 0,954. Коефіцієнт детермінації (R_2) відображає частку мінливості Y , яку можна пояснити за допомогою аналізу даних мінливості (різниці значень) незалежних змінних X і дорівнює 91 %, а стандартна помилка складає 1,64 для 79 аналізованих країн.

Значущість F для даних рівнянь регресії, відповідно до якого на підставі перевірки гіпотез перевіряється твердження про істотність моделі, дорівнює 0 %. Це свідчить про істотність моделі. P -значення для всіх параметрів β_1 нижчі за 5 %, це дозволяє зробити висновок, що всі параметри β_1 відмінні від 0 і, відповідно, незалежні змінні X істотно впливають на залежну змінну Y .

Також проведено аналіз залишків, з метою верифікації принципів методу найменших квадратів, який використовувався для побудови моделі регресії. Верифікація проводилася на підставі залишків, отриманих в результаті побудови економетричної моделі. При невиконанні умов параметри втрачають деякі особливості, що вимагає їх перерахунку, використання іншого методу розрахунку, або зміни моделі. Для верифікації моделі використовуються стандартні залишки, які визначаються як $e = (Y - \hat{Y})/S$. Перший тест верифікації – тест «Кінг-конга», що дозволяє визначити, чи є серед стандартних залишків ті, що відстають (знаходяться за межами $[-3;3]$), – не виявив викидів.

Другий тест дозволив зробити висновок про незалежність залишків, тобто про відсутність в стандартних залишках автокореляції (коефіцієнт автокореляції = $(-0,1)$). Третій тест на нормальний розподіл стандартних залишків, показав, що стандартні залишки мають нормальний розподіл (експес = $(-0,12)$; асиметрія = $(-0,14)$).

Четвертий тест – постійність дисперсії залишків або тест гомоскедастичності – показав, що розкид генеральної сукупності точок даних щодо регресійної прямої залишається постійним скрізь уздовж цієї прямої, тобто стандартні залишки є гомоскедастичними.

Аналіз методичних підходів дозволив розробити ряд концепцій, що дозволяють оцінити рівень фінансової безпеки сектору державних фінансів і виявити основні ризики та загрози даного сектора. Згідно концептуальної моделі ідентифікації ризиків і загроз на основі статистичної вибірки з 168 країн за період з 2000 по 2011 роки було визначено основні тенденції зміни макроекономічних показників. Для показника «загальний державний борг (у % від ВВП)» побудовані однофакторні моделі залежності, які дозволяють визначити і спрогнозувати цільові значення рівня державного боргу в залежності від рівня ВВП на душу населення, який спостерігається в країні в певний період часу.

У верхній частині табл. 3.1.8 представлено розрахунок однофакторної моделі регресії для статистичних даних по 168 країнам за період з 2000 по 2017 рр.:

$$Y = b_0 + b_1 \cdot X_1, \quad (3.1.1)$$

де Y – ВВП на душу населення по ППС (дол. США) за відповідний рік;

X_1 – Загальний державний борг (% від ВВП) за відповідний рік¹.

Статистичні данні приведені згідно з розрахунками МВФ та Всесвітнього банку. При цьому розрахунок прогнозних моделей (2012–2017 рр.) надано на основі прогнозів та висновків по 168 країнам, які наведено у статистичному щорічнику МВФ за 2012 рік².

У першому стовпці табл. 3.1.8 представлено рік, на який розраховувалась модель, у другому – кількість країн у виборці, що відповідає вимогам моделі. Так, наприклад, з моделі необхідно

¹ General government gross debt (Percent of GDP). Gross debt consists of all liabilities that require payment or payments of interest and/or principal by the debtor to the creditor at a date or dates in the future. This includes debt liabilities in the form of SDRs, currency and deposits, debt securities, loans, insurance, pensions and standardized guarantee schemes, and other accounts payable. Thus, all liabilities in the GFSM 2001 system are debt, except for equity and investment fund shares and financial derivatives and employee stock options. Debt can be valued at current market, nominal, or face values (GFSM 2001, paragraph 7.110).

² Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/>

було усунути дані по Люксембургу та Катару, виходячи з того, що ці країни не є репрезентативними та згідно с тестом викидів не відповідають умовам моделі. У третьому стовпці представлено багатовимірний коефіцієнт кореляції (множинний R), що визначає силу лінійної залежності, яка існує між двома змінними у випадку з однофакторною моделлю регресії або яка характеризує кореляцію між залежною змінною Y і прогнозом Y для багатовимірних моделей регресії.

Таблиця 3.1.8 – Однофакторні моделі залежності ВВП на душу населення по ППС (дол. США) та загального державного боргу (% від ВВП)¹

Рік	Країни	R	R_2	F	b_0	b_1	Рівняння*	Тести
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Лінійні рівняння								
2000	168	0,25	6,3 %	0 %	12 131	-33,4	12 131-33,4 X	ок
2001	168	0,25	6,1 %	0 %	12 518	-34,2	12 518-34,2 X	ок
2002	168	0,24	5,8 %	0 %	12 874	-35,0	12 874-35 X	ок
2003	168	0,22	4,7 %	0 %	12 834	-28,9	12 834-28,9 X	ок
2004	168	0,20	4,2 %	1 %	13 665	-31,4	13 665-31,4 X	ок
2005	168	0,19	3,8 %	1 %	14 483	-36,5	14 483-36,5 X	ок
2006	168	0,14	2,0 %	7 %	14 743	-30,8		
2007	168	0,11	1,2 %	16 %	15 529	-33,0		
2008	168	0,04	0,1 %	62 %	15 045	-14,6		
2009	168	0,07	0,4 %	40 %	12 508	26,7		
2010	168	0,18	3,1 %	2 %	10 292	83,2	10 292+83,2 X	ок
2011	168	0,19	3,6 %	1 %	10 557	90,2	10 557+90,2 X	ок
2012	168	0,20	3,9 %	1 %	10 698	93,3	10 698+93,3 X	ок
2013	168	0,20	3,9 %	1 %	11 125	93,4	11 125+93,4 X	ок
2014	168	0,19	3,7 %	1 %	11 716	92,9	11 716+92,9 X	ок
2015	168	0,19	3,7 %	1 %	12 329	95,0	12 329+95 X	ок
2016	168	0,19	3,6 %	1 %	12 994	97,8	12 994+97,8 X	ок
2017	168	0,18	3,3 %	2 %	13 920	97,1	13 920+97,1 X	ок
Експоненціальні рівняння								
2000	166	0,45	20,3 %	0 %	11,44	-0,74	93 230*(X) ^{-0,74}	ок
2001	166	0,45	19,8 %	0 %	11,44	-0,73	92 755*(X) ^{-0,73}	ок
2002	166	0,42	17,7 %	0 %	11,33	-0,69	83 616*(X) ^{-0,69}	ок
2003	166	0,41	16,7 %	0 %	11,28	-0,67	79 339*(X) ^{-0,67}	ок
2004	166	0,37	14,0 %	0 %	11,03	-0,60	61 740*(X) ^{-0,60}	ок
2005	166	0,35	12,0 %	0 %	10,77	-0,54	47 581*(X) ^{-0,54}	ок

¹ Розраховано автором на основі даних Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/> та <http://www.imf.org/>

Продовж. табл. 3.1.8

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2006	166	0,21	4,3 %	1 %	9,89	-0,30	$19\,704*(X_t)^{-0,30}$	ок
2007	166	0,18	3,1 %	2 %	9,78	-0,26	$17\,636*(X_t)^{-0,26}$	ок
2008	166	0,11	1,2 %	15 %	9,46	-0,16		
2009	166	0,01	0,0 %	91 %	8,81	0,01		
2010	166	0,12	1,4 %	13 %	8,13	0,21		
2011	166	0,14	1,9 %	8 %	8,09	0,24		
2012	166	0,15	2,2 %	6 %	8,06	0,25		
2013	166	0,15	2,2 %	5 %	8,10	0,25		
2014	166	0,14	2,1 %	6 %	8,19	0,24		
2015	166	0,15	2,1 %	6 %	8,25	0,23		
2016	166	0,15	2,1 %	6 %	8,33	0,23		
2017	166	0,13	1,7 %	10 %	8,53	0,19		

Для аналізованих даних лінійні рівняння моделей регресії за роки з 2000 по 2005 коефіцієнти кореляції мають негативний знак, що свідчить про зворотну кореляційну залежність. Тобто зниження рівня загального державного боргу по відношенню до ВВП дозволить збільшити рівень ВВП на душу населення і навпаки, збільшення рівня загального державного боргу зменшить рівень ВВП на душу населення.

Коефіцієнт детермінації (R_2), розрахований в стовпці 4, відображає частку мінливості Y , яку можна пояснити за допомогою аналізу даних мінливості (різниці значень) незалежної змінної Y . Для аналізованих даних, представлених в табл. 3.1.8, коефіцієнт детермінації коливається на рівні 5 % та зменшується в період кризи. Це дозволяє говорити про те, що незалежна змінна в однофакторном лінійному рівнянні регресії пояснює, наприклад, для 2000 року лише 6,3 % змін залежної змінної (ВВП на душу населення по ППС (дол. США)). А більшість (93,7 %) мінливості ВВП не можна пояснити даною зміною.

П'ятий стовпець показує значущість F для даних рівнянь регресії, відповідно до яких на підставі перевірки гіпотез перевіряється деяке твердження про неї. Дисперсійний аналіз, що дозволяє визначити при розкладанні загальної варіації Y (SST) на пояснену (SSR) і непояснену (SSE) частки, використовується для перевірки значущості регресії. У однофакторній лінійній моделі регресії за наявності однієї незалежної змінної

значення F еквівалентне двосторонньому t -критерію перевірки гіпотези про рівність нулю кутового коефіцієнта. Відповідно значущість F дорівнює p -значенню. Для багатовимірних моделей регресії, F -критерій визначає значущість всіх змінних X , разом узятих, тобто при гіпотезі H_0 всі змінні або частка з них неістотно впливають на залежну змінну Y або дорівнюють 0, а значущість F встановлюється на рівні 5 % (значущість $F \leq 5 \%$), тобто при значущості $F \leq 5 \%$, гіпотеза H_0 відкидається. Для періоду с 2000 по 2005 рік, та 2010, 2011, а також для прогнозних даних з 2012 по 2017 рр. p -значення і значущість F близькі до 0, тобто $\leq 5 \%$, відповідно параметр β_1 є істотним при рівні достовірності в 5 %. Для періоду кризи 2006–2009 рр. p -значення і значущість F більше 5 %, відповідно до чого можна зробити висновки, що β_1 є неістотним при рівні достовірності в 5%. Тобто залежність між показниками не існує в періоди кризи, що може бути обумовлено високою волатильністю одного або обох показників, а також домінуванням інших факторів.

У стовпцях 6 та 7 представлені значення b_0 і b_1 , необхідні для побудови моделі, у стовпці 8 наведено рівняння моделі.

У стовпці 9 представлено аналіз залишків, проведений з метою верифікації принципів методу найменших квадратів, використовуваного для побудови моделі регресії. Верифікація проводилася на підставі залишків, отриманих в результаті побудови економетричної моделі, які визначаються як $e = (Y - \hat{Y})/S$. Для верифікації моделі використовуються: тест «Кінг-конга», що дозволяє визначити, чи є серед стандартних залишків ті, що відстають (знаходяться за межами $[-3; 3]$); оцінка незалежності залишків, тобто відсутність в стандартних залишках автокореляції; тест на нормальний розподіл стандартних залишків; тест гомоскедастичності або постійності дисперсії залишків. У всіх випадках аналіз залишків свідчив про можливість використання даних для розрахованих моделей.

Низькі значення коефіцієнту детермінації та аналіз вихідних даних вимагає пошуку інших, нелінійних моделей регресії. Для цього необхідно приведення часового ряду до стаціонарного вигляду за допомогою альтернативних підходів перетворення да-

них, для приведення часового ряду до постійної середньої і дисперсії, а також коваріації, залежній тільки від показника.

Вищеописаний аналіз моделей регресії показав неможливість використання лінійних моделей для початкових даних, за виключенням прогностичних (2012–2017 рр.), оскільки у всіх випадках залежність між показниками мала нелінійний характер, у більшості випадків – експоненціальний. Одним із підходів до дослідження такого роду даних є перетворення змінних за допомогою використання зворотної ($1/X$), логарифмічної ($\log(X)$, $\ln(X)$), квадратного кореня ($\sqrt{X}$) або квадратної (X^2) функцій. Для аналізованих даних найбільше значення величини достовірності апроксимації R_2 виходило при перетворенні даних за допомогою логарифмічної функції ($\ln(X)$). Відповідно до цього, рівняння, що визначає залежність між незалежною змінною і залежною, має вигляд:

$$\ln(Y) = f(\ln(X)) \quad (3.1.2)$$

Відповідно, для початкових даних можливе використання моделі Кобба-Дугласа, згідно якої можна оцінити або спрогнозувати тенденції зміни показників:

$$\hat{Q} = \hat{b}_0 \hat{X}_1^{b_1}, \quad (3.1.3)$$

де $\hat{Q}$ – ВВП на душу населення по ППС (дол. США);

$\hat{X}_1$ – чинник, що впливає на рівень ВВП на душу населення, тобто загальний державний борг (% до ВВП);

$\hat{b}_0, \hat{b}_1$ – розрахункові параметри моделі.

Згідно моделі Кобба-Дугласа, для знаходження параметрів $\hat{b}_0, \hat{b}_1$ необхідно прологарифмувати залежну і незалежні змінні. Для однофакторної моделі регресії дана формула матиме вигляд:

$$\hat{Y} = \hat{b}_0 + \hat{b}_1 \cdot \hat{X}_1. \quad (3.1.4)$$

В результаті вищеописаних ітерацій отримана статечна функція матиме наступний вигляд:

$$\hat{Q} = e^{b_0} \cdot X_1^{b_1} . \quad (3.1.5)$$

У другій частині табл. 3.1.8 представлено розрахунок однофакторних моделей регресії для нормованих різниць (відношень) першого порядку за період з 2000 по 2017 рр.:

$$Y = b_0 + b_1 \cdot X_1, \quad (3.1.6)$$

де $Y = \ln(Y_t)$ ВВП на душу населення по ППС (дол. США) по країнах;

$X_1 = \ln(X_t)$ загальний державний борг (% до ВВП) по країнах.

У табл. 3.1.8 у частині експоненціальні рівняння представлені розраховані згідно моделі Кобба-Дугласа рівняння статечної функції для кожного року для 166 країн. Коефіцієнт кореляції (множинний R) у 2000 році має значення 0,45, що свідчить про достатньо тісний взаємозв'язок між змінними, що аналізуються. Але коефіцієнт кореляції, подібно до лінійних моделей, зменшується до 0,18 у період початку кризи. Залежність між показниками зникає в період кризових явищ. Згідно коефіцієнту детермінації (R_2) можна зробити висновок про те, що нормування даних підвищило якість моделей. Так, для 2000 року незалежна змінна в однофакторному лінійному рівнянні регресії пояснює не 6,3 %, а вже 20,3 % змін залежної змінної. Незважаючи на те, що кількість країн, по яких удалося побудувати однофакторні моделі регресії, скоротилася до 166, всі значення коефіцієнта b_1 достатньо великі, щоб їх використовувати в прогнозуванні показників. Також були покращені результати тестів при верифікації залишків.

Виходячи з отриманих моделей регресії, представлених в табл. 3.1.8 в стовпці 3.1.8, на рисунку 3.1.7 побудовані прогнозні моделі залежності рівня ВВП на душу населення та загального державного боргу. Для 2000–2007 рр. використовувалися експоненціальні моделі, а для 2010–2017 лінійні. Є дуже істотним той факт, що починаючи з 2010 року, а для цього року наведено не прогнозні, а фактичні данні, знак коефіцієнту кореляції, а відповідно і знак параметру b_1 , змінився на протилежний.

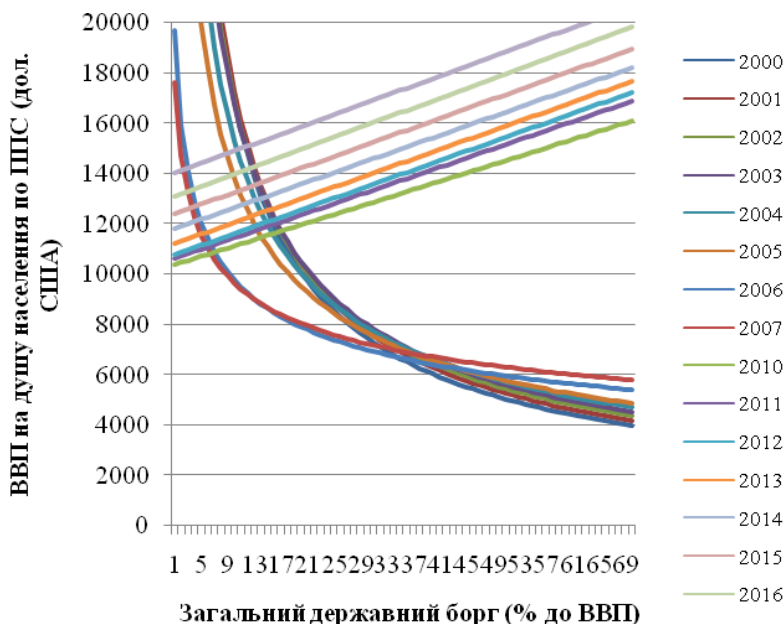

Рисунок 3.1.7 – Функціональні моделі регресійної залежності ВВП на душу населення по ППС (дол. США) та загального державного боргу (% від ВВП) з 2000 по 2017 рр.¹

Тобто, при збільшенні рівня загального державного боргу рівень ВВП на душу населення буде зростати. Для своїх прогнозів на 2012–2017 рр. МВФ використовував докладно цю динаміку. Всі рівняння моделей, які побудовано згідно з прогнозними даними, мають зростаючий тренд. І всі рівняння виглядають приблизно однаково ($10\,292 + 83,2X$). Значення коефіцієнту b_0 на рівні 10 000 дол. США і вище, а також додатні значення коефіцієнту b_1 не дозволяють спрогнозувати дані для країн, які мають рівень ВВП на душу населення менший за 10 000 дол. США. Це дозволяє припустити, що моделі, які були характерні для перед-

¹ Розраховано автором на основі даних Світового банку [10] та МВФ [11]. Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/>
Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/>

кризового періоду, є більш адекватними для країн з рівнем ВВП на душу населення меншим за 10 000 дол. США.

У табл. 3.1.9 наведено розрахункові граничні дані рівня загального державного боргу по відношенню до ВВП. При рівні ВВП на душу населення від 7 000 до 7 500 дол. США відношення загального державного боргу до ВВП не може перевищувати 35 %. Збільшення цього показника буде призводити до зменшення ВВП на душу населення, що підтверджує 7 років передкризового розвитку України.

Таблиця 3.1.9 – Однофакторні моделі залежності середнього рівня кредитного рейтингу країн та незалежних змінних

Загальний державний борг (% від ВВП)	ВВП на душу населення по ППС (дол. США)							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	2	3	4	5	6	7	8	9
20	10 105	10 444	10 449	10 526	10 085	9 536	7 928	8 044
21	9 746	10 079	10 101	10 185	9 791	9 290	7 811	7 942
22	9 416	9 743	9 780	9 870	9 520	9 061	7 702	7 846
23	9 110	9 432	9 483	9 579	9 267	8 847	7 598	7 755
24	8 827	9 144	9 207	9 308	9 032	8 647	7 501	7 669
25	8 564	8 876	8 950	9 055	8 811	8 460	7 408	7 587
26	8 318	8 626	8 709	8 819	8 605	8 284	7 320	7 510
27	8 089	8 392	8 484	8 597	8 411	8 118	7 237	7 436
28	7 873	8 172	8 273	8 389	8 228	7 961	7 157	7 365
29	7 671	7 966	8 073	8 193	8 055	7 812	7 081	7 298
30	7 481	7 771	7 886	8 008	7 891	7 672	7 009	7 233
31	7 301	7 588	7 708	7 833	7 736	7 538	6 939	7 171
32	7 131	7 414	7 540	7 667	7 589	7 410	6 873	7 112
33	6 970	7 250	7 381	7 509	7 449	7 289	6 809	7 055
34	6 817	7 093	7 229	7 360	7 316	7 173	6 747	7 000
35	6 672	6 945	7 085	7 217	7 189	7 063	6 688	6 947
36	6 534	6 804	6 948	7 081	7 067	6 957	6 631	6 896
37	6 403	6 669	6 817	6 952	6 951	6 855	6 576	6 846
38	6 278	6 541	6 692	6 828	6 840	6 758	6 523	6 799
39	6 158	6 418	6 573	6 709	6 733	6 664	6 472	6 753
40	6 043	6 301	6 458	6 596	6 631	6 574	6 422	6 708
41	5 933	6 188	6 348	6 487	6 533	6 488	6 374	6 665
42	5 828	6 081	6 243	6 382	6 438	6 404	6 327	6 623
43	5 728	5 977	6 142	6 282	6 347	6 324	6 282	6 582

1	2	3	4	5	6	7	8	9
44	5 631	5 878	6 045	6 185	6 260	6 247	6 239	6 543
45	5 538	5 782	5 951	6 092	6 175	6 172	6 196	6 504
46	5 448	5 691	5 861	6 003	6 094	6 099	6 155	6 467
47	5 362	5 602	5 774	5 916	6 015	6 029	6 115	6 430
48	5 279	5 517	5 690	5 833	5 939	5 962	6 076	6 395
49	5 199	5 434	5 609	5 752	5 865	5 896	6 038	6 361
50	5 121	5 355	5 531	5 674	5 794	5 832	6 001	6 327
51	5 047	5 278	5 456	5 599	5 725	5 771	5 965	6 294
52	4 975	5 204	5 383	5 526	5 658	5 711	5 930	6 262
53	4 905	5 132	5 312	5 456	5 593	5 653	5 896	6 231
54	4 837	5 063	5 243	5 388	5 530	5 597	5 862	6 201
55	4 772	4 995	5 177	5 321	5 469	5 542	5 830	6 171
56	4 708	4 930	5 113	5 257	5 410	5 488	5 798	6 142
57	4 647	4 867	5 050	5 195	5 352	5 437	5 767	6 113
58	4 587	4 806	4 990	5 134	5 296	5 386	5 736	6 086
59	4 530	4 746	4 931	5 075	5 242	5 337	5 707	6 058
60	4 474	4 688	4 874	5 018	5 189	5 289	5 677	6 032

На рис. 3.1.8 наведено прогноз показників ВВП на душу населення по ППС (дол. США) та загального державного боргу (% від ВВП) для України згідно з розрахунками МВФ та розрахунками вищенаведеної моделі.

У табл. 3.1.10 наведено показники концептуальної моделі ідентифікації ризиків і загроз сектору державних фінансів. Згідно з методичними розрахунками обрано 73 показника та визначено істотність кожного з чинників, а також силу і напрямок впливу. Аналіз проведено на основі макроекономічних даних по 79 країнам за період з 2000 по 2010 рік. Кількість країн, що досліджувалися, наведено у стовпці 3. У стовпці 4 та 5 розраховано ступень взаємозв'язку між кожним з чинників та середнім рівнем фінансової безпеки сектору державних фінансів. Найтісніший взаємозв'язок мають довгострокові чинники, тому що власне вони визначають загальні тенденції розвитку країни. У стовпці 6 згідно з економетричним аналізом визначено, чи є той чи інший чинник істотним. Сила впливу у стовпці 7 визначена як кут нахилу лінійного тренду до осі, тобто як коефіцієнт b_1 з лінійного рівняння регресії. Наприклад, при збільшенні рівня ВВП на душу населення на 1 пункт, рівень ризиків зменшиться на 0,4 пункти.

Ризики визначено як середній кредитний рейтинг країни по розрахункам світових рейтингових агентств Moody's¹, Fitch Ratings², Standard & Poor's³.

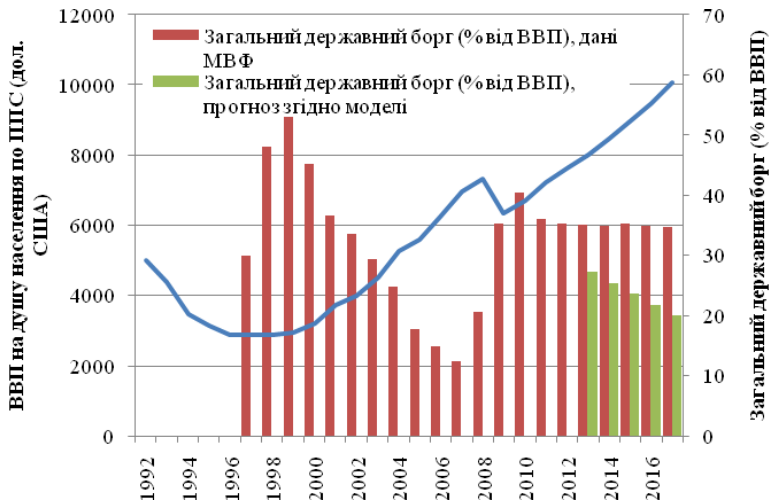

Рисунок 3.1.8 – Динаміка фактичних показників ВВП на душу населення по ППС (дол. США) та загального державного боргу (% від ВВП) з 2000 по 2011 рр. та прогнозних даних з 2012 по 2017 рр.⁴

Спираючись на отримані результати і проведені дослідження, можна зробити висновок про необхідність більш глибокого і детального аналізу показників, які впливають на фінансову безпеку сектора державних фінансів, з метою побудови масштабної динамічної системи, що дозволяє врахувати всі ланцюги при-

¹ Рейтингове агентство Moodys [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.moodys.com/>

² Рейтингове агентство Fitch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.fitchratings.com/

³ Рейтингове агентство Standard&Poors [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.standardandpoors.com/

⁴ Розраховано автором на основі даних Світового банку [10] та МВФ [11]. Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/> Світовий банк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/>

**Таблиця 3.1.10 – Сила впливу та істотність чинників концептуальної моделі
ідентифікації ризиків та загроз сектору державних фінансів**

	Показники	Країни	Коефіцієнт кореляції	Коефіцієнт детермінації	Істотність чинника	Сила впливу	Вплив на рівень ризиків та загроз
1	2	3	4	5	6	7	8
Довгострокові чинники							
23	ВВП на душу населення по ППС (тис. дол. США)	77	0,78	0,88	Істотний	-0,4	Позитивний
64	Інфляція, дефлятор ВВП (% річних)	79	0,28	0,53	Істотний	0,38	Негативний
72	Ефективність уряду	41	0,02	0,14	Неістотний	-0,71	Не виявлено
Внутрішні фінансові ринки							
70	Гроші та квазі гроші (M2) в % від ВВП	76	0,36	0,6	Істотний	-0,07	Позитивний
11	Процентні ставки за депозитами (%)	70	0,29	0,54	Істотний	0,25	Негативний
69	Реальна процентна ставка (%)	69	0,21	0,46	Істотний	0,3	Негативний
65	Процентна ставка спред (процентна ставка мінус ставка за депозитом,%)	69	0,2	0,45	Істотний	0,27	Негативний
71	Премія за ризик по кредитуванню (основна ставка мінус ставка по казначейських векселях,%)	41	0,15	0,38	Істотний	0,26	Негативний
48	Надлишок готівки / дефіцит (% від ВВП)	61	0,13	0,36	Істотний	-0,51	Позитивний
Показники зовнішнього боргу та платіжного балансу							
15	Зовнішній борг (% від ВНД)	39	0,34	0,58	Істотний	0,06	Негативний
14	Зовнішній баланс товарів та послуг (% від ВВП)	77	0,13	0,35	Істотний	-0,2	Позитивний

Примітка. Розраховано автором на основі даних Світового банку та МВФ. Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/> Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/>

Продовж. табл. 3.1.10

1	2	3	4	5	6	7	8
8	Сальдо рахунку поточних операцій (% від ВВП)	78	0,07	0,26	Істотний	-0,21	Позитивний
13	Експорт товарів і послуг (% від ВВП)	78	0,06	0,24	Істотний	-0,04	Не виявлено
34	Імпорт товарів і послуг (% від ВВП)	78	0,03	0,17	Неістотний	-0,03	Не виявлено
17	Короткострокова зовнішня заборгованість (дол. США)	61	0,01	0,09	Неістотний	0	Не виявлено
39	Поточна вартість зовнішнього боргу (% від ВВП)	39	0	0,07	Неістотний	0,01	Не виявлено
Рівень тінізації економіки							
73	Рівень тінізації економіки	72	0,47	0,69	Істотний	0,27	Негативний
Фінансовий стан реального сектора							
63	Внутрішні кредити приватному сектору (% від ВВП)	79	0,48	0,7	Істотний	-0,08	Позитивний
5	Сільське господарство, додана вартість (% від ВВП)	74	0,48	0,69	Істотний	0,78	Негативний
21	Прямі іноземні інвестиції, чистий відтік капіталу (у % від ВВП)	69	0,39	0,63	Істотний	-1,67	Позитивний
68	Ринкова капіталізація лістингових компаній (% від ВВП)	73	0,29	0,54	Істотний	-0,07	Позитивний
19	Продукти харчування, напої та тютюнові вироби (в % від доданої вартості в обробній промисловості)	58	0,27	0,51	Істотний	0,25	Негативний
37	Машини та транспортне обладнання (в % від доданої вартості в обробній промисловості)	57	0,24	0,49	Істотний	-0,22	Позитивний
42	Послуги, додана вартість (% від ВВП)	73	0,21	0,46	Істотний	-0,24	Позитивний
66	S & P Global фондових індексів (річна зміна у %)	63	0,17	0,41	Істотний	0,07	Негативний
40	Потоки приватного капіталу, всього (% від ВВП)	76	0,14	0,37	Істотний	0,37	Негативний
45	Текстиль та одяг (% доданої вартості в обробній промисловості)	57	0,14	0,37	Істотний	0,21	Негативний
50	Оплата праці найманих працівників (у % від витрат)	60	0,11	0,33	Істотний	0,13	Негативний

Продовж. табл. 3.1.10

1	2	3	4	5	6	7	8
28	Валове нагромадження основного капіталу (у % від ВВП)	77	0,05	0,22	Неістотний	-0,28	Не виявлено
47	Торгівля (у % від ВВП)	78	0,04	0,21	Неістотний	-0,02	Не виявлено
20	Прямі іноземні інвестиції, чистий приплив (% від ВВП)	78	0,03	0,17	Неістотний	-0,23	Не виявлено
35	Промисловість, додана вартість (% від ВВП)	74	0,02	0,14	Неістотний	0,08	Не виявлено
26	Валове нагромадження капіталу (в % від ВВП)	78	0,01	0,09	Неістотний	-0,11	Не виявлено
26	Валове нагромадження капіталу (в % від ВВП)	78	0,01	0,09	Неістотний	-0,11	Не виявлено
7	Зміна запасів (дол. США)	73	0	0,04	Неістотний	0	Не виявлено
38	Виробництво, додана вартість (% від ВВП)	73	0	0,02	Неістотний	0,01	Не виявлено
Стан та структура державних витрат							
61	Витрати на дослідження і розробки (% від ВВП)	57	0,44	0,66	Істотний	-3,25	Позитивний
25	Органи державного управління, витрати на кінцеве споживання (у % від ВВП)	79	0,23	0,47	Істотний	-0,5	Позитивний
3	Скориговані заощадження: видатки на освіту (% від ВНД)	78	0,2	0,44	Істотний	-1,56	Позитивний
55	Витрати (в% від ВВП)	62	0,17	0,41	Істотний	-0,21	Позитивний
59	Субсидії та інші трансферти (у % від витрат)	61	0,13	0,36	Істотний	-0,1	Позитивний
Стан державних доходів							
60	Податкові доходи (% від ВВП)	63	0,19	0,44	Істотний	-0,34	Позитивний
Показники державного боргу							
56	Процентні платежі (у % від витрат)	62	0,28	0,52	Істотний	0,33	Негативний
41	Державний і гарантований державою борг (% від ВНД)	38	0,23	0,48	Істотний	-0,15	Позитивний
9	Обслуговування боргу (лише державного або гарантованого державою, а також кредити МВФ, % від експорту, за винятком грошових переказів працівників)	34	0,2	0,45	Істотний	0,1	Негативний

Продовж. табл. 3.1.10

1	2	3	4	5	6	7	8
36	Процентні платежі за зовнішнім боргом (% від ВНД)	38	0,19	0,44	Істотний	0,91	Негативний
16	Довгострокова зовнішня заборгованість державного сектора (дол. США)	39	0,06	0,25	Неістотний	0	Не виявлено
46	Загальна сума обслуговування боргу (% від ВНД)	38	0,06	0,24	Неістотний	0,14	Не виявлено
44	Короткостроковий борг (% від обсягу зовнішнього боргу)	37	0,05	0,22	Неістотний	-0,06	Не виявлено
43	Короткостроковий борг (% від експорту товарів, послуг і доходів)	37	0,05	0,22	Неістотний	0,04	Не виявлено
62	Вимоги до центрального уряду, і т. д. (у % від ВВП)	79	0,03	0,18	Неістотний	0,05	Не виявлено
58	Чисте прийняття зобов'язань, іноземні (% від ВВП)	42	0,03	0,16	Неістотний	0,15	Не виявлено
49	Центральний державний борг, всього (% від ВВП)	40	0	0,03	Неістотний	0	Не виявлено
57	Чисте прийняття зобов'язань, внутрішніх (у % від ВВП)	62	0	0,03	Неістотний	-0,04	Не виявлено
10	Обслуговування боргу за зовнішньою заборгованістю, державною і гарантованою державою (PPG) (дол. США)	38	0	0,02	Неістотний	0	Не виявлено
6	Середня ставка за новими зовнішніми борговими зобов'язаннями (%)	37	0	0,01	Неістотний	-0,04	Не виявлено
12	Виплати за зовнішнім боргом, державним та гарантованим державою (PPG) (дол. США)	38	0	0,01	Неістотний	0	Не виявлено

чинно-наслідкових зв'язків, а також екзогенних і ендогенних факторів. Проведений аналіз існуючих моделей і методик оцінки показав недосконалість підходів, що використовуються, і виявив основні проблеми, що виникають при розрахунку фінансової безпеки держави. Розроблена концептуальна модель і розраховані показники дозволяють лише ідентифікувати ризики та загрози та, при певних умовах, визначити напрямок і силу впливу кожного конкретного фактора. При цьому розрахунок комплексного прогностичного показника фінансової безпеки сектору державних фінансів ускладнений у зв'язку з наявністю великої кількості невідомих параметрів, що мають високу волатильність, особливо при різкій зміні тенденцій розвитку економіки, наприклад, виникненні криз.

Незважаючи на високу складність та велику кількість параметрів концептуальної моделі, вдалося розрахувати і верифікувати окремі рівняння по кожному параметру і оцінити їх силу і напрямок впливу. Також на основі глибокого макроекономічного аналізу світової економіки були розраховані граничні значення ключових показників і дані рекомендації щодо їх значень при певних прогнозованих величинах. Так, наприклад, рекомендовані значення частки загального державного боргу до ВВП для України при прогностичному значенні ВВП на душу населення в 7 000 дол. США має бути не більшим 35 %.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на удосконалення як самої моделі, наприклад, за допомогою підвищення вимог щодо виборки за допомогою виділення групи країн з ідентичними характеристиками, так і використання інноваційних підходів у прогнозуванні з використанням методів системної динаміки.

3.1.2. Формування інформаційної економіки в процесі стратегічного розвитку держави

Перехід до інформаційного типу господарської системи характерний для багатьох країн, у тому числі й для України. На сучасному етапі інформаційна економіка є невід'ємною складовою процесу загального стратегічного розвитку держави.

В якості базових ресурсів інформаційної економіки виступають інформація й знання, становлення інформаційної економіки обумовлено «появою й розвитком не стільки нових галузей, скільки, властиво, економічних процесів»¹. На думку С. Дятлова, в основі єдності різноманіття соціально-економічної реальності лежить єдиний субстанціональний принцип буття, що реалізує свою сутність як загальне інформаційне втримування всіх різноманітних явищ даної реальності. Основою цього положення є теза про інформаційну єдність світу².

Виникнення свідомості як властивості високоорганізованої матерії з'явилося докорінною якісною зміною в самому процесі розвитку людини й інформаційних процесів. На розвиток і появу якісно нових інформаційних процесів у вигляді людської свідомості певний вплив вчинили матеріальні фактори: процес виготовлення знарядь праці, самого процесу праці, мови як форми з'єднання індивідуальної свідомості в колективну суспільну свідомість.

У ході розвитку соціальної форми руху матерії роль інформаційних процесів і потоків прогресивно зростає. Як думає А. Славнова, «інформація систематизує суспільство людини й здатна виконувати роль регулятора поведінки, оскільки вона відображає властивості навколишнього середовища, проявляється в наявності закономірності й доцільності, організованості й упорядкованості»³. Споконвічно інформація включена в процес взаємодії людини й природи. Поява членороздільної мови поклала початок розвитку господарської діяльності. Згодом поява писемності й друкарства, а пізніше засобів передачі й обробки інформації забезпечила, з одного боку, більшу доступність інформації для суспільства, а з іншого боку – (збільшила інформаційні потреби).

¹ Коляда М. Г. Формирование информационной культуры будущих экономистов в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук / Донец. ин-т социального образования. – Донецк, 2003. – 289 с. – С. 6.

² Дятлов С. А. Методология, проблематика и мониторинг информационно-сетевой экономики // Структурная трансформация экономики: соотношение плановых и рыночных механизмов реализации : Материалы всероссийской науч. конф. – С.Пб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 36.

³ Славнова А. О. Информационная экономика: Становление и сущность : Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Санкт-Петербург. ун-т экономики и финансов. – С.Пб., 1995. – 170 с. – С. 26.

У сучасних умовах як найважливіший ресурс економіки виступає наукове знання й інформаційні ресурси. Система відносин сучасного суспільства перетворюється в напрямку більш ефективної роботи з інформацією. Суспільна значимість будь-якого процесу визначається не тільки наявністю ресурсів, умов виробництва, капіталу або грошей, але й наявністю інформаційних ресурсів, тобто наукових знань та інформації. Пріоритети у виробничих відносинах зміщуються до наукових знань та інформації.

У сучасному процесі стратегічного розвитку держави важлива роль відводиться інформаційній значимості, тобто інформованості суб'єкта або насиченості його інформаційними потоками. Суспільна й економічна влада переміщуються не до власників речовинного капіталу, а до власників інформації, які знають, як найбільш раціонально використовувати багатство в сучасній економіці.

В інформаційній економіці господарська діяльність проявляється, головним чином, у виробництві й застосуванні накопиченої інформації й передових інформаційних технологій з метою підвищення ефективності й рентабельності інших форм виробництва й забезпечення економічного росту, а також нагромадження інформаційного капіталу і багатства (інформаційних продуктів і послуг). Обмежуючими факторами в цьому випадку виступають інформація, наукове знання, інтелект і людський капітал. Отже, економічна й політична влада переходять до власників інформації й засобів її відтворення.

В інформаційному суспільстві структура творчих продуктивних сил людини актуалізується у формі людських інформаційних ресурсів (інформаційних потреб і здатностей). В інформаційному суспільстві людина являє собою багатогранну особистість як вирішальний творчий фактор і головний інформаційний ресурс суспільства. У сучасній соціально-економічній системі нового типу, що має надзвичайно складну структурно-функціональну організацію, людина виконує різноманітні функції, відіграє різноманітні суспільні ролі.

В Україні питанню інформатизації суспільства теж приділяється питома вага. Так прем'єр-міністром М. Азаровим було

затверджено перелік завдань (проектів) Національної програми інформатизації, розраховано орієнтований обсяг фінансування (тис. грн) та зазначені очікувані результати (рис. 3.1.9).

Рисунок 3.1.9 – Перелік завдань (проектів) Національної програми інформатизації на 2011 рік та обсяги їх фінансування¹

У рамках інформаційної парадигми соціально-економічного розвитку² можна припустити, що відтворення являє собою систему цілісно організованих структур і елементів, що функціонує і розвивається відповідно до об'єктивних законів прояву інформації. В такій системі обмін інформацією, енергією й речовиною з зовнішнім середовищем не може відбуватися вільно й стихійно, а здійснюється в границях, обумовлених усвідомленими цілями й інтересами розвитку й детермінованих типом, рівнем, видом і формою її конкретного існування.

Інформаційна парадигма базується на наступному фундаментальному положенні: субстанцією різноманітних соціально-еко-

¹ Розпорядження від 3 серпня 2011 р. № 740-р, Київ «Про затвердження переліку завдань (проектів) Національної програми інформатизації на 2011 рік, їх державних замовників та обсягів фінансування.

² Дятлов С. А. Методология, проблематика и мониторинг информационно-сетевой экономики //структурная трансформация экономики: соотношение плановых и рыночных механизмов реализации: Материалы всероссийской науч. конф. – С.Пб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2001.

номічних явищ і процесів є інформація. Різноманітні політичні, соціальні, психологічні, економічні явища (процеси) мають інформаційну природу або інформаційно задану генетичну основу. Інформаційну природу мають економічна динаміка й динаміка соціальних процесів.

Задля здійснення процесу відтворення свого різноманітного громадського життя й, насамперед, соціально-економічного, люди вступають у певні зв'язки й відносини, і тільки в рамках цих зв'язків і відносин, що утворюють єдину цілісну систему, існує їх відношення до навколишнього світу й природи. Погоджуючись із С. Дятловим, відзначимо: «Зв'язки й відносини такого роду мають інформаційну природу, тобто поєднання всіх відносин між людьми із приводу відтворення їх багатогранного громадського життя є інформаційною взаємодією, обміном інформацією, її нагромадженням, виробництвом, аналізом, відбором і споживанням»¹.

Зростання ролі інформаційної економіки в процесі стратегічного розвитку держави і його прискорення на цій основі привело до соціотехнічного процесу інформатизації суспільства (рис. 3.1.10).

Як соціальний феномен інформатизація виступає у вигляді соціальної діяльності, орієнтованої на кінцеву мету – трансформацію людства в інформаційну цивілізацію з гуманістичним і раціональним суспільним устроєм. Суть цієї діяльності полягає в оволодінні соціальною інформацією як найважливішим ресурсом розвитку за допомогою засобів інформатики².

Відображаючи й визначаючи соціально-економічні процеси в загальному процесі розвитку держави, інформація виконує функції, класифіковані по двох блоках: природні й економічні³.

¹Дятлов С. А. Методология, проблематика и мониторинг информационно-сетевой экономики //структурная трансформация экономики: соотношение плановых и рыночных механизмов реализации: Материалы всероссийской науч. конф. – С.Пб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2001.

²Бенам А., Бенам Л. Права собственности в переходной экономике: комментарии по поводу того, что знают экономисты // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 3. – С. 57–71.

³Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 354 с.

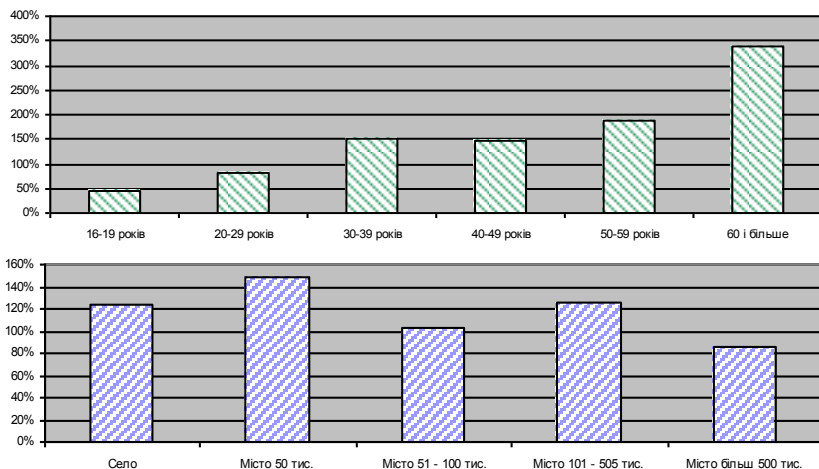

Рисунок 3.1.10 – Темпи росту інтернет-аудиторії в Україні 2011/2008 pp¹.

До першої групи можна віднести світоглядну, регулятивну й орієнтаційну функції. Світоглядна функція виконує соціальну роль інформації й знань, які є частиною духовної культури. Передача їх на різноманітних матеріальних носіях забезпечує спадковість культури поколінь. Регулятивна функція виражається в тому, що інформація виступає в ролі «фактору-організатора» в управлінській системі між всіма її елементами й рівнями, утримуючи систему в стані динамічності щодо сталої рівноваги. Завдяки орієнтаційній функції та чи інша організація може знайти своє місце в системі, визначити напрям своєї внутрішньої еволюції й співвіднести з напрямками еволюції системи. Це дозволяє їй не порушувати сформованої рівноваги.

Друга група, або економічний блок, функцій обумовлена тим, що інформація набуває все більшого значення, виступаючи як ресурс, продукт, товар, і визначає рівень і ступінь розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Н. Скрильникова дотримується аналогічної точки зору. «Наука в сучасних умовах здобуває найважливіше значення в здатності генерувати нові знання, без яких неможливі наукомісткі

технології нового покоління»¹. Можливо припустити, що наука виконує пізнавальну, технологічну й обосновуючу функції. Однак у сучасній науці зростає питома вага теоретичної складової в структурі технічних наук. Це в свою чергу призводить до більш високого ступеня залежності ефективності інженерних методів від уречевлення в них результатів фундаментальних наукових досліджень.

Для відбиття постіндустріального розвитку Белл запропонував застосовувати традиційні показники економічного розвитку – наприклад, ВВП, – і переглянути систему національних рахунків (СНР) із урахуванням витрат і вигід. «Система національних рахунків повинна починатися з серії соціальних індикаторів, які повинні дати нам більш широкий і збалансований розрахунок економічного прогресу в тому розумінні, в якому ми розуміємо його»².

Про доцільність включення в СНР аналізу особливостей поведінки господарюючих суб'єктів писав А. Маршалл³. Ця пропозиція актуальна й сьогодні й одержала свій розвиток у сучасній світовій практиці відповідно до проекту СНР ООН, затвердженого в 1993 р.⁴ Розрахунок ВВП проводиться трьома методами: виробничого, розподільного і кінцевого використання. Одночасно в нову концептуальну модель міжгалузевого балансу (ММБ) вводяться нематеріальні послуги⁵.

Світова тенденція переходу на СНР втілюється і в українську економіку. По мірі переорієнтації економічної системи України з планово-командних на ринкові принципи господарювання, використовуваний раніше баланс народного господарства (БНГ) перестав задовольняти зростаючі потреби суб'єктів економічної

¹ Скрыльникова Н. А. Информационная экономика: концепция и социально-экономические трансформации : дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01 / Томский гос. ун-т. – Томск, 2003. – 399 с. – С. 20–21.

² Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 354 с. – С. 116.

³ Маршалл А. Принципы политической экономии : пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. С. М. Никитина. – М. : Инстр. лит-ра, 1993. – Т. 1. – 526 с.

⁴ Концепция информационной безопасности Российской Федерации // <http://www.scrf.gov.ru/Documents/Decree/2000/24-1.html>

⁵ Камешева Н. В. Національні рахунки України: становлення, розвиток та перспективи // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 5(23). – С. 10–16.

й господарської діяльності в інформації. Це призвело до переходу на нову форму обліку й розрахунку макроекономічних показників. У зв'язку з цим Кабінетом Міністрів України був розроблений ряд законодавчих актів і проектів [Концепция Россия], які могли б забезпечити інтеграцію всіх видів економічної діяльності в СНР і загальносвітову практику обчислення різних макроекономічних показників. Проте на сьогоднішній день у СНР України так і не визначене місце інформаційних потоків і не розроблена адекватна національним пріоритетам методологія їх аналізу й оцінки.

Високий ступінь впливу інформаційної економіки на процес розвитку держави підкреслюється багатьма дослідниками. Під інформаційною економікою (ІЕ) у вузькому розумінні мається на увазі «сукупність галузей економіки, пов'язана з інформаційним виробництвом і матеріально-технічним забезпеченням цього процесу»¹. У широкому розумінні ІЕ розглядається як складова ІС, в якій «соціально-економічний розвиток залежить, насамперед, від виробництва, зберігання й поширення інформації серед членів суспільства»², а підвищення продуктивності в «новій» економіці, у свою чергу, відбувається за допомогою технологічного прогресу в області обробки й передачі інформації.

Істотний імпульс становленню інформаційної економіки надає розвиток інтелектуального потенціалу суспільства, для забезпечення успішного формування якого доцільне впровадження таких принципів, як: свобода творчості; недоторканність інтелектуальної власності; непротиставлення інтелектуалізації суспільства загальним прогресивним змінам, їх синхронізація й взаємодоповнення; налагодження взаємозв'язку й відповідності інтелектуалізації й інформатизації; створення нових складових структурних утворень на основі інтелектуального капіталу; активна участь країни в міжнародному поділі праці³.

¹ Линдон Ларуш. Физическая экономика как платоновская эпистемологическая основа всех отраслей человеческого знания // Шиллеровский Институт Науки и Культуры. – М.: Научная книга. – 1997. – 238 с. – С. 74.

² Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика»», 2003. – 257 с. – С. 35.

³ Гребнев Л. Образование: услуга или жизнь // Вопросы экономики. – 2005. – № 3. – С. 20–40.

Рушійною силою інтенсивного й успішного розвитку інтелектуального капіталу суспільства є наука. В свою чергу, на думку К. Флекснера, «наука й технологія, одним словом, знання, що набули вирішальної ролі у створенні доходів, повинні розглядатися як багатство»¹. Більш того, «знання являють собою динамічну систему, яка швидко розвивається й зростання якої в сучасних умовах по темпах відображає зростання будь-якої іншої системи. Знання, що постійно розвиваються, є феноменом, який перетворює капітал у відкриту систему, визначає можливість появи нових форм капіталу»².

За даними лише 2008 р. можна простежити стан фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування: найбільша частка із бюджету припадає на сферу освіти (99,2 %) та сферу досліджень і розробок (73,9 %); у сфері виробництв, які можна ідентифікувати як високотехнологічні, найбільша частка фінансування припадає на вітчизняних та зарубіжних інвесторів, хоча роль держави також помітна – в основному, через реалізацію державних програм (рис. 3.1.11)

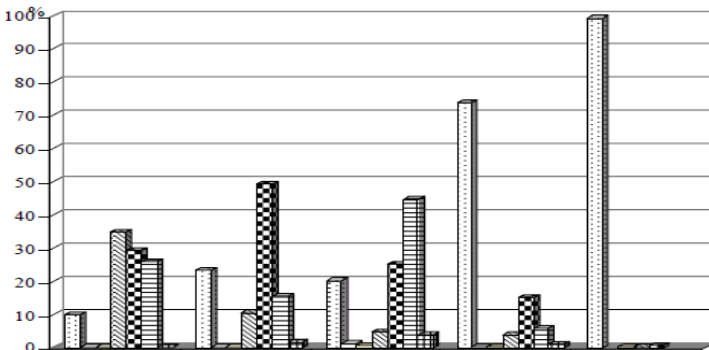

Рисунок 3.1.11 – Питома вага фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування та видами економічної діяльності: 2008 рік³

¹ Флекснер К. Ф. Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом : пер. с англ. – М. : Наука, 1994. – 231 с. – С. 124.

² Маршалл А. Принципы политической экономии : пер. с англ. / общ ред. и вступ. ст. С. М. Никитина. – М. : Иностр. лит-ра, 1993. – Т. 1. – 526 с. – С. 145.

³ Стат. збірник «Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2008 р.» – С. 112.

Таблиця 3.1.11 – Структура фінансування наукових та науково-технічних робіт

Фінансування з	Виробництво машин та устаткування	Виробн. електрич., електрон.	Виробн. транспорт. засобів	Дослідження та розробки	Освіта
держбюджету	9,9	23,3	20,1	73,9	99,2
коштів місцевих бюджетів	0,02	0,01	1,2	0,2	
позабюджетних фондів	0,1	0,04	0,5	0,2	0,2
власних коштів	34,9	10,4	4,7	3,8	0,1
коштів замовників підприємств, організацій України	29,2	49,2	25	15,1	0,5
коштів замовників іноземних держав	25,9	15,5	44,6	5,7	
інших джерел	0,02	1,5	3,8	1	

Поряд із процесом інтенсифікації виробництва інформації виникає проблема інформаційної культури, яку Е. Семенюк визначає як рівень практичного досягнення «інформаційної взаємодії й всіх інформаційних відносин у суспільстві, міра досконалості в оперуванні будь-якою необхідною інформацією»¹.

При цьому М. Коляда² розрізняє інформаційну культуру відносин і інформаційну культуру знань. До першої групи включаються: відношення до навколишнього світу й середовища; міжособистісні відносини; відношення індивідуума до самого себе; взаємини «людина-комп'ютер», що здобувають особливу актуальність в епоху загальної інформатизації.

У другу групу входять: знання людини про саму себе; професійні знання, навички й уміння, або компетенція; знання фахівця про комп'ютерну техніку, які набувають значення в період

¹ Семенюк Э. П. Информатизация общества, культура, личность // НТИ. Сер. 1: Организация и методика информационной работы. – 1993. – № 1. – С. 2.

² Коляда М. Г. Формирование информационной культуры будущих экономистов в процессе профессиональной подготовки : Дис. ... канд. пед. наук / Донец. ин-т социального образования. – Донецк, 2003. – 289 с.

переходу до інформаційної стадії розвитку суспільства; знання про інформаційні технології, тобто уміння орієнтуватися в розмаїтті програмних продуктів із метою вибору найбільш оптимального з них для вирішення виробничих і професійних завдань.

Набуття інформацією статусу центрального поняття інформаційної економіки обумовлено об'єктивними передумовами соціально-економічного розвитку. Серед них відзначимо прогрес продуктивних сил, посилення впливу НТП на економічні процеси, основне значення науково-інформаційних факторів у всіх сферах життєдіяльності соціуму, нарощення темпів інформатизації економіки й суспільства та, як результат, перехід до нової стадії соціально-економічної організації суспільства.

Підвищення інтенсивності й ефективності праці призводить до скорочення кількості зайнятих у промисловому виробництві й сільському господарстві, тобто відбуваються зміни в структурі зайнятості. Інформатизація виробництва й впровадження інновацій з метою збільшення обсягів випуску продукції масового споживання призводить до підвищення продуктивності праці в промисловому й сільськогосподарському секторах. Цю тенденцію досліджували у своїх працях Р. Абдєєв¹, В. Иноземцев² та ін. Наприклад, у США в період із 1995 по 2000 р. у секторі інформаційних технологій було створено близько 200 тисяч нових робочих місць. Кількість зайнятих у НДДКР в 90-і роки XX століття збільшилася вдвічі, причому більша частина вчених задіяна в інформаційному секторі економіки.

Структурні зміни в економіці призвели до збільшення частки галузей, пов'язаних із обробкою, створенням і розподілом інформації, і до росту обсягів виробництва наукомісткої продукції. Це, у свою чергу, відбивається на обсягах і структурі інвестицій, в яких зростає частка вкладень у сектор нових технологій. Так, в 1991 р. видатки американських компаній на придбання інформації й інформаційних продуктів склали 112 млрд дол., перевищивши витрати на основні фонди на 5 млрд дол.³. При

¹ Абдєєв Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 339 с.

² Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. – 257 с.

³ Иванов Д. В. Постиндустриализм и виртуализация экономики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.medport.ru/USSR/ characters/virtual.htm](http://www.medport.ru/USSR/characters/virtual.htm).

цьому на США доводиться близько 40 % всіх світових видатків на нові технології, а друге місце займає Німеччина – 6,6 %¹ [17, с. 7]. Близько 40 % всіх інвестицій в американську економіку спрямовується в галузь інформаційних технологій, а в Японії ця цифра не перевищує 20 %² [10, с. 20]. Зростає потік інвестицій і в людський капітал, зокрема, рівень освіти, бо інтелектуальна праця стає більш затребуваною в сучасних соціально-економічних умовах розвитку держави. Звідси підвищується роль галузей, що забезпечують відтворення людських ресурсів, серед яких охорона здоров'я, освіта, раціональне дозвілля й т. п.

Дослідження впливу інформаційної складової на процеси стратегічного розвитку держави приводить до доцільності формування методології обчислення її кількісних і якісних проявів. Один із засновників теорії інформаційної економіки Т. Стоуньер вважав, що «найбільша пізнавальна проблема, що стоїть перед сьогодишньою економічною наукою, – визначення впливу інформації на економічне життя й вираз цього найважливішого фактору в фінансових категоріях»³. Таким чином, виникли передумови формування методології розрахунку нового показника – електронного ВВП, що включає дохід інтернет-провайдерів, доходи від реклами в Мережі й від інших видів діяльності в «світовому павутинні».

Інформаційна економіка ставить перед ученими ще одну проблему, яку можна визначити як оцінку впливу впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій на продуктивність праці. Р. Соллоу з цього приводу писав «Епоха комп'ютерів видна нам усюди, тільки не в статистиці продуктивності»⁴. У цьому випадку розглядається нелінійна залежність збільшення вкладень в інформаційний сектор економіки і зростання продук-

¹ Ивченко Б. П., Мартыненко Л. А. Информационная экология. – Часть 1. Оценка риска техногенных аварий и катастроф. Статистическая интерпретация экологического мониторинга. Моделирование и прогнозирование экологических ситуаций. – С.Пб. : Нормед-Издат, 1998. – 208 с.

² Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. – 257 с.

³ Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 396.

⁴ D. E. Denning. A lattice model of secure information flow. Communications of the ACM. – 2006. – No 19(5) (May). – P. 236–243.

тивності праці. Ці невідповідності вчені обґрунтовують декількома причинами. По-перше, специфіка інтелектуальної праці проявляється в тім, що «продуктивність працівника розумової праці не вимірюється кількістю й обсягом, – у всякому разі, це далеко не самий головний показник. Зате якості надається величезне значення»¹. Отже, більш швидке зростання продуктивності праці спостерігається в галузях, що застосовують нові технології, у порівнянні з тими, які не впроваджують інновацій. По-друге, існує «передумова про необхідність досягнення певного рівня поширеності інформаційних і комп'ютерних технологій, рівня, що дозволяє одержувати синергетичні ефекти від взаємодії економічних агентів і сучасних технологій»². Виведення інтегральної чисельної оцінки продуктивності праці в інформаційній економіці стає тим більш важливим, якщо враховувати той факт, що «резерви прогресу цивілізації перебувають не на шляхах подальшої технізації й індустріалізації (як це було раніше), а на шляхах інтелектуалізації суспільства, розвитку масової кумулятивно спрямованої творчості, інформатизації суспільних систем»³.

Стрімке наростання інформаційних потоків на макрорівні дало імпульс до формування інформаційного сектора економіки, що має особливу інфраструктуру. На думку У. Мартіна, «до інформаційної індустрії варто відносити всі галузі, пов'язані не стільки з виробництвом матеріальних товарів і послуг, скільки з одержанням, переробкою, зберіганням і поширенням інформації»⁴.

Незважаючи на те, що проблематика інформаційної економіки привернула увагу вчених більше 40 років тому, можна припустити, що процеси пізнання складності її теоретичного осмислення викликають потребу дослідження різних її аспектів. Із

¹ Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке : пер с англ. – М. : Вильямс, 2003. – С. 191.

² Линдон Ларуш. Физическая экономика как платоновская эпистемологическая основа всех отраслей человеческого знания // Шиллеровский Институт Науки и Культуры. – М. : Научная книга. – 1997. – С. 79.

³ Каньгин Ю. М., Панченко В. Н. Общественный интеллект и социальная когнитология. – К. : Лыбидь, 1990. – 90 с. – С. 37.

⁴ Мартин У. Дж. Информационное общество. Лайон Д. Информационное общество. Проблемы и иллюзии. – М. : ИНИОН, 1989. – 30 с. – (Реферат / АП СССР. ИНИОН, №№ 2093–2094). – С. 24.

одного боку, на сучасному етапі вченим доцільно визначитися з новими макроекономічними показниками й методологією їх розрахунку. Це, наприклад, дані про динаміку зростання галузей і секторів економіки, що спеціалізуються на інформаційному обслуговуванні й виробництві інформаційної техніки і технології, дані про структурні зміни в промисловості й торгівлі, відомості про обсяги виробництва, продажів і споживання інформаційних продуктів та послуг і т. п. Із іншого боку, при аналізі економічної ролі інформації й побудові системи її оцінок ускладнене проведення історичних паралелей із попередніми формаціями з тієї причини, що інформація має властивості ідеальної нематеріальної субстанції, що впливає на ступінь невизначеності, й індустріальної економіки, що відрізняється від основних виробничих факторів.

Стосовно причин суб'єктивного характеру, то, приступаючи до економічної інтерпретації інформації, вчені усвідомлювали складність принципово нового для економічної науки питання і слабку ефективність традиційних оцінок через недослідженість природи досліджуваного об'єкта.

Більш того, варто враховувати той факт, що становлення й розвиток інформаційної економіки включає такі взаємозалежні процеси, як інформатизація, трансформація відносин власності, перетворення системи факторів виробництва й розвитку, зміни в соціально-культурній сфері суспільства.

Погоджуючись із думкою О. Шуть, відзначимо, що «характеристики інформаційних ресурсів і доступні знання, якість людського капіталу, досвід інформаційного виробництва й репутація країни визначають можливості й ефективність інноваційної діяльності, що є найважливішим джерелом прогресивного розвитку та позитивної економічної динаміки в довгостроковому періоді»¹ та мають безпосередній вплив на процес стратегічного розвитку держави.

¹ Шуть О. Н. Информация и ее роль в экономике : дис. ...канд. экон. наук: 08.00.01 / Санкт-Петербург. гос.ун-т. – С.Пб., 2004. – 150 с. – С. 91.

3.1.3. Науково-технічний потенціал країни у системі забезпечення її фінансової безпеки

Фінансова безпека є елементом економічної безпеки держави, яка згідно Конституції України, поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України є однією з найважливіших функцій держави і справою усього українського народу¹.

Щодо визначення поняття і складу системи забезпечення фінансової безпеки України, то по-перше, вона являє собою важливу складову системи забезпечення економічної безпеки держави, а по-друге, досі не існує єдиної точки зору, стосовно її структури та процесу функціонування.

Проблемі формування ефективної системи забезпечення фінансової безпеки держави приділяли увагу науковці О. Барановський, І. Бінько, О. Василик, Т. Вахненко, Є. Ведута, А. Гальчинський, В. Гесць, В. Горбулін, Г. Глухов, М. Єрмошенко, А. Качинський, Н. Кравчук, В. Мунтіян, Г. Пастернак – Таранушенко, В. Шлемко та ін.

Так, у Концепції національної безпеки – система забезпечення економічної безпеки являє собою організовану сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту економічних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України².

Г. Глухов визначає процес забезпечення фінансової безпеки як сукупність заходів, спрямованих на запобігання збитків від негативних впливів на їх економічну безпеку по різних аспектах фінансово-господарської діяльності³. При цьому процес забезпечення фінансово-економічної безпеки складається з кількох етапів. Змістом першого етапу є визначення видів і причин виникнення негативних впливів, на другому етапі визначається стан і оцінюється поточний рівень безпеки. Далі вивчається конку-

¹ Конституція України. – К. : Українська правнича функція, 1996. – 56 с.

² Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Голос України. – 1997. – 4.02. – 319. – С. 5–6.

³ Глухов Г. Финансово-экономическая безопасность медико-производственного комплекса // Г. Глухов, Д. Рейхарт, Ю. Шиленко. – Экономика здравоохранения. – 1999. – № 4.

рентний стан господарюючого суб'єкта на відповідному товарному ринку й аналізуються властиві йому конкурентні переваги.

В. Геєць, Б. Кваснюк визначають фінансову безпеку як «...захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на усіх рівнях фінансових відносин, забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки, держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань»¹.

Барановський виділяє поняття системи забезпечення фінансової безпеки та системи фінансової безпеки.

Отже, система забезпечення фінансової безпеки складається з 6-ти підсистем (рис. 3.1.12).

Рисунок 3.1.12 – Структура системи забезпечення фінансової безпеки держави²

¹ Геєць В., Кваснюк Б. та ін. Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. прогнозування НАН України, кер. проекту В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. – 56 с.

² Складено за Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / Барановський О. І. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.

Дана система має вирішувати такі першочергові національні задачі в сфері забезпечення фінансової безпеки держави:

1) зміцнення фінансів суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб і домашніх господарств;

2) підвищення ефективності фінансової системи як регулятора економічних відносин шляхом розробки відповідного фінансово-економічного законодавства, що регулюватиме рух міжнародних фінансових потоків, діяльність митних і податкових служб, банківської системи та інших фінансово-інвестиційних інституцій, а також захищатиме фінансову систему від впливу кримінальних і терористичних угруповань; досягнення максимальної збалансованості державних фінансів; удосконалення податкової системи, підвищення її стимулюючого впливу на розвиток виробництва; розробка ефективної політики управління державним боргом України; проведення валютної політики, яка в змозі збалансувати реальний попит на іноземну валюту з її пропозицією урівноважити торговий баланс, сприяти зростанню конкурентоспроможності українських товарів, рентабельності підприємств, нагромадженню валютних резервів НБУ;

3) удосконалення і розвиток грошово-кредитної системи з метою забезпечення грошовою масою і кредитами потреб економіки і населення, підтримка ліквідності і стабільності національної грошової одиниці;

4) забезпечення зміцнення фондового ринку та його інфраструктури, розвиток інститутів спільного інвестування, страхових та пенсійних фондів, вихід України на міжнародні ринки капіталів.

5) здійснення політики доходів, спрямованої на випереджаюче зростання платоспроможного попиту населення, подолання наявного нині штучного заниження вартості робочої сили, а також неприпустимо низького рівня соціальних витрат, відновлення стимулюючої функції заробітної плати;

6) створення ефективної системи управління зовнішнім боргом¹.

¹ Л. В. Нечипорук. Посилення загроз фінансовій безпеці держави в умовах фінансової глобалізації Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України, № 1, 2012.

Метою системи забезпечення фінансової безпеки держави, регіону визначають збереження і нарощування його фінансового потенціалу¹.

Процес формування фінансового потенціалу економічної системи представлено на рис. 3.1.13.

У динаміці нами запропонована модель структури загального потенціалу економічної системи.

В умовах сучасної господарської системи фактор «земля» треба розглядати в широкому значенні – як сукупність природних умов та ресурсів, за допомогою яких може відбуватися виробництво.

За визначенням ресурсного підходу, котрий на сьогоднішній день є найбільш поширеним в сучасній науковій літературі, потенціал економічної системи складається з усіх ресурсів (трудових, матеріальних, інформаційних, природних) для досягнення певної мети даної системи.

Головними призначеннями кожного виду потенціалу є: екологічного – створення та відновлення природного середовища, освітнього – «виробництво» висококваліфікованої робочої сили, наукового – «виробництво» інформації для здійснення традиційного виробничого процесу, технічного – виробництво засобів виробництва. Процес формування загального економічного потенціалу господарської системи можна представити у вигляді наступної схеми (рис. 3.1.13).

Розглянуті потенціали створюють основні складові інноваційного потенціалу країни, який теж буде складатися з природної, кадрової, трудової, інформаційної складових, але якісно перероблених (на рис. 3.1.13, це Z' K' P' I'). Тобто продуктом реалізації кожного з визначених видів потенціалів будуть: підготовлене екологічне середовище (підвищення якості та продуктивності земельних, водних та інших природних ресурсів), високоосвічені фахівці, новітнє технічне озброєння та науково-технічна інформація у вигляді винаходів, відкриттів. Далі інноваційний потенціал формує у виробничий, який в свою чергу створює фінансовий потенціал господарської системи, як шляхом

¹ Любимцев Ю. Концепция финансовой безопасности (общегосударственный и региональный аспекты) // Ю. Любимцев, А. Логвина. – Вопросы экономики. – 1998. – № 3. – С. 55–64.

реалізації в середині системи, так і за її межами за допомогою реалізації експортного потенціалу.

Процес формування економічного потенціалу господарської системи

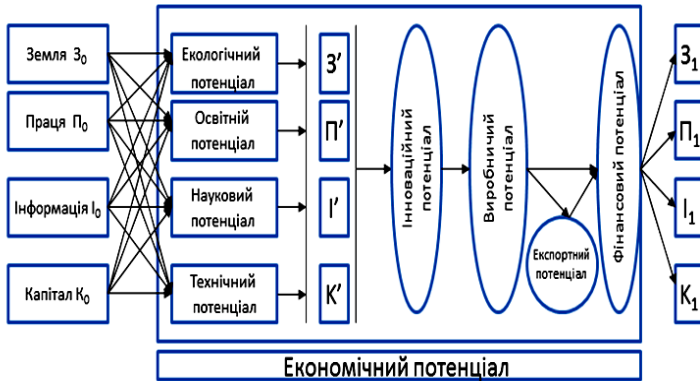

Рисунок 3.1.13 – Схема процесу формування економічного потенціалу господарської системи

Отже, можна зробити висновок, що процес формування фінансового потенціалу сучасної господарської системи (регіону, держави) повинен включати участь екологічного, освітнього та науково-технічного її потенціалів. Вони створюють «ресурсну базу» для формування інноваційного потенціалу системи, який вже потім трансформується у виробничий і далі у фінансовий її потенціали. Звичайно, у будь який момент часу кожен з потенціалів буде знаходитися на певному етапі свого перетворення, тому загальний економічний потенціал системи буде включати в себе їх усі.

Оцінка економічної безпеки за прийнятою методикою¹ передбачає розрахунок інтегрального показника, який враховує 10 складових (табл. 3.1.12).

¹ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України : затв. наказом М-ва економіки України від 02.03.2007 за № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=3873.

Таблиця 3.1.12 – Складові економічної безпеки

Сфера економіки	Значення вагового коефіцієнта
Макроекономічна	0,1005
Виробнича	0,0769
Фінансова	0,1127
Інвестиційна	0,0939
Зовнішньоекономічна	0,0901
Науково-технологічна	0,1183
Соціальна	0,0808
Демографічна	0,0836
Енергетична	0,1324
Продовольча	0,1108

Передбачається, що науково-технологічна складова впливає на економічну безпеку на рівні з фінансовою безпекою.

За попередніми розрахунками Мінекономіки, інтегральний показник рівня економічної безпеки України у 2010 році зменшився на 1,6 в. п. відносно рівня 2009 року та на 5,3 в. п. відносно максимального докризового 2007 року і становив 59,6 % оптимального значення (рис. 3.1.14).

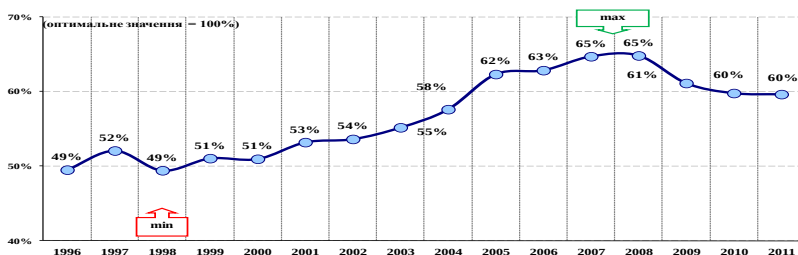

Рисунок 3.1.14 – Динаміка рівня економічної безпеки України у 1996–2011 рр.

За останні роки значно знизились значення науково-технологічної та виробничої безпеки. Особливо це стосується науково-технологічної, оскільки її рівень у війшов у зону критичного стану безпеки (рис. 3.1.15).

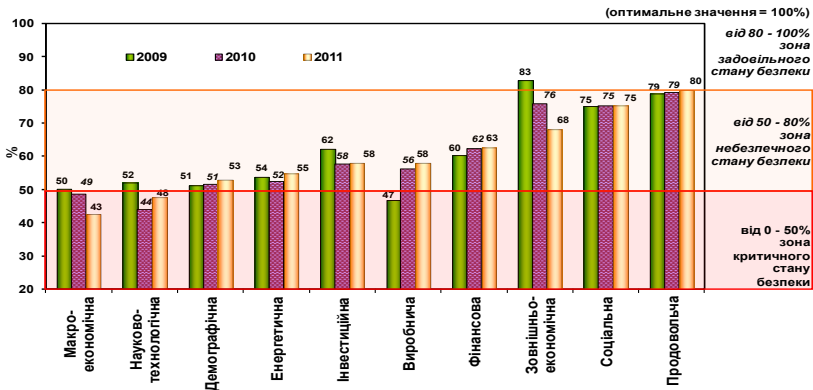

Рисунок 3.1.15 – Динаміка складових економічної безпеки у 2009–2011 роках¹

У 2010 р. у зоні критичного стану знаходилися дві складові економічної безпеки (макроекономічна та науково-технічна) з десяти. Так, в результаті падіння у 2010 році показника науково-технологічної безпеки на 7,1 в. п. (порівняно із рівнем 2009 року) до 46 % вона вперше з моменту проведення відповідних спостережень (з 1996 року) опинилася у зоні критичного стану. Там же, не дивлячись на позитивну зміну порівняно із 2009 роком залишається і макроекономічна складова економічної безпеки, значення якої за підсумком 2010 року наблизилось до верхньої межі зони критичного стану. Також, майже на межі критичного стану знаходиться і демографічна безпека, значення якої зменшилося на 0,2 в. п. та становило 51 % оптимального значення.

В цілому за підсумками 2011 року переважна більшість складових рівня економічної безпеки знаходиться у зоні небезпечного стану безпеки (7 з 10 показників).

У зоні критичного стану безпеки знаходяться показники макроекономічної безпеки (43 %) та науково-технологічної безпеки (48 %).

¹ Побудовано за Даденко В. В. Гарантування фінансової безпеки держави в умовах глобалізації / В. В. Даденко, Н. І. Шевченко // «Державне управління: удосконалення та розвиток» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=486>

Отже, такий стан науково-технологічної безпеки, відбиває значні проблеми у формуванні і реалізації національного науково-технічного, що в цілому в довгостроковій перспективі і може негативно вплинути як на фінансовий потенціал так і на економічну безпеку в цілому.

Побудуємо модель формування НТ потенціалу як системи, що розвивається, з урахуванням основних положень синергетики. Коротко визначимо основи синергічного підходу, а потім на сьогоднішні існує досить багато економічної літератури, де більш-менш докладно викладено основні положення синергетики відносно економічних систем. Так, В. Мочерний¹ обґрунтовує необхідність застосування цих концепцій в економічній теорії для більш глибокого розуміння внутрішніх процесів в економічних системах. В. Б. Занг² в своїй роботі «Синергетична економіка» окреслив місце синергетичної економіки серед інших галузей економічної науки, навів основний математичний апарат, який має бути використаний при застосуванні синергетичних методів, та розробив і обґрунтував необхідність застосування основних термінів загальної синергетики в економіці. Серед вітчизняних здобутків у цьому напрямі можна зазначити роботи С. Ф. Серьогіної, Е. А. Єрохіної, С. Єрохіна та ін. В цих роботах вже більш детально розглянуті концепції синергетики стосовно їх прикладного застосування. Так, в монографії Е. А. Єрохіної³ розглядаються процеси самоорганізації в відкритих та закритих економічних системах на прикладі економіки Радянського союзу. С. Ф. Серьогіна⁴ обґрунтовує необхідність застосування синергічних методів при здійсненні державного регулювання економікою. С. Єрохін⁵ доводить, що застосування синергічних методів є новітнім напрямом, котрий забезпечить прийняття

¹ Мочерний С. В. Синергетичний підхід в економічному дослідженні: проблеми економічної теорії / С. В. Мочерний // Економіка України. – 2001. – № 5. – С. 23–27.

² Занг В. Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории / В. Б. Занг. – М. : 1999. – 405 с.

³ Ерохина Е. А. Теория экономического развития : системно-синергетический подход / Е. А. Ерохина. – Томск : Изд-во Том. ун-та 1999. – 159 с.

⁴ Серегина С. Ф. Роль государства в экономике. Синергетический подход : монография / С. Ф. Серегина. – М. : ДИС, 2002. – 288 с.

⁵ Ерохин С. А. Синергетическая парадигма современной экономической теории / С. А. Ерохин // Актуальні Проблеми Економіки. – 2001. – № 1–2. – С. 14–18.

більш ефективних рішень щодо управління національною економікою України. Також необхідно відмітити значні здобутки багатьох закордонних вчених (І. Ансофф¹, М. Портер², Е. Кемпелл, К. С. Лаос³, Х. Ітамі, та ін.) стосовно дослідження в прикладному аспекті поняття синергізму. Дані дослідження переважно стосуються лише економічних систем мікрорівня, таких як підприємства, організації, корпорації та виникнення синергізму в результаті їх об'єднання.

Сутність синергічного підходу полягає в орієнтації його не на цілі та сподівання суб'єкта управлінської діяльності, який бажає здійснювати ефективне управління системами, а на те, що притаманне саме системі, тобто – на її власні закони еволюції та самоорганізації. При цьому увага приділяється погодженості управлінського впливу з тенденціями динаміки нелінійної системи. У центрі уваги знаходяться процеси самоорганізації. Г. Хакен визначає останні як процеси, що забезпечують виникнення певних просторових, часових або функціональних структур без специфічного впливу на систему з боку зовнішнього середовища, тобто виникнення або зростання впорядкованості з хаосу. Явище самоорганізації, іншими словами, полягає в тому, що в складних системах спостерігається погоджена поведінка підсистем, у результаті чого зростає ступінь їхньої впорядкованості, зменшується ентропія. Результатом самоорганізації стає виникнення, взаємодія і, можливо, регенерація динамічних об'єктів (підсистем), складніших в інформаційному аспекті, ніж елементи середовища, з яких вони виникають.

Можна виділити наступні напрями впливу НТ потенціалу держави на її фінансову безпеку.

1. Реалізація і розвиток національного науково-технічного потенціалу держави має забезпечувати державу новітніми технологіями, за допомогою яких можливо організувати потужний позитивний фінансовий потік у довгостроковому періоді та, від-

¹ Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И. Ансофф. – С.Пб. : Питер, 1999. – 416 с.

² Портер М. Конкурентное преимущество: создание и поддержка устойчивых результатов / М. Портер. – М. : 1997. – 615 с.

³ Кемпелл Э. Стратегический синергизм / Э. Кемпелл, К. С. Лаос. – [2-е изд.]. – С.Пб. : Питер, 2004. – 416 с.

повідно, забезпечити збільшення фінансового потенціалу держави і зміцнення її фінансової безпеки в цьому ж періоді.

2. Створення новітніх організаційних форм реалізації науково-технічного потенціалу, а саме інкубаторів бізнесу, технопарків, технополісів тощо, відбувається формування елементів науково-технічного потенціалу завдяки приватним інвестиціям та забезпечується збільшення фінансового потенціалу держави завдяки довгостроковому зміцненню фінансової безпеки цих підприємств, організацій і регіонів, в яких вони розвиваються.

В основі побудови моделі знаходиться припущення, що характер формування і розвитку науково-технічного потенціалу має відповідати характеру розвитку науки. Відносно останньої, можна зауважити, що її характер відповідає рівнянню експоненціального зростання публікацій з часом.

Відштовхуючись від цих міркувань побудуємо модель формування науково-технічного потенціалу зовнішнього середовища підприємства аналогічно моделям розвитку теоретичної і експериментальної діяльності науковців, запропонованим у роботі В. Мілованов.

Перше рівняння моделі буде мати наступний вигляд:

$$\frac{d\varphi}{dt} = n\varphi - k\varphi, \quad (3.1.1)$$

де φ – число елементів науково-технічного потенціалу (кількість НТ організацій, обсяг фінансування, кількість одиниць інформації, матеріально-технічного забезпечення тощо.

n – коефіцієнт пропорційності, тобто темп розвитку науково-технічного потенціалу в країні, іншими словами, цей коефіцієнт відбиває частоту формування науково-технічного потенціалу зовнішнього середовища підприємства.

k – коефіцієнт старіння / зносу морального та фізичного елементів науково-технічного потенціалу зовнішнього середовища підприємства.

Економічний зміст цього показника: частота роботи зі створення НТ потенціалу держави. Даний показник має розмірність рік⁻¹. Тоді, наприклад, значення 100 рік⁻¹ буде означати, що за

рік було створено 100 елементів НТ потенціалу Держави. За 1 елемент можна вибрати сукупність елементів певної собівартості, наприклад, 1 млн грн.

Повернемося до розгляду швидкості і відстані. З цих позицій частота має наступний зміст. Частота створення НТ потенціалу, буде означати, скільки елементів НТ потенціалу створюється за певний період часу. Розглянемо показник n :

$$\frac{dn}{dt} = \alpha_1 n + \alpha_2 n^2 + \alpha_3 nG + \alpha_4 n\varphi - \alpha_5 (\varphi - \bar{\varphi}), \quad (3.1.2)$$

де $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$ і $\alpha_5 \geq 0$;

$\alpha_1 n$ – приріст частоти роботи економічних суб'єктів (підприємств) завдяки створенню власного науково-технічного потенціалу;

$\alpha_2 n^2$ – приріст частоти роботи економічних суб'єктів (підприємств) з формування НТ потенціалу, при взаємодії між собою, шляхом співробітництва, партнерських взаємовідносин в цьому напрямі: спільні НТ та інноваційні проекти, створення і підтримка інкубаторів інноваційного бізнесу, технопарків, технополісів тощо;

$\alpha_3 nG$ – приріст частоти роботи економічних суб'єктів (підприємств) з формування НТ потенціалу, при взаємодії з державою, шляхом використання її підтримки, обсягів фінансування, пільг, державних замовлень;

G – обсяг фінансування державою процесу формування національного науково-технічного потенціалу, а також включаючи гранти, державні замовлення, обсяг пільг на науково-технічну та інноваційну діяльність;

$\alpha_4 n\varphi$ – частоти роботи економічних суб'єктів (підприємств) з формування НТ потенціалу, при взаємодії з національним (в ідеалі зі світовим) науково-технічним потенціалом, завдяки створенню попиту на науково-технічну продукцію, шляхом проведення приватних НТ конкурсів і тендерів, отримання світових грантів, розвиток інституту «бізнес-ангелів», який набирає силу у західних країнах і починає зароджуватись в Україні;

$\alpha_5(\varphi - \bar{\varphi})$ – передбачувальна межа створення елементів в системі НТ потенціалу;

$\bar{H}$ – кількість елементів науково-технічного потенціалу, яка необхідна для вирішення певних задач в даній області науки. Так, наприклад, для удосконалення технології в певній галузі вже достатньо наявних елементів НТ потенціалу (кількості організацій, персоналу, обладнання, лабораторій, обсягу фінансування), то темп з їх створення в цій галузі почне зменшуватися.

Таким чином отримаємо наступну систему рівнянь:

$$\begin{cases} \frac{d\varphi}{dt} = n\varphi - k\varphi \\ \frac{dn}{dt} = \alpha_1 n + \alpha_2 n^2 + \alpha_3 nG + \alpha_4 n\varphi - \alpha_5(\varphi - \bar{\varphi}). \end{cases} \quad (3.1.3)$$

Величини α_i в цій моделі мають зміст середніх ефективно-стей даних процесів. Система (3) визначена в фазовій площині $\varphi > 0$, та має в ній особову точку n, φ .

$$n = k, \quad \varphi = \frac{\alpha_1 k + \alpha_2 k^2 + \alpha_3 kG + \alpha_5 \bar{\varphi}}{\alpha_5 - \alpha_4 k}. \quad (3.1.4)$$

Оскільки чисельник більше 0 то, щоб φ мало зміст, має бути $\alpha_5 - \alpha_4 k > 0$.

Визначаємо характер рівняння (4), для чого визначаються величини σ і Δ :

$$\sigma = \alpha_1 + 2\alpha_2 k + \alpha_3 G + \alpha_4 \varphi,$$

$$\Delta = \varphi(\alpha_5 - \alpha_4 k) = \alpha_1 k + \alpha_2 k^2 + \alpha_3 kG + \alpha_5 \bar{\varphi}.$$

Оскільки ці величини більше 0, то особлива точка в залежності від співвідношення між параметрами може бути нестійким фокусом або вузлом. Однак, оскільки характеристики науки мають матеріальний (фізичний) еквівалент, то відповідно, ні один з

таких матеріальних носіїв не може «піти до нескінченності», а тому таке «протиріччя» з реальністю пояснюється недосконалістю моделі, що пропонується. Причиною, яка обумовлює недоліки даної моделі, може бути припущення о сталості коефіцієнтів рівняння системи (1), а також, можливо, що деякі з знаків величин коефіцієнтів α можуть бути від'ємні в дійсності. Для кращого обґрунтування висновків моделі необхідно провести широке соціологічне дослідження, за допомогою якого можна експериментально встановити зазначені коефіцієнти. Але таке дослідження має бути проведено не тільки з позицій підприємства, а й з позицій регіонів та національного рівня, що виходить за межі даної статі. Тому розглянемо деякі варіанти моделі, надаючи коефіцієнтам α_i конкретний зміст. Результати наведено у табл. 3.1.13.¹

Формування науково-технічного потенціалу дуже складний і відповідальний процес. Ця задача має вирішуватися на всіх рівнях економіки країни від макро до мікро. Звичайно, роль держави в цьому процесі має бути вирішальною, але враховуючи сучасні реалії трансформаційної економіки, які переживає Україна, складну політичну ситуацію, брак коштів для фінансування науково-технічної сфери, даний процес все ж таки буде розвиватися, але хаотично, під дією сили ринкової конкуренції, що має певні недоліки пов'язані з перевиробництвом, а значить нерациональним використанням наявних ресурсів, високих ризиків, повільними темпами розвитку. З іншого боку при достатній державній підтримки процесу розвитку і реалізації науково-технічного потенціалу відбудеться зміцнення як фінансової так і економічної безпеки в наступні 20–50 років.

Як зазначає Л. Нечипорук², у процесі піднесення фінансової глобалізації розгортаються передумови фінансової нестабільності:

¹ Влэдущ Г. Э., Налимов В. В., Стяжкин Н. И. Научная и техническая информация как одна из задач кибернетики // Успехи физических наук. – 1959. – Т. 69. – № 1. – С. 13., Налимов В. В., Мультченко З. М. Еще раз к вопросу о концепции экспоненциального роста // Материалы по науковедению. – К., 1969. – Вып. 3. – С. 23.

² Нечипорук Л. В. Посилення загроз фінансовій безпеці держави в умовах фінансової глобалізації. Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України, № 1, 2012

Таблиця 3.1.13 – Варіанти моделі при різних значеннях коефіцієнтів α_i

№	Умова моделі	Економічний зміст умов	Режими	Характеристика особливої точки та її економічний зміст
1	2	3	4	5
1	$\alpha_3 = \gamma_1 - \gamma_2 \varphi$, де γ_1, γ_2 – позитивні константи	Швидкість збільшення НТ потенціалу, яка обу- мовлена взаємодією під- приємства з державою зменшується з ростом величини НТ потенціалу: державою гальмує процес формування НТ потен- ціалу Держави в зв'язку з ускладненням бюрократ- ичної апарату управлін- ня, ускладненням меха- нізмів розподілу фінан- сування тощо.	$\alpha^* < 0$ і $\alpha_1 + 2\alpha_2 k + \gamma \varphi \leq \gamma_2 \varphi^{-2}$	Особлива точка є стійким фокусом без циклу. Величина НТ потенціалу прямує до 0, оскільки швидкості гальмування і старіння перевищують швидкості формування.
			$\alpha < 0$ і $\alpha_1 + 2\alpha_2 k + \gamma \varphi > \gamma_2 \varphi^{-2}$	Фокус втрачає стійкість і коло нього виникає стійкий граничний цикл. Система стає не стійкою і коливання величини НТ потенціалу можуть спрямувати її до пози- тивного зростання.
			$\alpha > 0$ і $\alpha_1 + 2\alpha_2 k + \gamma \varphi \leq \gamma_2 \varphi^{-2}$	Стійкий фокус з нестійким граничним циклом. Величина НТ потенціалу прямує до нуля, існує траєкторія коливань – нестійкий граничний цикл, – при якому може бути змінений напрям прямування.
			$\alpha > 0$ і $\alpha_1 + 2\alpha_2 k + \gamma \varphi \geq \gamma_2 \varphi^{-2}$	Нестійкий фокус без циклу. Відбувається по- стійний розвиток НТ потенціалу, швидкості його формування перевищують швидкості старіння і гальмування.
2	$\alpha_3 < 0$	Підприємство тільки втрачає час і ресурси при взаємодії з державою у процесі формування НТ потенціалу ЗС: постійна зміна законодавства, складні бар'єри до здій- снення НТ діяльності (патентування, пільгове оподаткування тощо)	$\alpha < 0$ і $\alpha_1 + 2\alpha_2 k \leq \gamma_2 \varphi^{-2}$	Особлива точка є стійким фокусом без циклу. Величина НТ потенціалу прямує до 0, оскільки швидкості гальмування і старіння перевищують швидкості формування.
			$\alpha < 0$ і $\alpha_1 + 2\alpha_2 k > \gamma_2 \varphi^{-2}$	Особлива точка має характер нестійкого фокуса зі стійким граничним циклом. НТ потенціал розвивається циклічно, всупереч негативного зовнішнього впливу.

Продовж. табл. 3.1.13

1	2	3	4	5
3	$\alpha_2 < 0$	Відсутня взаємодія між підприємствами у НТ площині. Причини цього: слабка кооперація підприємств – кожен сам за себе, високий ризик спільних проєктів, нерозвиненість НТ та інноваційної інфраструктури.	$\Delta > 0,$ $\alpha_1 + \alpha_3 \varphi > 2\alpha_2 k$	Виникає стійкий автоколивальний процес з граничним циклом коло нестійкого фокуса. Величина НТ потенціалу коливається коло досягнутого значення в залежності від початкових умов
			$\Delta > 0,$ $\alpha_1 + \alpha_3 \varphi \leq 2\alpha_2 k$	Особлива точка стійка і цикл відсутній. Величина НТ потенціалу наближується до певного значення.
4	$\alpha_1 < 0$	Підприємства зовсім не здійснюють ні НТ діяльності, ні формують внутрішній НТ потенціал, або просто не мають ресурсів для його формування.	$2\alpha_2 k + \alpha_3 \bar{\varphi} < \alpha_1$	Стійкий фокус оточує нестійкий граничний цикл.
			$2\alpha_2 k + \alpha_3 \bar{\varphi} \geq \alpha_1$	Нестійкий фокус, граничний цикл відсутній.
5	$\alpha_1 < 0,$ $\alpha_2 < 0$	Науково-технічний потенціал створюється винятково державою.	$\Delta > 0,$ $\alpha_3 \bar{\varphi} \leq \alpha_1 + 2\alpha_2 k$	Особлива точка існує у вигляді стійкого фокуса без циклу.
			$\Delta > 0,$ $\alpha_3 \bar{\varphi} > \alpha_1 + 2\alpha_2 k$	Нестійкий фокус оточує єдиний стійкий граничний цикл.

* α – третя ляпунівська величина

зміна валютних режимів; зростання обсягів міжнародних потоків капіталу, збільшення швидкості поширення інформації; якісні зміни у структурі міжнародних потоків капіталу, що спричиняють мобільність капіталів; приналежність суб'єктів фінансового ринку до різних національних економічних систем, що збільшує рівень ризику фінансових операцій та зумовлює зростання нестабільності глобального фінансового простору, що може негативно впливати на фінансову безпеку держави. Отже, одним з основних напрямів забезпечення фінансової безпеки держави у довгостроковому періоді – створити механізм формування і реалізації власного науково-технічного потенціалу, який стане потужним центром тяжіння капіталів, перетворить збільшення швидкості поширення інформації з фактору загроз на фактор безпеки.

Висновки

1. Науково-технічний потенціал є одним з важливих факторів, які впливають на забезпечення фінансової безпеки держави у довгостроковому періоді.

2. Головною метою системи забезпечення фінансової безпеки держави визначають процес збереження і нарощування її фінансового потенціалу.

3. Показано схему впливу наукового та технічного потенціалів на формування фінансового потенціалу держави.

4. На думку багатьох дослідників наукова складова має бути присутня і займати важливе місце в системі забезпечення фінансової безпеки держави.

5. За даними Мінекономіки інтегральний показник науково-технічної безпеки за останні роки катастрофічно знижується і досяг критично низького значення.

6. Висновок забезпечення розвитку і ефективної реалізації національного науково-технічного потенціалу є запорукою забезпечення як фінансової так і економічної безпеки в довгостроковому періоді.

7. Для забезпечення розвитку і ефективної реалізації національного науково-технічного потенціалу пропонується здійснення моделювання його розвитку на основі положень синергетичної економіки.

3.1.4. Технологічна безпека держави

Влияние технологий на общество настолько глубокое, что даёт основание для выдвижения технологического императива в один из главных факторов его развития. Большая доля научных знаний в развитых индустриальных странах используется для создания прогрессивных технологий. Техника и технологии образуют вокруг себя систему правил, но и институциональные изменения способны влиять и влияют на развитие техники, технологий, а также на правила, которые возникают под их влиянием. Все вместе эти процессы формируют некоторый уровень технологичности, как считает О. С. Сухарев, экономической системы¹. Именно технологичность системы определяет дальнейшие возможности наращивания результатов, получения новых комбинаций и их развёртывания. Таким образом, технология приобретает основную роль, поскольку она направлена на создание продукта и рынка.

Направление экономической науки, изучающее технологические изменения, можно обозначить как инновационно-технологическую ветвь эволюционной экономики. Многочисленные исследования в сфере инновационной экономики говорят о том, что характер современного экономического развития в большей степени определяется институциональными факторами и вытекающими отсюда технологическими изменениями. Кроме того, дальнейшее развитие техники и технологии всё больше будет определяться не прибылью и рынком, а специфичностью интеллектуальных решений, специальным и редким знанием².

Кардинальные технологические сдвиги также невозможны без соответствующих изменений в институциональной структуре общества, поскольку институты и экономический рост тесно связаны между собой. Право собственности, режимы доступа на рынки, защищенность контрактов, транзакционные и трансформационные затраты, уровень доверия в обществе к политическим и государственным институтам оказывают существенное

¹ Сухарев О. С. Экономика технологического развития / О. С. Сухарев. – М. : Финансы и статистика, 2008. – С. 55.

² Сухарев О. С. Экономика будущего: теория институциональных изменений (новый эволюционный подход) / О. С. Сухарев. – М. : Финансы и статистика, 2011. – 432 с.

влияние на технологическое развитие национальной экономики, ее способность воспринимать и продуцировать инновации.

Важным фактором инновационного роста являются культурологические особенности, которые, выступая обычно неформальными правилами, создают основу институциональной среды. И, как следствие, технологическая культура, которая находится в тесной связи с экономической культурой, отображает процесс формирования стереотипов использования знаний и умений в производственном процессе, что позволяет максимизировать отдачу от ресурсов. Ряд американских исследований, проведенных В. Беккером, С. Шейном, доказывают влияние базовых ценностей культуры не только на экономическое развитие, но и на изобретательство, инновационные диспозиции личности.

Технологическая политика государства, как показывает опыт многих стран, должна формироваться и реализовываться в рамках фронтального (повсеместного) или селективного (выборочного) развития. При фронтальном развитии имеется в виду продвижение практически по всем направлениям и осуществление крупных инвестиций, что вступает в противоречие с ограниченными ресурсами. Оно разрешается селективным способом формирования технологической политики, предполагающим сознательное ограничение круга решаемых технологических проблем для концентрации ресурсов на достижение избранных целей. Инновационная политика должна быть ориентирована на освоение базисных инноваций, которые позволяют перейти к новым технологическим и товарным структурам производства и обеспечить конкурентоспособность на внутреннем и внешнем рынках¹.

Прагматический характер исследования подходов к поиску путей и методов определения стратегического курса государства на основах доктрины технологического императива позволил авторскому коллективу под руководством Л. И. Федуловой (ИЭП НАН Украины) разработать технологический императив стратегии социально-экономического развития экономики Ук-

¹ Жаворонкова Г. В. Институционально-экономические изменения государства и его технологическая безопасность / Г. В. Жаворонкова, В. А. Жаворонков // Теория и инструментарий развития инновационной экономики в период глобальной рецессии : моногр. / под ред. д.э.н., проф. А. В. Бабкина. – С.Пб. : Изд-во СПбГПУ, 2012. – С. 475–505.

раины¹. Они исходили из положения, что высокоприбыльная экономика должна быть высокотехнологической за счет роста производства и конкурентной за счет обновления технологических активов.

На государственном уровне технологический императив призывает к действию, так как техносциальные системы сегодня становятся всё в большей мере комплексными, взаимосвязанными и взаимозависимыми. Методология технологической безопасности в таких условиях поможет определить угрозы и слабые места для их устранения, а также будет служить базисом стратегии социально-экономического развития государства.

Функции государства относительно обеспечения технологической безопасности в условиях мирового финансового кризиса или рецессии существенно осложнены. Сегодня основные потенциальные угрозы технологической безопасности постсоветских стран, постепенно превращаются в реальные, среди которых к главным можно отнести такие:

- сокращение роста ВВП по сравнению с предкризисным периодом;
- снижение инвестиционной и инновационной активности, научно-технического и технологического потенциала, сокращение исследований в стратегически важных направлениях инновационного развития;
- усиление государственного регулирования и контроля в сфере рыночных отношений;
- нестабильность в правовом регулировании отношений в сфере экономики, в том числе в финансовой политике государства;
- отсутствие эффективной программы предотвращения финансовых кризисов;
- рост кредитных рисков;
- недостаточные темпы воспроизводства и преодоления структурной деформации в экономике;

¹ Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України : монографія / [Л. І. Федулова, Ю. М. Бажал, В. Л. Осецький та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. І. Федулової ; НАНУ. – К., 2011. – 656 с.

- критическая зависимость национальной экономики от конъюнктуры внешних рынков, низкие темпы расширения внутреннего рынка;
- преобладание в деятельности управленческих структур личных, корпоративных, региональных интересов над государственными;
- уход в «тень» национальной экономики.

Неотъемлемой частью исследования в сфере технологической безопасности является оценка дееспособности механизмов её функционирования, которая может позволить переход от преимущественно политических к экономическим инструментам. При этом особого внимания требует исследование одного из наиболее фундаментальных факторов влияния на состояние технологической безопасности страны – это её научного обеспечения. Кроме того, для обеспечения государственной технологической безопасности экономическая политика должна быть направлена на осуществление стратегии инновационно-технологического прорыва при помощи государственных целевых программ, которые базируются на реализации модели партнерства: государства, предприятий, науки и бизнеса.

Исследователи Украины уделяют значительное внимание роли и функциям науки и технологий в росте экономики и нивелировании внутренних угроз, экстенсивному развитию национального хозяйства и повышению конкурентоспособности на мировом рынке. Так, О. Баженова¹ среди основных структурных элементов экономической безопасности выделяет инновационно-технологическую безопасность, под которой понимает способность научно-технического потенциала генерировать положительные сдвиги в экономике.

Л. Антоненко и К. Дера вводят понятие «технологическая безопасность». В условиях интенсификации научно-технического прогресса, сокращения сроков жизненного цикла продуктов и услуг, глобализации мирового инновационного пространства и т. п. обеспечение инновационной модели развития экономики

¹ Баженова О. Економічна безпека України: сучасний етап / О. Баженова // Банківська справа. – 2008. – № 1. – С. 52–61.

возможно только путем сокращения сроков выполнения исследований и разработок, а также ускорения внедрения инноваций в производство¹.

Одной из главных причин технологической деградации отечественной экономики и слабости инновационной мотивации деятельности предпринимательских структур в Украине является перераспределение ВВП через политический механизм и получение ренты. При больших объемах ренты выгоднее вкладывать значительные деньги в ее присвоение, чем в инновационные проекты.

Итак, технологическая безопасность – это такое состояние научно-технического и производственно-технологического потенциала государства, которое обеспечивает надлежащее функционирование национальной экономики, достаточное для достижения и поддержки конкурентоспособности отечественной продукции, а также гарантирование государственной независимости за счет собственных интеллектуальных и технологических ресурсов. Основой технологической безопасности государства есть собственный технологический потенциал, уровень которого должен отвечать мировым стандартам и требованиям времени. На сегодня лидерами мирового сообщества становятся государства, экономика которых базируется не на сырьевом потенциале, а на применении новейших технологий во всех областях хозяйствования: начиная от производства и заканчивая функциями контроля. К неотложным мероприятиям, которые содействуют усилению технологической безопасности, относятся: развитие науки и инновационной инфраструктуры; коммерциализация нововведений; разработка системы переподготовки кадров и правовой базы создания научно-технологического потенциала. Среди угроз технологической безопасности следует выделить: ненадлежащее финансирование научной деятельности, разрушение материально-технической базы научных и научно-исследовательских учреждений; старение и выезд за границу молодых ученых; уменьшение количества промышленных предприятий,

¹ Антоненко Л. А. Технологічна безпека України у глобальному інноваційному просторі XXI сторіччя / Л. А. Антоненко, К. А. Дера // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 628. – С. 18–23.

которые на собственной базе создают новые технологии. Обеспечение технологической безопасности должно базироваться на четком распределении функций между государством и предпринимательским сектором, при этом роль последнего должна состоять в создании новых технологий на базе осуществления НИОКР, а также в рыночном освоении инноваций; государство же должно оказывать содействие развитию фундаментальных знаний, созданию инфраструктуры и благоприятного делового климата.

Как известно, НТП осуществляется неравномерно в различных направлениях науки и техники, отраслях, странах. То одни, то другие из них выступают в качестве лидеров, локомотивами технологического прогресса или уходят в тень, теряя свои позиции. Смена лидеров происходит в периоды технологических переворотов и определяется структурой технологических укладов (табл. 3.1.14).

Таблица 3.1.14 – Преобладающие технологические уклады в 1950–2060 гг.¹

Технологические уклады	Четвёртый	Пятый	Шестой
Периоды преобладания	1935–1980	1981–2020	2021–2060
Ведущие направления техники	ЭВМ, атомная энергия, ракетные двигатели, пластмассы, нефтетопливо, начало освоения космоса	Микроэлектроника, биотехнология микроорганизмов, информатика, композиты, нефтегазовое топливо, космические технологии	Нанотехнологии, генная инженерия растений и животных, глобальные информационные сети, альтернативные источники энергии
Ведущие отрасли	Приборостроение, атомное машиностроение, радиоэлектроника, химия, нефтяная промышленность, телевидение	Информационная техника и связь, телекоммуникации, нефтегазовая промышленность, мобильная связь	Производство наноматериалов, биотехнологии, водородная энергетика, альтернативный транспорт, Интернет, экотехнологии

¹ Кузык Б. Н. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование : учебник / Б. Н. Кузык, В. И. Кушлин, Ю. В. Яковец. – 4-е изд. перераб. и доп. – М. : Экономика, 2011. – 604 с.

Технологические уклады	Четвёртый	Пятый	Шестой
Периоды преобладания	1935–1980	1981–2020	2021–2060
Лидирующие страны	США, Япония, СССР, Западная Европа	США, Япония, Западная Европа, новые промышленные страны	США, Япония, Западная Европа, Китай, Индия, Россия, Бразилия

В национальной экономике Украины доминируют низкотехнологические отрасли производства, которые относятся к низконаукоёмным отраслям: добывающая и топливная, пищевая, легкая промышленность. В целом в Украине преобладает воспроизведение производства 3-го технологического уклада. Рост валового внутреннего продукта за счет введения новых технологий в Украине оценивается всего в 0,7–1 %. Проведём сравнительный анализ статистики создания и использования передовых производственных технологий (ППТ) в Украине и Российской Федерации. В статистику включены 9 групп технологий, включающих 28 их видов (табл. 3.1.15). В статистику для показателя «передовые производственные технологии» включают как принципиально новые технологии, так и просто новые. Под новыми технологиями понимают те, что не имеют отечественных аналогов, принципиально новые – это те, которые созданы впервые, имеют качественно новые характеристики и по своему техническому уровню превосходят лучшие отечественные и иностранные аналоги, а также способны обеспечить передовые позиции на мировом рынке наукоёмкой продукции.

Для оценки технологической безопасности можно воспользоваться международным рейтингом мирового банка. Применим данную методологию для определения степени отставания украинской экономики в инновационной сфере от стран-соседей (табл. 3.1.16). Данные табл. 3.1.16 показывают, что Украина отстаёт практически по всем показателям не только от Польши, но также и от России. Единственный показатель, по которому Украина опережает обе страны, – это расходы на информационно-компьютерные технологии, а Россию ещё и по количеству пользователей Интернет.

Таблица 3.1.15 – Созданные передовые производственные технологии в Украине и Российской Федерации¹

Вид технологии	Технологический уклад	Всего / доля в общем числе, %	
		Украина, 2010 г.	Россия, 2009 г.
Передовые производственные технологии	–	376/100	897/100
Проектирование и инжиниринг	VI	105/27,9	196/21,8
Производство, обработка и сборка	IV	80/21,3	328/36,5
Автоматизированные погру- зочно-разгрузочные операции: транспортировка материалов и деталей	V	11/2,9	21/2,3
Аппаратура автоматизирован- ного наблюдения (контроля)	V	43/11,4	102/11,3
Связь и управление	V	42/11,2	67/7,5
Производственные информа- ционные системы	VI	16/4,3	26/2,9
Интегрированное управление и контроль	VI	33/8,8	49/5,4
Нанотехнологии	VI	46/12,2	108/12,0

Современные процессы глобализации в научно-технической сфере отразились на структуре мирового рынка технологий и определили ряд особенностей, присущих ему в данное время. Анализ форм и методов международного технологического обмена позволяет выделить три составляющих мирового рынка технологий: рынок лицензий и патентов, научно-технических услуг и оборудования.

¹ Денисюк В. А. Сравнительный анализ статистики передовых производственных технологий в Украине и Российской Федерации / В. А. Денисюк // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития : матер. XII Межд. науч. конф. (Минск, 20–21 окт. 2011 г.) в 3 т. Т. 3. – Минск : НИЭИ М-ва экономики респ. Беларусь, 2011. – С. 22–23.

**Таблица 3.1.16 – Оценка инновационного развития
экономики стран-соседей в 2009 г. согласно
международному рейтингу¹**

Показатели	Украина		Польша		Россия	
	абсолютный показатель	балл	абсолютный показатель	балл	абсолютный показатель	балл
Импорт роялти и лицензий, долл./ на 1 млн жителей	12,44	5,95	41,17	7,33	19,81	6,47
Экспорт роялти и лицензий, долл./ на 1 млн жителей	1,14	5,09	2,65	6,18	2,80	6,27
Патенты, полученные в США (UNPSO), среднее за 2003–2007 гг.	18,40	7,12	26,60	7,53	179,80	8,29
Патенты полученные в США (UNPSO), среднее за 2003–2007 гг., на 1 млн жителей	0,39	5,48	0,70	6,10	1,26	7,05
Количество цитат на 1 статью	0,69	0,84	1,28	5,24	0,71	0,91
Расходы на ИКТ, % ВВП	7,00	8,67	6,00	7,20	4,00	1,73
Количество пользователей Интернета на 1 000 жителей	220	5,48	440	7,4	210	5,34

Мировой рынок технологий в 2003 г. оценивался в 2 660 млрд долл. США. Наибольший его сегмент – рынок оборудования – составил почти 2 300 млрд долл. США, рынок лицензий, патентов и рынок научно-технических услуг составили соответственно 77 и 205 млрд долл. США. Наиболее динамическим сегментом рынка технологий есть продажа лицензий и патентов с ежегодным ростом свыше 10 %. Ведущими экспортерами и импортерами рынка лицензий и патентов есть промышленно развитые страны. На данном рынке безусловным лидером выступают США, экспорт которых за 2003 г. достиг 44,1 млрд долл. США, что составило почти 60 %, на втором и третьем местах – Япония и Англия, соответственно их экспорт – 10,4 млрд долл. США

¹ Жаворонкова Г. В. Институционально-экономические изменения государства и его технологическая безопасность / Г. В. Жаворонкова, В. А. Жаворонков // Теория и инструментарий развития инновационной экономики в период глобальной рецессии : моногр. / под ред. д.э.н., проф. А. В. Бабкина. – С.Пб. : Изд-во СПбГПУ, 2012. – С. 475–505.

(14 %) и 7,7 млрд долл. США (10,55 %). Наблюдается концентрация научно-технических ресурсов в небольшом числе развитых стран: 40 % принадлежит США, 30 % Японии, 13 % – Германии. Доля Украины в объеме торговли наукоёмкой продукцией – около 0,1 %¹. Система индикаторов технологической безопасности, т. е. её статистических показателей, по которым осуществляется оценка состояния экономики с точки зрения её технологической защиты, должна включать такие количественные и качественные характеристики: научно-исследовательский, ресурсный и производственный потенциал; конкурентоспособность продукции на мировых рынках; способность противостоять отрицательному влиянию и т. п. Предлагаем модель оценки технологической безопасности (рис. 3.1.14). Применение предложенной модели позволяет оценить определенные аспекты процесса обеспечения технологической безопасности страны, спрогнозировать возможные направления изменений в ее состоянии, предусмотреть степень влияния тех или других событий на стойкость экономической системы.

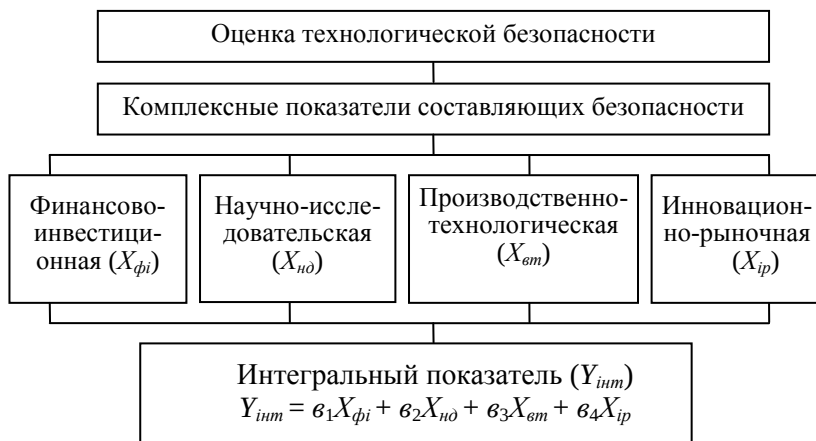

Рисунок 3.1.14 – Модель оценки технологической безопасности государства

¹ Patents and innovations: Brands and Challenges. OECD [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/>.

Отсутствие комплексного подхода к оценке состояния и моделированию процесса управления технологической безопасностью страны требует разработать комплекс взаимозависимых моделей для ее оценки, анализа и прогнозирования, которые обеспечат создание основы для процесса принятия управленческих решений в сфере технологической безопасности объекта исследования.

Таким образом, для повышения уровня технологической безопасности страны государственная политика формирования инновационной модели развития экономики должна включать реализацию таких мероприятий:

- содействие и поощрение использования мировых интеллектуальных и научных достижений во всех сферах национальной экономики путём разработки и внедрения экономических стимулов;
- решение проблем в системе образования и науки;
- стимулирование развития интеллектуального потенциала личности;
- расширение внутреннего рынка нереализованных технологий и увеличение платежеспособного спроса на результаты отечественных НИОКР;
- усовершенствование системы государственного регулирования процессом развития сектора высоких технологических производств;
- формирование системы охраны и защиты прав интеллектуальной собственности для создания организационно-правовой среды.

Итак, можно сделать окончательный вывод, что в условиях значительного ускорения темпов научно-технического прогресса и его превращения в основной фактор интенсивного экономического роста огромное значение приобретает технологическая безопасность, которая обеспечивает защиту данного развития. В свою очередь, уровень развития технологического потенциала страны в значительной мере обуславливает конкурентоспособность экономики на мировом рынке, степень ее привлечения к международному разделению труда, а также определяет положение страны в мировом сообществе и способность успешно решать собственные социально-экономические проблемы.

РОЗДІЛ 2. ГАЛУЗЕВИЙ РІВЕНЬ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ В РЕАЛЬНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3.2.1. Фінансово-економічна безпека підприємства у стратегічному управлінні його ринковою вартістю на засадах маркетингу і логістики

Посилення процесів концентрації промислового, торговельного і банківського капіталу, переформатування бізнесу в умовах поглиблення системної кризи в Україні свідчать про те, що до управління фінансово-економічною безпекою і процесами формування його вартості залучаються потужні фінансові, матеріальні та інформаційні ресурси з метою перерозподілу акціонерної власності і ринкової влади (станом на 11.12.12 р. було 25 645 АТ, з них – 73,3 % – ПрАТ), а також багатофункціональні маркетингові, фінансові та логістичні інструменти для адаптації менеджменту до більш жорстких умов життєдіяльності суб'єктів господарювання та її фінансового забезпечення. За офіційними статистичними даними в 2011 р. більше половини (або 58,6 %) у загальній структурі джерел фінансування на капітальні інвестиції припадало на власні кошти підприємства, а на державні кошти – лише 7,1 %¹. Тому від процесів активної трансформації виробничих ресурсів у стратегічно важливі активи як у корпоративному, так і в інших секторах економіки залежатимуть перспективи щодо формування вартості підприємства, зміцнення його фінансово-економічної безпеки і розширення стратегічних ступенів свободи у новому конкурентному середовищі²³⁴⁵. Зау-

¹ www.ukrstat.gov.ua

² Экономическая безопасность России: общий курс : учебник / под ред. В. К. Сенчагова. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во «Дело», 2005. – 869 с.

³ Мних О. Б. Маркетинг у формуванні ринкової вартості машинобудівного підприємства / [монографія] : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2009. – 428 с.

⁴ Мних О. Б. Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку регіону // Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції [монографія] Семів Л. К., Вовканич С. Й., Садова У. Я., Мних О. Б та ін., Львів, ІРД НАН України, 2009. – 483 с. – С. 196–209.

⁵ Мних О. Б. Сучасні проблеми управління виробництвом у контексті зміцнення конкурентних переваг підприємства і підвищення його ринкової вартості [монографія] / Управленческие технологии в решении современных проблем развития социально-экономических систем ; под общ. ред. Е. В. Мартяковой. – Донецк : ГВУЗ «ДонНТУ», 2011. – 744 с. – С. 17–29.

важимо, що в 2012 р. внаслідок істотних змін в структурі операційних витрат у промисловості, зокрема, підвищення частки зовнішніх матеріальних витрат, кожне друге підприємство працювало із збитками (станом на 01.12.12 із загальної кількості підприємств було 53,5 % були збитковими із загальною сумою збитків 44 564,5 млн грн, а в енергетичному секторі – аж 62,5 % таких підприємств).

Поглиблення кризи в країні призвело до змін у кількісно-якісному складі учасників товарного ринку: 27 927 суб'єктів господарювання було знято з обліку ЄДРПОУ, а взято на облік 49 786 підприємств та організацій (по Львівській області, відповідно, 1 030 і 2 378). Подібні явища поглиблюють соціальні проблеми на ринку праці, про що зазначає О. В. Чернявська¹, руйнують фундамент національної безпеки², адже має місце явно виражена невідповідність умов відкритості української економіки та критеріїв оцінювання її ефективності економіки: значною мірою до її «відкритості» спричиняється незадовільний характер енергоспоживання, стан паливно-енергетичного комплексу³. Генеруються нові шанси для зміцнення ринкової влади крупного фінансового капіталу і зростають загрози для дрібного і малого бізнесу. Найближчим часом українські фінансово-промислові групи та компанії, які прагнуть консолідації на ринку, стануть основними покупцями активів: за даними дослідження компанії Ernst & Young, загальна вартість українських M&A угод в 2011 р. році сягнула приблизно 4 млрд дол. За допомогою різних фінансових інструментів компанії Р. Ахметова контролюють понад 50 % металодобувного, гірничорудного, вугільного та електроенергетичного секторів економіки України⁴.

Між організаційно-технологічними змінами і процесами нагромадження основного капіталу і структурною динамікою власного капіталу, як важливих показників фінансово-економічної безпеки, існує зв'язок, який опосередкований дією різних

¹ <http://kdpu-nt.gov.ua/work/monitoring-ta-regulyuvannya-rinku-pratsi-ukrayini>

² http://russianfinancialnetworkcenter.ru/r/kiosqn/Rozd_5_2.html

³ Бєлєвцева В. Адміністративно-правові режими у системі забезпечення національної безпеки України: поняття, зміст та значення // Право України. – 2010. – № 6. – С. 161–166.

⁴ <http://www.kyivpost.ua/business/article/vitrati-ukrayinskih-oligarhiv-zbilshili-m-aktivnist-do-4-milyardiv-dolariv-37162.html>

факторів нетехнічного характеру: вдосконалення партнерського маркетингу і розвиток ключових компетенцій в контексті стратегічних перспектив ділових партнерів, підвищення ролі соціологізації та екологізації в моделях вартісно-орієнтованого менеджменту, оптимізація структури фінансового капіталу (портфелю ЦП) і нематеріальних активів в контексті зростання ринкової вартості і споживчої цінності для клієнтів, дивідендна політики при розподілі чистого прибутку, корельованість курсу акцій і політики самофінансування, товарна структуризація відтворювального процесу через злиття, викупи чи розукрупнення бізнесу (виділення окремих бізнес-одиниць). Типовою для більшості промислових підприємств України можна розглядати ситуацію різкого погіршення фінансових результатів діяльності з початку 2007 р. навіть при зростанні продаж, про що яскраво свідчать дані табл. 3.2.1. і тренди, показані на рис. 3.2.1.

Таблиця 3.2.1 – Динаміка фінансових показників діяльності ПАТ «Львівський холодокомбінат» (тис. грн)

	Роки	Валовий дохід	Собівар-тість	Фінансовий результат від операційної діяльності	Витрати на збут	Активи	Чисті активи	Чистий прибуток (збиток)	Власний капітал
	1	2	3	4	5	6	7	8	10
Абсолютне відхилення, тис. грн	2006	10 090,9	17 323,7	-958,1	1 988,4	34 675	10 569,5	-4 766,3	10 569,5
	2007	4 756,1	11 737,9	-1 172,5	2 244,7	1 043	-2 082,9	-1 687,1	-2 082,9
	2008	25 831,7	13 569,7	7 736,2	38,8	15 415	1 280,8	3 362,9	1 280,8
	2009	20 824	6 633	7 713	3 916	12 866	6 166	6 118	6 166
	2010	-26	24 045	5 650	1 992	17 083	7 892	2 398	3 258
	2011	13 698	38 949	-4 908	5 976	28 464	8 446	-2 780	7 016
Відносне відхилення, %	2006/2005	42,06	51,60	-15,52	79,34	64,06	32,94	-109,06	32,94
	2007/2006	13,96	23,06	-22,48	49,94	1,17	-4,88	426,25	-4,88
	2008/2007	66,51	21,66	191,31	0,58	17,16	3,16	-161,45	3,16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	2009/ 2008	32,20	8,70	65,48	57,78	12,22	14,73	477,97	14,73
	2010/ 2009	-0,03	29,03	28,98	18,63	14,46	16,44	32,41	6,79
	2011/ 2010	16,03	36,44	-19,52	47,11	21,05	15,11	-28,38	13,68

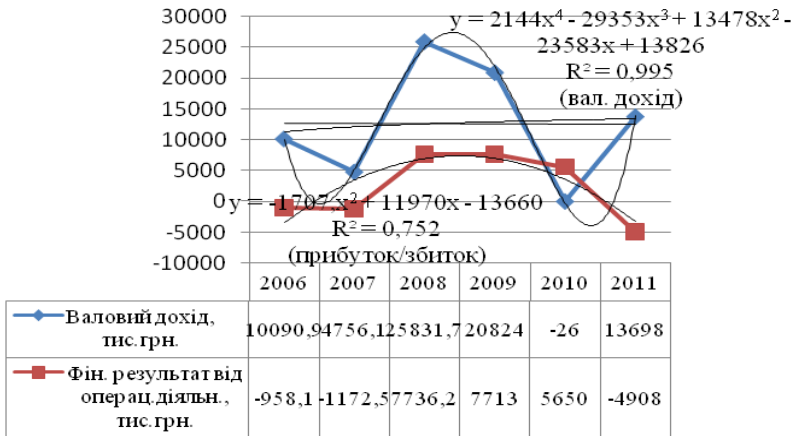

Рисунок 3.2.1 – Динаміка валового доходу і фінансового результату від операційної діяльності ПАТ «Львівський холодокомбінат» (тис. грн)

Ефективне управління підприємством і процесом зростання його вартості уможливорюється через взаємодію показників, що відображають його фінансово-економічну безпеку, а також активним використання результатів маркетингових досліджень в сфері «бізнес-бізнес» (B2B) для формування ділових ринків та продуктивних логістичних систем (див. рис. 3.2.1). У мінливому ринковому середовищі необхідне ґрунтовне вивчення реальних можливостей впровадження бізнес-планів та їх можливих наслідків. Це рівносильне отриманню нової інформації через визначення основних змінних моделі бізнесу, ідентифікацію істотних причинно-наслідкових зв'язків і процесів, що уможлиблю-

ють зміцнення фінансово-економічної безпеки підприємства¹.

В умовах загострення криз особливим активом будь-якого підприємства можна вважати стратегічну довіру до нього, без чого неможливо вибудувати перспективу відносин з інвесторами та фінансові комунікації.

Показана на рис. 3.2.2 загальна модель бізнесу підприємства ілюструє, наскільки важливим є розуміння менеджерами сутності процесів формування фінансово-економічної безпеки у динамічному ринковому середовищі, її взаємозв'язку із капіталізаційними процесами (див. табл. 3.2.2), вивчення концептуальних, емпіричних, технологічних та інституціональних основ стратегічних і фінансових комунікацій, політики розкриття фінансової інформації.

Таблиця 3.2.2 – Компанії українського агросектору та їх капіталізація станом на 21.11.12 р.

Компанії	Біржа	Ринкова капіталізація, млн грн	Ринкова капіталізація, млн гр дол.	Зміна з початку року, %
Кернел Холдинг	Варшава	5 096	1 597	-7,9
Миронівський хлібопродукт	Лондон	1 526	1 526	35,2
Avangardco	Лондон	677	677	59,6
Мрія Агро	Франкфурт	521	670	6,9
Астарта Холдинг	Варшава	1 444	452	11,1
Мілкіленд	Варшава	484	152	10,7
Ovostart	Варшава	468	147	16,4
Індустріальна молочна компанія	Варшава	451	141	84,4
Агрогон	Варшава	217	68	-46,2
KSG Agro	Варшава	144	45	-52,9

Досить привабливим для іноземних інвесторів є український агросектор з його високим потенціалом зростання випуску екологічної продукції, що виступає важливим фактором капіталізації цього сектору економіки (табл. 3.2.2), проте в умовах глобалізації агробізнесу, посилення процесів його взаємодії з інши-

¹ Ермошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Ермошенко. – К. : Изд-во КНТЕУ, 2001. – 309 с.

ми суміжними ринками і перехресного володіння акціями, а також завдяки впровадженню різних інструментів агресивної маркетингової політики на внутрішньому і закордонних ринках збуту більш відчутними стають зміни показників капіталізації компаній на європейських фондових біржах.

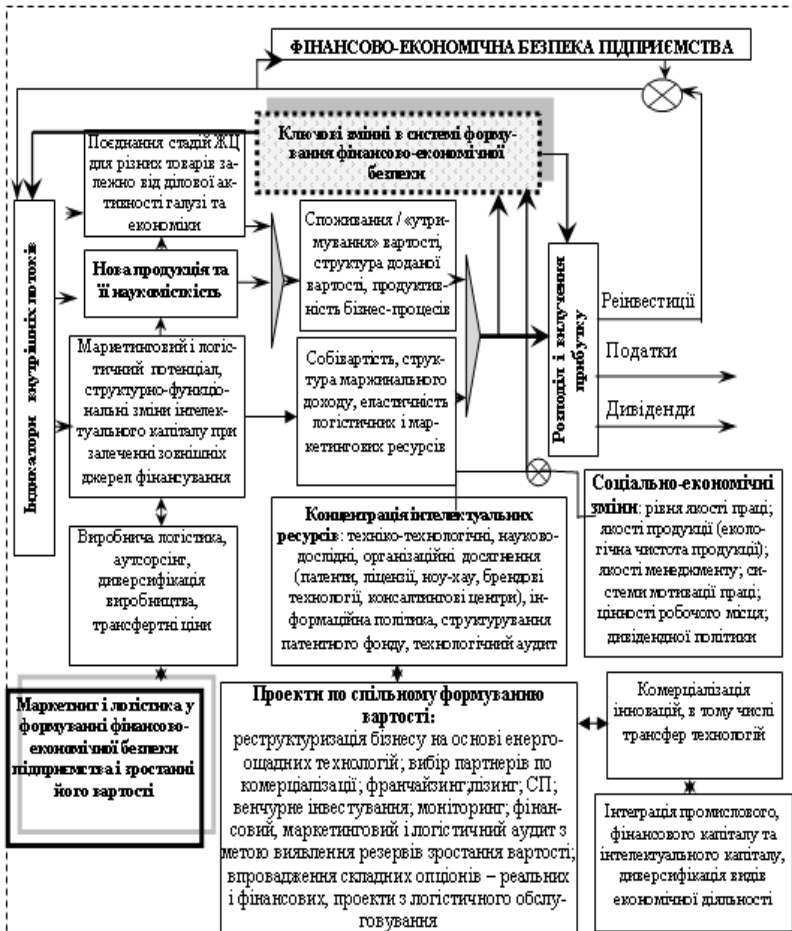

Рисунок 3.2.2 – Взаємозв'язок процесів формуванні вартості підприємства і зміцнення його фінансово-економічної безпеки

Позитивну динаміку ключових змінних в системі формування фінансово-економічної безпеки і зростання вартості бізнесу можна розглядати поетапно (див. рис. 3.2.3), а структура й основні положення концепції управління вартістю включають механізми і методи, які стосуються:

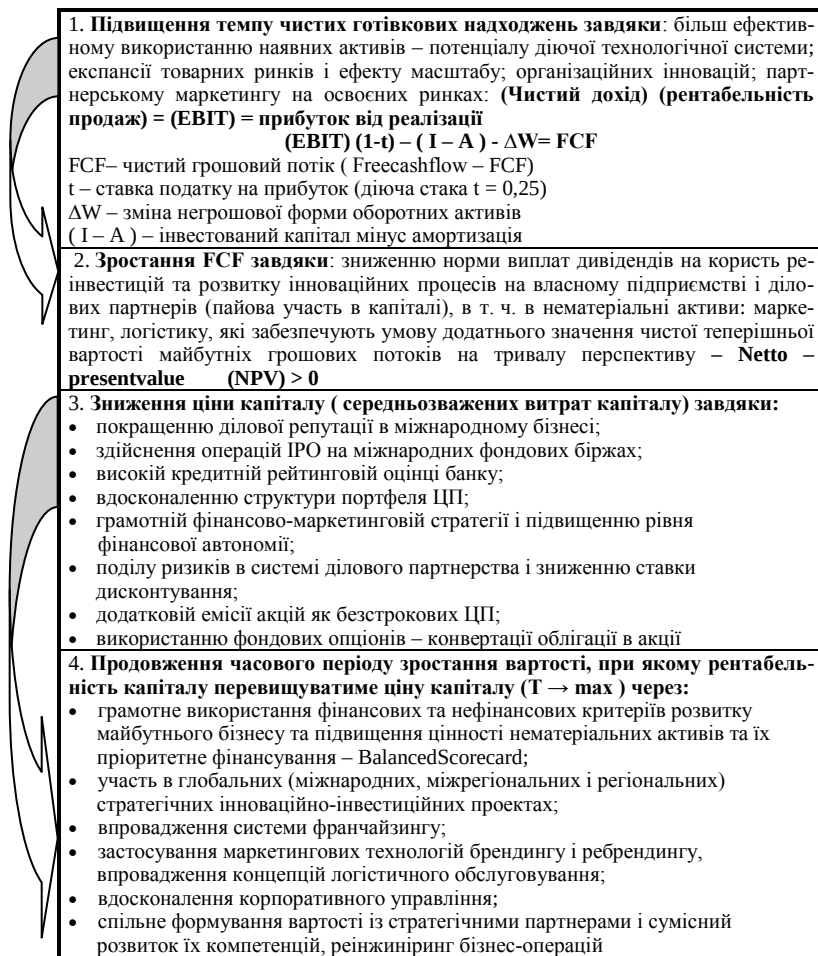

Рисунок 3.2.3 – Основні етапи зростання вартості підприємства в системі фінансового менеджменту

- концентрації необхідних інтелектуальних ресурсів, що передбачено у фінансових стратегіях розвитку підприємства¹;
- реструктуризації підприємства і вибору технологічної структури²;
- реінжинірингу бізнес-процесів та інноваційно-інвестиційного розвитку ключових компетенцій;
- комбінації факторів виробництва в просторі і часі, алокації засобів на основі розвитку ділового партнерства і вибраних пріоритетів;
- розвитку маркетингової географії міжнародних компаній;
- структурування джерел фінансування залежно від інтенсивності освоєння нових цільових ринків;
- інтеграції промислового, торговельного і банківського капіталу;
- екологізації та соціологізації стратегічного розвитку підприємства в контексті зростання його суспільної споживчої вартості.

Таким чином, маркетинг і логістика розглядаються нами не лише як функції існуючого бізнесу, а в ширшому розумінні - як нова філософія розвитку підприємства, що уможливорює пошук нових моделей зміцнення його фінансово-економічної безпеки та ефективної інтеграції різних видів економічної діяльності у діловому середовищі в рамках внутрішнього і/або закордонних ринків, які задають новий вектор руху соціально відповідального перед суспільством бізнесу (зокрема, при впровадженні так званих «зелених технологій», нових екостандартів, стандартів корпоративної культури тощо).

Багатоваріантність розвитку, як об'єктивна властивість ма-

¹ Мних О. Б. Інтелектуальний потенціал логістичних систем // Економіка логістичних систем [монографія] / за науковою ред. проф. Крикавського Є. В., Кубіва С. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. – 595 с. – С. 89–121.

² Мних О. Б. Необхідність реструктуризації бізнесу в розвитку капіталізаційних процесів: роль маркетингу і логістики // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – № 5, Т. 3, 2012. – С. 72–75.

кро- і мікроекономіки, урізноманітнює метричні системи для управління економікою і фінансами, змінює базу співвідношення тих метрик із задачами процесу формування вартості на різних стадіях життєвого циклу підприємства, тобто визначає передумови для зміцнення фінансово-економічної безпеки, коли перспективи відтворення капіталу клієнта залежать від інтелектуального потенціалу [11] та ініціативи виробника, прийнятих до реалізації проєктів щодо «продовження» вартості. Діюча структура і рамки обмежень – це відбиток не тільки зовнішніх факторів, але й інтелектуального рівня фінансового менеджменту, його маневреності дій у непередбачуваних ринкових ситуаціях.

До змінних бізнесу, що виступають як об'єкти управління ринковою вартістю підприємства і його бізнес-одинацями, відносяться:

- критерії розвитку (прибуток, чистий дохід, грошовий потік, валовий прибуток від реалізації, маржинальний дохід, рентабельність стосовно – активів, продаж, власного капіталу, інвестицій тощо), які враховуються в системі вартісно-орієнтованого менеджменту;
- рівень спеціалізації (вибір процесу розвитку аутсорсінгу чи розпад традиційного ланцюга вартості через формування партнерства);
- цінність людського капіталу для підвищення рівнів економічної свободи підприємства, система мотивації продуктивної праці і показники якості життя працівників;
- ризикованість бізнесу щодо зміни структури активів і пасивів;
- контракти на поставку та умови їх виконання: безпосередні зв'язки з клієнтами;
- форми торговельної співпраці з клієнтами і їх лояльність;
- наявні і потенційні партнери, їх потенціал та бізнес-інтереси;
- ключові компетенції підприємства (ІТ-технології, інформаційні ресурси, Е-бізнес, інновації, технологічні знання, досвід);

- екологічні вимоги та обмеження;
- фінансові обмеження щодо залучення зовнішніх джерел фінансування;

- преференції державних структур тощо.

До недоліків прибутку, як бухгалтерського критерію, що використовується як цільовий показник розвитку підприємства, можна віднести:

- ігнорування багатьох реальних надходжень і витрат, здійснюваних у поточному періоді (негативний вплив цього показника дещо пом'якшується через оцінку так званої якості прибутку – порівняння отриманого прибутку з реальними готівковими надходженнями, проводиться оцінка такого причинно-наслідкового зв'язку і можливостей його відтворення в наступних періодах);

- недосконалі принципи бухгалтерського обліку через можливість застосування різних методів оцінки і різних бухгалтерських стандартів, що впливає на величину відображуваного прибутку у фінансових показниках;

- недосконалі методи формування, нагромадження і використання резервів на фінансування несплачених платежів, покриття збитків від надзвичайних явищ і ймовірних витрат;

- виключення з розрахунків вимог та фінансових зобов'язань, які стосуються майбутнього інвестування підприємства, зокрема, оборотного капіталу – платежів, запасів, що необов'язково відображається в прибутку поточного періоду, а лише в результатах наступних періодів через збільшення потреби у зовнішніх джерелах фінансування капіталу і пов'язаних з ними витрат на обслуговування позикових коштів;

- перенесення недоліків застосування прибутку на відносні показники рентабельності чи ефективності такі як: прибутковість або норма повернення з власного капіталу – ROE, рентабельність інвестицій – ROI, прибутковість акції – EPS (ці показники використовуються в біржових котуваннях), які знаходять широке застосування в системі фінансового, маркетингового та

інвестиційного менеджменту, проте числові значення тих показників не враховують масштаб діяльності підприємства, альтернативні можливості використання власного капіталу, а зростання EPS, як показує вітчизняна і зарубіжна практика, слабо корелює із зростанням ринкової вартості;

- категорія фінансового прибутку не враховує часового фактору, що унеможливорює порівняння прибутку і понесених підприємством витрат в окремих періодах розвитку країни з нестабільною економікою, зокрема у періодах високої інфляції;

- чистий прибуток, і, відповідно, відносні показники рентабельності, які визначені за різними стандартами, мають немалі розбіжності і тим самим ускладнюють порівняльний фінансовий аналіз підприємств та оцінювання їх вартості.

Кожне підприємство має своїх споживачів і свої контракти. Стосовно експортоорієнтованих металургійних підприємств, згідно угоди з Європейською комісією та Єврофер (Європейська конфедерація металургійних підприємств), ставиться вимога про те, що постачання має бути рівномірним, за півроку – не більше 50 % квоти. У зв'язку з тим, металопрокат можна віднести до сезонної продукції і цей фактор сезонності впливатиме і на функціонування машинобудівного бізнесу в рамках національної економіки.

Зауважимо, що вартість підприємства визначають не тільки події в житті його стратегічних клієнтів, але й фінансова індустрія та інновації маркетингу і логістики, що виступають результатом науково-технічного прогресу, виходять «із середини» у «живому часі» (так званий «Бергсонівський живий час»), а не в рамках календарних звітних періодів, тому будь-який побудований логічний фінансовий прогноз щодо поведінки споживачів в тій чи іншій мірі спотворює модель реального бізнесу, знижує цінність показників еластичності ресурсів і затрат, гнучкості і знань фінансового менеджменту.

Ефективність і цінність менеджменту і маркетингу, таким чином, виходять далеко за рамки широко розроблюваних нині рей-

тингових оцінок, за межі продуктивності та ефективності виконання бізнес-операцій, що відображаються у «вчорашніх» метричних системах оцінювання та обліку. Це означає, що стратегія зміцнення фінансово-економічної безпеки повинна бути органічно вбудованою у макромодель розбудови економіки на інноваційних засадах в усіх сферах життєдіяльності суб'єктів господарювання як творців суспільних благ. Глобалізація бізнесу поступово веде до конвергенції методів зв'язків з інвесторами і різних маркетингових комунікацій по мірі посилення впливу інституційних і ринкових сил¹². Під дією тих сил підвищується рівень відкритості підприємства як соціально-технологічної системи, «прозорість» стає одним із важливих атрибутів ринку, а роль інформаційного забезпечення інвесторів – основним фактором підтримки акціонерів. І для науковців, і для практиків важливо вияснити:

- які індикатори необхідно розробити для того, щоб адекватно оцінити певну реакцію і моделі поведінки підприємницьких структур на нові виклики часу і системні кризи, яким чином їх ідентифікувати як унікальні здібності ;

- яке співвідношення керованих і некерованих факторів в умовах посилення взаємозалежностей політичних та економічних чинників, щоб реально оцінити вклад фінансового менеджменту (так званих управлінських опціонів) в процесі генерування доходів, у підвищенні інвестиційної привабливості, зростанні валового продукту і вартості підприємств;

- яка роль політичного і банківського капіталу у вибірковій підтримці окремих суб'єктів господарювання і в наростаючій динаміці збиткових підприємств і банкрутів;

¹ Мних О. Б. Інтелектуальний потенціал логістичних систем // Економіка логістичних систем [монографія] / за науковою ред. проф. Крикавського С. В., Кубіва С. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. – 595с. – С. 89–121.

² Мних О. Б. Необхідність реструктуризації бізнесу в розвитку капіталізаційних процесів: роль маркетингу і логістики // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – № 5, Т. 3, 2012. – С. 72–75.

– наскільки реальною є участь в управлінні діяльністю АТ міноритарних акціонерів при посиленому тиску на прийняття рішень основних власників контрольного пакету акцій (особливо при загостренні конкуренції між вітчизняними та іноземними компаніями після вступу України у 2008 р. в СОТ).

Розроблення фінансової стратегії підприємства і ефективність її реалізації буде залежати від того, як грамотно сконцентровані ресурси підприємств на ключових функціях або операціях, який напрямок спільної діяльності з діловими партнерами уможливує довгострокове формування вартості і стимулює пошук інноваційних джерел вартості, які визначають успіх у даному бізнесі.

Якщо розподіл ресурсів буде аналогічний розподілу ресурсів та продуктивності їх використання конкурентів, то підприємство матиме проблеми з реалізацією вартості як важливої зовнішньої функції вартісно-орієнтованого менеджменту. Необхідність зняття суперечностей між суспільною ситуацією і державною політикою, що стала неадекватною потребам ринкових відносин, і подальше поглиблення економічних реформ в Україні потребує якісних змін у системі регулювання сфери фінансово-господарської діяльності підприємства та в забезпеченні доступу до необхідних ресурсів для зміцнення їх конкурентних переваг (рис. 3.2.4).

Варто зазначити, що інерційні кризові явища в країні у найбільшій мірі проявляються в організаційно-економічних структурах з довгими ланцюгами формування доданої вартості, багатогалузевої кооперації у сфері виробництва, розробок і досліджень, з широкою потенційною дифузією знань в суміжних галузях. Це стосується в першу чергу агробізнесу, галузей машино- і приладобудування, діяльність яких підсилює мультиплікативний ефект, а також породжує нові форми прояву зовнішніх та внутрішніх соціально-економічних ефектів та загроз при реалізації політики реструктуризації підприємства, що виступає важливим об'єктом дослідження в системі ризик-менеджменту.

Рисунок 3.2.4 – Аналіз потенційних можливостей підприємства і зміцнення його фінансово-економічної безпеки

Примітка. Розроблено автором.

3.2.2. Теоретико-методичні аспекти фінансової безпеки промислових підприємств

Ринкові умови господарювання висувають до суб'єктів підприємницької діяльності жорсткі вимоги щодо забезпечення ефективності діяльності в умовах ризику та невизначеності, що в свою чергу, викликає увагу науковців і практиків до проблем фінансової безпеки як однієї з визначальних умов стабільного функціонування і розвитку. Зростання інтересу науковців до проблем фінансової безпеки підтверджується численними науковими доробками таких вітчизняних і іноземних вчених як: Л. Абалкін, І. Ансофф, У. Баумоль, Ю. Бригхем, А. Градов, Р. Брейлі, В. Гейць, Дж. Ван Хорн, П. Друкер, О. Кузнецова, В. Мартинюк, М. Мескон, Є. Олейніков, О. Шнипко та багатьох інших.

Аналіз наукових праць, опублікованих по означеній проблематиці, показує, що більшість наявних теоретичних і прикладних робіт присвячена проблемам економічної і фінансової безпеки суб'єктів економіки макро-, мікро- і мезорівня; питанням аналізу фінансової безпеки як економічної категорії; ідентифікації загальних ризиків і загроз, які виникають в діяльності суб'єктів господарювання; систематизації факторів фінансової безпеки тощо. Незважаючи на численність наукових доробок, їх опрацювання проявило розбіжності у категоріально-понятійному апараті, методах ідентифікації й показниках оцінки, що обумовлює актуальність наукових досліджень в окресленій сфері й дозволяє сформулювати їх мету і завдання.

Метою дослідження є обґрунтування концептуальних основ забезпечення фінансової безпеки промислового підприємства, здатної мінімізувати вплив негативних факторів зовнішнього і внутрішнього середовища на формування і розвиток суб'єкта господарювання.

Досягнення цієї мети потребує розв'язання сукупності задач, зокрема: встановлення сутності й основних факторів фінансової безпеки; визначення взаємозв'язків між різними складовими безпеки, систематизації показників оцінки фінансової безпеки промислового підприємства.

Першим етапом нашого дослідження є визначення сутності фінансової безпеки. Опрацювання наукових доробок вітчизняних і іноземних науковців дозволило визначити два підходи до сутності фінансової безпеки, а саме:

- фінансова безпека як визначальна складова економічної безпеки;

- фінансова безпека як самостійний об'єкт управління.

Зокрема, Фальцман В. К. і Крилатих Е. М. доводять, що фінансова безпека є базовим компонентом економічної безпеки, який розглядається як здатність економічного суб'єкта забезпечувати фінансову рівновагу і високу ефективність в умовах трансформації зовнішнього середовища і наявності безлічі фінансових ризиків¹.

Покропивний С. Ф вважає, що фінансова безпека є ключовою і вирішальною серед функціональних складових економічної безпеки, оскільки «фінансовий фактор є «двигуном» будь-якої економічної системи»².

Реверчук Н. Й. розглядає фінансову безпеку як захист від можливих фінансових втрат і попередження банкрутства підприємства, досягнення ним найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів³.

Мунтіян В. І. досліджує фінансову безпеку підприємства як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів, який уособлюється в найліпших значеннях фінансових показників прибутковості і рентабельності бізнесу, якості управління, використання основних і оборотних засобів, структури капіталу, норми прибутку і курсової вартості цінних паперів⁴.

Папехін Р. С. доводить, що фінансова безпека визначає граничний стан фінансової стійкості, в якому повинно знаходитись підприємство для реалізації власної стратегії, й характеризується здатністю підприємства протидіяти зовнішнім і внутрішнім загрозам⁵.

¹ Фальцман В. К., Крылатых Э. Н. Интенсивный курс МВА. – М.: ИНФРА-М. – 2011. – 544 с.

² Економіка підприємства / за ред. С. Ф. Покропивного. – К.: КНЕУ. – 2000. – 528 с.

³ Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур / Н. Й. Реверчук. – Л.: ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.

⁴ Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К.: КВІЦ, 1999. – 464 с.

⁵ Папехин Р. С. Внешние и внутренние угрозы финансовой безопасности предприятия [Текст] / Р. С. Папехин // Финансы и кредит. – 2007. – № 16.

На думку Гукової А. В., Анікіної І. Д., сутність фінансової безпеки підприємства полягає в здатності підприємства самостійно розробляти й проводити фінансову стратегію відповідно до цілей корпоративної стратегії в умовах невизначеного й конкурентного середовища¹.

Кириченко А., Кім Ю. визначають фінансову безпеку підприємства як фінансовий стан і фінансову стабільність, які здатні забезпечити підприємству ефективний розвиток його діяльності².

В цілому фінансову безпеку суб'єкта підприємництва науковці представляють як певний механізм, який, з певного боку, убезпечує стабільність господарського суб'єкта шляхом використання захисних господарських інструментів, а з іншого – забезпечує її ефективність шляхом організації раціонального використання фінансових ресурсів³.

Незважаючи на неоднозначність підходів щодо визначення сутності фінансової безпеки, не викликає сумніву той факт, що вона є однією з найвагоміших умов забезпечення стійкого функціонування і розвитку промислового підприємства⁴.

Опрацювання вищенаведених та інших визначень фінансової безпеки дозволяє сформулювати власне трактування даної категорії. На нашу думку, фінансова безпека підприємства – це специфічний рівень фінансового стану, який забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих загроз внутрішнього і зовнішнього середовища і створює передумови стійкого функціонування і розвитку.

¹ Гукова А. В. Роль финансовой безопасности предприятия в системе его экономической безопасности / А. В. Гукова, И. Д. Аникина // Образование и общество. – 2006. – № 3. – С. 98–102.

² Кириченко О. Вплив інфляційних процесів на фінансову безпеку підприємства / О. Кириченко, Ю. Кім // Економіка та держава. – 2009. – № 1. – С. 238.

³ Білик М. Д. Роль стабільної діяльності підприємств у їх фінансовій безпеці / М. Д. Білик // Формування ринкових відносин в Україні, 2008. – № 4 (83). – С. 129–133.

Горячева К. С. Фінансова безпека підприємства. Сутність і місце в системі економічної безпеки / К. С. Горячева // Економіст. – 2003. – № 8. – С. 65–67.

⁴ Шишкіна О. В. Управління ризиками та загрозами економічній безпеці монопрофільних виробничих утворень в процесі інноваційно-інвестиційної діяльності / Сучасні перспективи розвитку систем економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання : монографія / за ред. проф. Мігус І. П. – Черкаси : ТОВ «МАКЛАУТ» – Черкаси, 2012. – С. 408–426.

Другим етапом нашого дослідження є встановлення системи факторів впливу на рівень фінансової безпеки. Рівень фінансової безпеки підприємства визначає сукупність факторів макро, мезо- і мікрорівня. До основних макрофакторів фінансової безпеки доцільно віднести: соціальні, економічні, політичні, правові, технічні, технологічні, культурні та інші; в рамках мезофакторів варто розглядати споживачів, постачальників, конкурентів та інших контрагентів підприємства; мікрофакторами, на наш погляд, виступають рівень техніки і технології, що застосовуються на підприємстві, фінанси, персонал, маркетинг, рівень диференціації продукції, що виготовляється, склад і структура оборотних і необоротних активів й фінансових ресурсів тощо (рис. 3.2.5).

Макро- та мезофактори визначають загальні умови фінансової безпеки підприємства в процесі функціонування і розвитку підприємства в умовах ризику і невизначеності.

Розглянемо означені фактори детальніше. До макрофакторів, котрі впливають на рівень фінансової безпеки промислового підприємства, віднесемо: *економічні* – які визначаються рівнем економічного розвитку країни, потенціалом реального сектора економіки, галузевою спеціалізацією територіальних утворень та їх фінансовими ресурсами, доступністю фактор-ресурсів, конкурентоспроможністю товаровиробників і продукції, що виробляється; можливостями переливу капіталу, інвестиційним кліматом, станом товарного, монетарного і інших ринків; *технологічні* – характеризуються ступенем загального технологічного розвитку країни, наявністю розвиненої інфраструктури; *технічні* – передбачають розвиток техніки, використання нових світових технологічних здобутків суспільства; *соціальні* – проявляються у розвитку потреб різних рівнів, створенні нових робочих місць, позитивних або негативних тенденціях в рівні оплати праці, якості послуг, рівні соціального захисту тощо; *культурні* – відображаються в розвитку культури та просвіти суспільства; *правові* – представлені законодавчою базою й характеризують ступінь виконання законів; *політичні* – визначаються роллю і місцем держави на політичній арені, існуючими поглядами органів влади на розвиток певних суб'єктів господарювання,

відповідають цілям розвитку суспільства, забезпечують державну підтримку пріоритетних галузей економіки та регіонів, уособлюються в стратегічних і тактичних програмах розвитку.

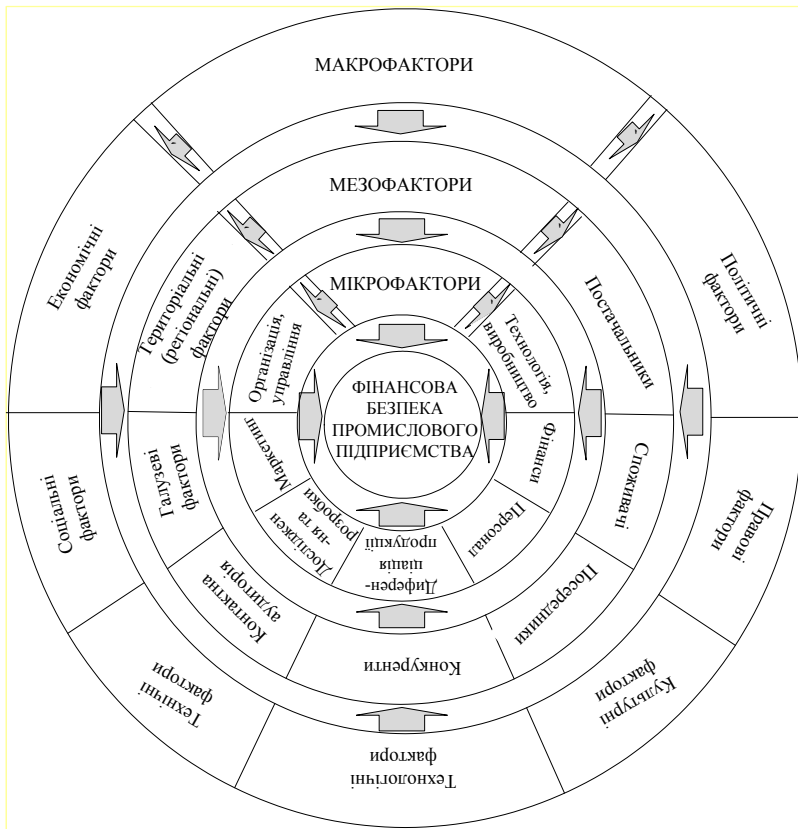

Рисунок 3.2.5 – Фактори фінансової безпеки промислового підприємства

Серед ключових мезофакторів впливу на фінансову безпеку промислового підприємства доцільно виділити: галузеві – які проявляються в стані розвитку галузі, рівні монополізації певних технологічних процесів, конкурентоспроможності продукції на національних і світових товарних ринках, нормативній базі,

системі нагляду і контролю тощо; регіональні – котрі визначають соціально-демографічні, національно-культурні і інші особливості впливу регіону на функціонування і розвиток промислового підприємства; постачальників сировини, матеріалів, запасних частин, напівфабрикатів, які безпосередньо впливають на діяльність промислового підприємства через ціновий фактор, який, в свою чергу, визначається питомою вагою продукції постачальника в вартості готової продукції підприємства; диференційованістю продукції постачальників; конкурентним середовищем постачальників; «важливістю» промислового підприємства в якості клієнта для постачальника тощо; споживачів продукції які теж мають змогу впливати на діяльність підприємства через функціональне призначення продукції, її стандартизацію та диференціацію, важливість для споживача, наявність товарів-замінників, коливання ціни та якості продукції, конкуренції між споживачами тощо; наявність або відсутність конкурентів впливає на ринкові ціни, обсяги інвестування, розмір витрат суб'єктів господарювання та визначає характеристики конкурентної боротьби в галузі, її прибутковість, положення підприємства на ринку; посередники – сприяють встановленню контактів та укладанню угод між виробниками та споживачами, продавцями та покупцями через різноманітні послуги по експорту та імпорту товарів, кредитуванню сторін, здійснення митних, страхових і інших операцій, сприяють просуванню товарів та послуг на ринки, прискоренню обороту капіталу, росту ефективності економіки.

Таким чином, фактори зовнішнього середовища можуть як позитивно, так і негативно впливати на фінансову безпеку промислового підприємства, сприяти або перешкоджати нарощуванню його економічного потенціалу в умовах ризиків і загроз зовнішнього середовища.

Мікрофактори пов'язані із впливом внутрішнього середовища на рівень фінансової безпеки промислового підприємства і представлені: *маркетингом* – концепціями та стратегіями, які застосовуються на виробництві, споживачами, товарами, ціновою політикою, каналами розподілу, організацією збуту, торго-

вою агентурою, запасами товарів, торговими витратами, після-продажним і гарантійним обслуговуванням, рекламною діяльністю, інформаційною безпекою; *фінансами*, які визначають фінансовий добробут, стійкість та стабільність функціонування і розвитку, джерела та величину фінансових ресурсів, рух грошової маси, планування, бюджетування, контролінг; *дослідженнями та розробками*, які, серед іншого, представлені складом і структурою наукових кадрів, їх кваліфікацією і досвідом, мотивацією, станом матеріальної бази та дослідного устаткування, співробітництвом з іншими організаціями, ліцензіями, організацією процесу проектування тощо; *технологією та виробництвом* – в тому числі технікою, що використовується, матеріальною базою, організацією технічного обслуговування, безпекою виробництва тощо; *персоналом* – структурою персоналу, кадровою політикою, кадровою безпекою, системою оплати праці та мотивацією; *організацією управління*, що уособлюється в організаційній структурі, централізації і децентралізації, організації системи контролю за виконанням рішень, системі стратегічного управління тощо; *диференціацією продукції*, яка визначається економічним, науковим, кадровим, інноваційним і інвестиційним потенціалом, а отже, його інноваційною і інвестиційною безпекою, наявним фінансовими ресурсами, техніко-технологічним забезпеченням, ефективністю використання основних і оборотних активів промислового підприємства.

Таким чином, мікрофактори, як і мезо- та макрофактори, можуть позитивно і негативно впливати на рівень фінансової безпеки промислового підприємства. Проте, оскільки внутрішнє середовище підприємства є більш керованим, система заходів, спрямованих на мінімізацію втрат та збитків, спричинених недостатнім рівнем фінансової безпеки, може бути значно ефективнішою.

Крім того, дослідження означених факторів вказує на існування щільного зв'язку між фінансовою безпекою і іншими складовими економічної безпеки, а саме: інвестиційною, інноваційною, інформаційною, кадровою, технічною, технологічною тощо.

З огляду на вищенаведене і те, що стратегічні і тактичні цілі промислового підприємства на всіх етапах життєвого циклу передбачають вирішення комплексної системи задач фінансового, маркетингового, інноваційного, інвестиційного і іншого характеру, доцільно в систему показників-індикаторів фінансової безпеки включити ті, що безпосередньо характеризують результативність такої діяльності.

На думку автора, стан фінансової безпеки промислового підприємства можна оцінити за допомогою наступної комплексної системи показників (табл. 3.2.3).

Таблиця 3.2.3 – Комплексна система показників аналізу і оцінки фінансової безпеки

Класифікація цілей	Характер цілей	Ймовірні цілі промислового підприємства	Найменування показника результату
1	2	3	4
Часовий період	Стратегічні	Збереження позицій підприємства на ринку Пошук додаткових імпульсів в діяльності підприємства. Фінансове оздоровлення підприємства: (реструктуризація накопленої заборгованості; перепрофілювання підприємства тощо)	Сфера діяльності, суспільна значимість продукції, що виготовляється. Масштаб підприємства та його положення на ринку: доля підприємства на ринку (за обсягом продаж, чисельністю персоналу, вартістю активів); динаміка змін ринкової частки підприємства, обсягів продаж, вартості і структури капіталу, чисельності персоналу. Рівень монопольної влади. Фінансова діагностика підприємства. Показники маркетингу. Оцінка ефективності діяльності
	Тактичні	Забезпечення стабільності господарської діяльності. Удосконалення організаційної структури. Технічне переозброєння, впровадження нових технологій. Оптимізація витрат та номенклатури продукції і послуг. Встановлення жорсткого контролю витрат. Посилений маркетинг. Психологічна переорієнтація персоналу.	Коефіцієнт стійкого економічного розвитку. Рівень механізованої та автоматизованої праці. Аналіз місткості ринку товарної номенклатури. Показники фінансового стану підприємства. Показники випуску. Аналіз витрат підприємства (витрати на 1 грн товарної продукції, темп росту собівартості продукції підприємства). Рівень впровадження інновацій.

1	2	3	4
Часовий період	Опера-тивні	Управління фінансуван-ням підприємства, залучення інвестицій. Управління вартістю підприємства. Визначення внутрішніх резервів.	Сума і динаміка змін резервів та збитків Кредитоспроможність (ліквідність, платоспроможність, фінансова стійкість). Ринкова, ліквідаційна вартість підприємства. Кількість скорочених спеціалістів, робочих місць.
Сфера реалізації	Еконо-мічні	Розробка стратегії і тактики діяльності підприємства в сфері фінансово-економічної, маркетингової організаційної, інвестиційної, інноваційної, кадрової, соціальної політики. Визначення пріоритетів розвитку політики доходів. Удосконалення системи формування і розподілу прибутку підприємства. Удосконалення планів витрат в цілому по підприємству і по окремим статтям.	Масштаб підприємства та його положення на ринку: доля підприємства на ринку (за обсягом продаж, чисельністю персоналу, вартістю активів); динаміка змін ринкової частки підприємства, обсягів продаж, вартості і структури капіталу, чисельності персоналу. Аналіз фінансової, інвестиційної та операційної діяльності. Аналіз виробничого, наукового, трудового потенціалу. Аналіз підприємницького ризику. Показники витрат і обсягів виробництва. Показники фінансового стану підприємства. Показники кінцевих результатів діяльності підприємства.
	Соціальні	Оптимізація соціальної інфраструктури підприємства. Створення служби соціально-психологічної підтримки. Зниження соціальної напруги. Відновлення та розвиток соціальної сфери.	Аналіз складу та динаміки витрат на утримання соціальної інфраструктури підприємства. Аналіз стану побутових умов робітників, умов безпеки, культурного відпочинку тощо. Аналіз системи матеріального стимулювання робітників. Кількість і спрямованість систем професійної підготовки і перепідготовки робітників. Кількість скорочених спеціалістів, робочих місць.
	Марке-тингові	Глибокий аналіз ринкової ситуації і прогноз її розвитку. Оцінка ступеня свободи у встановленні контактів з іншими підприємствами і конкурентами. Розробка самостійної організаційної, техніко-технологічної, цінової політики підприємства з метою зміни кон'юнктури. Регулювання процесу виробництва продукції. Зниження витрат виробництва.	Місткість ринку та можливості його повного насичення. Рівень реалізації накопичених запасів. Ступінь насичення споживчого попиту. Динаміка цін. Зміна рівня рентабельності. Зміна рівня поставок готової продукції. Зміна кількості каналів прибутку. Кількість укладених угод і їх умови. Коефіцієнт споживчої незадоволеності. Зміни рівня поставок на ринок.

1	2	3	4
Сфера реалізації	Фінансові	Підтримка фінансової стійкості, ліквідності, платоспроможності підприємства. Перспективна оцінка фінансового стану і фінансової рівноваги підприємства. Стимулювання ділової активності.	Аналіз ліквідності, фінансової стійкості, прибутку та рентабельності. Коефіцієнт сталості економічного розвитку. Показники ділової активності (швидкість та тривалість обороту запасів, дебіторської та кредиторської заборгованості, активів і т. ін).
	Інвестиційні	Залучення і ефективне використання інвестицій. Досягнення мінімального або відповідного вимогам інвестора процента на капітал. Досягнення максимальної ефективності капітальних вкладень. Реконструкція або модернізація виробництва.	Потреба в інвестиційних ресурсах. Аналіз грошових потоків від інвестицій. Аналіз витрат, доходів, поточних зобов'язань. Доходність власного та сукупного капіталу. Доходність на базі поточної вартості активів. Майбутня структура активів і пасивів. Показники обслуговування боргу (процентних виплат, покриття зобов'язань). Плановий прибуток з урахуванням ризиків інвестиційних проєктів.
	Управлінські	Удосконалення системи управління. Розробка механізму організаційно-економічного розвитку підприємства	Аналіз управлінської структури. Коефіцієнт бюрократизації. Коефіцієнт сталості економічного розвитку.
	Організаційні	Удосконалення організаційної структури. Збереження науково-виробничого і кадрового потенціалу підприємства.	Ефективність використання трудового і наукового потенціалу. Аналіз умов праці персоналу. Кількість і питома вага робітників вищої кваліфікації. Кількість наукових підрозділів і зайнятих в них робітників. Коефіцієнт бюрократизації.
	Інноваційні	Забезпечення збереження інтелектуальної власності, нематеріальних активів в цілому.	Частка нової продукції в загальному обсязі продаж. Зміна нематеріальних активів в загальній сумі майна. Система показників оцінки техніко-технологічних, соціальних та інших інновацій.

Отже, використання наведеної системи якісних і кількісних показників дозволить своєчасно ідентифікувати негативні тенденції в цій сфері, а отже, відповідно реагувати на них. Інструментарій, який пропонується використовувати, представлений як фінансовими методами: управління прибутком, витратами,

капіталом, фінансовий аналіз, фінансове планування, фінансове регулювання, страхування тощо, так і фінансовими важелями: прибуток, дохід, фінансові санкції та пільги, фінансове стимулювання тощо.

Таким чином, проблеми формування дієвої системи фінансової безпеки підприємств в кризових умовах господарювання набувають першочергового значення, оскільки система забезпечення дозволить не лише підвищити захищеність підприємства від внутрішніх і зовнішніх ризиків, а і підвищить ефективність його діяльності в цілому.

3.2.3. Формування системи страхування ризиків зовнішньоекономічної діяльності машинобудівних підприємств

Процеси трансформації економіки України, які інтенсивно протікають останніми роками, нерозривно пов'язані з модернізацією виробництва, освоєнням нових технологій та реформуванням соціально-економічних стосунків.

Сьогодні тенденції розвитку вітчизняної промисловості виражаються як в зростанні промислового виробництва, так і в збільшенні динаміки діяльності на зовнішніх ринках та обумовлюють об'єктивну потребу в Україні у формуванні сучасного інституту управління ризиками і в створенні розвиненої інфраструктури ризик-менеджменту, що дозволить істотно знизити рівень ризикованості економічної діяльності.

Проблеми, що стосуються організації системи ризик-менеджмента і побудови ефективного страхового захисту, розглядаються в роботах І. Т. Балабанова, І. А. Бланка, Н. Н. Внукова, Д. Фарни, Л. Хоріна, Т. Вейгана, Ж. Перара, К. С. Воблий, С. С. Осадець, А. А. Гвозденко, В. В. Глущенко, Я. П. Шумелда. Слід зазначити, що розглянуті в наукових працях питання надійної захищеності машинобудівних підприємств від ризиків та страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності сьогодні надзвичайно актуальні, однак ще мало досліджені.

Для успішного ведення бізнесу на зовнішніх ринках потрібні як продумана промислова політика з боку держави, так і вирішення самими підприємствами ряду завдань, необхідних для

скорочення їх відставання від світових лідерів. В першу чергу, це завдання модернізації виробництва в найкоротші терміни і побудова нової моделі управлінського апарату, орієнтованої на досягнення конкретного результату за мінімальних витрат, що припускає побудову ефективної системи управління ризиками і страхування. Накопичений за останні роки досвід українських страховиків в області ризик-менеджменту і побудови оптимального страхового захисту дозволить мінімізувати можливі фінансові втрати машинобудівних підприємств в процесі виходу на глобальний ринок.

Мінімізація ряду ризиків, що виникають при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, за допомогою використання страхового захисту дозволить істотно знизити непередбачувані витрати машинобудівних підприємств.

Головна проблема управління ризиками зовнішнього середовища підприємства полягає в управлінні тими ризиками, настання яких не залежить від зусиль підприємств¹.

У зовнішньоекономічній діяльності виникають найрізноманітніші ризики для всіх її суб'єктів. Аналіз наукової літератури показав, що нараховується близько 150 видів ризиків зовнішньоекономічної діяльності.

Під час укладання зовнішньоекономічних угод важливо враховувати особливості законодавства і господарської діяльності в країні потенційного партнера. Це обумовлено багатьма чинниками, які об'єднуються в групу зовнішніх ризиків. До них можна віднести політичні і макроекономічні ризики, оскільки вони впливають на глобальні аспекти здійснення господарських операцій.

Слід враховувати також фінансово-економічні ризики та виробничі ризики, які впливають безпосереднім чином на здійснення машинобудівними підприємствами зовнішньоекономічної діяльності. Для захисту експортерів, імпортерів і інвесторів від ризиків, пов'язаних з міжнародними операціями, страхові компанії пропонують їм комплексне страхування зовнішньоекономічної діяльності.

¹ Машина Н. І. Глобальні питання розвитку страхування в Україні на межі тисячоліть / Н. І. Машина // Прометей. – 2000. – № 1. – С. 185–195.

Аналіз наукових підходів¹ показав, що існують такі групи методів, спрямованих на зменшення можливих збитків, що викликані ризиками зовнішньоекономічної діяльності:

1. Страхування, тобто використання різних видів полісів, договорів страхування, самострахування.

2. Хеджування як метод використання біржових ф'ючерсних контрактів і опціонів.

3. Застосування різних форм і методів розрахунково-кредитних відносин, що зводять до мінімуму ризик неплатежу за поставлені товари або неотримання товарів проти їх сплати.

4. Аналіз і прогнозування кон'юнктури (попиту, пропозиції, ціни) на зовнішньому ринку, планування і своєчасна розробка заходів з метою уникнути можливих збитків, викликаних несприятливими кон'юнктурними змінами.

Важливу роль при побудові системи оптимального страхового захисту підприємства відіграє процес розрахунку і оцінки оптимального рівня страхування по кожному з ризиків. Особливу увагу машинобудівні підприємства повинні звернути на визначення оптимального рівня самострахування².

Побудова ефективної системи страхового захисту машинобудівного підприємства неможлива без забезпечення тісної взаємодії між:

- органами управління підприємства, філіями та виробничими підрозділами;
- підрозділами підприємства, на які покладено вирішення завдань контролю й управління ризиками, а також забезпечення страхового захисту;

¹ Бадалова А. Г. Управление рисками промышленных предприятий с использованием инструментов страховой защиты / А. Г. Бадалова // Управление риском. – 2004. – № 1. – С. 24–34.

Машина Н. І. Глобальні питання розвитку страхування в Україні на межі тисячоліть / Н. І. Машина // Прометей. – 2000. – № 1. – С. 185–195; Мних М. В. Страхування в Україні: сучасна теорія і практика / М. В. Мних // К. : Знання України, 2006. – 283 с.; Фурман В. М. Страхування: теоретичні засади та стратегія розвитку : монографія / В. М. Фурман // К. : Наукова думка, 2006. – 334 с.

² Бадалова А. Г. Управление рисками промышленных предприятий с использованием инструментов страховой защиты / А. Г. Бадалова // Управление риском. – 2004. – № 1. – С. 24–34.

Мельников А. В. Риск-менеджмент: стохастический анализ рисков в экономике финансов и страхования. – 2-е изд., перераб. и доп. // А. В. Мельников // М. : Анки, 2003. – 159 с.

- підрозділами контролю промислових і екологічних ризиків;
- страховиками і брокерами, що здійснюють програми страхового ризик-менеджмента на підприємстві.

Розглядаючи ризики, що впливають на підприємство в ході здійснення зовнішньоекономічної діяльності, можна виділити ризики, які піддаються мінімізації шляхом застосування механізму страхування. Зокрема, у взаєминах між підприємством і закордонним постачальником можна мінімізувати ризики шляхом використання програм страхування. Програми страхування вантажів дозволять захистити сировину, матеріали під час перевезення різними видами транспорту. У взаєминах із закордонними партнерами можливе застосування програм страхування відповідальності за якість товарів, робіт, послуг. Основним страховим механізмом мінімізації фінансових ризиків підприємства є страхування збитків від перерви у виробництві (рис. 3.2.6)¹.

Рисунок 3.2.6 – Страхування ризиків машинобудівного підприємства

¹ Вітлінський В. В. Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком : навч.-метод. посіб. / В. В. Вітлінський, П. І. Верченко. – К. : Вид-во КНЕУ, 2000. – 292 с.

На основі аналізу наукових підходів зроблено висновок, що з точки зору ефективності доцільним є створення комплексної програми страхування ризиків машинобудівного підприємства (рис. 3.2.7). Реалізація такої системи потребує великих фінансових затрат, проте в той же час, з позицій системного підходу, в процесі її розробки забезпечується виявлення найбільш характерних ризиків, що виникають під час господарської діяльності машинобудівного підприємства, і завдяки цьому чітко розмежовуються об'єкти страхування¹.

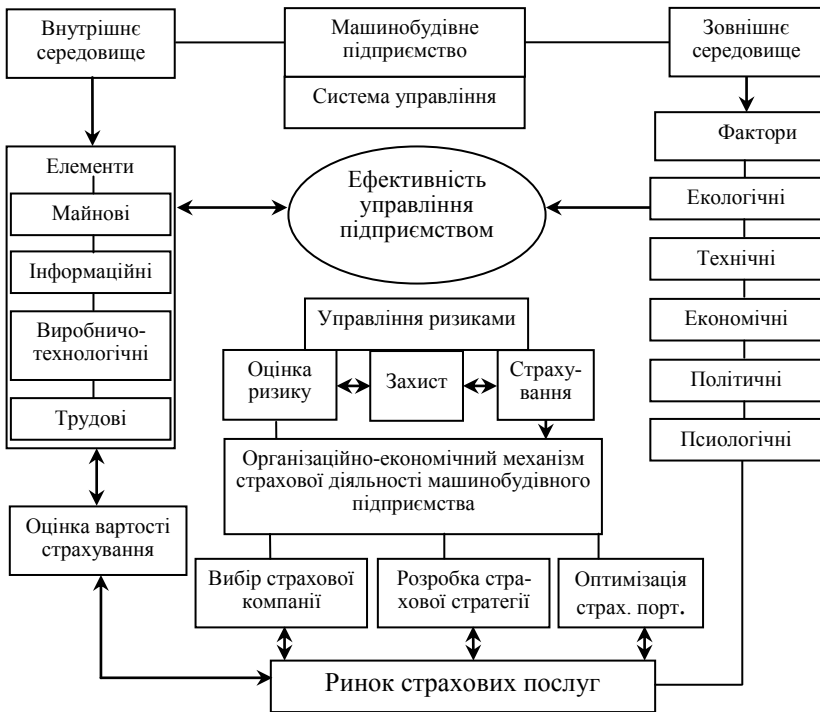

Рисунок 3.2.7 – Комплексна система страхування ризиків машинобудівного підприємства на внутрішньому та зовнішньому ринку

¹ Бланк І. А. Управление финансовыми рисками / И. А. Бланк. – К. : Изд-во «Ника-Центр», 2005. – 600 с.

Страховання є найпоширенішим методом управління ризиками, проте і воно має свої недоліки, які проявляються у його вартості, необхідності додаткових витрат на перевірку фінансової стійкості і ділової репутації страховика та конфлікті інтересів, який може виникнути при настанні страхового випадку. Машинобудівне підприємство в процесі своєї зовнішньоекономічної діяльності може використовувати як страхування, так і самострахування, і при цьому виникає необхідність порівняльної оцінки різних методів дії на ризик і вибір найкращого з них¹.

Оскільки застосування будь-якого з методів управління ризиком призводить до перерозподілу грошових і фінансових потоків підприємства, то слід зазначити, що як критерій економічної ефективності застосування страхування та самострахування ризиків ЗЕД можна використати оцінку їх впливу на зміну вартості підприємства, розраховану на початок і кінець фінансового періоду (рис. 3.2.8).

Для порівняльного аналізу машинобудівним підприємствам пропонується використовувати метод Хаустона, суть якого полягає в оцінці впливу різних способів управління ризиком на «вартість підприємства», тобто вартість його вільних (чистих) активів.

Коли підприємство приймає рішення про страхування або самострахування, вартість підприємства змінюється, так як витрати на методи управління ризиком зменшують грошові кошти або активи, які підприємство могло направити для отримання прибутку.

При страхуванні підприємство сплачує на початку фінансового періоду страхову премію і гарантує собі компенсацію збитків в майбутньому. При самострахуванні підприємство повністю зберігає власний ризик ЗЕД і формує спеціальний резервний фонд – фонд ризику.

¹ Мельников А. В. Риск-менеджмент: стохастический анализ рисков в экономике финансов и страхования / А.В Мельников. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Анки, 2003. – 159 с.

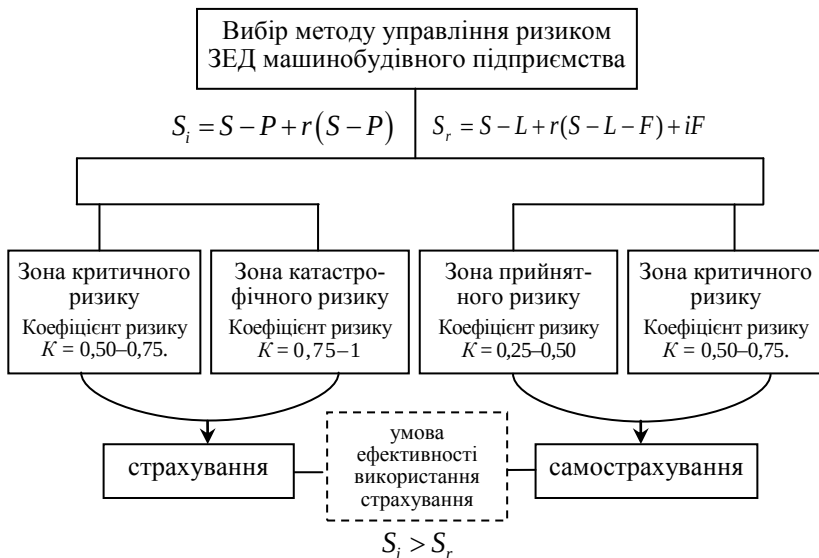

Рисунок 3.2.8 – Модель вибору методу управління ризиком ЗЕД

S_i – вартість підприємства на кінець фінансового періоду;
 S – вартість підприємства на початку фінансового періоду;
 P – розмір страхової премії;
 r – середня прибутковість працюючих активів;
 SR – вартість підприємства на кінець фінансового періоду при повністю збережених ризиках;
 L – очікувані втрати при настанні страхових випадків (L_{max} або $L_{ср}$);
 F – величина резервного фонду самострахування ризиків;
 i – середня прибутковість активів фонду самострахування ризиків.

Примітка. Розроблено автором.

При самострахуванні машинобудівне підприємство несе два види збитків – прямі та непрямі. Прямі збитки виражаються у вигляді очікуваних річних втрат (L). Крім очікуваних втрат, певні засоби повинні бути спрямовані на формування резервного фонду самострахування ризиків (F), для того щоб забезпечити

компенсацію очікуваних втрат, причому з деяким запасом¹.

Основною умовою ефективності використання страхування на підприємстві для захисту від ризиків є те, що вартість підприємства у кінці фінансового періоду при страхуванні має бути вищою, ніж при самострахуванні. Це пояснюється тим, що:

- чим більший розмір сформованого підприємством фонду ризику, тим менш ефективним є самострахування;

- ефективність самострахування падає із збільшенням прибутковості діяльності підприємства і росте із збільшенням прибутковості ліквідних високонадійних інвестицій. Адже із збільшенням прибутковості своєї діяльності підприємству вигідніше вкладати кошти у виробництво, ніж вкладати їх у фонд ризику. З іншого боку, зростання прибутковості цінних паперів підвищує привабливість вкладення в них тимчасово вільних засобів з фонду ризику.

Переваги самострахування можна поділити на дві групи: економічні й управлінські. Економічні переваги полягають в економії на страхових преміях, що дозволяє понизити витрати і збільшити прибуток; отриманні додаткового прибутку на капітал при відмові від сплати страхових премій за рахунок інвестування заощаджених засобів; економії за рахунок ретельнішого аналізу збитків.

З точки зору ефективності менеджменту, самострахування також має певні переваги. Вони пов'язані із збільшенням гнучкості управління ризиком, збереженням контролю над грошовими коштами і якістю додаткового сервісу. До недоліків самострахування слід віднести додаткові організаційні витрати, недооцінку рівня можливого ризику, вплив інфляції на фонд ризику.

Різноманітні комбінації самострахування і страхування дозволяють забезпечити надійний захист активів підприємства. Але необхідно враховувати, що самострахування і страхування – це методи нейтралізації ризиків, що загрожують зовнішньоекономічній діяльності машинобудівних підприємств, а їх на-

¹ Бланк И. А. Управление финансовыми рисками / И. А. Бланк. – К. : Изд-во «Ника-Центр», 2005. – 600 с.

Фурман В. М. Страхування: теоретичні засади та стратегія розвитку : монографія / В. М. Фурман. – К. : Наукова думка, 2006. – 334 с.

слідків. Тому ці методи не можуть бути альтернативою сформованої системи управління ризиками, спрямованої на зниження ступеня ризику ЗЕД. Страхування і самострахування повинні лише завершувати процес управління ризиками підприємства.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в розробці організаційної структури системи ризик-менеджмента на машинобудівному підприємстві, що дозволить істотно знизити рівень ризиків зовнішньоекономічної діяльності і підвищить рівень прибутковості.

3.2.4. Страховий захист як основа фінансової безпеки підприємств залізничного транспорту

Проблеми забезпечення збереження вантажів, запобігання аваріям і збиткам, а також інші заходи, спрямовані на підвищення безпеки перевезень та мінімізацію ризиків виникнення транспортних пригод, набувають найважливішого значення для подальшого розвитку залізничного транспорту та потребують пріоритетного фінансування. Але необхідно враховувати, що реалізація системи заходів безпеки руху на залізничному транспорті зменшує, але не виключає повністю ймовірність настання надзвичайних подій. Тому може виникнути ситуація, коли обсяги збитків від надзвичайних подій при здійсненні залізничних перевезень суттєво перевищать витрати на заходи протидії існуючим ризикам, а це вже значна загроза стабільності фінансово-економічної діяльності залізничних підприємств.

В умовах конкурентних відносин непередбачене відволікання або вилучення матеріальних і фінансових ресурсів загрожує втратою частини ринку, або навіть банкрутством, тому система фінансової безпеки на залізничному транспорті повинна обов'язково включати механізм страхового захисту від можливих втрат у процесі здійснення перевезень, який забезпечує подолання наслідків надзвичайних подій та компенсацію завданих збитків.

Страховий захист дозволяє за рахунок сплати страхових внесків розподілити масштабні витрати в часі та просторі між охопленими відповідним видом страхування, забезпечити стійкість виробничого процесу, запобігти раптовому відволіканню з обо-

роту значних фінансових ресурсів і тим самим суттєво підвищити фінансово-економічну стабільність та якість планування господарської діяльності. Тому в країнах з розвинутою ринковою економікою залізничні перевезення не здійснюються без страхового захисту.

Таким чином, фінансова безпека як складова системи економічної безпеки на залізничному транспорті повинна передбачати реалізацію комплексу заходів, спрямованих як на прогнозування та попередження можливих загроз і протидію їх реалізації, так і на створення найбільш ефективних з економічної точки зору механізмів подолання ризикових ситуацій, що виникають. Існує необхідність створення нових засад економічної безпеки залізничного транспорту, які передбачають формування системи фінансово-економічних відносин із страховими компаніями та залучення їх ресурсів до подолання та фінансування надзвичайних подій на транспорті. Тому страхування на залізничному транспорті повинно розглядатись як супутня послуга, а страхові компанії – як один з суб'єктів фінансової безпеки залізничних перевезень, що гарантує безперервність транспортного процесу та стабільність функціонування залізничної галузі.

Страховий захист у залізничному транспорті включає сукупність видів страхових послуг, що забезпечують захист майнових інтересів юридичних і фізичних осіб у разі настання страхових випадків, обумовлених договором страхування або законодавством, на залізничних шляхах сполучення.

Страховий захист на залізничному транспорті поділяється, в залежності від об'єкту страхування, на страхування рухомого складу залізничного транспорту, страхування вантажів і багажу, що перевозяться залізницею, страхування життя, здоров'я та працездатності пасажирів, страхування цивільної відповідальності власників засобів залізничного транспорту та страхування відповідальності залізничного перевізника. У практиці страхування на залізничному транспорті використовується і комбіноване страхування різних об'єктів одночасно.

Підвищення швидкості на залізничному транспорті вимагає оновлення парку технічних засобів залізничного транспорту, який фізично та морально застарів. Найбільш поширеним меха-

нізмом оновлення є купівля рухомого складу за рахунок коштів, залучених через кредитування або лізинг. Невід’ємною частиною будь-якої кредитної та лізингової угоди є страхування, оскільки банківські установи з метою мінімізації ризиків вимагають страхування за програмою КАСКО залізничних вагонів, локомотивів або іншої техніки, що купуються в кредит (лізинг). Тому в умовах оновлення рухомого складу за рахунок кредитних ресурсів особлива увага приділяється страхуванню, яке дозволяє реалізувати інноваційно-інвестиційну модель розвитку залізничного транспорту та забезпечити його фінансову безпеку¹.

Засоби залізничного транспорту – це головний актив залізничного транспорту, тому їх страховий захист є основою ефективної діяльності. Об’єктом страхування засобів залізничного транспорту є майнові інтереси страхувальника, пов’язані з володінням, користуванням та розпорядженням засобами залізничного транспорту, що використовуються за призначенням на визначеній території.

У процесі страхування засобів залізничного транспорту вони поділяються на дві групи: рухомий та тяговий склад. У свою чергу рухомий склад залізничного транспорту поділяють на вантажний вагонний парк, пасажирський вагонний парк і залізничні контейнери всіх видів. Тяговий рухомий склад поділяється на локомотиви та мотор-вагонний склад. Страхуванню підлягають як засоби залізничного транспорту, що належать страхувальнику на правах власності, так і засоби, якими він розпоряджається або користується за договорами оренди, лізингу, а також транспортні засоби, прийняті на ремонт, зберігання або в заставу².

Страховими випадками при страхуванні засобів залізничного транспорту вважається повна загибель (знищення) транспортного засобу, втрата транспортного засобу або пошкодження конструкції засобу залізничного транспорту та його обладнання внаслідок прояву страхових ризиків. У практиці вітчизняного

¹ Панченко О. І. Страхування на залізничному транспорті в умовах його реформування / О. І. Панченко // Збірник наукових праць ДЕТУТ. Серія «Економіка та управління». – К.: ДЕТУТ, 2011. – № 18. – С. 51–57.

² Богомолова Н. І. Страхування засобів швидкісного залізничного транспорту як основа надійності перевізного процесу / Н. І. Богомолова, О. І. Панченко // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2009. – Вип. 256, том III. – С. 793–802.

страхування до страхових ризиків відносяться: стихійні явища, пожежа або вибух, катастрофа, сход з рельсів, аварія, зіткнення за участі залізничного транспорту, протиправні дії третіх осіб та ін.

Цей вид страхування забезпечує захист підприємств залізничного транспорту тільки на випадок пошкодження або знищення рухомого складу, але існує багато інших ризиків і загроз їх фінансовій стабільності.

При ubezpieченні залізничних вантажних перевезень можуть укладатись договори страхування вантажу або страхування відповідальності перевізника. Вважається, що залізничний перевізник несе повну відповідальність за збереження вантажів і зазнає збитків у разі втрати, псування вантажу або виникнення інших надзвичайних подій, до того ж така відповідальність закріплюється нормативно-правовими документами в галузі залізничних перевезень. Враховуючи це, вантажовласники при перевезеннях вантажів залізничними шляхами сполучень практично не користуються добровільним страхуванням, а існуюче законодавство не передбачає обов'язкового страхування внутрішніх вантажних перевезень залізничним транспортом, тому цей напрямок страхування не розвивається. Страхування використовується тільки при міжнародних вантажних перевезеннях, оскільки цього вимагають закордонні контрагенти і такий підхід відповідає сучасній міжнародній практиці.

Однак необхідно враховувати, що залізничні підприємства несуть відповідальність тільки за наслідки тих надзвичайних подій, які сталися з вини перевізника, а це на практиці довести дуже складно, і в більшості випадків збитків зазнають вантажовласники. Тому важливим видом страхового захисту вантажовласників при перевезеннях залізничним транспортом є страхування вантажів.

Як правило, страхування вантажів здійснюється від усіх видів страхових випадків: пошкодження, повної та часткової загибелі та крадіжки та широкого переліку страхових ризиків. Страховий захист діє на всіх етапах доставки вантажу, починаючи від моменту прийому вантажу від вантажовідправника у пункті відправлення, і триває протягом усього процесу транспортування вантажу до місця призначення. Вартість страхування зале-

жить від номенклатури вантажу та його вартості, маршруту перевезення, упаковки, умов страхування. На кожну партію вантажу встановлюється індивідуальна страхова сума, яка визнається за документами, що підтверджують фактичну вартість вантажу. Величина матеріальної компенсації у разі виникнення страхових випадків залежить як від заявленої вартості вантажу, так і від обраної програми страхування.

У випадку перевезення залізничним транспортом застрахованих вантажів вважається, що відповідальність залізничного перевізника також застрахована. Але при страхуванні вантажу захищаються інтереси його власника, а при страхуванні відповідальності залізничного перевізника – інтереси перевізника, пов'язані з виконанням його зобов'язань перед вантажовідправником (вантажовласником). До того ж при страховому захисті відповідальності перевізника покривається не тільки шкода, завдана вантажу, а і шкода, яка завдана третім особам вантажем, що перевозиться. Також слід враховувати, що при компенсації страховою компанією збитків вантажовласнику у випадку пошкодження чи знищення застрахованого вантажу вона набуває право регресної вимоги до винної сторони, і такою стороною майже завжди визнається перевізник. Тому в цьому випадку залізничний перевізник вже не уникне витрат на відшкодування збитків.

У процесі реформування залізничного транспорту зростає актуальність використання страхування цивільної відповідальності власників засобів залізничного транспорту.

Об'єктом страхування цивільної відповідальності власників засобів залізничного транспорту є майнові інтереси страхувальника, пов'язані із зобов'язанням відшкодувати збиток, заподіяний життю, здоров'ю або майну третіх осіб внаслідок використання зазначеного в договорі страхування рухомого складу.

Страховим випадком є дорожньо-транспортна пригода, що сталася за участю забезпеченого рухомого складу, внаслідок якої настає цивільна відповідальність особи, відповідальність якої застрахована, за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та/або майну потерпілого.

При страхуванні цивільної відповідальності власників засобів залізничного транспорту за шкоду, заподіяну в результаті надзвичайної події, страхове відшкодування виплачується третій стороні (потерпілому), а відповідальність за пошкодження та втрату вантажу не застрахована, і тому компенсація цих збитків знову ж таки покладається на залізничного перевізника.

Отже, враховуючи специфіку залізничного транспорту та врегулювання вітчизняним законодавством відповідальності залізничних підприємств за збитки, нанесені в процесі здійснення перевезень вантажів, важливе значення має страховий захист відповідальності залізничного перевізника.

Страхування відповідальності залізничного перевізника здійснюється шляхом укладення договору між страхувальником – підприємством залізничного транспорту, яке здійснює перевезення вантажів залізничними шляхами сполучення, – та страховою компанією. Оскільки цей вид страхування – це страхування не вантажу, а відповідальності за їх його перевезення, то відшкодування, як правило, отримує постраждала сторона, а саме – власник вантажу, а підприємство залізничного транспорту не зазнає фінансових втрат.

Об'єктом страхування відповідальності залізничного перевізника є майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням ним заподіяної шкоди пасажирам, вантажу або життю, здоров'ю, майну третьої особи вантажем, що перевозиться. При цьому шкода заподіяна вантажем, який вказаний в договорі страхування, а страховий випадок, що спричинив шкоду, мав місце в межах території та в термін, вказаний в договорі страхування.

Страховим випадком при страхуванні відповідальності вантажного залізничного перевізника є факт настання відповідальності:

- за знищення, втрату або пошкодження вантажу, переданого для перевезення, в результаті зіткнення рухомого складу з перешкодою або з іншим рухомим складом, перекидання рухомого складу, пожежі, вибуху, переохолодження або перегріву вантажу, протиправних дій третіх осіб (крадіжки зі зломом, грабіжу, розбою, навмисного пошкодження або знищення, включаючи підпал), інцидентів при навантаженні або розвантаженні вантажу перевізником та ін.;

- за збитки, понесені клієнтом перевізника внаслідок:
 - прострочення доставки вантажу;
 - видачі вантажу з порушенням вказівок про затримку видачі;
 - неправильної доставки вантажу з вини перевізника;
- за шкоду, заподіяну вантажем, що перевозиться, життю, здоров'ю, а також майну третіх осіб при його відвантаженні, падінні, вибуху, витоку, забрудненні вантажем навколишнього середовища при аварії та ін.

Програми страхування відповідальності залізничного перевізника ґрунтуються традиційно на основі набору різних страхових ризиків: «з відповідальністю за всі ризики», «з відповідальністю за аварію», «з відповідальністю за узгоджені ризики». Програма «з відповідальністю за всі ризики» не означає покриття всіх можливих ризиків, це лише більш широкий спектр страхових подій, які підлягають страхуванню. Оскільки при страхуванні відповідальності страхується не конкретне майно, а діяльність залізничного перевізника, яка відрізняється специфікою та ризиками, що її супроводжують, то страхова послуга по страхуванню відповідальності не може бути стандартною. Тому крім стандартного страхового покриття пропонуються гнучкі та більш ефективні програми страхування, що враховують особливості діяльності кожного конкретного перевізника, тобто страхування «з відповідальністю за узгоджені ризики», що дозволить мінімізувати витрати на страхування.

Розглянувши різні види страхових послуг, які є складовими механізму страхового захисту залізничного транспорту, можна зробити висновок, що страхування вантажів або страхування цивільної відповідальності власників засобів залізничного транспорту не може повністю убезпечити залізничного перевізника, який у будь-якому випадку несе відповідальність за пошкодження вантажу та нанесення вантажем шкоди життю, здоров'ю або майну третіх осіб. Тобто витрати, які покриваються за рахунок страхування відповідальності перевізника, не покриваються ні одним видом страхування, але, з іншого боку, страхування залізничного перевізника не покриває збитки, завдані залізничним

рухомим складом життє, здоров'ю або майну третіх осіб у результаті дорожньо-транспортної пригоди. Тому при формуванні механізму страхового захисту підприємств залізничного транспорту як визначальної складової фінансової безпеки їх діяльності необхідно враховувати інтереси суб'єктів перевезень, обсяг страхового покриття за кожним видом страхування та використовувати комбінований страховий захист.

З поглибленням процесу реформування залізничного транспорту, зміною інституційного середовища у сфері залізничних перевезень і активного запровадження логістичних технологій ще більш складною стає проблема визначення відповідального за збитки, які виникають при перевезеннях вантажів. Тому для гарантування фінансової безпеки підприємств залізничного транспорту необхідно сформувати засади механізму організації страхового захисту різних об'єктів на залізничному транспорті та оптимізувати його використання з урахуванням конкретних умов перевезень.

3.2.5. Використання інструментарію факторного аналізу для оцінки ефективності функціонування виноробної галузі України

Необхідною передумовою оцінки ефективності виноробної галузі є сканування АПК України в цілому, а саме – шляхом огляду поточної структури і територіальної організації сільсько-го господарства та харчової промисловості країни. Галузі сільсько-го господарства наведено на рис. 3.2.9. Рослинництво України включає в себе: вирощування зернових, зернобобових та олійних культур (пшениці, ячменю, гречки, кукурудзи, сої, соняшнику і т. д.); овочівництво (буряківництво; картоплярство; баштанництво і т. д.); вирощування плодово-ягідних культур; виноградарство; вирощування ефіроолійних культур; хмелярство. У свою чергу, тваринництво включає вирощування великої рогатої худоби, свинарство, козівництво, вівчарство, птахівництво та бджільництво. На сільськогосподарському ринку України присутні як великі спеціалізовані і диверсифіковані (у т. ч. вер-

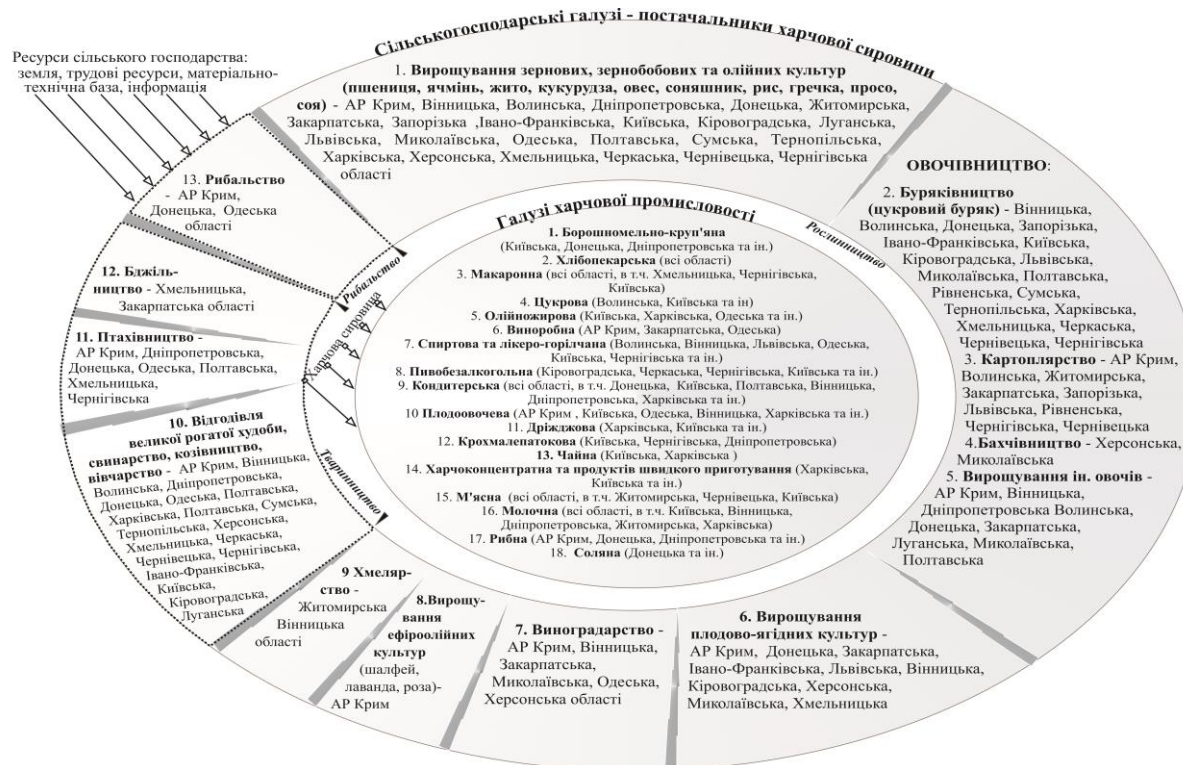

Рис. 3.2.9. Структура харчової промисловості та сільського господарства України

тикально інтегровані) аграрні виробники, так і велика кількість дрібних і середніх агрофірм і фермерських господарств, а також особистих підсобних господарств.

На сільськогосподарських ринках формуються два рівня посередників: дрібні приватні посередники, які закупають продукцію безпосередньо у сільгоспвиробників; великі локальні посередники, які нерідко блокують доступ до сировини покупцям з інших регіонів, вимушеним користуватися тільки їх послугами. Близько 60 % усього обсягу виробленої на Україні сільськогосподарської продукції надходить на промислову переробку, 25 % – споживається у свіжому вигляді кінцевим споживачем, а решта використовується самими сільгоспвиробниками. З переробленої сільськогосподарської продукції 85 % надходить на підприємства харчової промисловості в якості сировини, а 15 % – в галузі легкої промисловості. Тому основними галузями, що переробляють сільськогосподарську сировину, є галузі харчової промисловості: 1) борошномельно-круп'яна; 2) хлібопекарська; 3) макаронна; 4) цукрова; 5) олійножирова; 6) виноробна; 7) спиртова та лікєро-горілчана; 8) пивобезалкогольна; 9) кондитерська; 10) плодоовочева; 11) дріжджова; 12) крохмалє-патокова; 13) чайна і кавова; 14) харчових концентратів і продуктів швидкого приготування; 15) м'ясна; 16) молочна; 17) рибна; 18) соляна.

Процеси транспортування, зберігання і збуту харчової продукції вітчизняного та зарубіжного виробництва виконуються спеціалізованими і універсальними підприємствами-дистриб'юторами, дилерськими організаціями, великими національними мережами і магазинами роздрібної торгівлі, Інтернет-магазинами і підприємствами громадського харчування.

Прикладом імпортера і дистриб'ютора харчової продукції є ТОВ «Юнайтед фудс», який представляє європейські високоякісні продукти преміум класу на національному ринку. До іноземних партнерів підприємств відносяться наступні виробники: Monini (Італія) – оливкова олія; Loacker (Італія) – вафлі; Riso Scotti (Італія) – рис і продукція з рису; Midor (Швейцарія) – печиво; Teekanne (Німеччина) – чорні, зелені, фруктові, трав'яні чаї; Duc d'O (Бельгія) – шоколадні цукерки; Chocolat Frey (Швейцарія) – шоколад; Chocmod (Франція) – шоколадні трю-

фелі; St.Dalfour (Франція) – натуральні джеми і фрукти; Bauli (Італія) – святкові кекси і круасани; Dogia (Італія) – крекери і печиво; SACLA '(Італія) – соуси і антипасті.

Відносно новим каналом розподілу є спеціалізовані або універсальні Інтернет-магазини, наприклад, один з перших в Україні – eTea.com.ua – по доставці якісних сортів чаю (ТМ «Чайна Країна») і кави (ТМ «Віденська кава», ТМ «Надін», ТМ «Montana Coffee»), чайно-кавового посуду та аксесуарів. Сімферопольський універсальний Інтернет-супермаркет – simfishop.com.ua – здійснює доставку в межах міста до будинку і офісу широкого асортименту продовольчих товарів усіх галузей, а також деяких груп непродовольчих товарів.

В Україні спостерігається стрімке зростання роздрібних мереж у форматах «супермаркет» та «магазин біля дому». За даними RetailStudio, у п'ятірку найбільших національних торгових груп входять: група компаній Fozzy Group (мережі Сільпо, Фора), ТОВ «Metro Cash & Carry Україна» (мережа Metro), ТОВ «АТБ-Маркет», ГК «Фуршет» і ГК «Велика кишеня». В регіонах продовжують домінувати місцеві і регіональні мережі, наприклад, Novus.

В результаті сканування загальної структури АПК виділимо такий його елемент як виноробна галузь промисловості. Аналіз особливостей розвитку виноробної галузі промисловості України повинен ґрунтуватися на розгляді і використанні широкого кола показників, що характеризують ефективність функціонування даної економічної системи. При цьому набір базових показників ефективності (різнобічних показників, що характеризують ключові аспекти діяльності соціально-економічної системи) повинен містити як показники розглянутої системи, так і показники надсистеми (економічної системи більш високого рівня) з тим, щоб оцінити не тільки внутрішні умови розвитку даної системи, але і дати оцінку з урахуванням впливу макроекономічної складової¹. Таким чином, при розгляді ефективності

¹ Абдрахманова А. О. Теоретичні засади вимірювання ефективності соціально-економічних систем / А. О. Абдрахманова // БізнесІнформ. – 2012. – № 2. – С. 7–10.
Скрипниченко М. І., Абдрахманова А. О. Багаторівнева система моніторингу розвитку підприємства за показниками ефективності соціально-економічних систем / М. І. Скрипниченко, А. О. Абдрахманова // Університетські наукові записки. – 2012. – № 2(42). – С. 217–222.

функціонування виноробної галузі промисловості України (що відноситься до переробної промисловості) слід також розглядати показники макроекономічного характеру (тобто показники, що характеризують розвиток національної економіки).

Набір базових показників ефективності функціонування виноробної галузі промисловості України запропоновано в табл. 3.2.4.

Таблиця 3.2.4 – Набір базових показників, що характеризують ефективність функціонування виноробної галузі промисловості України

Позначення показника	Одиниці виміру	Назва показника
<i>promITV</i>	%	Індекс цін виробників промислової продукції (переробна промисловість, виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів), відсотків до попереднього року
<i>promIndIn</i>	%	Індекс інвестицій в основний капітал переробної промисловості (виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів), відсотків до попереднього року
<i>promInnov</i>	%	Доля інноваційно-активних підприємств переробної промисловості (виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів), відсотків до загальної кількості підприємств
<i>promPP</i>	тис. осіб	Попит на робочу силу (переробна промисловість)
<i>promIST</i>	%	Індекс споживчих цін на алкогольні товари та тютюнові вироби, грудень до грудня попереднього року
<i>promROD</i>	%	Рентабельність операційної діяльності підприємств переробної промисловості (виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів)
<i>promITRV</i>	%	Індекс цін реалізації винограду сільськогосподарськими підприємствами, відсотків до попереднього року

Позначення показника	Одиниці виміру	Назва показника
<i>promORPP</i>	%	Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) у переробній промисловості (виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів), відсотків до підсумку
<i>VVP</i>	%	Валовий внутрішній продукт у порівняних цінах (відсотків до попереднього року)
<i>IndVyr</i>	%	Індекс цін виробників промислової продукції (грудень до грудня попереднього року)
<i>VprovI</i>	%	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації
<i>GroshB</i>	%	Грошова база (відсотків до відповідного періоду попереднього року)
<i>VsDep</i>	%	Відсоткові ставки комерційних банків за депозитами (середньозважені річні)
<i>Imp</i>	%	Обсяг імпорту товарів і послуг (у відсотках до ВВП)
<i>RealZp</i>	%	Реальна заробітна плата (відсотків до грудня попереднього року)

Примітка. Складено на основі¹.

Після визначення набору базових показників ефективності діяльності виноробної галузі доцільним є виконання розрахунку та подальшої узагальнюючої оцінки його розвитку, що дозволить оцінити рівень впливу різноманітних факторів на розвиток даного сектора економіки України.

Узагальнююча оцінка розвитку виноробної галузі може бути розрахована на підставі інтегрального показника, який можна отримати шляхом згортання запропонованого набору показників. Для цього необхідно розрахувати ваги відповідних показників, що визначають внесок кожного з них в інтегральну оцінку.

¹ Абдрахманова А. О. Моделирование збалансированных показателей измерения эффективности переработной промышленности Украины / А. О. Абдрахманова // Економічний простір. – 2012. – № 57. – С. 109–116.

Надалі виконано визначення ваг за факторними навантаженнями на базі застосування методу головних компонент факторного аналізу. Значення факторних навантажень показників наведено у табл. 3.2.5.

Таблиця 3.2.5 – Матриця коефіцієнтів (факторних навантажень) компонент

Показники	Компонента		
	1	2	3
<i>promITV</i>	-0,450639	-0,54714	0,582576*
<i>promIndIn</i>	0,941625*	0,110216	-0,17569
<i>promInnov</i>	-0,357546	-0,722114*	0,169209
<i>promPP</i>	0,858545*	0,42267	-0,099234
<i>promIST</i>	-0,917442*	-0,33922	-0,119883
<i>promROD</i>	-0,179771	-0,116017	-0,890436*
<i>promITRV</i>	0,253205	0,689959*	0,184225
<i>promORPP</i>	-0,854346*	0,007399	-0,350788
<i>VVP</i>	0,856062*	0,021815	0,376588
<i>IndVyr</i>	0,28621	-0,762107*	0,535759
<i>VprovI</i>	-0,141483	-0,948887*	-0,043717
<i>GroshB</i>	0,676342*	0,2724	0,29142
<i>VsDep</i>	-0,927083*	-0,021542	-0,245166
<i>Imp</i>	0,18615	-0,125411	0,950324*
<i>RealZp</i>	0,494032	0,734618*	0,047757

* – тут і далі цим знаком позначено індекси, які формують назву кожної компоненти, тобто мають найбільший вплив.

Значення цих показників і є першою складовою розрахунку ваг, а саме $|f|_{ik}$, другий компонент – d_k – отримуємо з табл. 3.2.6.

Таким чином, кумулятивна дисперсія за отриманими головними компонентами перевищує 75 %, значення власних чисел отриманих компонент відповідають умові $\lambda_k \geq 1$, отримані компоненти містять високі факторні навантаження ($f_{ik} \geq 0,7$), що свідчить про можливість застосування отриманих головних ком-

понент з метою визначення вагових коефіцієнтів інтегрального показника.

Таблиця 3.2.6 – Повна пояснювальна дисперсія

Компонента	Частка дисперсії, яку пояснює компонент, % (d_k)	Кумулятивна частка дисперсії, яку пояснюють компоненти, %	Значення власних чисел отриманих компонент λ_k
1	40,35	40,35	6,053124
2	24,85	65,2	3,727962
3	19,02	84,22	2,854176

В результаті перемноження отримуємо добуток значень факторних навантажень кожної компоненти $|f|_{ik}$ та відсотка загальної дисперсії, яку вона пояснює d_k (табл. 3.2.7):

$$q_i = |f|_{ik} d_k.$$

Розрахунок внеску кожного фактору до зазначеної суми, тобто власне значення ваги i -го фактору, у загальній моделі визначається за наступною формулою:

$$W_i = \frac{q_i}{\sum_i q_i}.$$

Таблиця 3.2.7 – Розрахунок ваг показників

Показники	Коефіцієнт q_i	Значення ваг W_i
<i>promITV</i>	11,08514	0,028764156
<i>promIndIn</i>	37,99852	0,098600062
<i>promInnov</i>	17,94677	0,046568988
<i>promPP</i>	34,6459	0,089900534
<i>promIST</i>	37,02264	0,096067796
<i>promROD</i>	16,94304	0,043964461
<i>promITRV</i>	17,14762	0,044495318
<i>promORPP</i>	34,47645	0,089460845

Продовж. табл. 3.2.7

Показники	Коефіцієнт q_i	Значення ваг W_i
<i>VVP</i>	34,5457	0,089640532
<i>IndVyr</i>	18,94072	0,049148128
<i>VprovI</i>	23,58278	0,061193533
<i>GroshB</i>	27,29324	0,070821572
<i>VsDep</i>	37,41169	0,09707733
<i>Imp</i>	18,08258	0,046921376
<i>RealZp</i>	18,25753	0,047375368
Сумма	385,3803	

Таким чином інтегральний показник буде виглядати наступним чином:

$$I = 0,028 \text{promITV} + 0,098 \text{ promIndIn} + 0,0465 \text{ promInnov} + 0,0899 \text{ promPP} + 0,096 \text{ promIST} + 0,0439 \text{ promROD} + 0,0444 \text{ promITRV} + 0,0894 \text{ promORPP} + 0,0896 \text{ VVP} + 0,0491 \text{ IndVyr} + 0,0611 \text{ VprovI} + 0,0708 \text{ GroshB} + 0,097 \text{ VsDep} + 0,0469 \text{ Imp} + 0,0473 \text{ RealZp}$$

Розрахункові значення інтегрального показника за період 2004–2010 рр. наведено у табл. 3.2.8.

Таблиця 3.2.8 – Розрахункові значення інтегрального показника

Рік	<i>I</i>
2004	49,6538
2005	53,6861
2006	49,2615
2007	53,2821
2008	42,3543
2009	44,1522
2010	46,359

Отримані дані інтерпретуються за допомогою шкали, представленої на рис. 3.2.10.

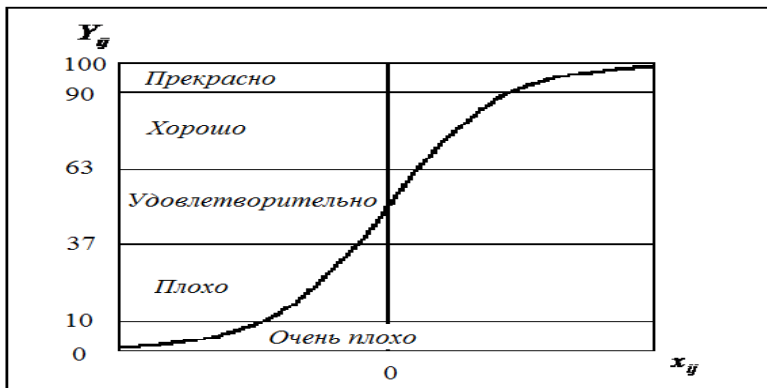

Рисунок 3.2.10 – Функція перетворення для ознаки, допустимі значення якої обмежені з одного боку¹

Результати розрахунків показали, що протягом розглянутого періоду ефективність функціонування виноробної галузі промисловості України знаходиться на рівні «задовільно» (як до вступу в СОТ, так і після). При цьому в рік вступу до СОТ спостерігається деяке зниження відповідного показника, яке поступово підвищується протягом 2009–2010 рр.

При цьому до найбільш проблемних питань розвитку виноробної галузі України слід віднести забезпечення прибутковості діяльності відповідних підприємств, що в свою чергу, обумовлено дією ряду низки наступних факторів: уповільненням темпів зростання переробної промисловості, впливом інфляційних процесів, зменшенням обсягів ВВП, посиленням конкуренції, появою стійкої тенденції до скорочення площ виноградників, зниженням рівня врожайності в галузі, високою залежністю від погодних умов внаслідок використання застарілих технологій вирощування винограду, недостатнім рівнем державної підтримки (у порівнянні з аналогічною підтримкою, яка надається іноземним конкурентам), наявністю технічних бар'єрів для експорту вітчизняної продукції, економічним рейдерством та ін.

¹ Пономаренко В. С. Аналіз даних у дослідженнях соціально-економічних систем : монографія / В. С. Пономаренко, Л. М. Малярець. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2009. – 432 с.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ НА МІКРОРІВНІ

3.3.1. Щодо методологічного інструментарію обліково-економічного забезпечення підприємств

Підсистема «Облік», як і будь-яка інша підсистема системи управління підприємством, включає в себе наступні забезпечуючі елементи: комплекси методологічних, інформаційних, математичних, технічних та організаційних проектних рішень, потрібних для її створення та функціонування.

Провідне положення серед них займає методологічне забезпечення підсистеми, яке являє собою сукупність керівних матеріалів, які визначають зміст обліково-економічного забезпечення та регламентують порядок його здійснення на усіх рівнях управління виробництвом. Хоча у загальногалузевих керівних методологічних матеріалах із створення системи управління підприємством цей вид забезпечення не передбачається, практика переконливо свідчить, що ефективне введення функцій управління можливе тільки на основі глибокого вироблення методологічних аспектів кожної конкретної функції, зокрема обліково-економічного забезпечення. Потрібно відзначити той факт, що ще не всі функції управління підприємствами та об'єднаннями в однаковій мірі забезпечені науково-методологічними матеріалами. Досить повно забезпечена методологічними матеріалами така функція як планування, за якою наявні затверджені відповідними органами нормативні матеріали, які визначають порядок виконання вказаної функції на підприємствах.

Менше, ніж інші функції управління, методологічними розробками забезпечено облік, в області якого, умовно кажучи, практика усе більш «наступає на п'яти» розробникам його теоретичних основ.

Незважаючи на те, що по питаннях обліково-економічного забезпечення господарської діяльності промислових підприємств надруковано велику кількість робіт та видані інструктивно-методологічні матеріали, багато які з них через різні причини не забезпечують всебічного обліку усіх сторін діяльності підприємства. Слабке теоретичне розроблення та недостатнє прак-

тичне використання конкретних методів здійснення функції обліково-економічного забезпечення на різних рівнях управління виробництвом відзначають багато фахівців. Так, дуже вірно оцінив наявну ситуацію В. Ф. Палій, який пише: «Теорія бухгалтерського обліку, що нині викладається, переважно пояснює техніку обліку: подвійний запис на рахунках, документацію, форми обліку тощо. Суть же і зміст бухгалтерського обліку майже не розглядаються. Сама сутнісна характеристика бухгалтерського обліку вже не відповідає потребам постіндустріальної економіки в її глобальному варіанті. Її потрібно розробляти з тим, щоб отримати можливість змінити вектор розвитку бухгалтерської практики, привести облікову практику у відповідність з об'єктивними умовами розвитку економіки»¹.

Особливу вагу цим словам надає те, що належать вони бухгалтеру з великим досвідом наукової та практичної діяльності, одному із авторів федерального закону «Про бухгалтерський облік» і найбільш затребуваного до цих пір посібника «Теорія бухгалтерського обліку» В. Ф. Палію.

Аналогічні заяви знаходимо в роботі американських теоретиків Е. С. Хендріксена і М. Ван Бреда: «Єдина загальна теорія обліку є тільки бажаною, але бухгалтерський облік як наука ще знаходиться на занадто примітивному рівні розвитку. Краще, що може бути досягнуто на цьому етапі, – це набір теорій, підтеорій, моделей, які можуть доповняти один одного, сполучатися та конкурувати між собою. Але навіть це вже було б цінним»².

А ось як вони ж характеризують результати теоретичних досліджень бухгалтерів США в XX сторіччі: «Пошук принципів, як було показано в цієї главі, був довгим, важким і навіть, за досить розповсюдженою думкою, даремним. П'ятдесят років напружених зусиль багатьох талановитих і самовідданих професіоналів створили не набагато більше аніж декілька урочистих фраз для ілюстрації системи, винайденої 500 років тому. Як ре-

¹ Палій В.Ф. Теория бухгалтерского учёта: современные проблемы / В. Ф. Палій. – М. : Изд-во «Бухгалтерский учёт», 2007. – 88 с. – С. 3–4.

² Хендриксен Э. С. Теория бухгалтерского учёта / Э. С. Хендриксен, М. Ф. Ван Бреда ; [пер. с англ. ; под ред. проф. Я. В. Соколова]. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 576 с. – С. 24.

зультат, термін «загальноприйняті принципи бухгалтерського обліку» (GAAP), не дивлячись на його появу у кожному аудиторському звіті, настільки ж беззмістовний сьогодні, наскільки він був в момент своєї появи. Все ще не досягнуто ніякої згоди ні відносно того, хто визначає принципи, як вони співвідносяться з постулатами, ні відносно того, як ті і інші можуть бути використані для стандартів обліку. На практиці усе, що значить термін GAAP, – це ті правила, які були затверджені Правилем 203 AICPA. Іншими словами, GAAP – не більше аніж методи обліку, які мають авторитетну підтримку. Але це процедурне визначення, а ніяк не семантичне»¹.

А ось думка французького вченого Ж. Ришара: «Парадоксально, але факт, що цій настільки поважній дисципліні аж до наших днів не зуміли надати визначення»².

На наш погляд, гальмом для розвитку обліково-економічного забезпечення на підприємствах країни є недолік методології обліку. Методичні вказівки із обліково-економічного забезпечення не можуть відновити цю прогалину, тому що вони не можуть охопити усіх питань обліку, з якими щодня зіштовхуються працівники бухгалтерських служб на підприємствах.

Сучасні умови управління промисловими підприємствами та об'єднаннями, які характеризуються подальшим удосконаленням обліково-економічного забезпечення та послідовним впровадженням інноваційного розвитку, широким використанням економіко-математичних моделей і обчислювальної техніки, поставили нові завдання перед теорією та практикою обліку. Мабуть, самим важливим із цих завдань є створення для підприємств та об'єднань універсальних методологічних матеріалів із обліково-економічного забезпечення, які дозволяють обліковувати різні аспекти їх діяльності за певний період часу та відповідають вимогам, які висуваються до побудови ефективних систем управління.

¹ Хендриксен Э. С. Теория бухгалтерского учёта / Э. С. Хендриксен, М. Ф. Ван Бреда ; [пер. с англ. ; под ред. проф. Я. В. Соколова]. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 576 с. – С. 75.

² Ришар Ж. Бухгалтерский учёт: теория и практика / Ж. Ришар ; [пер. с фр. ; под ред. Я. В. Соколова]. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 160 с. – С. 16.

Для вирішення вказаного завдання уявляється доцільним визначити, яке ж значення потрібно вкладати в саме поняття «методологія» стосовно до функції обліково-економічного забезпечення господарської діяльності. Окремі пропозиції за цим питанням зустрічаються у роботах багатьох авторів і, зокрема, С. Ф. Легенчука, В. Ф. Палія, Я. В. Соколова, К. Ю. Циганкова та інших.

Так, С. Ф. Легенчук у своїй монографії висвітлив дослідження проблем розвитку теорії та методології бухгалтерського обліку в умовах постіндустріальної економіки, що було проведено на основі опрацювання значної кількості вітчизняних та іноземних джерел з проблем теорії та методології бухгалтерського обліку, проблем розвитку постіндустріальної економіки, теорії інтелектуального капіталу, філософії та методології науки¹.

А у своїй останній монографії він запропонував свій авторський підхід до побудування метатеорії бухгалтерського обліку. Ним запропоновано розуміння бухгалтерської метатеорії як постпозитивістської концепції динаміки наукового знання. Проведено аналіз використання парадигмальної концепції Т. Куна в якості метатеорії бухгалтерського обліку шляхом побудування класифікації бухгалтерських парадигм, аналізу існуючої критики до виділення бухгалтерських парадигм, а також проведено тестування можливості використання парадигми бухгалтерського обліку в якості бухгалтерської метатеорії. Розглянуті і проаналізовані найбільш типові підходи до виділення бухгалтерських парадигм вченими пострадянського простору. Запропоновано підхід до побудування бухгалтерської метатеорії на основі концепції науково-дослідницьких програм бухгалтерського обліку. Автором розкрито взаємозв'язок бухгалтерських наукових теорій у складі подвійної науково-дослідницької програми, розроблено метамодель бухгалтерського обліку та запропоновано її інтерпретацію².

¹ Легенчук С. Ф. Теорія і методологія бухгалтерського обліку в умовах постіндустріальної економіки : монографія / С. Ф. Легенчук. – Житомир : ЖДТУ, 2010. – 652 с.

² Легенчук С. Ф. Метатеория бухгалтерского учета: история, современное состояние, направления развития : монография / С. Ф. Легенчук. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 116 с.

Дуже корисними для розвитку економіки та суспільства виступають дослідження метра облікового цеху В. Ф. Палія. В брошурі наведені тези для обговорення на міжнародній науковій конференції «Проблеми теорії бухгалтерського обліку», присвяченій 80-річчю професора. Автор відмічає, що в останні десятиріччя істотно зменшився інтерес до теоретичних досліджень в області бухгалтерського обліку, що негативно впливає і на його практичну організацію в країні. У зв'язку з цим в роботі окреслено коло проблем, які передбачається вирішити в умовах «інформаційної економіки». Серед особливо важливих питань В. Ф. Палій називає, зокрема, такі як фінансовий і управлінський облік, статичні та динамічні баланси, класифікація рахунків, бухгалтерська звітність і МСФЗ та інші. Професор В. Ф. Палій пропонує і свої рішення вказаних проблем. У своїй фундаментальній праці він дуже змістовно висвітлив найбільш проблемні питання, пов'язані із теоретичним дослідженням в області методології бухгалтерського обліку, та наголосив на тому, що: «Теоретичні дослідження в минулому та в цей час завжди були спрямовані на удосконалення елементів методу і їх застосування на практиці. Їх неможливо вичерпати, вони завжди будуть в центрі уваги вчених»¹.

Родзинкою серед досліджень останніх років потрібно визнати унікальну монографію в авторському виконанні К. Ю. Циганкова. В книзі детально досліджені дві важливі і, на думку автора, взаємопов'язані проблеми історії та теорії бухгалтерського обліку: проблема виникнення бухгалтерії і проблема тлумачення її подвійності. Автором критично проаналізовані попередні спроби вирішення цих проблем, названі помилки і виявлені першопричини невдач, а також запропоновані авторська гіпотеза про давньоримське походження бухгалтерії та ясна і несуперечлива теорія подвійності. В роботі було приділено увагу і деяким питанням методології бухгалтерської науки. Так, автор, ґрунтуючись на глибокому опрацюванні робіт видатних американських філософів епохи постпозитивізму – К. Поппера, Т. Куна, П. Фей-

¹ Палій В. Ф. Теория бухгалтерского учёта: современные проблемы / В. Ф. Палий. – М. : Изд-во «Бухгалтерский учёт», 2007. – 88 с. – С. 29.

ерабенда, – багатозначно акцентував увагу: «В технологію включаються ті і тільки ті методи (переділи, переходи), які сприяють досягненню цілей технології; усі ж інші методи відкидаються. Розробники повинні бути завжди готові обґрунтувати право буд-якого методу на входження до складу технологічного ланцюжка, і обґрунтування це в кінцевому рахунку повинне спиратися на цілі технології»¹.

«Таким чином, усі методи будь-якої технології можливо зрозуміти, пояснити, оцінити та обґрунтувати, тільки звернувшись до її цілей. Справедливим є і зворотне. Якщо цілі технології невідомі, розуміння, пояснення та обґрунтування складових її методів неможливо»².

Але, найбільш чітко і повно трактує зміст методології прозеліт облікової думки Я.В. Соколов. Так, беручи за основу визначення дефініції «методологія» – «... вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності»³, – автор ставить наголос на тому, що: «Подвійний запис являє собою серцевину діграфічної методології»⁴. У розвитку означених розміркувань адепт бухгалтерського цеху наводить наступну тезисну форму: «В цьому широкому розумінні рахівництво і рахунковедення можуть розглядатися через засоби і методи, які призначені для опису господарських процесів, саме таке значення закладено у розділ, присвячений бухгалтерській методології. Однак методологія ієрархічна, і її центральна ланка, в частині патрімональної бухгалтерії, є подвійний запис, із якого випливає змістовний аспект – рахунки – і формальний – форми. Перший відноситься до рахунковедення, другий – до рахівництва»⁵.

Однак практика розроблення та використання методологічних матеріалів із обліку показує, що це навіть дуже змістовне

¹ Цыганков К. Ю. Очерки теории и истории бухгалтерского учёта / К. Ю. Цыганков. – М. : Магистр, 2007. – С. 315.

² Цыганков К. Ю. Очерки теории и истории бухгалтерского учёта / К. Ю. Цыганков. – М. : Магистр, 2007. – С. 315.

³ Большая советская энциклопедия: в 30 томах / [редкол.: ... А. М. Прохоров (Гл. ред.) и др.]. – [3-е изд.]. – М., «Сов. энциклопедия», 1974. – Т. 16. – С. 164.

⁴ Соколов Я. В. Основы теории бухгалтерского учёта / Я. В. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 496 с. – С. 241.

⁵ Соколов Я. В. Основы теории бухгалтерского учёта / Я. В. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 496 с. – С. 279.

визначення змісту методології потребує уточнення. Спробуємо самостійно навести, на наш погляд, найбільш чітко і повно зміст методології обліково-економічного забезпечення. Уявляється, зокрема, що методологія обліку повинна включати в себе наступні складові елементи: 1) схему і послідовність розроблення звіту; 2) методи обліку; 3) перелік організаційних етапів розроблення обліку; 4) способи отримання та оброблення інформації, яка використовується для обліку; 5) розподіл обов'язків із розроблення обліку; 6) об'єкти обліку; 7) цілі обліку, тобто визначення того, що і з якою ціллю повинне обліковуватися; 8) порядок використання отриманої інформації. Тільки в цьому випадку, на нашу думку, методологія буде всебічно охоплювати функцію обліку на підприємствах.

Як показує досвід створення методологічного забезпечення підсистеми «Облік» на підприємствах машинобудівної галузі, зміст методології обліково-економічного забезпечення, її структура, передбачені в ній технічні рішення в основному визначаються трьома факторами: специфікою об'єктів управління; принципами організації управлінських систем; особливостями обліку як функції управління. У першому випадку на методологію впливають об'єкти управління, в яких, насамперед, знаходять своє відображення конкретні процеси постачання, виробництва продукції та її реалізації. У другому випадку на зміст методології впливають цілі та призначення системи управління в цілому, існуюча методологія виконання функцій планування, аналізу і регулювання, у взаємозв'язку з якими здійснюється функція обліку. І в третьому випадку зміст методології багато в чому визначається особливостями безпосередньо функції обліково-економічного забезпечення – його цілями, методами, показниками, напрямками розвитку та факторами впливу тощо.

Вплив перерахованих чинників веде до того, що створені для різних об'єктів управління методологічні матеріали із обліково-економічного забезпечення, з одного боку, мають яскраво виражені галузеві та внутрішньогалузеві особливості, а з іншого – мають досить багато спільного у своєму змісті.

У загальних рисах структура методології обліково-еконо-

мічного забезпечення, з точки зору складових її елементів, може бути представлена у наступному вигляді (рис. 3.3.1).

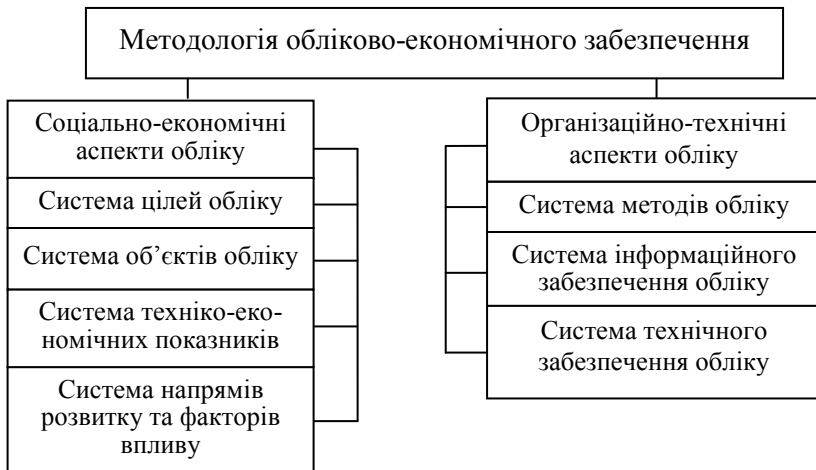

Рисунок 3.3.1 – Структурні елементи методології підсистеми «Облік»

Роль методології обліково-економічного забезпечення діяльності підприємств та об'єднань важко переоцінити, але особливо вона зростає в умовах створення ефективних систем управління підприємствами, подальшого поглиблення та трансформації ринкових процесів в економіці України. Удосконалення обліково-економічного забезпечення веде до створення якісно нового механізму реалізації цієї функції, до удосконалення і розвитку методів здійснення обліку. Тому в процесі організації обліково-економічного забезпечення в системі управління підприємством більш за все відчувається потреба у всебічно обґрунтованих методологічних матеріалах. Це пояснюється тим, що методологія обліково-економічного забезпечення дозволяє, з одного боку, встановити перелік облікової інформації, потрібної для прийняття управлінських рішень, а з іншого боку – визначити потреби у початковій інформації, яка потрібна для виконання відповідних розрахунків. Тобто методологія надає можливість

визначити інформаційний вихід та інформаційний вхід підсистеми «Облік».

Відоображаючи комплексно усі сторони та процеси виробничо-господарської діяльності підприємств і об'єднань, методологія формує склад задач підсистеми «Облік», визначає їх взаємозв'язки і послідовність вирішення, що забезпечує побудову моделі функціональної структури підсистеми.

Пропонуючи методи обліково-економічного забезпечення різних аспектів виробничого процесу, методологія тим самим дозволяє визначити алгоритми вирішення (принципові схеми розрахунку) задач підсистеми «Облік». Надаючи рекомендації щодо використання результатів обліково-економічного забезпечення, методологія створює можливість вибору найбільш придатних способів та форм надання вихідної інформації підсистеми «Облік».

За відсутності точних постановок обліково-економічних задач методологія є практично єдиним джерелом інформації для вироблення попередніх рішень в області технічного та організаційного забезпечення підсистеми «Облік». При цьому методологічні матеріали повинні задовольняти наступним вимогам:

1. Методологія обліково-економічного забезпечення повинна забезпечувати реалізацію встановлених цілей обліку (надавати висновки відносно процесів, які відбуваються; забезпечувати можливість складання прогнозу на перспективу і інше);

2. Методологія повинна передбачати суцільне за охопленням та безперервне за часом вивчення процесів виробничо-господарської діяльності (усі аспекти діяльності підприємств та об'єднань – економічні, технічні, соціальні – повинні підлягати обліку в усі часові інтервали);

3. В методології повинні бути відображені функціонально необхідні процеси обліково-економічного забезпечення, а не ті, що традиційно склалися на тому чи іншому об'єкті управління;

4. Запропоновані в методології підходи, періоди та методи обліково-економічного забезпечення господарської діяльності повинні бути обґрунтовані і зорієнтовані на отримання необхідної та достатньої облікової інформації;

5. Методологія повинна бути системним описом виконання функції обліково-економічного забезпечення виробничо-господарської діяльності на відповідному рівні управління виробництвом.

Таким чином, в узагальнення викладеного можливо сказати, що методологія являє собою найважливіший забезпечуючий елемент підсистеми «Облік», який багато в чому визначає підсистему та характер рішень за іншими її забезпечуючими елементами. Внаслідок цього очевидно, що розроблення, затвердження та передача методологічних матеріалів із обліково-економічного забезпечення організаціям, які проектують в системі управління підприємством підсистему «Облік», повинне бути здійснено в першу чергу та передувати проведенню проектних робіт за іншими видами забезпечення підсистеми.

3.3.2. Експлікаційні аспекти податкового аудиту

Досвід розвитку більшості країн, у тому числі й України, свідчить, що за умов побудови незалежної демократичної правової держави, орієнтованої на забезпечення гідних умов життя громадян та діяльності суб'єктів господарської діяльності, держава повинна ставити перед собою завдання оптимізувати та забезпечити безперебійне й постійне поповнення дохідної частини державного і місцевих бюджетів у формі податкових платежів, яка становить основу матеріальної бази для реалізації її цілей. Водночас, у зв'язку з незабезпеченістю економіки України достатнім обсягом фінансових ресурсів постає реальна загроза превалювання фіскальних інтересів держави над іншими економічними і соціальними інтересами.

Враховуючи відповідні зміни у загальній стратегічній направленості діяльності органів державної податкової служби України¹, дедалі набувають актуалізації питання оптимізації процедур податкового контролю, зокрема податкового аудиту. Саме податковий аудит на сучасному етапі є дієвою формою

¹ Стратегічний план розвитку державної податкової служби України на період до 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/modernizatsiya-dps-ukraini/strategichniy-plan-rozvitky> – Назва з екрану.

виявлення окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які приховують або мінімізують свої реальні доходи, уникають оподаткування. Адже конгломеративна диверсифікація всесвітньої економіки в цілому, зокрема і економіки України, спонукає до потужної активізації набутих людьми навичок освітньої та професійної підготовки не лише в суспільному відтворенні, але й в формуванні механізмів тінізації отриманих ними в процесі діяльності доходів, уникнення оподаткування тощо¹. Використання можливостей аудиту як складової адміністративно-правової інфраструктури протидії адміністративним деліктам і детінізації економічних відносин піднімає ряд проблемних питань, пов'язаних як із незадовільним станом системи фінансового контролю в Україні в цілому, так і з відсутністю єдиного підходу до організації самого аудиторського контролю, що здійснюється державними органами.

Слід зазначити, що під податковим аудитом (на сучасному етапі використання даного словосполучення органами ДПС України) розуміється логічна послідовність завдань, виконання яких направлено на організацію та проведення документальних перевірок повноти обрахування та своєчасності сплати платежів до бюджетів всіх рівнів відповідними платниками податків. Водночас наголосимо на змістово-лінгвістичній казуїстиці взаємозв'язку самого терміна та суб'єкта його застосування. Так, світова спільнота під поняттям аудит сприймає форму перевірки показників публічної фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам діючих в країні законів, положень, стандартів, що врегульовують їх формування. Законодавчо-нормативне поле України також містить аналогічні визначення аудиту, згруповані в табл. 3.3.1.

Негативність сприйняття платниками податків будь-якої нової форми контролю, в т. ч. проведення податкового аудиту, посилюється ще й законодавчо-нормативною неврегульованістю суті даного терміну.

¹ Структурна модель формування особистісного потенціалу експерта-економіста / І. В. Перемозова // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Економіка. – Вип. 9. – Івано-Франківськ, 2012.

Таблиця 3.3.1 – Визначення терміну «аудит» в законодавчо-нормативних джерелах України (фрагментарно)

Визначення	Законодавчо-нормативний акт
Аудит – це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.	ст. 1 Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 року № 959-XII (Редакція від 17.11.2012)
Аудит – перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів.	ст. 4 Закон України «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 року № 3125-XII (Редакція від 12.12.2012)
Аудит –це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності законодавству та встановленим нормативам.	ст. 363 ч. 1 Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV (Редакція від 16.12.2012)
Аудит – це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їхньої звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам. Аудит здійснюється	п. 3 Методичні рекомендації аудиторам на випадок залучення їх до процесуальних дій як свідків, експертів або спеціалістів

Визначення	Законодавчо-нормативний акт
незалежними особами (аудиторами), аудиторськими фірмами, які уповноважені суб'єктами господарювання на його проведення. Аудит може проводитись з ініціативи господарюючих суб'єктів, а також у випадках, передбачених чинним законодавством (обов'язковий аудит).	Аудиторська палата України від 30.10.2003 № 128
Аудит – систематичний, незалежний і задокументований процес отримання доказів аудиту й об'єктивного їх оцінювання з метою визначення ступеня виконання вимог.	п. 1.3 Положення про консультативно-впроваджувальний центр із запровадження систем управління за стандартами серій ISO 9000, ISO 14000, затверджене Наказом № 233 від 23.03.2007 Міністерства транспорту та зв'язку України

Примітка. Складено автором.

Так, чинна редакція Податкового кодексу України фактично містить єдину згадку про можливість здійснення органами ДПС аудиту: пп.19.1.1.35 п. 19.1 ст. 19 Податкового кодексу України, де в переліку функцій органів ДПС зазначено «здійснюють внутрішній контроль та аудит стану додержання законодавства, виконання посадових (службових) обов'язків в органах державної податкової служби, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику»¹. А отже, для подальшої експлікації податкового аудиту як само-

¹ Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI (із змінами і доповненнями). – [Чинний] – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/275517/page29?text=%EF%EE%E4%E0F2%EA%E%E2%E8%E9+%E0%F3%E4%E8%F2> - Назва з екрану.

стійної форми проведення податкового контролю вважаємо за доцільне проведення законодавчо-нормативного визначення його суті, визначення контурів і конкретизації процедур проведення, порядку відбору платників податків, що підлягають контролю, та можливість відслідковувати звітність за результатами їх господарської діяльності в режимі реального часу.

Ми не можемо погодитись з тезою І. Є. Риженко, що «для вітчизняної наукової літератури характерно тлумачення поняття «податковий аудит» саме як складової державного податкового контролю, на відміну від російських джерел, де податковий аудит розглядається як аудиторська послуга і асоціюється з професійною діяльністю незалежних аудиторів, а заходи перевірки державних органів податкового контролю називаються податковими перевірками і за своєю суттю більше відповідають ознакам ревізії, ніж аудиторському завданню»¹. Оскільки, ст. 363 ч. 3, 4 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року № 436-IV в редакції від 16.12.2012² містять пряме визначення державного аудиту як різновиду державного фінансового контролю, суть якого саме і полягає у перевірці та аналізі фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку і достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю. Окрім того, серед українських науковців і практиків також немає однозначності в поглядах як щодо самого терміну «податковий аудит», так і щодо суті його проведення (табл. 3.3.2).

Отже, практика сьогодення свідчить про наявність двох діаметрально протилежних форм контролю – як за суттю, так і за суб'єктами проведення – з назвою «податковий аудит»:

1. незалежний податковий аудит;
2. державний податковий аудит.

¹ Державний податковий аудит у системі податкового контролю України / І. Є. Риженко // Вісник університету банківської справи Національного банку України «Проблеми обліку, аналізу, аудиту і контролю». – 2012 № 1(13). – С. 224–227.

² Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>

Таблиця 3.3.2 – Визначення терміну «податковий аудит» в наукових джерелах (за різними авторами та джерелами, фрагментарно)

Визначення	Автор	Джерело
Підхід: податковий аудит як специфічна форма державного фінансового контролю		
Специфічна форма державного контролю	Г. В. Пухальська	с. 180; Удосконалення організаційних та методичних засад податкового аудиту в сучасних умовах // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 6. – Т. 2. – С. 177–180
Процесуальні дії органів контролю щодо контролю за правильністю обчислення, своєчасністю і повнотою сплати податків, зборів та інших обов’язкових платежів, а також законністю здійснення операцій, пов’язаних з одержанням доходів і здійсненням розрахунків	В. А. Онищенко	с. 109; Податковий контроль (основи організації). – К. : Ред. журн. «Вісник податкової служби України», 2002. – 432 с.
Логічна послідовність завдань Державної податкової адміністрації України щодо перевірки правильності, повноти та своєчасності виконання клієнтами-платниками своїх податкових зобов’язань	Т. М. Рева	с. 116; Податковий менеджмент: навч. посіб. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 304 с.
Процесуальні дії контролюючих органів щодо контролю за правильністю обчислення, своєчасністю і повнотою сплати податків, зборів та інших обов’язкових платежів, а також законністю здійснення операцій, пов’язаних з одержанням доходів і здійсненням розрахунків	П.К. Бечко Н.В.Лиса	с. 145; Податковий менеджмент : навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 288 с.
Підхід: податковий аудит як незалежна форма фінансового контролю		
Аудиторська перевірка податкового та бухгалтерського обліку, метою якої є визначення правильності нарахування, сплати податків до бюджету та відображення їх у звітності	Аудиторська фірма «EPR Company»	http://eprcompany.com.ua/articles/categories/1007/page/1076

Визначення	Автор	Джерело
Незалежна перевірка податкового обліку. Такий аудит проводять, щоб розуміти, чи правильно нараховуються та сплачуються податки на підприємстві, а також як можна оптимізувати існуючу систему оподаткування. Його ефективно проводити перед податковою перевіркою. Це допоможе не панікувати при спілкуванні з представниками перевіряючих органів, уникнути штрафів та захистити свій бізнес	Корпорація «Глобал Консалтинг»	http://gc.ua/uk/pro-kompaniyu/pro-nas/
Незалежна перевірка систем бухгалтерського і податкового обліку організації з приводу: – відповідності формування оподаткованої бази по кожному виду податків чинному законодавству України, нарахування та сплати податків і зборів за певний період часу; – стану розрахунків з бюджетом і позабюджетними фондами; – відповідності систем бухгалтерського і податкового обліку вимогам чинного законодавства	І. О. Трухановська	Українська група «Бізнес Рішення» – http://www.ug.com.ua/ukr/audit/podat

В межах даного дослідження ми приділили більшу увагу державному податковому аудиту, який є складовою єдиного механізму Державної податкової служби України і формою фінансового контролю, до якого доцільно відносити способи конкретного вираження та організації контрольних дій, спрямованих на виконання контрольної функції.

Наведені в табл. 3.2.2 визначення щодо податкового аудиту як специфічної форми державного фінансового контролю неможливо прийняти за догму, оскільки в першому випадку тільки зазначено інформацію, яку він характеризує, а в інших визначено лише механізм та процедури здійснення податкового аудиту, але й вони не визначають функції даної категорії.

В цьому контексті вважаємо, що під податковим аудитом доцільно розуміти окрему форму державного контролю, яка реалізується Державною податковою службою України у вигляді камеральних, документальних та фактичних перевірок і передбачає визначення стану ведення податкового обліку суб'єктами господарювання у відповідності з обраною ними системою оподаткування, співставлення та аналіз фактичного стану величин податків та платежів, обчислених платниками, із встановленими чинним законодавством нормами.

На даний час в Україні зроблено перші кроки в напрямку оптимізації процедур податкового аудиту, підвищення якості проведення податкових перевірок та забезпечення ефективності і доцільності функціонування всіх видів податкового контролю.

Аналіз положень Стратегічного плану розвитку державної податкової служби України на період до 2013 року дозволяє визначити основні напрямки розвитку податкового аудиту як державної форми контролю (рис. 3.3.2).

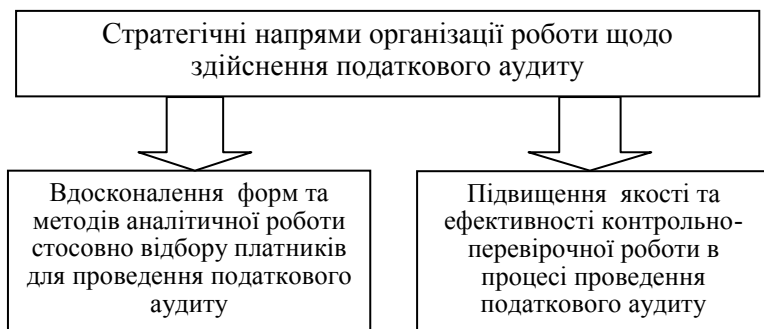

Рис. 3.3.2. Стратегічні напрями організації роботи податкового аудиту

Слід зазначити, що проблема повноти та достовірності інформації про платника податків, допоміжні структури, які йому підпорядковуються (структурні підрозділи, дочірні підприємства, філії), контрагентів цього платника не є новою. В 2002 році був прийнятий наказ Державної податкової адміністрації України № 567 від 25 листопада 2002 року, яким затверджені Методичні

рекомендації з організації кабінетного аудиту (для юридичних осіб), яким визначені такі поняття, як «кабінетний аудит», «виїзний податковий аудит», а також проведення процедур «кабінетного аудиту» та «виїзного податкового аудиту».

Згідно зі ст. 1 наказу № 567, «кабінетний аудит – це комплекс заходів, спрямованих на протидію порушенням платниками податків податкового законодавства, що здійснюються за допомогою процедур аудиторського аналізу показників, поданих суб'єктами податкової звітності та інформації, яка надійшла з різних джерел і накопичена в базах даних державної податкової служби, а виїзний податковий аудит – виїзна документальна перевірка». Згідно з абз. 4 ст. 2 наказу № 567, «функції проведення процедур кабінетного аудиту покладено на підрозділ податкового аудиту ДПС України». Водночас, даним наказом визначено наступні форми кабінетного податкового аудиту, які не узгоджені по теперішній час з формами перевірок згідно Податкового кодексу. А саме, визначені наказом співставлення показників звітності платника податків з відповідними показниками звітності, поданої ним у попередніх звітних періодах; аналіз (співставлення) відносних показників; аналіз тенденцій (співставлення окремих показників податкової звітності, які повинні висвітлювати тенденцію процесу взаємодії цих показників з іншими показниками податкової звітності); аналіз господарської діяльності за допомогою співставлення показників звітності головного підприємства з показниками звітності його філіалів, представництв, відділень та інших відособлених підрозділів; співставлення показників звітності (розрахунок акцизного збору) з інформацією, зазначеною у заявках на отримання марок акцизного збору, заявках на отримання нарядів на спирт (мета використання спирту, обсяги виробництва та інше).

Окрім того, податковому аудиту підлягають підприємства, незалежно від податкової поведінки, так як орієнтація структурних підрозділів податкового аудиту направлена на виконання планових показників, таких як нарахування за результатами контрольно-перевірочної роботи, надходження нарахованих сум до бюджетів, виконання показників у розрізі податків, зменшен-

ня сум ПДВ, заявлених до відшкодування, розширення бази оподаткування, а також аналітичних показників, таких як донарахування податків на одну перевірку, на одного працівника. Внаслідок чого робота фахівці контрольно-перевірочних підрозділів часто є малоефективною і безрезультативною. Орієнтованість працівників податкових органів на виконання планових показників змушує фахівців, що проводять аудит, йти на компроміс з платниками.

Дані проблеми неможливо подолати без прийняття чіткого, однозначного тлумачення термінів та норм законодавства з питань організації та проведення податкового аудиту, викладених у відповідних методичних рекомендаціях та змінах Податкового кодексу щодо податкового аудиту.

ЧАСТИНА 4 ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: СЕКТОР ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

4.1.1. Фінансова безпека країни: соціальний аспект

Найважливішою складовою економічної безпеки країни є фінансова безпека. У сучасних умовах дія геофінансів, світових фінансових систем на окремо взятую державу переходить на якісно інший рівень. Як справедливо стверджує Ю. Осіпов, з урахуванням фундаментального положення в сучасній економіці ми маємо право характеризувати економіку, керовану в своїй основі фінансовим чином, через фінансові механізми, за допомогою фінансових важелів, фінансових стимулів і у фінансових цілях. А глобалізм, що демонструється нині економічною цивілізацією, якраз і створює умови для встановлення особливої фінансової влади, яка за допомогою володіння світовими грошима і розпорядження вартістю, управління фінансовими потоками дозволяє впливати як на увесь світовий господарський простір, так і на окремі держави¹.

Основною характеристикою фінансової безпеки є її стійкість. Такий стан фінансової системи визначається рівнем дефіциту бюджету, стабільністю цін, нормалізацією грошових потоків і розрахункових стосунків, стійкістю банківської системи і національної валюти, рівнем захищеності інтересів вкладників, ринку цінних паперів, зниженням зовнішнього, внутрішнього боргу і дефіциту платіжного балансу, забезпеченням фінансових умов для активізації інвестиційної діяльності.

Негативні дії, що загрожують фінансовій складовій економічної безпеки, можуть мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер. До негативних дій суб'єктивного типу відносяться

¹ Осіпов Ю. М. Финансовая экономика как высшая форма бытия экономики. Материалы к докладу на международной научной конференции «Финансовая экономика: концепция, структуры, менеджмент». – М. : МГУ, апрель 2000 г.

внутрішні і зовнішні дії, в основу яких покладені усвідомлені дії (а іноді і бездіяльність) людей і інших суб'єктів ринку товарів і послуг з метою завдання шкоди цій організації, а також неякісна робота її співробітників або партнерів по бізнесу. На відміну від дій суб'єктивного характеру, негативні дії об'єктивного характеру виникають за обставин, які не можуть бути подолані або по своїй суті схожі з ними за джерелами виникнення обставин політичного і макроекономічного характеру, тобто обставин, не пов'язаних безпосередньо з діяльністю людей, підприємств, держави.

В такій важливій сфері, як фінансове планування і управління активами, внутрішні негативні дії можуть бути викликані помилковими, а іноді і недобросовісними діями або бездіяльністю окремих осіб.

Тому фінансову безпеку держави можна трактувати як поняття, багатопланове в економічному контексті та актуальне в політичному, оскільки є результатом заходів з боку законодавчої та виконавчої влад держави в сфері фінансів. Вона визначається конкретними показниками функціонування економічної системи держави протягом певного проміжку часу. До числа цих показників (індикаторів) можна віднести величину внутрішнього та зовнішнього боргу, рівень інфляції, стійкість національної валюти, сальдо платіжного балансу.

Теорія англійського економіста Дж. Кейнса здійснила великий вплив на формування фінансової концепції і розробку фіскальної політики практично в усіх капіталістичних країнах упродовж 1940–1970-х років. У його книзі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» відсутній термін «державні фінанси», тільки незначна доля дослідження була приділена податковій політиці, «соціальним інвестиціям» і «витратам, що фінансуються за допомогою позик»¹. Але головна його ідея про необхідність державного втручання для досягнення «ефективного попиту» має пряме відношення до фінансів і фіскальної політики.

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег : [избр. произведения] / Дж. М. Кейнс. – М. : Экономика, 1993. – 519 с.

Проблема використання методів і інструментів державного фінансового регулювання з метою забезпечення фінансової безпеки є недостатньо вивченою і актуальною у економічній науці. Окремі питання досліджувалися російськими економістами. Так, в роботах Абалкіна Л. І., Губіна Б. В., Глазьева С. Ю., Кожевнікова Р. А., Олейнікова Е. А., Сенчагова В. К., Степашина С. В. та інших головною темою були теоретичні і методологічні аспекти економічної безпеки.

Вагомий внесок у вивчення питання фінансової безпеки зробили українські науковці: Єрмоленко М. М., Жаліло Я. А., Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Слід відзначити наукові монографії В. І. Мунтіяна¹ та О. І. Барановського², в яких проведено системне наукове дослідження проблеми економічної безпеки та визначена система показників (індикаторів), за якими можна характеризувати рівень фінансової безпеки. Окремі аспекти фінансової безпеки держави досліджувалися також в працях Мочерного С. В., Гейця В. М., Варналія З. С., Пастернак-Тарануценка Г. А., Єрмошенко Н., Сухорукова А., и Ладюка О. і ряду інших науковців. Категорія фінансової безпеки є досить новою як для науки, так і для практики. В Україні питання безпеки розглядалися переважно з погляду національної або економічної безпеки держави. Але сьогодні вже йдеться про право на існування такої категорії, як фінансова безпека, яка містить у собі безліч аспектів. Це і бюджетна, і валютна, і грошова, і інфляційна, і інвестиційна, і боргова, а також безпека суб'єктів кредитно-фінансової сфери.

Суть фінансової безпеки України, на нашу думку, можна визначити як стан економіки, при якому забезпечується формування позитивних фінансових потоків держави в обсягах, необхідних для виконання державних завдань і функцій.

Загрози фінансовій безпеці України можна поділити на внутрішні і зовнішні. У сучасних умовах особливу роль відіграють зовнішні загрози. На наш погляд, основні причини виникнення зовнішніх загроз фінансовій безпеці України можна викласти у вигляді схеми (рис. 4.1.1). Політики та науковці відмічають, що

¹ Мунтіян В. І. Економічна безпека України. – К. : КВІЦ, 1999. – 464 с.

² Барановський О. І. Фінансова безпека / НАН України, Інститут економічного прогнозування. – К. : Фінекс, 1999. – 338 с.

«слабкою ланкою» національної фінансової системи до цього часу залишається банківська сфера, що вимагає істотних інституціональних перетворень, щоб успішно виконувати свою основну функцію – кредитування реального сектора економіки і домашніх господарств¹. Складовою фінансової безпеки є бюджетна система, яка в цілому і в умовах кризи виконує своє суспільне призначення – фінансування діючих витратних зобов'язань, що приймаються, проте в ній в нових умовах відбувається накопичення потенційних фінансових ризиків, тому в бюджетний процес необхідно впроваджувати інструменти і методи відповідального фінансового менеджменту. У сучасних умовах особливу роль відіграють зовнішні загрози.

Серед основних причин виникнення зовнішніх загроз фінансовій безпеці України, на нашу думку, слід виділити трансформацію економічних систем і світової економічної системи загалом, глобалізацію та її поєднання зі світовою кризою, перерозподіл сфер економічного впливу між Американським і Євразійським простором і т. д.

Більшість теоретичних досліджень спираються на думку, що вагома роль у формуванні системи фінансової безпеки належить державі, оскільки саме функція держави полягає у формуванні та перерозподілі грошових потоків².

Дотримання макроекономічної рівноваги на товарно-грошовому ринку, регулювання курсу національної грошової одиниці, перерозподіл коштів, побудову фіскальної системи країни віднесено до повноважень держави³.

¹ Бзежинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. – М. : Международные отношения, 1999. – 128 с.

Бінько І. Ф. Політика протекціонізму як складова економічної безпеки України / І. Ф. Бінько, Я. Б. Базилук, С. О. Коваленко. – К. : НіСД. 1997. – 78 с.

² Жаліло Я. А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах : монографія. – К. : НіСД, 1998. – 144 с.

³ Арсентьев М. Финансовая безопасность России. [Електронний ресурс] / Арсентьев М. – Режим доступу: // www.nasledie.ru – Назва з титул. екрану.

Гесць В. М. Трансформація моделі економіки України. Ідеологія, протиріччя, перспективи / В. М. Гесць, Б. Є. Кваснюк, С. І. Киресв ; Інститут економічного прогнозування НАН України ; ред. В. М. Гесць. – К. : Логос, 1999. – 497 с.

Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення : [підручник для державних службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навч. закладів економічного профілю] / Г. А. Пастернак-Таранушенко ; ред. Б. Кравченко ; Київський економічний ін-т менеджменту. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.

Рисунок 4.1.1 – Причини виникнення зовнішніх загроз фінансовій безпеці

До вищевикладеного слід додати, що безпека країни не може не обумовлюватися протиріччями всередині країни, якщо в ній є або проявляються відносно самостійні суб'єкти політичних, національних, економічних і інших видів громадських стосунків. При цьому не виключається, а швидше передбачається розвиток внутрішніх протиріч під впливом експансіоністських дій ззовні. Сам ринок не зможе захистити фінансову систему, важлива роль у забезпеченні фінансової безпеки належить державі (рис. 4.1.2).

Природно, виникає запитання, чи усі вищезгадані загрози є результатом експансії. Звичайно, ні, адже за роки незалежності та реформування економіка України і її фінансова система зазнала значних потрясінь. Саме тому внутрішні загрози фінансовій безпеці України в останні 10–15 років стали більш вагомими, аніж експансія ззовні.

Внутрішні загрози породжуються, в основному, неадекватною фінансово-економічною політикою, елементарними прорахунками органів влади і управління, помилками, зловживаннями і іншими відхиленнями (безгосподарність, тяганина, різноманітні економічні злочини і т. д.) в управлінні фінансовою системою держави¹ (рис. 4.1.3).

Зокрема, непродумане і надмірне використання запозичень для покриття витрат бюджету має низку негативних ознак. Так, використання запозичень на покриття поточних витрат призводить у подальшому до зростання дефіциту бюджету. Як правило, при надмірному зростанні боргів держава вдається до їх реструктуризації, що, в свою чергу, викликає недовіру до неї з боку інших держав і міжнародних інститутів². Адже протягом 2010–2012 років Україна вже балансувала на грані дефолту. Використання запозичень через випуск цінних паперів (ОВД), що відбувся в 2005 році, привело до зростання зовнішнього боргу, оскільки отримані кошти були пущені на стабілізацію споживчого сектору, а не стимулювання виробництва. Використання запозичень має ряд обмежень, порушення яких може суттєво впливати на фінансову безпеку держави.

¹ Бурцев В. В. Факторы финансовой безопасности // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – С. 11–18.

Ермошенко Н. Определение угрозы национальным интересам государства в финансово-кредитной сфере // Экономика Украины. – 1998. – № 1. – С. 4–12.

² Модернізація України – наш стратегічний вибір: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011 – 432 с.

Рисунок 4.1.2 – Функції держави у забезпеченні

**ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ
ДЕРЖАВИ**

недосконалість бюджетної політики і нецільове використання бюджету

неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків

значні обсяги державного і гарантованого державою боргу

непередбачені зміни рівня цін і курсу національної валюти

різкі зміни рівня цін і курсу національної валюти

значна різниця співвідношення прибутків найбільш і найменш забезпеченого населення і недостатня соціальна захищеність певних груп населення

невисокий рівень капіталізації банківської системи

невеликі обсяги довгострокового банківського кредитування і значний рівень процентних ставок за кредитами

залежність реформування економіки країни від отримання іноземних кредитів

низький рівень інвестиційної діяльності

зростання «тіньової» економіки, посилення її криміналізації, нелегальний відтік валютних коштів за кордон

Рисунок 4.1.3 – Внутрішні загрози фінансовій безпеці

Варто також врахувати, хто проникає на ринок цінних паперів держави, оскільки нерезиденти, як правило, суттєво можуть вплинути на фінансову стабільність у державі шляхом спекулятивних дій на фондовому ринку. Розміщення запозичень повинно орієнтуватися також на участь фізичних осіб, оскільки це сприятиме зростанню добробуту населення за рахунок одержаних процентів по вкладах.

Зростання рівня бюджетного дефіциту зменшує довіру до країни з боку вітчизняних та іноземних інвесторів, а це, в свою чергу, призводить до зростання процентних ставок і, як наслідок, зростання видатків держави на обслуговування своїх зобов'язань. Лише в 2013 році Україна має сплатити боргові зобов'язання та проценти по них в сумі 116 млн грн.

Знаковим показником фінансової безпеки держави є рівень інфляції. Інфляція звичайно пов'язана не лише з грошовим обігом, а й із загальним станом економіки. Варто не забувати, що зростання цін може не бути ознакою інфляції, оскільки вона може бути прихованою – насамперед, у формі заборгованості громадянам із заробітної плати, соціальних виплат, виплат по вкладах населення країни¹.

Причиною інфляції є спад виробництва, коли на прилавках достатньо товарів, а грошова маса не забезпечує їх обіг. Прикладом прихованої інфляції є політика нинішнього уряду, який в ручному керуванні забезпечив навіть дефляцію, але при значному спаді виробництва. Як бачимо, обмеження грошей в обігу гальмує зростання цін, але негативно впливає на виробництво, породжує систему неплатежів.

За нинішніх умов, оскільки бюджетні ресурси обмежені, варто виділити державні інвестиції в бюджет розвитку. Джерелами формування його доходів можуть бути запозичення як на міжнародних фінансових ринках, так і на внутрішньому, у тому числі цільові запозичення під конкретні проекти². На превеликий

¹ Мочерний С. Національний та економічний суверенітет країни / С. Мочерний // Економіка України. – 2005. – № 10. – С. 4–13.

² Варналій З. С. Глобалізація інвестиційних процесів і фінансова безпека України // Стратегічна панорама. – № 3–4. – 2001. – С. 176–178.

жаль, кошти від приватизації більшості підприємств пішли до бюджету «проїдання». І намагання приватизувати (продати) нові підприємства, такі прибуткові, як «Луганськтепловоз», «Харківський турбоатом», декілька «обленерго», не передбачають вкладення коштів у розвиток економіки. Використання бюджетних коштів на інвестиційні цілі створює кращі умови для економічного зростання в порівнянні з витратами на соціальні цілі.

Саме використання коштів на соціальні цілі, які не є адресними, привело економіку України, як і більшість пострадянських країн, до стагнації. Від чергових виборів до нових виборів депутати Верховної Ради приймають все нові соціальні закони, які не в змозі бути профінансовані урядом, в результаті чого зростає як внутрішня, так і зовнішня заборгованість. Пострадянський патерналізм, намагання перекласти власні соціальні проблеми на плечі держави, керівників підприємств, профспілок привели до формування так званого класу «нових бідних», які отримують середній дохід понад \$600 і користуються пільгами. За офіційною статистикою, на 12 млн чол. працюючих в Україні 11 млн чол. – це пенсіонери. За твердженням экс-віцепрем'єра С. Тігіпка, в Україні нараховується більше ста пільгових категорій громадян. Парадоксом є й те, що багато громадян, які мають пільги з тих чи інших причин, є підприємцями з високими доходами, мають пільги з оподаткування.

Для зниження тиску на фінансову систему і забезпечення соціальної справедливості в суспільстві варто:

- ввести адресні (монетарні) соціальні виплати;
- соціальні виплати мають отримувати малозабезпечені, що з тих чи інших причин не можуть забезпечити свій прожитковий мінімум;
- ліквідувати нерівність (проголошено, але не зроблено) у нарахуванні та виплаті пенсій. На сьогодні понад 800 депутатів Верховної Ради отримують пенсії, які перевищують мінімальну в 20–25 разів;
- провести адміністративну реформу: зменшити в кількісному виразі адміністративний апарат; ліквідувати двовладдя – Адміністрації і Ради; ліквідувати районний поділ в містах з на-

селенням менше мільйона чоловік;

- зменшити кількість депутатів Верховної Ради до 165 чоловік, де на постійній основі працюватиме 100 депутатів, що обрані на пропорційній основі – це нижня палата, а верхня палата складатиметься із всенародно обраних губернаторів та міських голів обласних центрів та міст-мільйонників, обраних на мажоритарній основі, які працюватимуть на своїх територіях і періодично прийматимуть участь в роботі вищого законодавчого органу. Структура місцевих органів влади має відповідати структурі виробництва та товарному обігу на даній території. Сільська рада в своєму складі повинна мати від 3-х до 5-ти осіб;

- диференціювати виплати втрачених заощаджень населенням України, первісна сума яких склала понад 132 млрд грн. Заощадження можуть бути повернені лише в допустимих сумах. Згідно з статистичними даними 1990 року, заощадження громадян СРСР в розрахунку на одну особу не перевищували 18–20 тисяч рублів. Держава може взяти на себе зобов'язання повернути такі заощадження, а на все, що вище такої суми, мають бути докази про джерела формування таких заощаджень. Білорусь, Азербайджан та деякі інші країни СНД взагалі відмовилися від надмірних виплат;

- виплата заощаджень має проводитися не з бюджету України, а тим паче не з іноземних запозичень. Банки Україна, Відродження та ряд інших фінансових установ в період з 1992 по 1996 роки надавали окремим фізичним і юридичним особам кредити в 30–50 мільйонів рублів (названі в економіці неліквідними сумами), і в той час, коли доходи громадян при гіперінфляції індексувалися, кредитні суми залишалися незмінними. В результаті подвійних стандартів в підході до організації фінансової системи власники взятих кредитів розраховувалися за них протягом декількох місяців. На сьогодні це досить заможні люди, а взяті ними в кредит кошти послужили солідним стартовим капіталом, який вони вивезли через СП до країн Балтії, (на той час вони вже були в доларовій зоні, і 1 дол. = 1,20 рубля). Варто повернутися до цих коштів, проіндексувати і повернути до бюджету. На сьогодні такі суми до скорочення фінансових можливостей самих підприємницьких структур, доходів держави та купівель-

ної спроможності населення країни (рис. 4.1.4).

Рисунок 4.1.4 – Основні напрямки подолання фінансової кризи

Кризові явища у сфері фінансів можуть бути викликані трансформаційними процесами в економіці, тобто зміною моделі економічного розвитку, втратою конкурентоспроможності економіки¹. Рівень впливу зовнішніх факторів на протікання фінансових криз залежить від наявності й розмірів активів держави, розміщених на світових фінансових ринках.

Досліджуючи суть і зміст фінансової безпеки на основі методології загальної теорії національної безпеки, слід врахувати, що фінансова безпека – це надзвичайно складна і багаторівнева функціональна система, в якій безперервно відбуваються процеси взаємодії і протидії життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави з загрозами цих інтересам у фінансовій сфері.

Тому в сучасних умовах особливу актуальність має завдання розробки державної стратегії фінансової безпеки. На наш погляд, державна стратегія фінансової безпеки України повинна включати принаймні мінімум показників для забезпечення належного рівня фінансової безпеки (рис. 4.1.5).

Таким чином, можна стверджувати, що фінансова безпека держави, її незалежність і недопущення попадання в зону критичного ризику можуть бути забезпечені, якщо будуть визначені найважливіші стратегічні напрями забезпечення безпеки бізнесу, побудована чітка логічна схема своєчасного виявлення і ліквідації можливих небезпек і загроз, зменшення наслідків фінансового ризику. Для створення надійної системи фінансової безпеки необхідно провести комплекс підготовчих заходів. Перш ніж приймати рішення, розробляти концепцію, складати систему планів і т. д., необхідно об'єктивно оцінити ситуацію, в якій знаходиться економіка.

На основі отриманої об'ємної інформації розробляється концепція економічної безпеки країни, яка є системою поглядів, ідей, цільових установок, що охоплені єдиним задумом, щодо проблеми безпеки основних об'єктів підприємства, а також системою заходів, шляхів, напрямів досягнення поставлених цілей і створення сприятливих умов для досягнення цілей фінансових структур в умовах невизначеності, а також існування внутрішніх

¹ Олейников Е. А. Экономическая и национальная безопасность. Издательство «Экзамен», 2005. – 768 с.

і зовнішніх загроз.

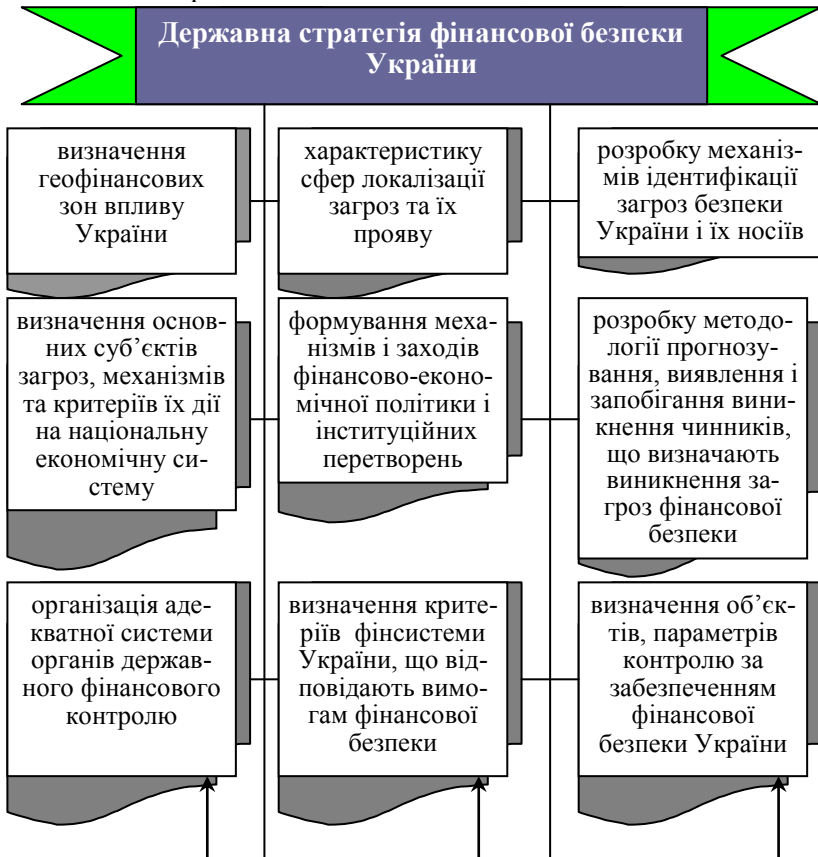

Рисунок 4.1.5. Державна стратегія фінансової безпеки України

4.1.2. Розвиток малого підприємництва як фактор фінансової безпеки домашніх господарств

Відповідно до Стратегії соціального та економічного розвитку України на 2004–2015 рр.: шляхом європейської інтеграції необхідною умовою інтеграції України до світової спільноти є зміцнення фінансової безпеки домогосподарств, основними індикаторами при цьому визначено зниження рівня бідності

(збільшення реальних наявних доходів на 7–8 %) та зменшення диференціації доходів за рахунок випереджання темпів зростання заробітної плати¹. В Україні за результатами реалізації заходів Стратегії, станом на 1 січня 2013 року, більше 25 % населення знаходяться за межею бідності, а темпи приросту реальних наявних доходів за 2004–2012 рр. не досягли і 3 % (бідними були 32 % сільських домогосподарств, 20 % – міських (16 % – великих міст, 28 % – малих міст), 31 % домогосподарств із дітьми (у т. ч. 58 % багатодітних домогосподарств, 24 % домогосподарств із дітьми, де всі дорослі працюють) та 16 % домогосподарств без дітей (у т. ч. 28 % домогосподарств без дітей, у складі яких був хоча б один безробітний, 16 % домогосподарств, які складаються лише з осіб пенсійного віку, 13 % домогосподарств, які складаються з осіб лише працездатного віку)².

В Концепції розвитку Європейського союзу визначено, що основним інструментом забезпечення фінансової безпеки домогосподарств є мале підприємництво, оскільки саме цей сектор є невід’ємною частиною ринкового господарства і дозволяє мобілізувати значні фінансові й виробничі ресурси населення, створюючи умови для підвищення рівня зайнятості та зменшення навантаження на бюджет і соціальні фонди держави, забезпечує формування середнього класу. Роль малого підприємництва у забезпеченні фінансової безпеки домогосподарства можна оцінити за допомогою опосередкованого показника – частки доходів населення від підприємницької діяльності та прямого – частки зайнятого в секторі малого підприємництва населення та середньої заробітної плати працівників малих підприємств.

В Україні частка доходів населення від підприємницької діяльності за останні п’ять років досягнула значення 7 %, тоді як в більшості розвинених країнах питома вага доходів від підприємництва перевищила 10 % (у Молдові – 15,4 %³, в США –

¹ Стратегія соціального та економічного розвитку України на 2004–2015 рр.: шляхом європейської інтеграції: Указ Президента України від 28.04.2004 р. № 493/2004 [Електронний ресурс]//Офіційний сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/493%D0%B0/2004>

² Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): статистичний збірник // Державна служба зайнятості України. – К., 2012. – 368 с.

³ Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Ре-

33,5 %¹), що свідчить про незначний вплив малого підприємництва на фінансову безпеку домогосподарств. Така закономірність пояснюється двома основними факторами: низькою питомою вагою прибуткових підприємств (що, як наслідок, призводить до зменшення доходів власників) та низьким рівнем середньої заробітної плати в секторі підприємництва.

Така тенденція зберігається і в секторі малого підприємництва. В середньому по Україні заробітна плата на малих підприємствах становила 1 720,17 грн і не досягає середньої заробітної плати по Україні в жодному з проаналізованих років (рис. 4.1.7).

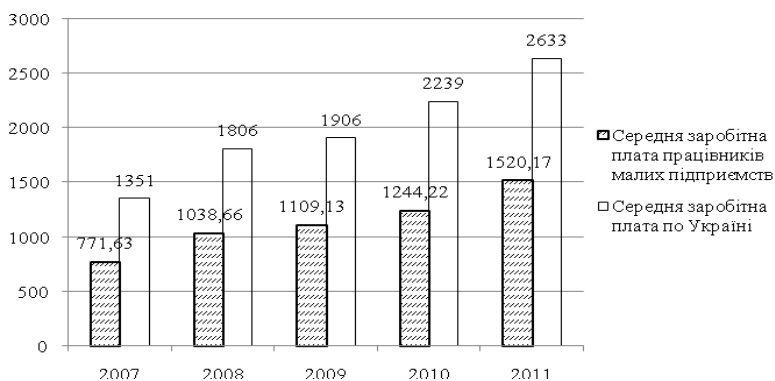

Рисунок 4.1.7 – Динаміка середньомісячної заробітної плати працівників малого підприємництва²

Однією з важливих соціально-економічних функцій, що виконуються малим підприємництвом є створення середнього класу населення. Для оцінки вкладу малого підприємництва в створення середнього класу автором пропонується порівняти рівень оплати праці на малих підприємствах та стандартом бідності. Заробітна плата найманих працівників малих підприємств за період 2007–2011 рр. не досягла навіть сучасної межі трудо-

жим доступу: www.ukrcensus.gov.ua

¹ Millionaire Tax is Still a Tax on Small Business [Електронний ресурс] // Tax Foundation. – Режим доступу: <http://taxfoundation.org/blog/millionaire-tax-still-tax-small-business>

² Діяльність суб'єктів господарювання 2011: статистичний довідник / за редакцією І. М. Жук. – К. : Державна служба статистики України. – 445 с.

вої бідності (табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1 – Середня заробітна плата працівників малих підприємств та межа трудової бідності в Україні за 2007–2011 рр.¹²

Рік	Середня заробітна плата найманих працівників малих підприємств, грн	Прожитковий мінімум, грн	Межа трудової бідності, грн	ЗП сер. / межа трудової бідності
2007	781,61	592	1 184	0,66
2008	1 047,61	701	1 402	0,75
2009	1 117,35	825	1 650	0,68
2010	1 249,88	894	1 788	0,70
2011	1 520,17	1 017	2 034	0,75

Трудова бідність (середня заробітна плата нижче критерію бідності) працівників малих підприємств притаманна для всіх видів економічної діяльності крім фінансова діяльність (табл. 4.1.2).

Таблиця 4.1.2 – Середньомісячна заробітна плата найманих працівників за видами економічної діяльності

(грн)

Вид економічної діяльності	Рік				
	2007	2008	2009	2010	2011
Вище межі трудової бідності					
Фінансова діяльність	1 632,30	2 420,64	2 115,88	2 376,04	2 913,26
Нижче межі трудової бідності					
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	522,01	723,21	798,97	970,18	1 263,23
Промисловість	718,14	966,63	1 015,82	1 166,63	1 404,56
Будівництво	815,71	1 080,70	1 124,07	1 174,48	1 243,79
Торгівлі, ремонт автомобілів, побутових виробів, предметів особистого вжитку	744,96	998,04	1 074,42	1 229,88	1 653,33
Торгівля автомобілями та мотоциклами, їх технічне обслуговування та ремонт	706,72	963,18	968,01	1 116,51	1 327,70

¹ Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2011 рік: статистичний довідник / за ред. І. М. Жук. – К. : Державна служба статистики України. – 445 с.

² Ринок праці 2011: статистичний довідник. – К. : Державна служба статистики України. – 525 с.

Оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі	801,67	1 062,81	1 142,82	1 318,51	1 895,49
--	--------	----------	----------	----------	----------

Продовж. табл. 4.1.2

Вид економічної діяльності	Рік				
	2007	2008	2009	2010	2011
Роздрібна торгівля, ремонт побутових виробів та предметів особистого внеску	621,28	845,20	949,19	1 065,04	1 164,68
Діяльність готелів та ресторанів	541,40	698,53	758,06	948,50	1 072,38
Діяльність транспорту та зв'язку	795,55	1 042,32	1 096,77	1 198,93	1 564,68
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг, та надання послуг підприємцям	969,66	1 277,43	1 387,94	1 501,63	1 738,54
освіта	805,48	1 976,28	1 139,99	1 287,28	1 352,06
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, надання комунальних та індивідуальних послуг	618,69	798,86	906,84	1 076,43	1 179,68
Діяльність у сфері культури та спорту	665,27	907,41	1 005,55	1 169,71	1 457,31

Примітка. Систематизовано автором на основі¹.

В Україні питома вага зайнятих на малих підприємствах нижча ніж у економічно розвинених країнах і не досягає 50 %. Однак в більшості регіонів України значення аналізованого показника вище середнього по Україні (26,6 %). Рівень заробітної плати в секторі малого підприємництва в жодному регіоні не зрівнявся з середнім по регіону значенням. При цьому лише в двох областях Київській та Донецькій середня заробітна плата працівників малих підприємств перевищила середнє по Україні значення (табл. 4.1.3).

Таблиця 4.1.3 – Показники розвитку малого підприємництва в Україні

Регіон	Показник	
	% зайнятих до загальної кількості зайнятих	Середньомісячна заробітна плата найманих працівників, грн
1	2	3
Україна	26,6	1 520,17

¹ Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2011 рік: статистичний довідник / за ред. І. М. Жук. – К. : Державна служба статистики України. – 445 с.

Автономна Республіка Крим	33,4	1 309,53
------------------------------	------	----------

Продовж. табл. 4.1.3

1	2	3
Вінницька	30,7	1 296,66
Волинська	30,1	1 181,74
Дніпропетровська	19,2	1 474,36
Донецька	16,9	1 600,77
Житомирська	34,2	1 245,23
Закарпатська	36,2	1 234,38
Запорізька	24	1 359,15
Івано-Франківська	40,5	1 175,14
Київська	26,1	1 510,90
Кіровоградська	32,1	1 257,97
Луганська	18,3	1 300,16
Львівська	30,4	1 324,83
Миколаївська	32,8	1 299,90
Одеська	31,3	1 382,46
Полтавська	23,5	1 368,90
Рівненська	36,5	1 243,06
Сумська	29,7	1 272,41
Тернопільська	38	1 253,58
Харківська	28,3	1 298,11
Херсонська	36,1	1 253,54
Хмельницька	36,1	1 273,37
Черкаська	29,5	1 252,36
Чернівецька	41	1 273,66
Чернігівська	32,3	1 214,02

Примітка. Систематизовано автором на основі¹.

В Україні у розрізі форм господарювання найбільший вклад у забезпеченні фінансової безпеки домогосподарств належить фізичним особам-підприємцям (табл. 4.1.4). У світовій практиці структура малого підприємництва представлена у вигляді: 50% малі підприємства, 50 % фізичні особи-підприємці. Така струк-

¹ Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2011 рік: статистичний довідник / за ред. І. М. Жук. – К. : Державна служба статистики України. – 445 с.

тура дозволяє забезпечувати максимальну участь сектору малого підприємництва у забезпеченні фінансової безпеки домогосподарств. В Україні приблизно 60 % зайнятих в секторі малого підприємництва є фізичними особами-підприємцями, а більшість (66,7 %) найнятих є працівниками малих підприємств, структура малого підприємництва не дозволяє цьому сектору досягнути основну ціль його функціонування – створення середнього класу.

Таблиця 4.1.4 – Соціально-економічні показники діяльності малого підприємництва в Україні (2004–2010 рр.)

Показник	Рік									
	2006	% до 2005 року	2007	% до 2006 року	2008	% до 2007 року	2009	% до 2008 року	2010	% до 2009 року
Кількість зайнятих в малому підприємстві працівників, тис. осіб, у тому числі:										
малі підприємства, %	5 737,8	108,7	6 003,7	104,6	6 308,0	1 05,1	6 450,5	102,3	4 960,2	76,9
фізичні особи-підприємці, %	60,8	97,7	61,3	100,8	63,2	103,1	65,5	103,6	56,7	86,7
Кількість найнятих в малому підприємстві працівників, тис. осіб, у тому числі:										
малі підприємства, %	3 631,0	103,6	3 684,5	101,5	3 745,1	101,6	3 665,8	97,9	3 034,3	82,8
фізичні особи-підприємці, %	60,8	108,0	60,3	99,2	58,9	97,7	57,5	97,6	66,7	116,0
фізичні особи-підприємці, %	39,2	97,1	39,7	101,3	41,1	103,5	42,5	103,4	33,3	78,4

Для детального дослідження участі малого підприємництва у забезпеченні фінансової безпеки доцільним є дослідження дина-

міки інтегрованих показників розвитку малих підприємств. Відповідно до методики З. С. Варналія до інтегрованих показників розвитку малого підприємництва слід відносити: коефіцієнт діючих підприємств, коефіцієнт зайнятості на малих підприємствах, коефіцієнт заробітної плати працівників малих підприємств в області, коефіцієнт продуктивності праці малих підприємств та коефіцієнт рівня рентабельності малих підприємств. Однак обмеженість статистичних даних унеможливило дослідження динаміки коефіцієнта продуктивності праці працівників малих підприємств та рівня рентабельності малих підприємств. Тому автором розраховані коефіцієнт зайнятості на малих підприємствах та коефіцієнт заробітної плати працівників малих підприємств (табл. 4.1.5).

Таблиця 4.1.5 – Інтегровані показники розвитку малого підприємництва¹

Показник	Розрахунок
Коефіцієнт зайнятості на малих підприємствах	$K_{змпі} = Z_i / Z_3,$ де Z_i – питома вага населення, яке працює на малих підприємствах, у кількості населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності в області; Z_3 – питома вага населення, яке працює на малих підприємствах, у кількості населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності в Україні
Коефіцієнт заробітної плати працівників малих підприємств в області	$K_{зпi} = 3П_i / 3П_3,$ де $3П_i$ – середньомісячна заробітна плата працівників малих підприємств в області; $3П_3$ – середньомісячна заробітна плата працівників малих підприємств в Україні

З огляду на економічну природу, нормативні значення запропонованих показників повинні бути більше одиниці. Аналізуючи інтегровані показники розвитку малого підприємництва за період 2001–2010 рр. можна зробити висновки, що коефіцієнт

¹ Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики : монографія / З. С. Варналій – [3-ге вид.]. – К. : Товариство «Знання», КОО, 2005. – 302 с.

заробітної плати має найнижчі показники (лише в двох регіонах показник досяг нормативного значення). Коефіцієнт зайнятості в 16 регіонах не досягнув нормативного значення, однак в 9 перевищив його (табл. 4.1.6, табл. 4.1.7). Аналіз динаміки інтегрованих показників свідчить, що загалом їх значення не зростають, а ситуація в регіональному розрізі не покращується.

Таблиця 4.1.6 – Коефіцієнт заробітної плати працівників малих підприємств

Область	Рік					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	<i>K_{зп}</i>	<i>K_{зп}</i>	<i>K_{зп}</i>	<i>K_{зп}</i>	<i>K_{зп}</i>	<i>K_{зп}</i>
Автономна Республіка Крим	0,94	0,88	0,88	0,87	0,88	0,88
Вінницька	0,86	0,81	0,81	0,78	0,80	0,83
Волинська	0,81	0,76	0,76	0,77	0,77	0,79
Дніпропетровська	1,02	1,02	0,98	0,96	0,97	0,97
Донецька	1,12	1,06	1,06	1,04	1,05	1,02
Житомирська	0,87	0,81	0,81	0,79	0,81	0,84
Закарпатська	0,96	0,91	0,89	0,87	0,86	0,87
Запорізька	0,99	0,93	0,91	0,90	0,91	0,91
Івано-Франківська	0,87	0,83	0,85	0,85	0,85	0,86
Київська	1,06	1,04	1,07	1,04	1,04	1,01
Кіровоградська	0,83	0,78	0,75	0,76	0,77	0,80
Луганська	0,91	0,85	0,84	0,85	0,85	0,86
Львівська	0,87	0,87	0,85	0,84	0,85	0,86
Миколаївська	0,91	0,87	0,83	0,81	0,83	0,84
Одеська	0,90	0,87	0,85	0,85	0,85	0,85
Полтавська	0,95	0,91	0,89	0,86	0,86	0,86
Рівненська	0,87	0,80	0,83	0,84	0,84	0,82
Сумська	0,93	0,85	0,84	0,84	0,86	0,86
Тернопільська	0,77	0,73	0,73	0,74	0,76	0,80
Харківська	1,00	0,93	0,90	0,90	0,88	0,86
Херсонська	0,87	0,80	0,78	0,77	0,79	0,83
Хмельницька	0,79	0,76	0,78	0,78	0,78	0,83
Черкаська	0,94	0,89	0,87	0,86	0,86	0,87
Чернівецька	0,88	0,89	0,83	0,84	0,83	0,83
Чернігівська	0,82	0,83	0,77	0,78	0,80	0,80

Примітка. Розраховано автором.

Така тенденція свідчить про те, що сектор малого підприємництва в Україні виконує функцію стабілізатора на ринку праці та є інструментом боротьби з безробіттям, однак доходи на малих підприємствах дозволяють забезпечити працівникам лише мінімум, потрібний для працюючої людини та її простого відтворення у майбутньому. Абсолютно втрачається в українській економіці значення малого підприємництва як інструмента формування середнього класу населення.

Таблиця 4.1.7 – Коефіцієнт зайнятості малих підприємств в Україні

Область	Рік					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
АРК	0,98	1,28	1,27	1,29	1,28	0,98
Вінницька	0,84	1,28	1,07	1,14	1,14	0,84
Волинська	0,86	1,06	1,09	1,07	1,12	0,86
Дніпропетровська	0,83	1,12	0,74	0,74	0,74	0,83
Донецька	0,80	0,75	0,65	0,65	0,66	0,80
Житомирська	0,97	0,66	1,23	1,28	1,28	0,97
Закарпатська	0,76	1,19	1,38	1,39	1,40	0,76
Запорізька	0,94	1,41	0,90	0,90	0,91	0,94
Івано-Франківська	0,91	0,90	1,44	1,42	1,51	0,91
Київська	1,02	1,44	1,15	1,14	1,11	1,02
Кіровоградська	0,84	1,22	1,23	1,23	1,22	0,84
Луганська	0,73	0,72	0,72	0,70	0,71	0,73
Львівська	1,25	1,21	1,18	1,15	1,17	1,25
Миколаївська	0,94	1,18	1,23	1,24	1,24	0,94
Одеська	1,05	1,17	1,18	1,18	1,18	1,05
Полтавська	0,91	0,93	0,92	0,91	0,90	0,91
Рівненська	0,99	1,25	1,29	1,31	1,34	0,99
Сумська	0,88	1,01	1,04	1,06	1,08	0,88
Тернопільська	1,01	1,40	1,40	1,37	1,40	1,01
Харківська	1,09	1,08	1,08	1,06	1,06	1,09
Херсонська	0,86	1,30	1,31	1,33	1,34	0,86
Хмельницька	0,91	1,26	1,28	1,31	1,33	0,91
Черкаська	0,84	1,01	1,05	1,06	1,11	0,84
Чернівецька	0,88	1,52	1,52	1,52	1,52	0,88
Чернігівська	0,98	1,28	1,27	1,29	1,28	0,98

Примітка. Розраховано автором.

В процесі аналізу результатів порівняльно-динамічної оцінки трансформаційних перетворень сектору малого підприємництва розроблено матрицю оцінки рівня розвитку малого підприємництва в регіоні. Дана методика дозволяє співставити показники динаміки коефіцієнта заробітної плати працівників малих підприємств та коефіцієнта зайнятості на малих підприємствах та визначити регіони, в яких сектор малого підприємництва проявляє тенденцію до нарощування соціально-економічних функцій, одними з основних серед яких є забезпечення фінансової безпеки домогосподарств та створення середнього класу населення (табл. 4.1.8).

Таблиця 4.1.8 – Матриця оцінки рівня розвитку малого підприємництва за інтегрованими показниками

Група	Авторська назва	Середнє значення темпів росту $K_{змпі}$	Середнє значення темпів росту $K_{зпі}$
I	Лідерська позиція	≥ 100	≥ 100
II	Позиція переслідувачів	Один показник $> 100\%$	
III	Аутсайтери	< 100	< 100

Примітка. Розроблено автором.

Дана методика може застосовуватися на рівні регіонів та національної економіки в цілому. Апробація матриці на вітчизняній національній економіці, дозволила виявити що лише для одного регіону України характерним є лідерська позиція (темпу росту інтегрованих показників вище одиниці), найбільша кількість регіонів на рівні реалізації характеризується регресивною динамікою одного з інтегрованих показників розвитку малого підприємництва (табл. 4.1.9). Це підтверджують висновки, отримані автором в процесі дослідження, та дає можливість стверджувати, що в Україні функціонування малого підприємництва в національній економіці не забезпечує виконання покладених на нього соціально-економічних функцій.

Проведене автором дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Світова практика доводить, що серед найважливіших соціально-економічних функцій малого підприємництва слід виділяти окремо забезпечення фінансової безпеки домогосподарств при мобілізації фінансових і виробничих ресурсів населення та створення умов для підвищення рівня зайнятості населення. Статистичні дані свідчать, що в розвинених країнах світу частка доходів від підприємницької діяльності перевищує 30 %, в секторі малого підприємництва зайнято близько 50 % працездатного населення світу, а середньомісячна заробітна плата найманих працівників дорівнює середній по країні заробітній платі, що дозволяє сектору малого підприємництва слугувати інструментом формування середнього класу населення.

Таблиця 4.1.9 – Групування регіонів України оцінки рівня розвитку малого підприємництва за інтегрованими показниками

Група	Регіони
Лідери	Хмельницька
Переслідувачі	Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Тернопільська, Черкаська, Чернігівська, АРК, Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Чернівецька
Аутсайдери	Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська

Примітка. Розроблено автором.

2. Аналіз показників розвитку малого підприємництва в Україні дозволив визначити, що національне мале підприємництво в першу чергу є інструментом боротьби з безробіттям та сприяє зменшенню соціальної напруженості в регіоні. Однак середня заробітна плата найманих працівників малих підприємств знаходиться нижче сучасної межі трудової бідності та нижче середньої заробітної плати в Україні. У розрізі видів економічної діяльності, як свідчать результати дослідження, лише для малих підприємств лише фінансової діяльності притаманне перевищення межі трудової бідності. Це свідчить про те, що мале підприємництво України не є стимулятором створення середнього

класу, а є лише інструментом виживання за межею трудової бідності.

3. Виконання своїх соціально-економічних функцій сектором малого підприємництва забезпечується в першу чергу функціонування фізичних осіб-підприємців, оскільки приблизно 60 % зайнятих в секторі малого підприємництва – це фізичні особи-підприємці.

4. В результаті апробації авторської матриці оцінки рівня розвитку малого підприємництва за інтегрованими показниками, що ґрунтується на порівняльно-динамічному аналізі коефіцієнта заробітної плати працівників малих підприємств та коефіцієнта зайнятості на малих підприємствах, виявлено, що для більшості регіонів України характерними є коефіцієнти росту інтегрованих показників (одного або обох) нижче 1. Така тенденція підтверджує попередні висновки щодо незначної ролі малого підприємництва у процесі формування середнього класу.

4.1.3. Вплив кримінальних загроз на фінансову безпеку держави

Прагнення людини задовольнити свої потреби в сучасних післякризових умовах підштовхує її до реалізації нелегітимних, тобто тіньових, економічних відносин, що сприяє зростанню нестабільності у суспільстві, криміналізації і, як наслідок, створенню загрози економічній безпеці загалом та її окремим складовим елементам. Отже, будь-якому суспільству притаманна певна генетична структура, що формує потенціал його конфліктності (небезпеки) та, як протипава, – потенціал безпеки.

Питанням фінансової безпеки та окремим аспектам її забезпечення приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, серед яких Арсентьев М., Барановський О. І., Бінько І. Ф., Бурцев В. В., Дмитренко Е. С., Єпіфанов А. О., Єрмошенко М. М., Кондрат О. М., Кульпінський С., Петросян О. Ш., Ревак І. О., Стрельбицька Л. М., Стрельбицький М. П., Сухоруков А. І., Тимофєєва І. Ю., Филимонова О. О., Чеботарьов В. С., Чеботарьов С. С., Шлемко В. Т. та інші. Але питання впливу кримінальних загроз на фінансову безпеку держави досліджені недостатньо.

Метою статті є окреслення кола та визначення впливу кримінальних загроз на фінансову безпеку держави.

Теоретична категорія «фінансова безпека» на сьогодні розглядається дослідниками теорії права в чотирьох напрямках, а саме: як стан захищеності (функціональний підхід); як сукупність стану захищеності та системи якостей (інституціональний підхід); як результат діяльності держави та уповноважених органів (біхевіористський підхід); як синтез декількох з перерахованих підходів (комплексний підхід). У будь-якому випадку, майже у кожному з визначень зустрічається згадування внутрішніх та зовнішніх загроз, які впливають на окремі об'єкти та порушують належний рівень фінансової безпеки.

Щодо визначення змісту загроз фінансовій безпеці в науці зустрічаються різні позиції. Дмитренко Е. С. визначає загрози фінансовій безпеці як сукупність негативних чинників (умов), які ускладнюють (унеможливлюють) реалізацію важливих фінансових інтересів особи, суспільства, держави, її адміністративно-територіальних утворень та створюють небезпеку фінансовій незалежності України¹. Єрмошенко М. М. більш стисло визначає загрози фінансовій безпеці, визначаючи при цьому різні рівні, на яких може виникнути певна небезпека. Він зазначає, що стосовно фінансової безпеки, загроза – наявне або потенційно можливе негативне явище (чинник), яке створює небезпеку для реалізації національних інтересів у фінансово-кредитній сфері країни, фінансових інтересів регіонів, суб'єктів господарювання та окремих громадян². Константинов Г. А. при визначенні зазначеної категорії виходить з ключової дефініції «фінансова сфера» та стверджує, що загроза фінансовій безпеці держави – можливість реалізації настання у фінансовій сфері таких явищ, які можуть перешкоджати нормальному процесу відтворення, що призводить до дестабілізації розвитку держави та суспільства, реалізації кризових та деструктивних сценаріїв її роз-

¹ Дмитренко Е.С. Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України : [моногр.] / Дмитренко Е. С. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 24.

² Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : [Текст] / М. М. Єрмошенко ; Київ. нац.. торговельно-економічний ун-т. – К., 2001. – С. 36.

витку¹.

Проте в чинному законодавстві визначення загроз фінансовій безпеці відсутнє. Водночас у Законі України «Про основи національної безпеки України» розтлумачена категорія «загрози національній безпеці» як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

Найбільш зрозумілим та довершеним, на наш погляд, є визначення, яке можна синтезувати із законодавчого. Тому ми пропонуємо розуміти загрози як певні чинники, як наявні, так і потенційні, що створюють небезпеку та завдають шкоди певним відносинам, т. т. сегментам системи. На нашу думку, як загрози фінансовій безпеці слід визнати такі явища та фактори, які негативно впливають або можуть вплинути на об'єктивні процеси, що відбуваються у фінансовій системі країни, та створюють небезпеку порушення інтересів особи, суспільства та держави.

Однією з найнебезпечніших загроз є кримінальні, які можуть призвести до дестабілізації фінансової системи держави й навіть до її руйнування. Недарма Лунєєв В. В. зазначив, що кримінальна загроза посідає третє місце у системі загроз, після військової та екологічної². Цікавою виявляється думка, що існують не окремі загрози, а має місце певна система загроз безпеці³, яка являє собою динамічну систему причинно-наслідкових зв'язків, наявність яких може суттєво підвищувати результат реалізації будь-якої конкретної загрози⁴. Тому кримінальні загрози фінансовій безпеці необхідно розглядати не відокремлено одну від одної, а як певну взаємопов'язану систему, у якій переплітаються реальні та потенційні загрози⁵. У цьому випадку слід враховува-

¹ Константинов Г. А. Обеспечение финансовой безопасности Российской Федерации : дис. ... кандидата эконом. наук : 08.00.10. – М., 2005. – С. 8.

² Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М. : НОРМА, 1999. – С. 8–9.

³ Сипок Р. П. О содержании понятий «безопасность», «государственная безопасность» и «национальная безопасность» / Р. П. Сипок // Вестник РГАЗУ: Электронное научное издание. – 2009. – № 1. – № 0420900045/0024.

⁴ Степашин С. В. Вопросы безопасности в системе государственного и муниципального управления / С. В. Степашин, В. Л. Шульц. – Ч. 1. – С. Пб. : СПб ГТУ, 1994. – С. 12.

⁵ Степашин С. В. Вопросы безопасности в системе государственного и муниципального

ти, що реальні загрози можуть, так би мовити, матеріалізуватись та спричинити шкоду у будь-який період часу, незалежно від обставин. На відміну від них деструктивний вплив потенційних загроз проявляється лише за певних умов, виникнення яких можливо лише у ситуації, поява якої характеризується певним ступенем ймовірності. Отже, більшу небезпеку для будь-яких суспільних відносин, у тому числі й тих, що виникають у фінансовій сфері, становлять реальні загрози, на які можуть перетворитись й потенційні загрози.

Науковці тлумачать категорію «кримінальні загрози» як здатність діяння, передбаченого кримінальним законом, завдати суттєвої шкоди об'єктам (інтересам, суспільним відносинам), які охороняються кримінальним законом¹. У літературі зустрічаються різноманітні варіації визначення кримінальних загроз в залежності від об'єкта, який може зазнати негативних наслідків від їх впливу. Зокрема, Шеломенцев В. П. пропонує визначення поняття «кримінальна кіберзагроза» як об'єктивно існуюча можливість учинення кіберзлочинів, у результаті чого можуть наступити негативні наслідки (завдання шкоди) як у реальному, так і віртуальному середовищі для життєво важливих інтересів об'єкта².

Розглядаючи фінансову систему як об'єкт криміналізації та спираючись на класифікацію кримінальних загроз, запропонованих відомим кримінологом Долговою А. І., можна визначити наступні види кримінальних загроз фінансовій безпеці держави:

- від проникнення у органи влади та управління фінансових інституцій суб'єктів кримінального середовища;
- від лобіювання у владних та фінансових правовідносинах кримінальних інтересів;
- від намагань використати службових осіб підприємств, установ або організацій у реалізації злочинних намірів, спрямо-

управлення / С. В. Степашин, В. Л. Шульц. – Ч. 1. – СПб. : СПб ГТУ, 1994. – С. 21.

¹ Наумов А. Н. Общественная опасность преступления // Словарь по уголовному праву / А. Н. Наумов ; отв. ред. А. В. Наумов. – М., 1997. – С. 303.

² Шеломенцев В. П. Кримінологічна безпека у кіберпросторі: система понять / В. П. Шеломенцев // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2010. – № 23. – С. 345.

ваних на порушення суспільних відносин у фінансовій сфері;

- від реалізації злочинних намірів особою, яка задіяна у фінансових правовідносинах.

Серед кримінальних загроз ми виділяємо такі найважливіші:

- високий рівень тінізації економіки (приховування грошових коштів від оподаткування з подальшим їх перетворенням у готівку; здійснення господарювання без належної реєстрації; проведення безтоварних операцій з метою перетворення у готівку коштів, які були інвестовані за цільовими проектами та програмами тощо);

- широке розповсюдження податкової злочинності (ухилення від сплати податків шляхом навмисного заниження прибутків або завищення видатків);

- протиправні діяння, пов'язані з розподілом та використанням бюджетних коштів;

- корупція в різних сферах управління (зокрема, в податкових органах);

- шахрайство та інші протиправні діяння з кредитними ресурсами банківських та інших небанківських кредитних установ;

- шахрайство у сфері страхування;

- «грінмейл» – корпоративний шантаж, метою якого є примушування суб'єкта господарювання до вчинення юридично значимих дій;

- монополістична змова юридичних осіб;

- використання підроблених грошових знаків, а також різноманітних документів при укладанні господарських угод;

- протиправні маніпуляції на фондовому ринку тощо.

Запропонований перелік кримінальних загроз фінансовій безпеці держави не є завершеним. Його можна продовжувати та деталізувати. Головними загрозами для фінансової безпеки України, які тягнуть за собою весь інший спектр загроз, є широке розповсюдження тіньової економіки та розповсюдження корупції. Проте суть залишається одна – злочинні посягання на суспільні правовідносини у фінансовій сфері є одними з найбільш небезпечних загроз, які можуть призвести до дестабілізації фінансової системи держави й навіть до її руйнування.

З метою визначення характеру загроз їх варто диференцію-

вати на внутрішні та зовнішні. Проте законодавством не визначено, що є зовнішніми та внутрішніми загрозами безпеці, хоча у різних нормативно-правових актах перераховуються їх окремі складові. Наприклад, у Законі України від 19.06.2003 № 964-IV «Про основи національної безпеки» лише перераховані окремі загрози в різних сферах національної безпеки. Зокрема, в економічній сфері визначені такі явища як «тінізація» національної економіки; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними та інші. У Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 15.08.2012 № 569-р «Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері» взагалі не визначено, що відноситься до внутрішніх та зовнішніх загроз, проте окреслені явища та чинники, що можуть призвести до створення зовнішніх або внутрішніх загроз. Наприклад, тінізація економіки; нерівномірний розподіл податкового навантаження на суб'єктів господарювання, що зумовлює ухилення від сплати податків та відплив капіталу за кордон та інші. Отже, в результаті вивчення нормативно-правової бази, що регулює питання забезпечення як національної безпеки в цілому, так і інших видів безпеки, зокрема у фінансовій сфері, можна дійти висновку, що у законодавця відсутня єдина позиція щодо термінології у визначенні негативних чинників, під впливом яких певна система може зазнати деструктивних змін.

Водночас у Постанові Ради Центральної спілки споживчих товариств України від 12.11.2008 «Про Концепцію економічної безпеки споживчої кооперації України» визначено, що зовнішні загрози – це протиправна діяльність кримінальних структур, конкурентів, юридичних та фізичних осіб, що займаються промисловим шпигунством, рейдерством або шахрайством, неплатоспроможних ділових партнерів, раніше звільнених за різні проступки власних працівників, а також правопорушення з боку корумпованих елементів з числа представників контролюючих, правоохоронних та інших державних органів. Внутрішні загрози – це діяльність чи бездіяльність (у тому числі навмисна та ненавмисна) окремих посадових осіб суб'єктів господарювання,

що суперечить їх майновим правам та інтересам, наслідками яких можуть бути завдання економічної шкоди суб'єкту господарювання, виток або втрата інформаційних ресурсів (у тому числі відомостей, що становлять комерційну таємницю та/або конфіденційну інформацію), підлив їх ділового іміджу, виникнення проблем у взаємостосунках з реальними та потенційними партнерами, конфліктних ситуацій з представниками кримінального середовища, конкурентами, контролюючими та правоохоронними органами, виробничий травматизм або загибель персоналу тощо¹.

Але ми пропонуємо під внутрішніми кримінальними загрозами розуміти ті криміногенні фактори, які виникають та проявляються зсередини фінансової системи. Наприклад, схильність до вчинення злочину осіб, які працюють на суб'єктах господарювання, що належать до фінансової системи. Так, недостатня матеріальна мотивація службової особи банку та її моральні настанови, які дозволяють позитивно сприймати певні кримінальні події, провокують клієнта на протиправну пропозицію. Погодження з такою пропозицією призводить до реалізації злочинного наміру з боку як однієї, так і іншої особи. Отже, можна стверджувати, що різні криміногенні фактори, які обумовлюють виникнення кримінальної загрози, знаходяться у тісній взаємозалежності один від одного. Зокрема, якщо службова особа, яка відповідно до своїх службових повноважень може впливати на прийняття позитивного рішення щодо надання кредиту, морально здатна за певну винагороду надавати відповідну інформацію у найбільш вигідному вигляді. Це створює умови для пропозиції з боку зацікавленої особи, а у подальшому – прийняття «подяки» службовою особою. Дія, яка обумовлена такою пропозицією, – зловживання службовим становищем або перевищення службових повноважень, службове підроблення тощо, яка грубо суперечить корпоративним інтересам установи. Отже, наслідком

¹ Постанова Ради Центральної спілки споживчих товариств України від 12.11.2008 «Про Концепцію економічної безпеки споживчої кооперації України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.31373.0>.

взаємодії перерахованих факторів є злочинне порушення суспільних відносин у сфері банківського кредитування. Низка таких порушень здатна призвести до втрати рівноваги як окремої банківської установи, так і всієї банківської системи. Але необхідно зауважити, що вплив внутрішніх загроз можна охарактеризувати як локальний, який здатний вплинути в цілому на окрему складову фінансової системи лише у випадку, так би мовити, «ефекту накопичення», тобто коли в наявності відносно масове порушення певних суспільних відносин у фінансовій сфері.

Проте, зовнішні загрози здатні завдати більш глобальних негативних наслідків, тому ми пропонуємо визначати їх як криміногенні фактори, які виникають та існують в економіко-політичній системі держави та продукують внутрішні загрози. До таких загроз відносимо: високий рівень корупції у владі та допустимість лобіювання інтересів окремих осіб та фінансових інституцій на різних рівнях; цільовий вплив на інформаційні ресурси з метою оприлюднення певних фактів, що може створити сприятливі умови для вчинення тих чи інших подій на фінансовому ринку держави; швидке розповсюдження локальних економічних збоїв на інші регіони як в межах держави, так і у світовому співтоваристві тощо. Такі загрози здатні призвести до виникнення негативних наслідків не на окремому підприємстві або організації, а призвести й до порушення стійкості та цілісності всієї фінансової системи держави.

Не підлягає сумніву й те, що чим менше загроз для фінансів, тим більша віддача від них. Тому мінімізація кримінальних загроз фінансовій безпеці створить сприятливі умови для розвитку фінансової системи держави та привабить іноземних партнерів для входження на внутрішній ринок. Але слід пам'ятати, що внутрішні кримінальні загрози, на відміну від зовнішніх, становлять меншу небезпеку для фінансової системи в цілому.

Отже, чітке визначення впливу кримінальних загроз на фінансову безпеку, а також їх диференціація дозволять систематизувати колонегативних чинників, які за певних умов можуть завдати неприпустимої шкоди фінансовій системі держави, та, вра-

ховуючи наявну систему та особливості певних соціально-економічних умов, вчасно розробляти адекватні заходи щодо їх запобігання.

РОЗДІЛ 2. ПЕНСІЙНА СИСТЕМА ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СЕКТОРУ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

4.2.1. Сучасний стан та загрози солідарної системи пенсійного страхування в Україні

Соціальне забезпечення в сучасних умовах є результативним показником життєвого рівня та соціального захисту населення. На сьогодні, пенсія для третини населення України стала єдиним джерелом матеріального забезпечення, тому її значення важко переоцінити. За міжнародними стандартами для забезпечення гідного рівня життя цей показник повинен становити не нижче 40 % колишнього заробітку¹. Запроваджений принцип солідарного рівня пенсійної системи «сьогоднішнє покоління працюючих забезпечує пенсіями нинішнє покоління пенсіонерів» в сучасних реаліях не спрацьовує, майбутні доходи є недостатніми для покриття майбутніх зобов'язань. Розбалансування солідарного рівня пенсійної системи, дефіцит Пенсійного фонду, розрив між «старими» і «новими» пенсіями, демографічна ситуація, відсутність комплексних інститутів соціального захисту населення похилого віку загострюють ситуацію.

Аналіз наукових робіт показує, що пенсія як найважливіша державна гарантія визначає ступінь соціалізації країни і тим самим зачіпає інтереси кожного. Теоретичні та практичні засади пенсійної проблематики є актуальними. Наукові праці вчених-економістів: В. Александрова, Б. Зайчука, С. Зарудного, С. Березіної, В. Грушка, А. Михайлова, Б. Надточія, Н. Рада, В. Роїка, І. Сироти, О. Ткача, Е. Лібанової, В. Толуб'як, Г. Мак Таггарта свідчать про необхідність подальших досліджень сфери пенсійного забезпечення.

Відповідно до чинного законодавства, на сьогодні система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів: солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, накопичувальна система загальнообов'язкового

¹ Сільченко С. Реформування солідарної системи пенсійного страхування в Україні: проблеми правової регламентації / С. Сільченко// Право України. – 2012. – № 6. – С. 47– 52.

державного пенсійного страхування та недержавне пенсійне забезпечення (див. рис. 4.2.1). Перший та другий рівень утворюють загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а другий і третій рівні – накопичувальне пенсійне забезпечення.

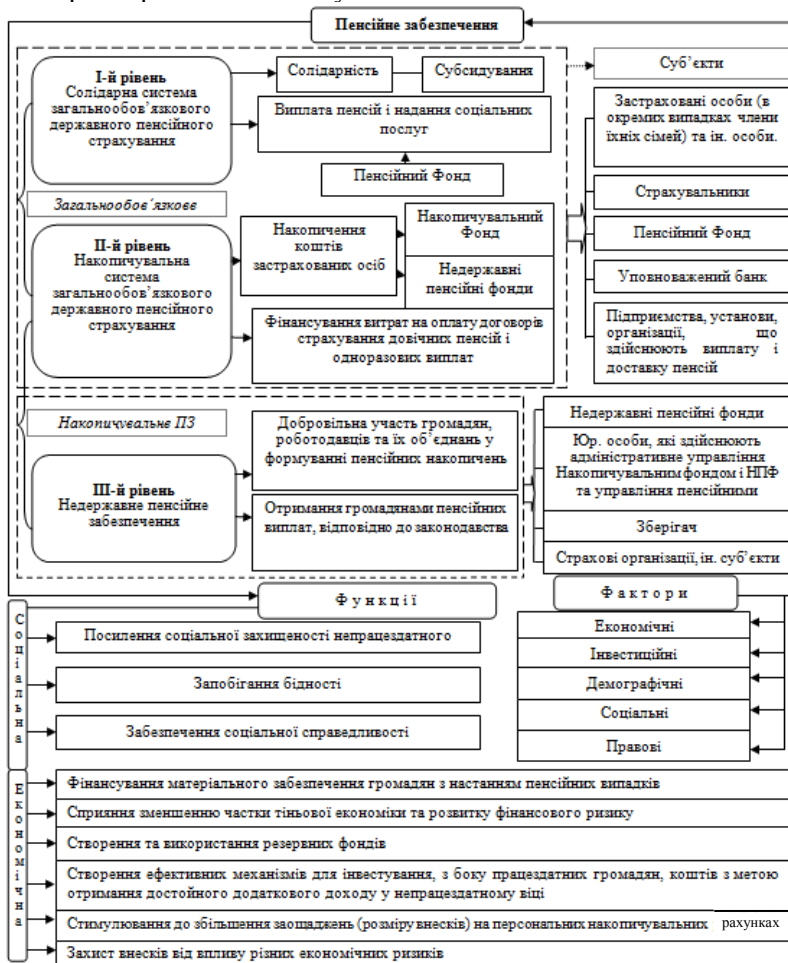

Рисунок 4.2.1 – Система пенсійного забезпечення в Україні

Примітка. Складено автором на основі «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [Електронний ресурс]: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV; станом на 09.12.2012 р. Верховна Рада України. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>. – Заголовок з екрана: Загорюлько І. Б. Система пенсійного забезпечення: поняття, принципи та функції / І. Б. Загорюлько // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2005. – вип. 15.3. – С. 253–254; Якимів А. І. Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / А. І. Якимів. – Львів : Вид-во «Афіша», 2003. – 448 с.

В сучасних умовах практично діє тільки солідарна система, яка не спроможна виконувати покладені на неї державою функції соціального захисту суспільства. Фінансове забезпечення виплат тим, хто втратив працездатність і здобув право на отримання пенсії, покладено в основу принципу солідарності. Однією з ключових проблем залишається збільшення кількості пенсіонерів, тоді як частка громадян, які здійснюють відрахування, скорочується. Така система повністю залежить від співвідношення розмірів внесків платників і одержувачів пенсій.

У міжнародній практиці окремо, крім пенсійної складової, виділяють соціальні програми: 1) соціальне забезпечення за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника; 2) допомога по хворобі та материнству, в тому числі: грошова допомога при народженні, грошова та медична допомога; 3) допомога у зв'язку з виробничою травмою; 4) допомога по безробіттю; 4) сімейні допомоги (див. табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1 – Типи соціальних програм

Країна	Соціальне забезпечення за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника	Допомога по хворобі та материнству		Допомога у зв'язку з виробничою травмою	Допомога по безробіттю	Сімейні допомоги
		грошова допомога при народженні	грошова допомога + медична			
1	2	3	4	5	6	7
Албанія, Австрія, Білорусь, Бельгія, Хорватія, Кіпр, Чеська Республіка, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гернсі, Ісландія, Ірландія, о. Мен, Італія, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Мальта,	+	+	+	+	+	+
Молдова, Норве-	+	+	+	+	+	+

гія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словачька Республіка, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія						
---	--	--	--	--	--	--

Продовж. табл. 4.2.1

1	2	3	4	5	6	7
Андорра	+	+	+	+	b	+
Болгарія, Сан-Маріно, Україна	+	+	+	+	+	b
Естонія	+	+	+	b	+	b
Угорщина, Нідерланди, Сербія	+	+	+	b	+	+
о. Джерсі	+	+	+	+	b	b
Монако	+	+	+	+	c	+
Туреччина	+	+	+	+	+	d

Примітка. Складено автором на основі Social Security Programs Throughout the World [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міжнародної асоціації соціального забезпечення. – Режим доступу: <http://www.socialsecurity.gov/policy>.

Умовні позначення: a – покриває медичні витрати, госпіталізацію та ін.;
b – покриває витрати через інші програми або через соціальну допомогу;
c – покриває витрати через програму Франції;
d – немає програм або не знайдено інформацію.

В останні роки стан пенсійного забезпечення є загрозливим та має ряд негативних тенденцій, які призводять до неспроможності держави забезпечити гідний рівень життя населення. За період з 2008 по 2012 рік в Україні чисельність пенсіонерів зменшилась з 13 819 006 чол. до 13 737 959 чол. При цьому для Дніпропетровської, Донецької, Вінницької, Луганської, Чернігівської областей характерним є стрімке скорочення пенсіонерів, в той час як максимальний абсолютний приріст протягом останніх п'яти років спостерігається у Львівській області, АР Крим, м. Київ (табл. 4.2.2).

Незворотним і закономірним процесом залишається старіння населення. Україна за часткою населення у віці понад 60 років

входить у тридцятку найстаріших держав світу, поділяючи з Норвегією 25–26 місця у рейтингу країн за цим показником¹. Більшість літніх людей України представлена «молодими старими» (віком від 60 до 74 років) – понад 70 % усіх осіб.¹ За часткою осіб віком 65 років і старше наша країна нині знаходиться поряд з такими країнами як Ліхтенштейн, Нідерланди, Румунія (див. табл. 4.2.3).

Таблиця 4.2.2 – Динаміка чисельності пенсіонерів за регіонами України: 2008–2012рр.

Регіон	2008	2009	2010	2011	2012	Приріст		
						абсолютний, млн осіб	відносний, %	відносно-порівняльний, %
Україна	13 819 006	13 749 820	13 721 107	13 737 959	13 820 516	1 510,00	-0,011	0
АР Крим	555 065	554 292	555 112	557 332	564 227	9 162,00	-1,651	1,640
Вінницька	535 235	528 167	524 161	522 240	522 398	-12 837,00	2,398	-2,409
Волинська	289 055	288 556	286 466	286 843	287 875	-1 180,00	0,408	-0,419
Дніпропетровська	1 046 706	1 035 885	1 035 282	1 033 394	1 036 514	-10 192,00	0,974	-0,985
Донецька	1 456 136	1 441 722	1 435 423	1 429 095	1 429 001	-27 135,00	1,863	-1,874
Житомирська	425 598	423 327	419 128	418 162	419 228	-6 370,00	1,497	-1,508
Закарпатська	288 904	289 672	291 227	294 365	297 061	8 157,00	-2,823	2,813
Запорізька	555 413	555 050	554 211	554 632	558 803	3 390,00	-0,610	0,599
Івано-Франківська	374 150	373039	370902	372186	375501	1351,00	-0,361	0,350
Київська	561258	557 774	559 671	563 100	568 989	7 731,00	-1,377	1,367
Кіровоградська	323 493	320 607	317 642	316 260	316 056	-7 437,00	2,299	-2,310
Луганська	764 235	758 415	752 299	749 231	750 752	-13 483,00	1,764	-1,775
Львівська	708 192	709 845	708 758	712 557	719 435	11 243,00	-1,588	1,577
Миколаївська	345 979	346 051	345 311	346 596	350 059	4 080,00	-1,179	1,168
Одеська	654 659	655 497	653 887	655 782	660 378	5 719,00	-0,874	0,863
Полтавська	485 505	480 547	478 155	475 727	476 815	-8 690,00	1,790	-1,801
Рівненська	312 402	310 664	311 412	313 627	317 720	5 318,00	-1,702	1,691
Сумська	379 420	374 135	371 316	370 705	371 383	-8 037,00	2,118	-2,129
Тернопільська	316 262	313 941	311 655	311 694	312 873	-3 389,00	1,072	-1,083
Харківська	812 436	808 574	810 240	812 443	819 004	6 568,00	-0,808	0,798
Херсонська	313 537	310 689	311 356	312 871	314 801	1 264,00	-0,403	0,392
Хмельницька	435584	431495	428781	428587	430736	-4848,00	1,113	-1,124
Черкаська	435404	431673	428366	428074	430114	-5290,00	1,215	-1,226
Чернівецька	240036	238736	239838	240311	242166	2130,00	-0,887	0,876
Чернігівська	394005	389186	383176	380734	380362	-13643,00	3,463	-3,474
м. Київ	694830	705898	719467	731978	747576	52746,00	-7,591	7,580

¹ Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: монографія / ред. Е. М. Лібанова; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. – К., 2010. – 270 с.

¹ Міносополітики обговорило з ЮНФПА проблеми старіння населення [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?jsessionid=4927C6BBEC5A84A192AAD7A9455AA19A?art_id=145875&cat_id=107177

м. Севастополь	115507	116383	117865	119433	120689	5182,00	-4,486	4,475
----------------	--------	--------	--------	--------	--------	---------	--------	-------

Примітка. Складено автором на основі: Соціальний захист населення України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 4.2.3 – Демографічні показники соціальної безпеки країн світу: порівняльна характеристика

Країна	Чисельність населення, млн	Частка осіб 65 років і старше, %	Частка утриманців, %	Очікувана тривалість життя при народженні, роки		Пенсійний вік		Мінімальний пенсійний вік <i>b</i>		ВВП на душу населення, дол. США
				чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Албанія	3,2	9,7	47,8	74,2	80,4	65	60	62	57	8,716
Андорра	0,09	13,0	40,0	80,4	84,7	65	65	с	с	37,200
Австрія	8,4	17,6	47,8	78,4	83,6	65	60	63,5	58,5	38,818
Білорусь	9,6	13,6	40,0	65,2	76,4	60	55	с	с	13,040
Бельгія	10,7	17,4	52,2	77,2	82,8	65	65	60	60	36,313
Болгарія	7,5	17,5	45,4	70,3	77,1	63,33	60,33	с	с	13,870
Хорватія	4,4	17,2	47,5	73,3	80,4	65	60,25	60	55,5	19,986
Кіпр	1,10	11,6	41,5	77,7	82,1	65	65	63	63	30,848
Чеська Республіка	10,5	14,8	40,6	74,7	81,0	62,5	61,33	59,5	58,33	25,581
Данія	5,6	16,5	52,6	76,7	81,4	65	65	с	с	37,720
Естонія	1,3	17,2	48,3	69,8	80,0	63	61	60	58	19,693
Фінляндія	5,4	17,2	51,0	77,2	83,3	65	65	62	62	35,265
Франція	62,8	16,8	54,2	78,5	84,9	60	60	с	с	33,674
Німеччина	82,3	20,4	51,2	78,2	83,0	65,08	65,08	63	63	36,338
Греція	11,4	18,6	49,5	77,6	82,6	65	62	60	57	29,617
Гернсі	0,65	17,1	47,1	79,6	85,0	65	65	с	с	44,600
Угорщина	10,0	16,5	45,3	70,8	78,5	62,5	62,5	с	с	20,312
Ісландія	0,32	12,0	48,8	80,3	83,8	67	67	65	65	36,795

Продовж. табл. 4.2.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Ірландія	4,5	11,7	49,0	78,4	83,2	65	65	с	с	40,697
о. Мен	0,85	18,2	53,3	79,2	82,5	65	60	с	с	35,000
Італія	60,6	20,4	52,5	79,2	84,6	66	62	с	с	32,430
о. Джерсі	0,95	14,8	45,6	79,1	84,0	65	65	63	63	57,000
Латвія	2,3	17,8	46,3	68,8	78,5	62	62	60	60	16,437
Ліхтенштейн	0,37	15,0	45,0	79,4	84,2	64	64	60	60	141,100
Литва	3,3	16,1	44,8	67,2	78,3	62,5	60	57,5	55	17,308
Люксембург	0,51	13,9	46,4	77,6	82,7	65	65	60	60	83,820
Мальта	0,42	14,1	40,9	77,6	82,3	61	60	с	с	24,814
Молдова	3,6	11,2	38,5	66,2	73,5	62	57	с	с	2,854
Монако	0,03	26,9	64,5	85,7	93,8	65	65	60	60	63,400
Нідерланди	16,6	15,3	49,3	78,9	82,8	65	65	с	с	40,676
Норвегія	4,9	14,7	50,2	79,1	83,5	67	67	с	с	56,214
Польща	38,3	13,6	39,7	72,2	80,6	65,0	60,0	с	с	18,905
Португалія	10,7	17,9	49,4	76,8	82,8	65	65	55	55	24,920
Румунія	21,5	14,9	43,1	70,6	78,0	64,25	59,25	59,25	54,25	14,278
Росія	143,0	12,8	38,6	63,3	75,0	60	55	с	с	18,932
Сан-Маріно	0,03	18,0	52,9	80,6	85,8	65	65	60	60	36,200
Сербія	9,9	14,3	47,0	72,5	77,1	65	60	53,67	53	11,893
Словацька	5,5	12,1	37,4	71,9	79,5	62	59,75	60	60	22,882
Словенія	2,0	16,5	43,6	76,1	82,8	63	61	с	с	27,133
Іспанія	46,1	17,0	46,9	78,8	84,8	65	65	с	с	32,150
Швеція	9,4	18,2	53,3	79,7	83,7	65	65	61	61	37,377
Швейцарія	7,7	16,7	46,9	80,2	84,7	65	64	с	с	45,224
Туреччина	72,8	6,0	47,8	72,0	76,6	60	58	с	с	13,668

Продовж. табл. 4.2.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Україна	45,4	15,5	42,2	63,5	74,6	60	55,5	с	с	6,318
Великобританія	62,0	16,6	51,4	78,3	82,4	65	61	с	с	35,155

Примітка. Social Security Programs Throughout the World [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міжнародної асоціації соціального забезпечення. – Режим доступу: <http://www.socialsecurity.gov/policy>.

Умовні позначення: а – (населення у віці 14 років або молодше + населення у віці 65 років і старше) / населення у віці 15–64 роки;
 в – загальний мінімальний пенсійний вік виключно для окремих груп працівників;
 с – у країні відсутнє поняття «мінімальний пенсійний вік», існує тільки один законодавчо встановлений вік виходу на пенсію для конкретних груп осіб; або інформація недоступна;
 d – дані за 2005 рік або раніше.

Як видно з табл. 4.2.3, очікувана тривалість життя українців, росіян, білорусів, латвійців при народженні є найнижчою у світі. Пенсійний вік в Україні знаходиться на рівні високорозвинених країн світу, де тривалість життя і життєвий рівень є значно вищими. Зміни до законодавства щодо підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років протягом наступних 10 років є об'єктивно не обґрунтовані і вкрай дискусійні. З іншого боку, можна погодитися з Е. Лібановою, про те що підвищення пенсійного віку для жінок практично не вплине на демографічну ситуацію, натомість зрівнювання віку виходу на пенсію забезпечить жінкам фінансову незалежність¹. Щодо мінімального пенсійного віку, то є зарубіжні країни, де це поняття взагалі відсутнє.

Негативні тенденції в економіці, інфляційні процеси позначилися і на розмірах пенсій. Нині українські пенсії не відповідають європейським, а розрив між мінімальним та середнім розміром трудової пенсії свідчить про низьку ефективність солідарної пенсійної системи та соціальну несправедливість (рис. 4.2.2).

На 01.01.2013 року мінімальний розмір пенсії за віком становить 894 грн, а середній 1 564,87 грн (збільшення показників протягом останніх 10 років у 9,6 разів та у 8,6 разів відповідно). Проте згідно прийнятого Закону України «Про державний бюджет України на 2013 рік»² мінімальний розмір пенсії за віком є значно нижчим за прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць, який на 01.01.2013 року становить 1 108 грн.

Як видно з рис. 4.2.3, розмір мінімальної пенсії в 2005 році зріс в 3,6 рази, тоді як розмір середньої – тільки в 1,7 рази. Починаючи з 2006 року і до 2013 року зростання цих показників становило 1,3 рази та в 1,4 рази відповідно. У зарубіжних країнах середній розмір пенсії становить: у Німеччині і Франції – 14 000 грн (46 % і 61,5 % середньої зарплати відповідно), у

¹ Губрієнко О. М. Проблеми перспективи реформування пенсійної системи України / О. М. Губрієнко // Науковий вісник Запорізького національного університету України. – 2010. – № 4. – С. 57–64.

² Про державний бюджет України на 2013 рік [Електронний ресурс]: Закон України від 06.12.2012 № 5515-VI: станом на 06.12.2012 р. Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>. – Заголовок з екрана.

Великій Британії – 5 300 грн (20 %), у США – 9 370 грн (33,3 %), у Нідерландах – 15 222 грн (60 %), в Росії – 5 369 грн (37,6 %), у Данії – 7 983 грн (17,5 %), у Польщі – 4 120 грн (45 %)¹.

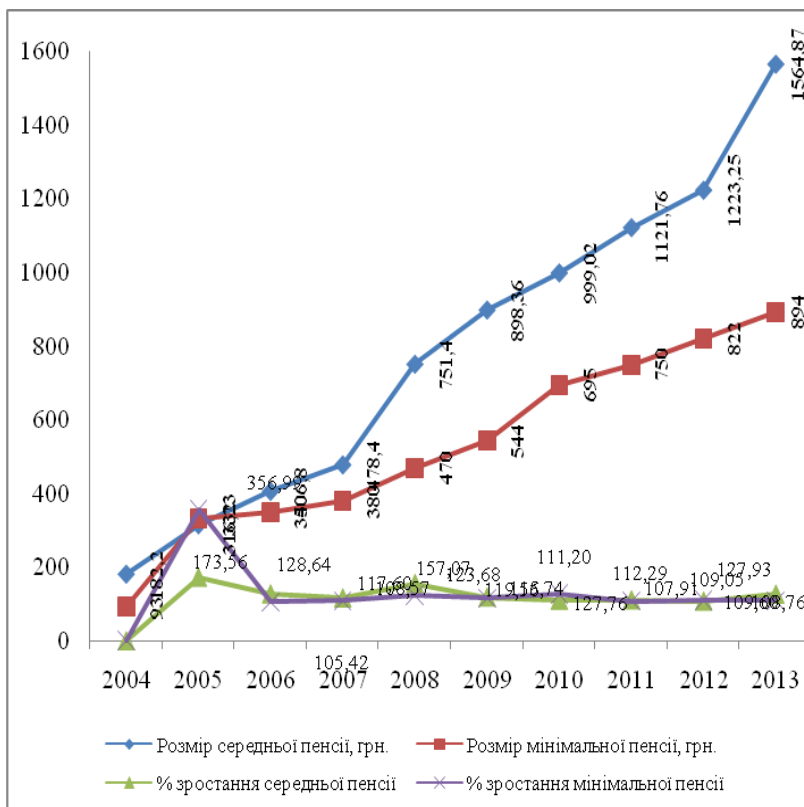

Рисунок 4.2.2 – Динаміка середнього та мінімального розміру пенсій протягом 2004–2013 років²

Примітка. Складено автором на основі¹².

¹ Пенсійне забезпечення: міжнародний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/pensprovision_international_experience_feb2011_ua.pdf

² Соціальний захист населення України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Індикатором навантаження на платників внесків і показником рівня пенсій є коефіцієнт заміщення, тобто співвідношення між середнім розміром пенсії та середньою заробітною платою. Найбільше значення даного показника спостерігаємо за останні 6 років та у 1994 році як наслідок гіперінфляції (див. рис. 4.2.3). За міжнародними нормами значення даного показника має бути не менше 55 %, тобто коефіцієнт заміщення знаходиться на високому рівні тільки в 2007 році.

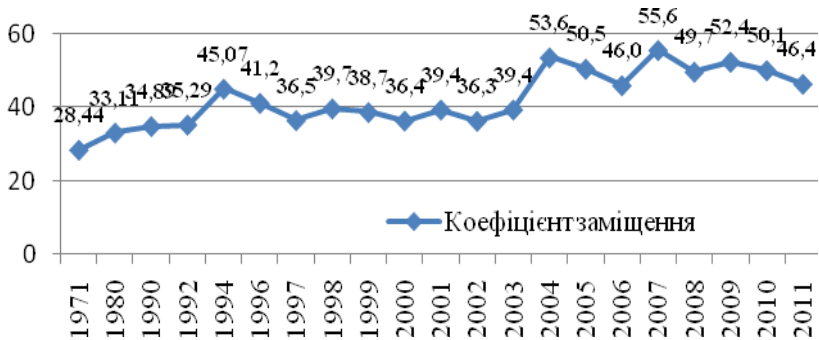

Рисунок 4.2.3 – Динаміка коефіцієнта заміщення за 1971–2011 рр., %

Примітка. Складено автором на основі¹².

За даними Міжнародної організації праці, середня світова заробітна плата у розрахунку на одну особу становить приблизно 1 480 дол. США, без урахування середніх заробітних плат найбідніших країн світу.³ Країнами-лідерами з найвищим рівнем вищезазначеного показника є: Люксембург, Норвегія, Австрія, США, Великобританія, Бельгія, Швеція (більше 3 000 дол. США). Україна входить до двадцятки країн з найнижчим середнім за-

¹ Соціальний захист населення України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

² Михайлов А. В. Недержавні пенсійні фонди: сьогоднішній погляд у майбутнє: навч.-метод. посіб. / А. В. Михайлов, О. Й. Ткач. – К. : Видавництво «СПД Савчина», 2001. – 244 с.

³ Do you earn more or less than the world's average wage? Type in your monthly salary and we'll give you the answer. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт ВВС в Великобританії. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-17543356>

робітком, випереджаючи Китай, Мексику, Грузію, Азербайджан, Єгипет.

У той час прийнятий закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» 08.07.2010 № 2464-VI встановлює найвищий внесок до обов'язкової системи соціального страхування, в порівнянні з іншими країнами: для роботодавців – від 36,76 % до 49,7 % (відповідно до класів професійного ризику) та для працівників – 3,6 %.¹ Чинна ставка відрахувань до солідарного рівня пенсійного забезпечення в Україні наразі є однією з найвищих. Близькі рівні ставок були встановлені лише в Польщі – 35%, Чехії – 32,5 %, Нідерландах – 31,1 %, Іспанії – 28,3 %, а середній показник в країнах ОЕСР становить 21 %². Це збільшує не тільки навантаження на зайняту частину населення, але й стимулює розвиток тіньової економіки.

Як результат, це призводить до диференціації між різними верствами населення. Так, за даними ООН Україна має чудовий офіційний показник диференціації між бідними та багатими – 5,6 до 1. Проте, за неофіційними даними, якими оперують експерти й дослідники, це приблизно від 1 до 20.³

Стимулювання зростання ВВП є гарантом зростання пенсій. В Україні спостерігаємо ситуацію, коли пенсійні видатки у ВВП країни є не тільки найвищими серед країн з економікою, що розвивається, а навіть сягнули рекордно високої позначки (див. табл. 4.2.4).

Як показує табл. 4.2.4, питома вага пенсійних витрат у ВВП досягла значних розмірів ще у 1960 р. – 5,6 % – і вже була на рівні таких країн, як Чилі, Латвія, Йорданія, Туреччина, в 2010 році. За останні роки жодна стаття пенсійних витрат не була скорочена, тоді як темп росту ВВП був не спроможний випереджати темп росту соціальних витрат. При цьому більша частка

¹ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [Електронний ресурс]: Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI: станом на 01.01.2013 р. Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>. – Заголовок з екрана.

² Дефіцит держбюджету можна зменшити (Академія фінансового управління Мініфіну України дослідила можливості обмеження дефіциту державного бюджету // Вісник Пенсійного фонду України. – 2012. – № 3 (117). – С. 21–23.

³ Багаті «бідняки» (Яку погоду вони роблять у соціальній сфері України?) // Вісник Пенсійного фонду України. – 2012. – № 3 (117). – С. 9.

пенсійних видатків витрачається на відносно молодих і здорових людей, які в інших європейських країнах не мали б права на пенсію. Ряд негативних тенденцій, зокрема, демографічна ситуація в країні, рівень зайнятості, бідності населення, структура формування фінансових ресурсів Пенсійного фонду, тільки ускладнили ситуацію.

Таблиця 4.2.4 – Видатки Пенсійного фонду у країнах з економікою, що розвивається: 1960–2050 рр., % до ВВП

Країна	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Аргентина	–	–	9,2	5,2	5,5	7,4	8,1	8,9	10,2	11,9
Бразилія	–	–	5,0	5,1	8,0	9,1	9,0	10,4	13,4	16,8
Болгарія	–	7,0	6,5	8,6	8,1	7,2	5,9	6,0	7,0	8,2
Китай	–	–	–	1,0	2,3	3,4	4,7	6,7	7,9	9,2
Чилі	–	2,7	3,4	8,5	7,6	5,5	4,6	3,6	3,7	3,8
Єгипет	–	–	–	3,0	3,2	4,0	5,9	8,1	7,3	6,6
Естонія	–	–	–	–	10,3	9,3	7,4	6,8	6,7	6,6
Угорщина	–	4,6	9,3	8,5	7,5	10,6	8,5	7,6	7,5	7,5
Індія	–	–	0,2	0,2	0,7	1,0	1,0	1,0	0,9	0,7
Індонезія	–	–	–	0,5	0,6	0,7	0,9	1,1	1,4	1,6
Йорданія	–	–	–	–	–	4,1	5,3	7,3	10,1	13,1
Латвія	–	–	–	–	9,5	6,1	6,2	7,1	7,3	6,9
Литва	–	–	–	–	7,8	7,6	7,1	8,4	9,3	10,4
Малайзія	0,4	0,7	0,5	1,6	2,4	3,0	4,0	4,9	5,8	6,9
Мексика	–	–	0,3	0,5	0,9	1,5	2,0	2,8	1,8	1,3
Пакистан	–	–	–	0,0	0,4	0,6	0,6	0,7	0,9	1,2
Філіппіни	–	–	0,2	0,5	1,2	1,7	2,2	2,6	3,2	3,9
Польща	–	4,9	6,9	7,1	11,8	11,3	9,4	9,2	9,0	8,8
Румунія	–	–	–	4,9	6,1	7,5	8,8	9,0	9,4	9,6
Росія	–	–	–	–	4,5	8,1	10,0	11,2	12,9	14,9
Саудівська Аравія	–	–	–	1,4	1,6	2,2	3,2	4,9	6,6	8,1
Південна Африка	–	–	–	–	–	1,9	2,4	2,8	3,0	3,5
Таїланд	–	–	–	–	0,5	1,0	1,4	1,7	1,9	2,0
Туреччина	0,0	0,4	1,3	2,4	5,0	6,3	8,0	10,7	14,1	17,0
Україна	5,6	7,4	11,1	14,2	16,0	17,7	18,5	19,4	21,9	26,1

Примітка. Складено автором¹.

¹ The Challenge of Public Pension Reform in Advanced and Emerging Economies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2011/122811.pdf>

Реалізація пенсійного забезпечення в майбутньому стає неможливою без запровадження соціально-економічних реформ та нових ціннісних орієнтирів забезпечення соціальних умов життя населення. Солідарна система пенсійного страхування на сьогодні не спроможна врахувати природу ризиків, реальні фінансові ресурси, рівень соціального захисту та транспаритетність розподілу пенсійних витрат. Характерними рисами нинішньої пенсійної системи залишається низький рівень пенсій, старіння населення, збільшення кількості дострокових пенсіонерів, рекордна частка пенсійних видатків у ВВП. Створені законодавчі умови системи загальнообов'язкового пенсійного страхування об'єктивно не враховують соціальні потреби більшості населення країни і, відповідно, є далекими від європейських стандартів життя. Економічна ситуація, демографічний розвиток, якість управління не забезпечують фінансову рівновагу системи пенсійного забезпечення. Тому соціально-економічні реформи, які здійснюються в Україні, повинні бути комплексними, спрямованими на перспективу та зміну ідеології суспільства. По-перше, це мінімізує дію факторів, що негативно впливають на солідарний рівень пенсійного страхування, і, по-друге, сприятиме пошуку нових резервів для підвищення ефективності пенсійного забезпечення в цілому.

4.2.2. Реалії та перспективи реформування пенсійної системи України

В умовах складної економічної та соціально-політичної ситуації, що склалася в Україні, реформі пенсійної системи приділено особливу увагу. Реформа як перетворення, зміна, перебудова будь-якої сфери суспільного життя спрямована на нововведення, а звідси – сподівання на покращення¹. Пенсійна реформа залишається однією з найбільш нагальних в Україні. Основними питаннями у даній сфері серед суспільства залишаються такі: які заходи проводяться на допомогу населенню? В

¹ Тищенко О. В. Соціально-правові аспекти реалізації пенсійної реформи в Україні та країнах Європейського Союзу : монографія / О. В. Тищенко, Є. Ф. Томін. – К. : ВГЛ «Обрії» 2009. – 186 с.

якій мірі реалізовано програму економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»? Як можна раціонально збільшити залучення коштів працюючих громадян за накопичувальною системою? Чи люди достатньо обізнані, і чи визнають вони її доцільною? Як зменшити дефіцит Пенсійного фонду? Посилення соціальних гарантій та підвищення якості життя пенсіонерів, які складають третину населення держави, є актуальними як для самого населення, так і для уряду.

Впровадженням пенсійної реформи на сучасному етапі в Україні займаються вчені-науковці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Академії пенсійної реформи, Товариства «Мале коло», ВГО Українська стратегія», Всеукраїнської спілки вчених-економістів. Нові соціальні ініціативи, проблеми та перспективи розвитку пенсійного забезпечення залишаються актуальними для політиків та публічних людей. Серед міжнародних організацій і проектів, що займаються питаннями пенсійної реформи в Україні, найбільш активними та впливовими є Світовий банк, Програма розвитку ООН в Україні та проекти Агентства США з міжнародного розвитку, зокрема, «Розвиток ринків капіталу» та «Розвиток фінансового сектору»¹.

За останні 15 років питома вага коштів Державного бюджету у загальних доходах Пенсійного фонду в середньому становила 17 % (рис. 4.2.4). Проте, враховуючи значний дефіцит Пенсійного фонду України протягом останніх чотирьох років, який покривався за рахунок коштів Державного бюджету України, цей показник за останні 3 роки становить близько 33 %. Державні трансферти сприяли збалансуванню бюджету Фонду, проте це не вирішує проблему нестабільності солідарної системи ПФУ.

В Україні формування бюджету Пенсійного фонду відбувається на підставі чинного законодавства та нормативно-правових актів у сфері пенсійного забезпечення і щорічно затверджується КМУ. При цьому враховується закон «Про Державний

¹ Пенсійна реформа [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міжнародного центру перспективних досліджень України. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/66/45/Pension_Reform_UKR_A4.pdf

бюджет України» на відповідний рік та, останні зміни норми закону «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи». У 2012 році доходна частина бюджету затверджена у сумі 215,6 млрд грн, з яких тільки 163,3 млрд грн – це власні надходження (див. дод. А).

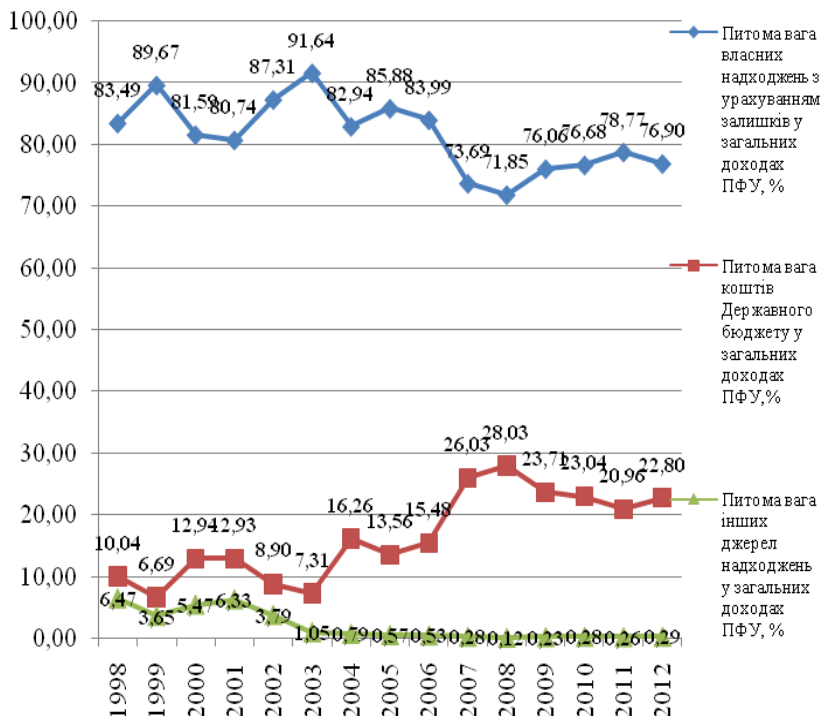

Рисунок 4.2.4 – Динаміка надходжень Пенсійного фонду України за 1998–2012 рр., %

Примітка. Складено автором¹.

Питома вага власних надходжень у структурі доходів Пенсійного фонду досягла свого максимуму у 2003 році та була най-

¹ Постанови КМУ про бюджет Пенсійного фонду України на відповідний рік [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main>

меншою протягом 2007–2008 років. Найбільшу частку у власних надходженнях займає єдиний внесок на загальнообов’язкове пенсійне страхування в сумі 143,6 млрд грн у 2011 році та 159,1 млрд грн у 2012 році (95,6 % та 97,2 відповідно).

Із введенням у дію закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування» 08.07.2010 № 2464–VI змінилася і структура формування доходної частини бюджету Пенсійного фонду. Обов’язкові внески підприємств, установ та організацій, обов’язкові внески громадян, обов’язкові внески від платників, що працюють у галузі сільського господарства, обов’язкові внески від військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб, обов’язкові внески від платників, що обрали спрощену систему оподаткування замінено єдиним внеском.

Видаткова частина бюджету визначена у сумі 228,8 млрд грн. При розрахунках видатків враховано зростання розміру мінімальної пенсії, надбавок та підвищень до пенсій у зв’язку зі збільшенням розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб. Так, протягом 2012 року цей показник підвищився на 10,5 % (1 грудня 2011 р. – 800 грн, 1 грудня 2012 р. – 884 грн).¹ Аналогічно до доходної частини бюджету, видаткова частина також містить три основних напрями фінансування: зараховані власні кошти, кошти Держбюджету та інших фондів соціального страхування².

За роки незалежності України прийнято ряд нових законів, які стали початком пенсійної реформи. Вперше запропоновано комплексну реформу 21 грудня 1993 року з прийняттям Концепції соціального забезпечення населення України. Принципи даного нормативно-правового акту знайшли відображення у схваленні у квітні 1998 року Указу Президента України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Ук-

¹ Бюджет Пенсійного фонду України на 2012 році // Вісник Пенсійного фонду України. – 2012. – № 2 (116). – С. 8–9.

² Бондар Ю. А. Місце внутрішнього аудиту в системі органів Пенсійного фонду України / Ю. А. Бондар // «Економічні науки». – Серія «Облік і фінанси». – Випуск 9 (33). – Ч. 1. – 2012. – С. 25–28.

раїні». Механізми та етапність проведення реформи конкретизовано у Посланні Президента України «Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України» у 2001 році.

Докорінні зміни системи пенсійного забезпечення відбулися з прийняттям двох базових законів у 2003 році: «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення». Закони вступили в дію у 2004 році та визначили трирівневу структуру національної пенсійної системи.

На сьогодні вступив в дію Закон України від 10 вересня 2011 року «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» № 3668–VI, який запровадив такі основні положення:

- поступове, протягом 10 років – по півроку за рік, підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років;
- підвищення мінімального страхового стажу, необхідного для призначення пенсії за віком, з 5 до 15 років;
- збільшення страхового стажу, необхідного для призначення мінімальної пенсії за віком та для підвищення пенсії за понаднормовий стаж, для нових пенсіонерів: жінкам – з 20 до 30 років, чоловікам – з 25 до 35 років;
- пенсія особам, звільненим у зв'язку зі скороченням штатів, призначатиметься при наявності страхового стажу 30 років у жінок та 35 років у чоловіків;
- встановлено одноразову допомогу у розмірі 10 призначених пенсій при виході на пенсію працівникам бюджетної сфери (освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту);
- змінено максимальну величину бази нарахування єдиного внеску з 15 до 17 мінімальних заробітних плат (з 1 жовтня – 16 745 грн)¹.

За даними роботи Національного інституту стратегічних досліджень «Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформуван-

¹ Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи [Електронний ресурс]: Закон України від 08.07.2011 № 3668-VI 2011 року; станом на 08.07.2011 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>. – Заголовок з екрана.

ня пенсійної системи України», основними орієнтирами реформи залишаються: вирівнювання споживання; страхування від ризику невизначеної тривалості життя, скорочення бідності, перерозподіл доходів між бідними і багатими (див. табл. 4.2.5).

Таблиця 4.2.5 – Аналіз відповідності реформованої пенсійної системи України цілям пенсійної реформи та критеріям пенсійної системи¹

Орієнтири		Дореформенна пенсійна система	Майбутня пенсійна система*
Цілі пенсійної системи	Вирівнювання споживання протягом усього життєвого циклу людини	Досягається частково	Може бути досягнута більшою мірою, але не для усіх категорій громадян
	Страхування від ризику невизначеної тривалості життя	Досягається завдяки участі держави	Залежить від концепції подальшого розвитку
	Скорочення бідності серед літнього населення	Досягається незадовільно	Залежить від концепції подальшого розвитку
	Перерозподіл доходів від багатих до бідних	Забезпечує зворотний ефект	Може зменшити зворотний ефект
Критерії	Достатність	Загалом не відповідає	Не піддається визначенню
	Доступність по витратах	Кардинальних змін не передбачається	
	Стійкість	Потребує корекції	Також потребуватиме корекції, проте в менших масштабах
	Надійність	Вразлива	Потребує окремого дослідження

* з доданням загальнообов’язкового накопичувального компоненту

Примітка. Складено автором¹.

Примноження коштів у пенсійній сфері можливе за рахунок ефективного інвестування пенсійних активів через накопичу-

¹ Коваль О. П. Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України : аналіз. доп. / О. П. Коваль. – К. : НІСД, 2012. – С. 44.

вальну складову, яка в Україні практично не функціонує. За даними досліджень Академії пенсійної реформи, існує декілька концепцій запровадження накопичувального рівня пенсійної системи, проте жодна з них не є достатньо обґрунтованою (див. табл. 4.2.6).

Таблиця 4.2.6 – Другий рівень пенсійної системи в різних концепціях реформи¹

Назва організації	Сучасна концепція Уряду	Товариство «Мале коло»	Всеукраїнська спілка вчених-економістів	ВГО «Українська стратегія» (соціальна реформа, а пенсійна реформа як її складова)
1	2	3	4	5
Введення в дію	З року, коли буде досягнута бездефіцитність пенсійного фонду (попередньо, з 2013 чи 2014)	Негайно і одноомomentно	Один рік на підготовку реформи	Не вказано
Термін дії	–	35 років	30 років	–
Мета реформування	Створення додаткового джерела доходів та відхід від солідарного пенсійного забезпечення	Зниження навантаження соціальних відрахувань на заробітну платню, поступова ліквідація солідарної системи	Виключення економічної основи тінізації економіки, перехід до соціально-справедливої системи (кожному по праці)	Створення моделі соціального забезпечення громадян України, яка здатна забезпечити соціальний захист громадян України, створити стимули для саморозвитку громадян України та відтворення та розвитку здорової української нації
Охоплення	Особи, яким на момент введення в дію не виповнилось 35 років	Всі працездатні громадяни	Лише молоді громадяни – не пізніше 1985 року народження (при введенні з 2011 року)	–
Розмір внесків	Від 2 % бази відрахувань до ПФ в перший рік з підняттям на 1 % щороку до 7 %	10 % від зарплатні	33 % від зарплатні в перші 10 років, 22 % – другі десять років, 11 % – третє десятиріччя (для компенсації тим, хто працював все життя при солідарній системі)	Єдиний соціальний внесок в розмірі 15 % від зарплатні.

¹ Порівняння концепцій громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pension-academy.org.ua/>. – Заголовок з екрана.

1	2	3	4	5
Солідарна система після реформи	Залишається, розмір внесків до неї поступово знижується до певної відмітки	За час проведення реформи солідарна система має поступово відходити і зникнути зовсім, коли помруть всі, хто працював все життя при солідарній системі	Поступово зникатиме	—
Роль держави в реформі	На другому рівні передбачено створення державного накопичувального фонду, з поступовою передачею його функцій приватним пенсійним фондам	Внески плануються здійснювати до Державного пенсійного банку	Внески плануються здійснювати до Державного пенсійного банку	Створюється державний соціальний фонд, який займається як пенсією, так і іншими видами соціального забезпечення. Опікуватиметься одночасно солідарною складовою і накопичувальною
Інші джерела поповнення (крім внесків)	Не передбачено	Податок з торгових операцій, що не обкладаються ПДВ (розмір?)	Податок з продаж, 1,5 % в перше десятиріччя, 1 % – в друге, скасовується в кінці третього десятиріччя – компенсація втрат солідарної системи. Спеціальний податок на потреби непрацездатних інвалідів	—
Інші особливості		Фінансування солідарної пенсійної системи за рахунок податків	Встановлення термінів виплати персоналізованої пенсії (тобто введення схеми з визначеними виплатами)	Система франшиз для тих, хто веде нездоровий спосіб життя та виходить на пенсію раніше

Кошти, акумульовані на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках, сприяють інвестуванню в економіку держави та дозволяють отримати інвестиційний дохід, який сприяє реальному збільшенню розмірів додаткових пенсій з накопичувальних рахунків у майбутньому. За прогнозами науковців, у 2013 році до другого рівня сплачуватимуть внески 6,5 млн працівників, сума внесків яких складе 3,6 млрд грн.¹ Проте, це не вирішує проблему в повній мірі, оскільки накопичувальна пенсійна система залежить від економічних ризиків і може бути ефективною тільки за умови бездефіцитності Пенсійного фонду та при низькому рівні інфляції на рівні 1–3 %. Об'єктивно на низькому рівні залишається інформаційно-роз'яснювальна робота для різних вікових груп населення, пенсійна культура, довіра населення до недержавних пенсійних фондів.

З метою активізації реалізації в Україні соціальних реформ у 2012 році Президентом виділено чотири пріоритетні напрями за програмою «Нова якість соціальної політики»:

- відновлення основоположного принципу соціальної справедливості, максимально скасувавши пільги, для тих, хто цього не потребує;

- комплексне перетворення підходів до оплати праці, податків та соціального страхування (запровадження механізму розподілу результатів економічної діяльності, які стримували б подальшу соціальну та економічну поляризацію суспільства, піднімали рівень доходів працюючого населення та соціальне забезпечення вразливих верств);

- модернізація сфери соціального забезпечення (курс впровадження євро стандартів – перехід до створення можливостей замість долання наслідків, тобто від безсистемних виплат до адресної допомоги та соціальних послуг, які відповідають потребам конкретної людини та сім'ї);

- сприяння ефективній зайнятості та створення нових робочих місць.

¹ Накопичувальна: коли стартуємо // Вісник Пенсійного фонду України. – 2012 р. – № 3(117). – С. 25–26.

Отже, для ефективного реформування пенсійної системи України потрібно враховувати не тільки об'єктивну необхідність збільшення соціального захисту населення, але й стійкість бюджету Пенсійного фонду як головного фінансового плану утворення та використання цільового страхового фонду. Реформування пенсійної системи є складним і довготривалим процесом. Особливою загрозою спроможності пенсійної системи залишається дефіцит Пенсійного фонду, що у свою чергу потребує збалансування доходів і видатків, контроль за джерелами формування і використання фінансових ресурсів. Доцільним на сьогодні є запровадження накопичувальної складової пенсійного страхування, яка дозволить не тільки примножити пенсійні заощадження, але й посилить страховий характер формування пенсій, що фінансуються з розподільчої системи. Подальшого й детального розгляду також потребують механізми формування і використання фінансових ресурсів.

4.2.3. Недержавних пенсійних фондів в системі недержавного пенсійного забезпечення домашніх господарств

Потреба в реформуванні сучасної пенсійної системи виникла під впливом негативних демографічних чинників на тлі посилення проблем економічного і соціального характеру, що сукупно обумовлюють хронічний дефіцит у Пенсійному фонді України (ПФУ). Стратегічним напрямком її розвитку є формування системи недержавного пенсійного забезпечення. З досвіду розвинених країн відомо, що діяльність недержавних пенсійних фондів (НПФ), які в Україні тільки почали розвиватися, є перспективною альтернативою солідарній схемі фінансового забезпечення пенсіонерів.

На думку окремих українських дослідників¹, подальша роз-

¹ Конопліна Ю. С. Недержавне пенсійне забезпечення як напрямок розширення банківської діяльності / Ю. С. Конопліна // Вісник Української академії банківської справи. – 2007. – № 1. – С. 58–65.

Конопліна Ю. С. Система пенсійного забезпечення як елемент соціальної сфери економіки / Ю. С. Конопліна // Вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 1 (26). – С. 3–9.

Свердел М. О. Вплив недержавних пенсійних фондів на соціально-економічну систему / М. О. Свердел // Фінанси України. – 2005. – № 8. – С. 50–54.

будова накопичувальної складової пенсійної системи в Україні має призвести до прямих позитивних наслідків для її функціонування, а також матиме непрямий позитивний вплив на економічні процеси в країні.

Прямий позитивний вплив нової пенсійної системи на соціальні і економічні аспекти розвитку нашої країни має проявитися у наступних аспектах:

1. Залежність величини пенсії від здійснених внесків має зменшити викривлення на ринку праці (витіснення робочої сили у сферу тіньової економіки), адже люди перестають розглядати внески в пенсійний фонд як додатковий податок.

2. Заощаджені внески та отриманий за їх рахунок інвестиційний дохід перетворюються в пенсійний дохід шляхом анuitету, або поступового зняття з рахунку. Це означає, що люди зацікавлені виходити на пенсію якомога пізніше для того, щоб отримувати більшу пенсію. Як наслідок, пенсійний вік збільшується автоматично, без втручання держави. Таким чином, кількість досвідчених кадрів, що присутніх на ринку праці, не зменшується.

3. Пенсійні фонди, управління якими здійснюють суб'єкти недержавного сектора, розміщують капітал, виходячи з економічних, а не політичних міркувань, таким чином підвищуючи норму прибутку як для самого фонду, так і для економіки в цілому, здійснюють диверсифіковане інвестування, підтримують розвиток фінансового сектора шляхом створення платоспроможного попиту на нові фінансові інструменти та інститути, що одночасно веде до створення нових робочих місць, і, відповідно, підвищує зайнятість¹.

Непрямі позитивні наслідки розвитку НПФ для української економіки полягають у наступному: політична стабілізація через поліпшення рівня життя пенсіонерів у майбутньому; формування великих інституціональних інвесторів на фондовому ринку. Крім того, НПФ, внаслідок певних обмежень інвестиційної діяльності, найчастіше є міноритаріями, які зацікавлені лише у стабільності емітента та зростанні курсової вартості цінних па-

¹ Конопліна Ю. С. Система пенсійного забезпечення як елемент соціальної сфери економіки / Ю. С. Конопліна // Вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 1 (26). – С. 6; Свердел М. О. Вплив недержавних пенсійних фондів на соціально-економічну систему / М. О. Свердел // Фінанси України. – 2005. – № 8. – С. 50–54.

перів (не впливають на управління підприємством, не проводять політику, спрямовану на руйнацію або поглинання емітента), що робить їх незамінними інвесторами для стратегічних галузей економіки¹.

Місце НПФ в структурі сучасного пенсійного забезпечення в Україні поки є незначним, проте простежуються наступні періоди розвитку їх діяльності в Україні: становлення (до 2005 включно); розвиток (2006 – початок 2008); кризовий (друга половина 2008 – 2009); посткризовий (2010 – по теперішній час). Результати дослідження фінансового стану НПФ на початок посткризового періоду відображають місце НПФ в структурі пенсійного забезпечення в Україні на рис. 4.2.5, яке визначається наступними характеристиками:

1. Власні надходження до НПФ у порівнянні з відповідним показником ПФУ складають 0,7 % (887,3 млн грн проти 119 343,1 млн грн).

2. Кількість осіб, що отримують / отримали пенсійні виплати з НПФ є незначною і в сукупній їх структурі найбільшою є частка одноразових виплат. Це свідчить про малий розмір пенсійних накопичень, які відповідно до законодавства виплачуються одноразово. Така тенденція вплинула на середній розмір виплат з НПФ, який є більшим у порівнянні з середнім розміром пенсій з ПФУ.

3. Система недержавного пенсійного забезпечення не має впливу на соціальні і економічні процеси країни.

Зрілість системи недержавного пенсійного забезпечення можна визначити за ступенем розповсюдження послуг серед середніх юридичних та фізичних осіб, а також за рівнем насичуваності конкуруючих пропозицій пенсійних послуг у регіонах.

На сучасному етапі трансформації пенсійної системи населення не приймає активної участі у її розбудові. Наприклад, середня сума пенсійних внесків до НПФ на один укладений контракт від фізичних осіб значно менша ніж від юридичних (339,8 грн проти 14 990,2 грн у 2007 році як докризовому періоді²). Проте, без прямого залучення громадян до процесу формування другого та третього рівнів пенсійної системи швидкий її розвиток стає неможливим.

¹ Див. п. 1.

² Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс] – Електронні дані. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/>. – Заголовок з екрану. – Останнє поновлення: 23.09.2012.

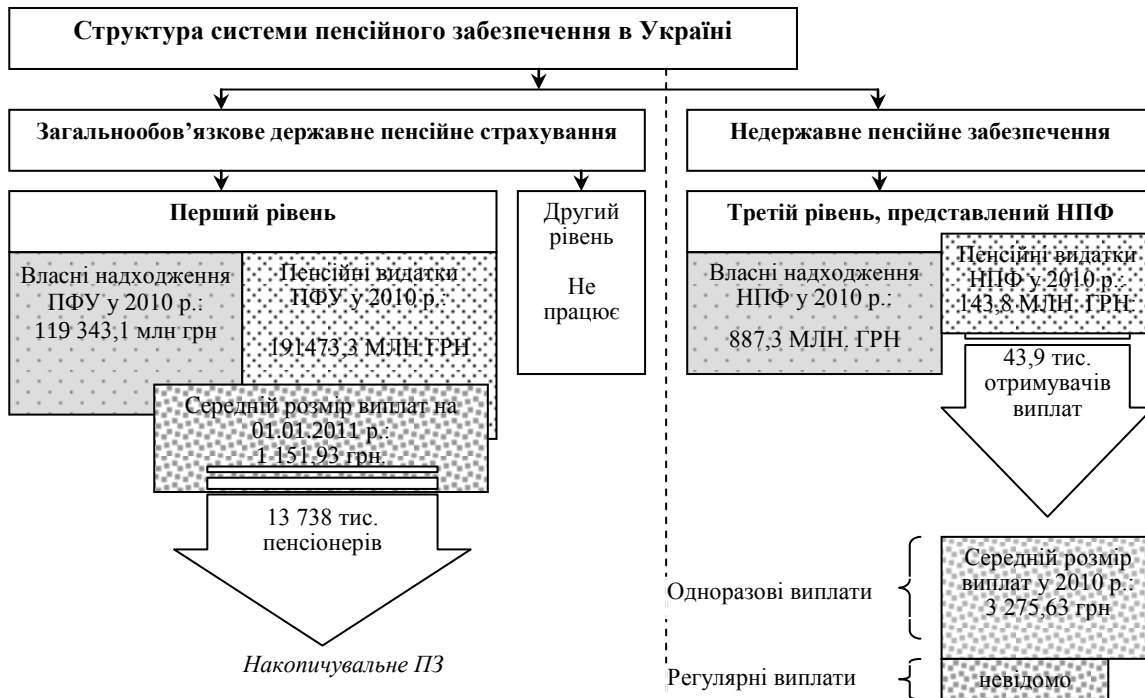

Рисунок 4.2.5 – Місце НПФ в структурі пенсійного забезпечення в Україні (за даними 2010 р.)

Для виявлення передумов схильності населення до участі в системі недержавного пенсійного забезпечення розглядається динаміка змін показників реального розміру грошових доходів у докризовий період розвитку НПФ, який характеризується найбільшими темпами росту по всіх ключових показниках. Фінансовим підґрунтям для становлення НПФ можна вважати період з 1995 по 2008 рр. (рис. 4.2.6).

Рисунок 4.2.6 – Основні показники грошових доходів населення в реальному виразі за 1996–2008 рр.

З наведених даних, представлених на рис. 4.2.6, формується інформація про зміну реальних показників загального доходу та зарплатної плати і пенсій зокрема. Простежується тенденція, що приріст реального доходу і приріст реальної зарплатної плати майже ідентичні. Це свідчить про те, що в загальній структурі сукупних доходів населення основною складовою є саме зарплатна плата. Помітні значні коливання у реальній вартості як загального доходу населення, так і зарплатної плати зокрема. Як наслідок, у населення через неякісну структуру доходів та невпевненість у економічній вартості грошей у майбутніх періодах

майже не формується схильність до утворення саме довгострокових заощаджень, а це є ключовим чинником для активного розвитку ринку послуг НПФ. З іншого боку, на рис. 4.2.6 продемонстровано тенденцію значних щорічних коливань стосовно зміни середнього розміру пенсії за віком. Така непослідовність дій в пенсійній політиці може сприяти зацікавленості населення саме в самостійному забезпеченні своїх майбутніх пенсійних доходів.

Виникає необхідність провести аналіз схильності населення до створення заощаджень та до вибору основних інструментів для накопичення. Традиційно фізичними особами обираються депозити, нерухомість та валюта. Зміна структури цих фінансових активів у динаміці представлена на рисунку 4.2.7.

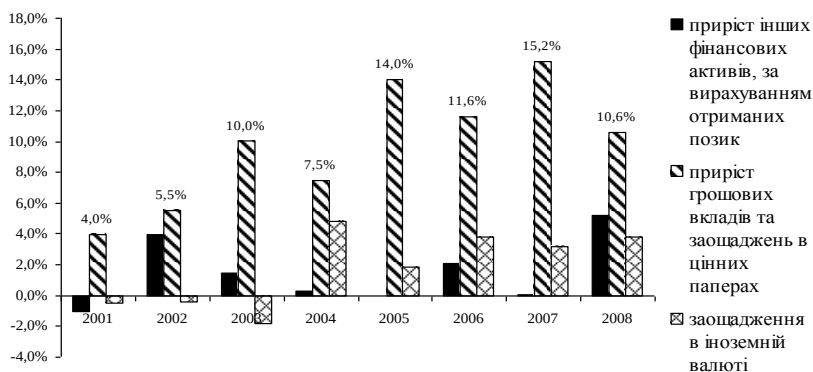

Рисунок 4.2.7 – Використання грошових доходів населення на заощадження в у формі різних фінансових активів у 2001–2008 рр.

Приріст фінансових активів за 2001–2008 рр. свідчить про відсутність зручного та надійного інвестиційного інструментарію та нестійку схильність населення до утворення заощаджень. Вибір фінансових інструментів залежить від співвідношення надійності/прибутковості у відповідному періоді, яке є нестійким. Очевидна перевага в цьому належить банківським депозитам. Їх висока ліквідність є одним з чинників, що підвищує привабливість цього фінансового інструменту, не зважаючи навіть на те,

що банківські депозити не є самим прибутковим видом заощаджень. Однак, обмежувальні дії НБУ під час економічної кризи 2008–2009 років дещо підірвали довіру населення і до цього фінансового інструменту.

Особливістю третього рівня вітчизняної пенсійної системи є орієнтація НПФ на заможний прошарок суспільства. Оскільки було виявлено значний вплив рівня заробітної плати на реальний дохід, то потрібно оцінити з цієї точки зору потенційну можливість залучення фізичних осіб до системи недержавного пенсійного забезпечення. Дані офіційної статистики свідчать, що значна частина населення має дохід на одну особу нижче середнього значення по Україні. Проблема диференціації у доходах по регіонах та процес подальшого його поглиблення є загальновизнаною проблематикою¹. Наприклад, у 2011 році на одного штатного працівника в м. Києві припадає 4 012 грн середньомісячної заробітної плати, тоді як відповідний показник у Тернопільській області складає 1 871 грн, що є меншим ніж в два рази від порівнюваного значення².

Територіальне розміщення сучасного ринку послуг НПФ тяжіє до окремих областей (Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Львівська, Івано-Франківська області) та м. Києва, тому що ці регіони мають дохід на душу населення у вигляді заробітної плати вищий або наближений до середнього значення по Україні. Безумовним є той факт, що простежується пряма залежність між регіональною рівномірністю доходів громадян та територіальним розміщенням НПФ. Їх сучасна географія є специфічною. Вона зміщена у бік центру. У 2008 р. у Києві було зосереджено 67 % усіх фондів, в той же час у таких областях, як Вінницька,

¹ Бандур С. І. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / Бандур С. І., Заяць Т. А., Куценко В. І. та ін. // РВПС НАН України. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 619 с.

Геєць В. М. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / Геєць В. М., Александрова В. П., Артьомова Т. І. та інші // Ін-т економічного прогнозування НАН України / за ред. В. М. Геєць. – К. : Фенікс, 2003. – 1006 с.

² Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Електронні дані. – К., 1998–2011. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Заголовок з екрану. – Останнє поновлення: 23.11.2012.

Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська до цього часу не створено жодного фонду¹. Лідерами в цьому плані є Київ (77 НПФ), Дніпропетровська обл. (10 НПФ). Поряд йдуть Донецька обл. (5 НПФ), Івано-Франківська (4 НПФ), Львівська (4 НПФ) та Харківська (4 НПФ). Тобто розвиток ринку послуг НПФ відбувається переважно в тих областях, де рівень життя населення значно вищий за середньостатистичний.

Разом з тим, в умовах початкового етапу формування фінансових ресурсів НПФ орієнтуються переважно на великих вкладників, якими є юридичні особи. Саме тому корпоративні НПФ демонструють ріст більш швидкими темпами за середні показники у галузі.

Таким чином, в результаті дослідження впливу зовнішніх чинників на розвиток ринку послуг НПФ виявлено, що необхідно забезпечити наступні процеси:

- поступове зростання рівня життя населення та формування схильності його до утворення довгострокових накопичень, що надасть можливості збільшити кількість добровільних вкладників до НПФ серед фізичних осіб;

- врахувати і використати концентрацію фінансових ресурсів в певних регіонах, що мають вищий від середнього рівень розвитку, для участі у системі недержавного пенсійного забезпечення, що надасть можливості нарощувати активи НПФ за рахунок внесків юридичних осіб.

Процес оцінки ступеню розвитку як окремого НПФ в системі недержавного пенсійного забезпечення, так і ринку пенсійного страхування в певному регіоні чи в країні в цілому можна здійснити за допомогою науково-методичного підходу до оцінювання та прогнозування рівня потенційного розвитку ринку послуг НПФ, який базується на визначенні фактичного рівня активності

¹ Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс] – Електронні дані. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/>. – Заголовок з екрану. – Останнє поновлення: 23.09.2012.

на ринку пенсійного страхування певного регіону і фактичної кількості трудових ресурсів в певному регіоні¹.

Якщо вважати загальну чисельність трудових ресурсів країни як суму потенційних споживачів послуг системи недержавного пенсійного забезпечення (враховуючи її призначення), то доцільно визначити спосіб оцінки ступеню такого розвитку. У якості інструментарію пропонується використання показників «фактичний рівень активності на ринку пенсійного страхування країни або певного регіону» і «рівень потенційного розвитку ринку послуг НПФ в системі недержавного пенсійного забезпечення».

Показник «фактичний рівень активності на ринку пенсійного страхування країни або певного регіону» (L_f) розраховується як співвідношення кількості укладених пенсійних контрактів з фізичними особами до чисельності трудових ресурсів (1) або до чисельності осіб, зайнятих економічною діяльністю (2).

$$L_f = \frac{q_p}{Q_l}, \quad (4.2.1)$$

де L_f – фактичний рівень активності на ринку пенсійного страхування країни або певного регіону;

q_p – кількість укладених пенсійних контрактів, у тому числі зі страховими компаніями та банками, що розміщеними у досліджуваному регіоні;

Q_l – кількість трудових ресурсів у досліджуваному регіоні.

Для визначення потенційної можливості просування НПФ на ринку пенсійних послуг вважається за можливе розраховувати

¹ Ярошенко О. В. Механізм залучення і використання фінансових ресурсів недержавних пенсійних фондів : автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит: захист 23.03.2012 / О. В. Ярошенко; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Захищена 23.03.2012. – Суми : [Б. В.], 2012. – 22 с. – Режим доступу: http://www.uabs.edu.ua/images/stories/sc_autoref/2012/2012_05_ken.pdf

Кривенко Л. В. Населення як чинник розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення / Л. В. Кривенко, О. В. Мелешко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 1. – С. 185–192. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/123456789/836/1/185-192.pdf>

показник «рівень потенційного розвитку ринку послуг НПФ» (L_p) як різницю між потенційно максимальним рівнем L_f (дорівнює одиниці) та фактичним його значенням.

$$L_p = 1 - L_f, \quad (4.2.2)$$

де L_p – рівень потенційного розвитку ринку пенсійних послуг НПФ в системі недержавного пенсійного забезпечення.

Фактичний рівень активності НПФ на ринку пенсійного страхування в Україні та по регіонах представлений в табл. 4.2.7.

Таблиця 4.2.7 – Результати розрахунку фактичного та потенційного рівнів активності НПФ на ринку пенсійного страхування у 2008 році

Області	Кількість учасників НПФ, тис. осіб (q_p)	Чисельність трудових ресурсів, тис. осіб. (Q_i)	Фактичний рівень пенсійної активності НПФ на ринку пенсійного страхування (L_f)	Рівень потенційного розвитку ринку послуг НПФ, (L_p)
АР Крим	3,894	1525,9	0,003	0,997
Дніпропетровська	31,927	2641,4	0,012	0,988
Донецька	9,767	3520,7	0,003	0,997
Житомирська	–	964,5	–	1
Запорізька	0,032	1428,6	0,000	1
Івано-Франківська	4,167	1014,5	0,004	0,996
м. Київ	428,443	2190,9	0,196	0,804
Львівська	3,095	1900,6	0,002	0,998
Одеська	0,426	1844,6	0,000	1
Сумська	0,006	915,0	0,000	1
Харківська	0,735	2193,8	0,000	1
Херсонська	0,019	853,0	0,000	1
В цілому по Україні	482,511	35382,9	0,014	0,986

Станом на кінець 2008 року в цілому по Україні цей показник становив 0,014. Чим ближче значення цього показника до оди-

ниці, тим більше розвинена та популярна серед населення система недержавного пенсійного забезпечення в країні.

Розрахунки свідчать, що рівень активної участі населення в системі недержавного пенсійного забезпечення є дуже низьким (0,014 в цілому по Україні). Пенсійний ринок виник лише в окремих областях та найбільш розвинутий у м. Києві. Потрібен тривалий період часу для того, щоб сформувалася нова пенсійна система в Україні, оскільки рівень довіри населення та обізнаність людей в цьому питанні є низькою.

Таким чином, розрахунки за формулами (4.2.1), (4.2.2) дозволяють виявити фактичний рівень ємності ринку пенсійного страхування та спланувати розвиток НПФ у майбутніх періодах. Чим ближче значення показника L_f до одиниці, тим більше розвинутою є сфера послуг пенсійного страхування, у тому числі діяльність НПФ. Розрахунок L_p визначає потенційний, максимально можливий рівень залучення потенційних вкладників як джерела формування фінансових ресурсів у формі пенсійних внесків до НПФ на певний момент часу.

Представлений підхід до діагностування фактичного рівня активності та рівня потенційного розвитку може бути використаний окремою фінансовою установою на ринку пенсійного страхування та може бути корисним не тільки для НПФ, але і для банків та страхових компаній.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бюджет Пенсійного Фонду України

Показники	2008	2009	2010	2011	2012	Темп росту, %			
						2009/ 2008	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Залишок коштів на початок року	4 330 844,80	3 506 200	2 228 200	2 199 681,20	2 199 700	80,96	63,55	98,72	—
Доходи: власні надходження всього у т. ч.:	1 018 361 47,80	111 407 137,50	124 815 012,3	150 214 324,80	163 634 914,2	109,40	112,04	120,35	108,93
Обов'язкові внески підприємств, установ та організацій	88 087 598,4	92 035 712,3	101 270 409,60	x	x	104,48	110,03	x	x
Обов'язкові внески громадян	5 395 839,90	5 658 653,10	6 871 570,5	x	x	104,87	121,43	x	x
Обов'язкові внески від платників, що працюють у галузі сільського господарства	1 926 461,10	2 693 515,60	3 594 461,5	x	x	139,82	133,45	x	x
Обов'язкові внески від військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб	3 962 617,20	4 204 323,20	5 280 000	x	x	106,10	125,59	x	x
Обов'язкові внески від платників, що обрали спрощену систему оподаткування	769 854,80	3 933 295,40	2 685 979,3	x	x	510,91	68,29	x	x
Сума єдиного внеску, розподілена на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування	x	x	x	143 565 267,4	159 118 596,7	x	x	x	110,83

Продовж. дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Інші надходження	899 124,30	1 507 558	1 634 994,1	2 219 944,60	1 229 060,9	167,67	108,45	135,78	55,36
Кошти, сплачені банками за користування тимчасово вільними коштами Пенсійного фонду України	27 115,50	110 400	52 720	25 150	35 000	407,15	47,75	47,70	139,17
Кошти на виплату різниці у пенсійному забезпеченні наукових працівників, що відшкодовується за рахунок небюджетних підприємств та установ	36 584,50	24 712,40	22 337,2	27 453,2	30 688	67,55	90,39	122,90	111,78
Кошти підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій працівникам, зайнятим на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списком № 1	718 666,3	1 220 500,10	1 550 277,4	4 339 286,9	3 180 815,70	169,83	127,02	279,90	73,30
Кошти на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, які проживають на території України	12 285,8	18 467,40	36 924,3	37 222,7	40 752,9	150,31	199,94	100,81	109,48
Кошти від погашення зобов'язаності підприємств із сплати внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування	—	—	1 815 338,4	x	x	x	x	x	x

Продовж. дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Усього власних надходжень з урахуванням залишку	106 166 992,60	114 913 337,50	127 043 212,3	152 414 006	165 834 614,2	108,24	110,56	119,97	108,81
Кошти Державного бюджету України, усього, в т. ч.:	41 423 744,60	35 822 793,10	38 175 149,2	40 562 100,5	49 170 216,7	86,48	106,57	106,25	121,22
Дотація на пенсійне забезпечення військовослужбовців, виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами з них:	40 256 618,50	31 120 751,10	33 808 914,3	40 562 100,5	49 170 216,7	77,31	108,64	119,97	121,22
Страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування за деякими категоріями осіб	–	1 748 467,70	3 158 880,1	х	х	х	х	180,67	х
Кошти на пенсійне забезпечення працівників, зайнятих повний робочий день на підземних роботах, та членів їх сімей	–	4 075 818,50	4 366 234,9	х	х	х	107,13	х	х
Кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття	75 586,50	30 708,40	46 320	62 252,7	154 842,90	40,63	150,84	134,40	248,73
Кошти Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань	95 115,30	322 213,80	421 645	442 287	479 839,50	338,76	130,86	104,90	108,49
Усього доходів	147 761 439	151 089 052,80	165 686 326,5	193 480 646,2	215 639 513,3	102,25	109,66	116,78	111,45

Продовж. дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Видатки за рахунок власних надходжень, усього, у т. ч. на:	108 384 271,40	130 341 068,40	156 797 796,2	172 483 400,5	184 350 393,2	120,26	120,30	110,00	106,88
Пенсійне забезпечення осіб, пенсія яким призначена згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»	101 907 458,30	121 825 665,80	146 925 782,7	161 358 370,5	171 659 611	119,55	120,60	109,82	106,38
Пенсійне забезпечення осіб, пенсія яким призначена згідно з іншими законодавчими актами в частині, що не перевищує розміру трудової пенсії за віком, на яку особа має право відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»	1772566	2776191,70	3116558,2	3684481,8	3880283	156,62	112,26	118,22	105,31
Виплату різниці у пенсійному забезпеченні наукових працівників, що відшкодовується за рахунок коштів не-бюджетних підприємств та установ	78 557,70	27 458,20	47 274,4	53 955,6	60 313,30	34,95	172,17	114,13	111,78
Виплату доплати відповідно до Закону України «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни»	186 408,30	158 996,20	138 981,9	141 138,4	139 251,10	85,29	87,41	101,55	98,66

Продовж. дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу в частині, що не перевищує розмір трудової пенсії	–	2 136 633,80	4 307 315,4	4 852 140	6 054 751,20	x	201,59	112,65	124,79
Пенсійне забезпечення осіб, які проживають за кордоном, та іноземних пенсіонерів	21 747,90	37 129,10	63 145,8	64 934,9	66 328,70	170,72	170,07	102,83	102,15
Розрахунково-касове обслуговування та плату за підкріплення готівкою виплати пенсій і грошової допомоги	92 522,70	96 620	98 450	119 972,3	110500	104,43	101,89	121,86	92,10
Керівництво та управління у сфері пенсійного забезпечення	1 765 571,30	1 827 687,70	1 965 049,9	2 079 628	2 250 800,50	103,52	107,52	105,83	108,23
Виготовлення свідоцтв загальнообов'язкового державного соціального страхування та пенсійних посвідчень	5 340	5 940	5 213	13 250	3 908	111,24	87,76	254,17	29,49
виготовлення бланків, виплатних відомостей для виконання функцій з призначення та виплати пенсій	31 577,70	36 110,90	28 944,1	29 520	31 852,10	114,36	80,15	101,99	107,90
створення програмно-технічного забезпечення системи інформаційно-аналітичної підтримки органів Пенсійного фонду України	59 031,40	57 355	50 480,6	76 285	90 800	97,16	88,01	151,12	119,03

Продовж. дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Створення та впровадження автоматизованої системи Накопичувального фонду загальнообов'язкового державного пенсійного страхування	50 000	16 280	10 287,4	9 724	1 994,3	32,56	63,19	94,52	20,51
Погашення позички, наданої для забезпечення своєчасної виплати пенсій	2 413 490,10	1 339 000	—	x	x	55,48	x	x	x
Здійснення заходів, пов'язаних із забезпеченням адресної доставки сім'ям, у складі яких є пенсіонери, повідомлень про спрощений порядок надання житлових субсидій	—	—	40 312,8	x	x	x	x	x	x
За рахунок коштів Державного бюджету України, усього, у т. ч.:	39 206 465,80	33 448 101,90	35 016 269,1	36 048 059,8	43 778 668	117,22	104,69	102,95	121,45
Пенсійне забезпечення військовослужбовців, виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами	39 206 465,80	29 372 283,40	30 650 034,2	36 048 059,8	43 778 668	74,92	104,35	117,61	121,45
Пенсійне забезпечення працівників, зайнятих повний робочий день на підземних роботах, та членів їх сімей	—	4 075 818,50	4 366 234,9	x	x	x	107,13	x	x

Продовж. дод. А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
За рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття	75 586,50	30 708,40	46 320	62 252,7	154 842,9	40,63	150,84	134,40	248,73
За рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань	95 115,30	322 213,80	421 645	442 287	479 839,50	338,76	130,86	104,90	108,49
Усього видатків	147 761 439	164 142 092,50	192 282 030,3	209 036 000	228 763 743,6	111,09	117,14	108,71	109,44
Залишок коштів на кінець року	х	х	х	2 199 700	2 199 700	х	х	х	—
Перевищення доходів над видатками (+), видатків над доходами (—)	0	–13 053 039,70	–26 595 703,8	–17 755 053,8	–15 323 930,3	х	203,75	66,76	86,31
Покриття дефіциту коштів Пенсійного фонду України для виплати пенсій за рахунок коштів Державного бюджету України	—	13 053 039,70	26 595 703,8	17 755 053,8	15 323 930,3	х	203,75	66,76	86,31

Додаток Б

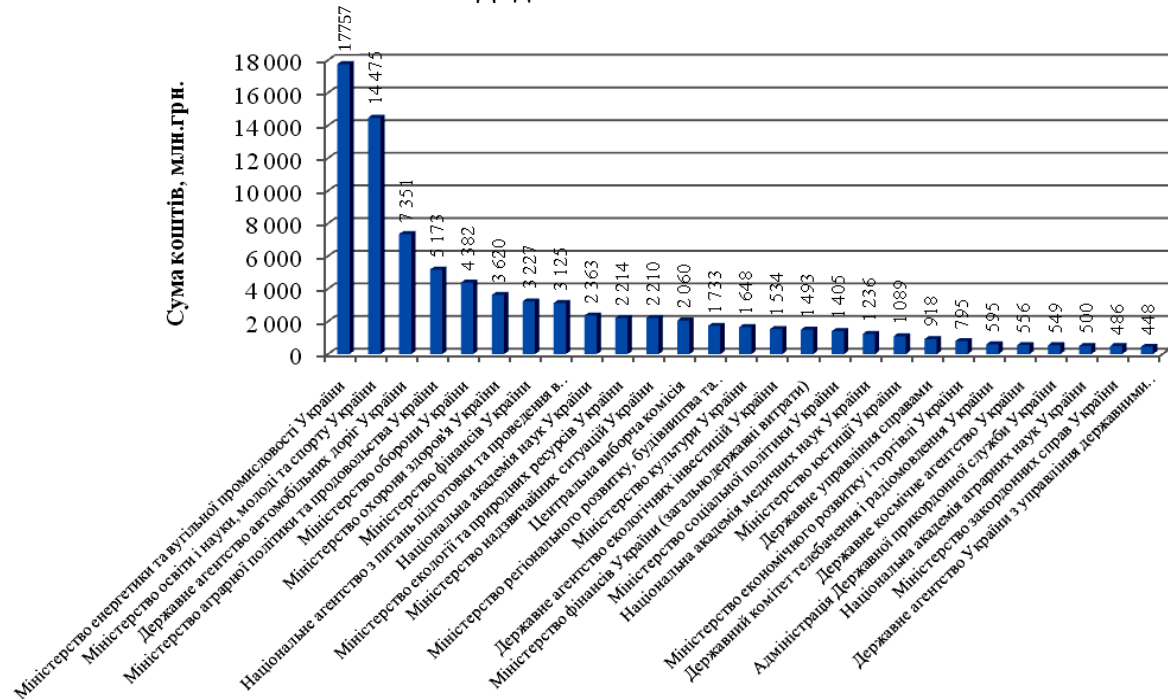

Рисунок Б.1 – Розподілення коштів загального та спеціального фонду державного бюджету в розрізі міністерств та відомств за 2012 рік (без захищених статей)

Продовж. дод. Б

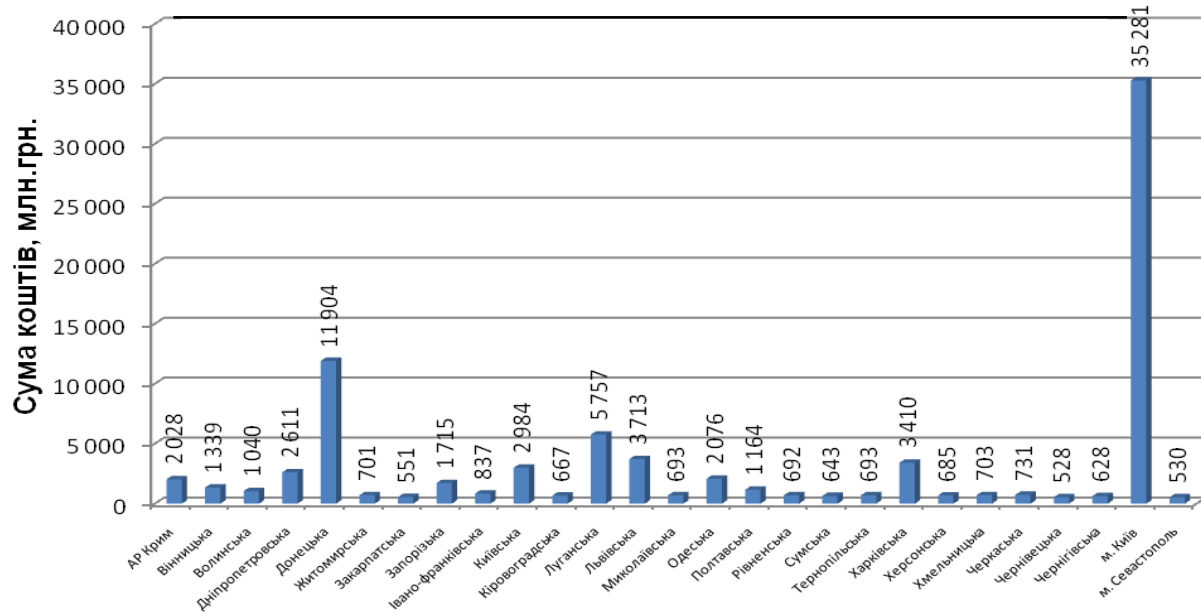

Рисунок Б.2 – Розподілення коштів загального та спеціального фонду державного бюджету по областях України за 2012 рік (без захищених статей)

Продовж. дод. Б

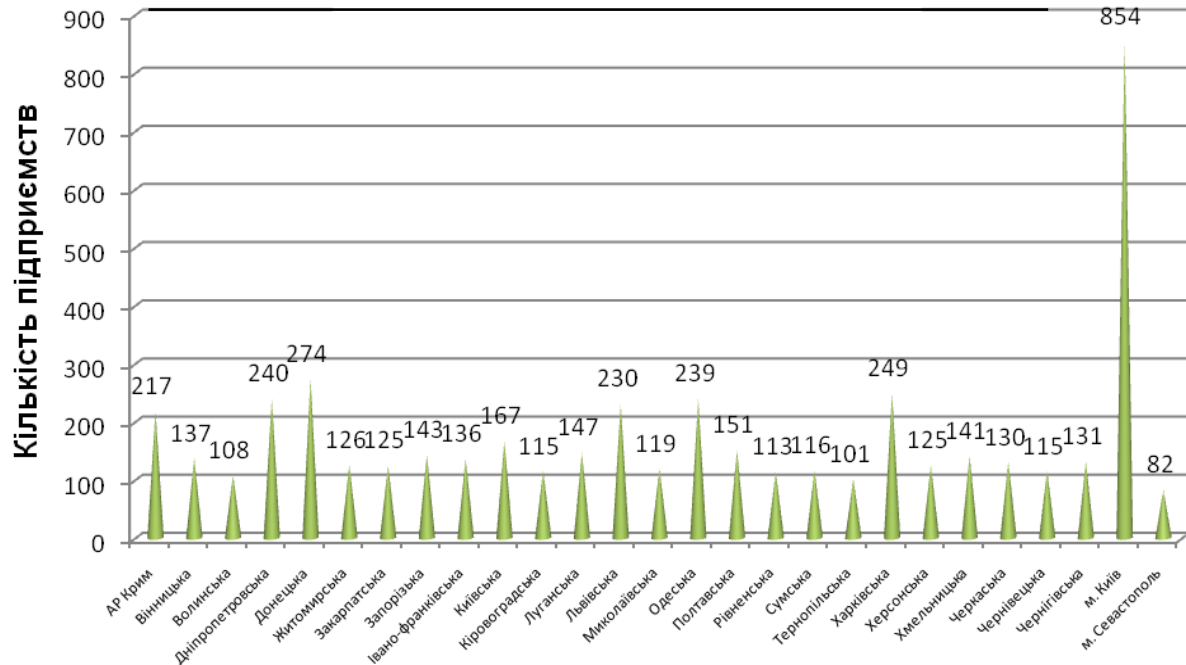

Рисунок Б.3 – Кількість підприємств, в адресу яких виділялися бюджетні кошти протягом 2012 року (без захищених статей)

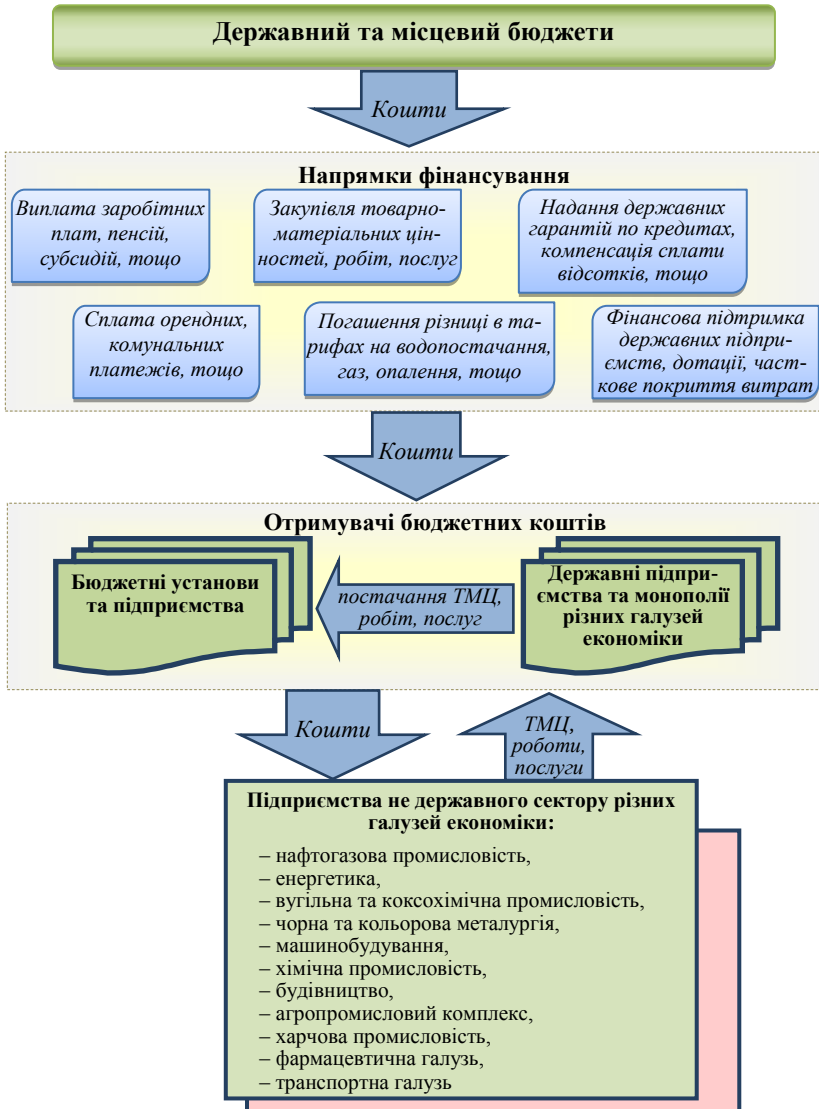

Рисунок Б.4 – Напрямки розподілу коштів державного та місцевого бюджетів

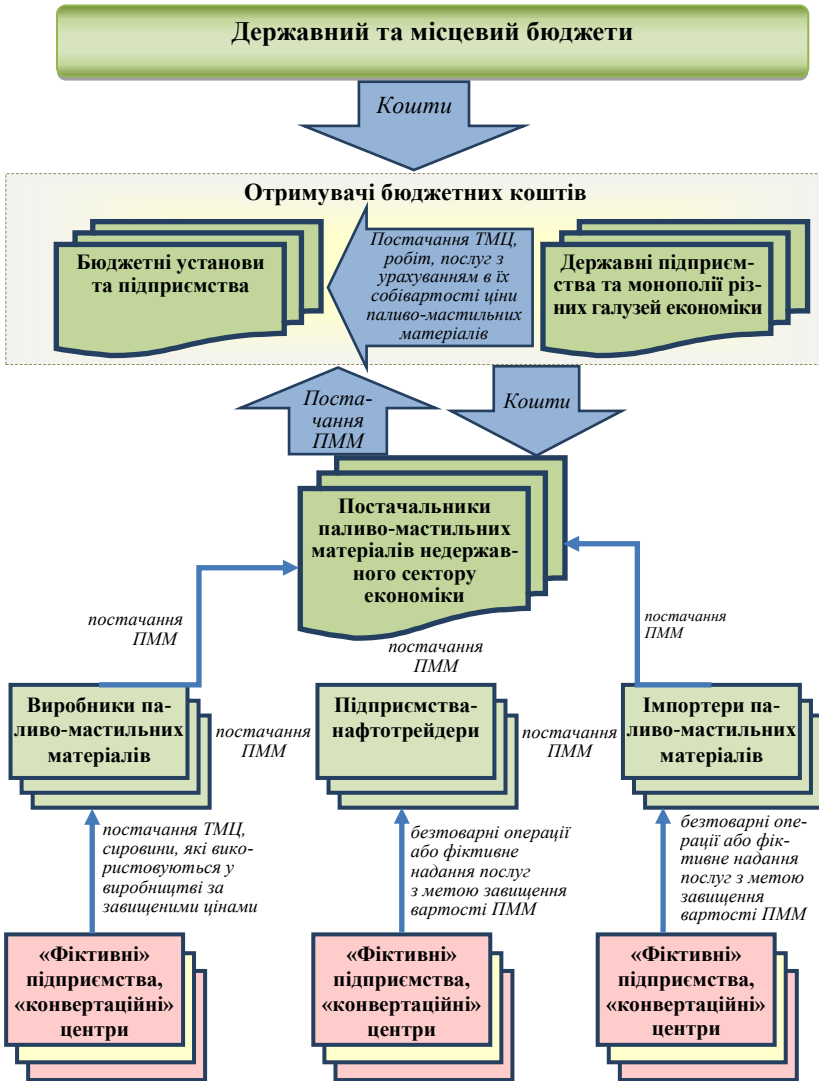

Рисунок Б.5 – Схема можливих порушень в роботі ринку нафтопродуктів, що призводять до необґрунтованих втрат бюджетних коштів

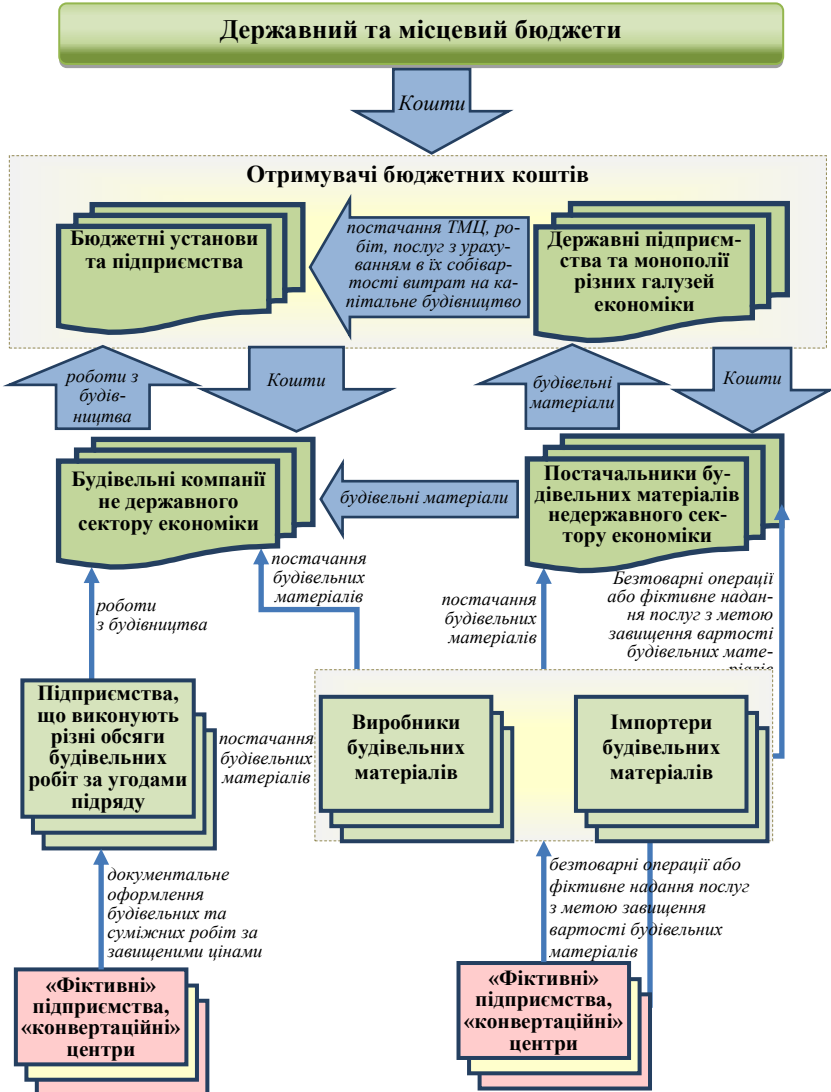

Рисунок Б.6 – Схема можливих порушень у галузі будівництва, що призводять до необґрунтованих втрат бюджетних коштів

Наукове видання

**АБДРАХМАНОВА А. О.,
АНДРОС С. В.,
БЄЛОВ О. В. та ін.**

**ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ
ПРОБЛЕМИ ТА СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ**

Монографія

Головний редактор М. П. Гречук
Комп'ютерна верстка Г. А. Бжікян

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 26,7.

Тираж 300 прим. Зам. № 188/053.

Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
кімн. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; (0532) 50-24-81

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.